

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

MALINA JÁNOS – ESZTERHÁZÁRÓL
ÉS MŐCSÉNYI MIHÁLYRÓL

TÓZSÉR JÁNOS – DEMETER TAMÁSRÓL

KOVAI MELINDA – SIK DOMONKOSRÓL

SZÍJÁRTÓ ZSOLT – AZ ÚJ MUZEOLÓGIÁRÓL

MOLNÁR ANTAL – A DOMONKOS RENDRŐL

PROBLÉMA

GÉBERT JUDIT, TÓZSÉR JÁNOS

A FELTÉTEL NÉLKÜLI ALAPJÖVEDELEMRŐL

FLECK ZOLTÁN A NYÍLT TÁRSADALOM
ELLENSÉGEIRŐL

RADNÓTI SÁNDOR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁRÓL

TISZTELETKÖRBE **H. BALÁZS ÉVA**

SZEMLE

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

2017. IV – 2018. I-II. NEGYEDÉV

BUDAIKISZVA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

30. évfolyam 2-4. szám 2018. nyár-téi

BÍRÁLAT

Malina János: Eszterháza, kiszínezve	Mócsényi Mihály: Eszterháza korszakai	123
Tózsér János: Zenei antikvárium	Demeter Tamás: A társadalom zenei képe A magyar zeneesztétika szociologizáló hagyománya	137
Kovai Melinda: A szociológia határállapotai	Sik Domonkos: A szenvedés határállapotai Egy kritikai hálózatelmélet vázlatja Sik Domonkos: Válaszok a szenvedésre A hálózati szolidaritás elmélete	143
Szűjártó Zsolt: Muzeológia 2.0	Fejős Zoltán: Új helyek, új metaforák Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfiajához Frazon Zsófia (szerk.): ...Nyitott múzeum... Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum	151
Molnár Antal: A prédikátorok rendje a középkori Magyarországon	Az első 300 év Magyarországon és Európában A Domonkos-rend a középkorban Szerk. Csurgai Horváth József	161
Sebők Marcell Történeti kirakós	Bobory Dóra: Batthyány Boldizsár titkos tudománya Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon	167

PROBLÉMA

Gébert Judit–Tózsér János	Politikai filozófiai útmutató a feltétel nélküli alapjövedelem társadalmi deliberációjához	175
Fleck Zoltán	A nyílt társadalom ellenségei	186
Radnóti Sándor	Messze jövővel komolyan vess össze jelenkort... MTA dokumentumok	188 190

TISZTELETKÖR

H. Balázs Éva

Hans Erich Bödeker	L'Europe des Lumières / Europa der Aufklärung Œvres choisies de Éva H. Balázs / Ausgewählte Schriften von Sous la direction de / Herausgegeben von Lilla Krász – Tibor Frank	196
Hont István	A hétéves háború és a felvilágosodás politikája	198

SZEMLE		
Buzinkay Géza	Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867	202
Bayer Judit	Robert A. Kahn: A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák. Válogatott tanulmányok	204
Berend Nóra	David Nirenberg: Antijudaizmus – a nyugati hagyomány	207
Németh Krisztina	A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája Szerk. Fülöp Éva és Kóvágó Pál	211
Szapor Judit	Borgos Anna: Holnaplányok Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában	214
Gyáni Gábor	Ádám István Pál: Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary	218
Láng Benedek	Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania Edited by Gábor Klaniczay and Éva Pócs Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában Szerk. Klaniczay Gábor és Pócs Éva	220
Reuss Gabriella	András Kiséry: Hamlet's Moment Drama and Political Knowledge in Early Modern England	223
Schäffer Anett	Worlds of Hungarian Writing National Literature as Intercultural Exchange Edited by András Kiséry, Zsolt Komáromy and Zsuzsanna Varga	227
Kiss Georgina	Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái Szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Lénárt Tamás	229
Deczki Sarolta	Visy Beatrix: Madártávlat és halszemoptika. Irodalomkritikák	232
Soós Károly Attila	Voszka Éva: Az állami tulajdon pillanatai Gazdaságtörténeti és tudománytörténeti nézőpontok	234
Pető Iván	Rendszerváltás – szerk. Mink András	241
Molnár Krisztián	Jean-Jacques Rousseau: Politikafilozófiai írások	248
Tasnádi Gábor	Filozófiai kiskaté – szerk. Bárány Tibor	251
Szücs László Gergely	Németh Krisztina: Életvilág értelmezések Utak felbomlott világokhoz	253
MI A PÁLYA?		
Timothy Snyder	Ivan Iljin, Putyin filozófusa	258
Anselm Neft	Áldozati kultúra – a nagy nyafogás	266
BIBLIOGRÁFIA		
Pajkossy Gábor (összeáll.):	Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2017. IV – 2018. I–II. negyedév	269

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlasszám: 10402166-21634716-00000000 K & H Bank

ISSN 0865-4247

ESZTERHÁZA, KISZÍNEZVE

MALINA JÁNOS

Möcsényi Mihály:

Eszterháza korszakai

Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont,
Fertőd, 2016.

Bibliográfia: Tóth Áron

---

182 oldal, á.n.

(Studiorum Esterházyensis)

Az angol, német és francia nyelvű változatok (2017)
jelenleg nincsenek forgalomban.

Möcsényi Mihály:

Eszterháza fehéren-feketén

Szerzői kiadás (Jász Nyomda és Kiadó Kft.,
Budapest), 1998. 173. oldal

---

*„Pompakedvelő” Miklós herceg igényes műkedvelőként
játszott barytonján, képeket festett, de udvarának
két zsenije, Haydn és Jacoby helyett nem komponált
operát, nem tervezett operaházat.*

Möcsényi Mihály

Ellentmondásos szerző ellentmondásos könyve jelent meg Eszterházáról 2016-ban, szinte titokban, terjesztésére mind a mai napig nem került sor. A következő esztendőben, 98 évesen elhunyt szerző, Möcsényi Mihály jelentékeny személye és néhány fontos kutatási eredménye miatt az *Eszterháza korszakai* méltó mindazok figyelmére, akiket közelebbről érdekel Eszterháza története. A könyv középpontjában Möcsényi 50–60 évvel ezelőtti helyszíni kutatásai állnak ugyan, ám azóta is, szinte halála pillanatáig lankadatlan érdeklődéssel vizsgálta a korabeli írott forrásokat és ábrázolásokat, lépést tartott a szakirodalommal, és elképzeléseit is finomította.

Möcsényit döntően Eszterháza épületeinek és kertjeinek története érdekelte. A történelmi vonatkozásokat, a kastélyban lakók életmódját és az ott folyó kulturális tevékenységet illető kérdések csak elszórtan, az építés- és tájépítés-történet összefüggésében jelennek meg a könyvben, amely tehát így

nem magának a hallatlanul komplex Eszterháza-jelenségnek a történetéről, hanem „csupán” az épületek, a kert, az erdő kialakításának korszakairól szól. (Az „Eszterháza” elnevezést Möcsényi következetesen kiterjesztően, a hely múltjára is visszavetítve használja.) Természetesen ez is hatalmas, monográfiát érdemlő téma.

A kérdéskör rendkívül fontos. Bár az utolsó egy-két évtizedben jóval több szó esett Eszterházáról, mint 1960 és 2000 között összesen, a köztudatba még nem került be a „Pompakedvelő” Esterházy Miklós herceg által kiépített kastélykomplexum összetett és nagyvonalú víziójának ismerete. Eszterháza azonban nem csupán épített objektumai: rokokó kastélya, színházai, mulató- és vadászházai, remetesége, szentélyei, vadászóerdeje, franciakertje, narancsháza, kaszkádjai miatt kiemelkedő jelentőségű része kulturális örökségünknek, hanem szerteágazó diplomáciai és kulturális kapcsolatai, főként pedig páratlanul intenzív, sokoldalú és magas színvonalú előadó-művészeti élete miatt is. Eszterházán a kor legjobb szintársulatai vendégeskedtek, operaháza évekre átvette Béccstől a régió vezető olaszopera-központjának szerepét, és zenei életét jó két évtizeden át Joseph Haydn irányította. Viszont erről az egyre izgalmasabbnak, egyre komplexebbnek látott Eszterháza-jelenségről még számos alapvető dolgot nem tudunk.

Möcsényi maga jelzi a bevezetőben, hogy a könyv szövege jelentős részben az 1998-ban kiadott munkája (*Eszterháza fehéren-feketén*) tömörített, revideált változata. Mégis inkább új műnek tekinthető, mivel a két könyv „műfajában”, felépítésében, felszereltségében és kiállításában gyökeresen eltér egymástól. A régebbi lényegében szenvedélyes vitairat, szinte élőbeszédként tör elő a szerzőből. Meglehetősen bőbeszédű, sokszor ismétli önmagát, miközben mindazokkal viaskodik, akikkel Möcsényi nem ért egyet, vagy akikről úgy érzi, hogy hátráltatták kutatásait. Jellemző, hogy tartalmának jó egyharmada a *Kiegészítések, utalások* című jegyzetanyagban csapódott le. A pusztán dekoratív célzatú képanyag Eszterháza hangulatos, fekete-fehér téli látkepeiből áll. Tartozik azonban a kötethez egy CD-ROM is, amely

rengeteg adatot, részletes forrásjegyzéket, számos dokumentumátírást tartalmaz, ám csak részben új anyagot, mert nagyját a Valkó Arisztid által az 1950-es években az Országos Levéltárban őrzött Esterházy hercegi anyagból kicédulázott dokumentumoknak a forrásokban ellenőrzött, revideált átírása teszi ki. A megismételt átírást Valkó akkor úttörő jelentőségű és részben nyomtatásban is megjelent, de gyenge minőségű és gyakran töredékes transzkripciói indokolták. Kár, hogy Mócsényi munkájában is rengeteg mellé-út és publikációs ügytelenség volt – magánkiadásban jelent meg, és nemigen látta szerkesztő.

Az új könyv már jóval áttekinthetőbb szerkezetű: a 30 oldalas bevezető tanulmányhoz egy 80 darabból álló, igen értékes, bőségesen kommentált képanyag tartozik. Ezt, függelékyszerűen, egy rövid, térképekkel illusztrált áttekintés követi Magyarország XVI–XVIII. századi történetéről Bardi Terézia Anna és Tóth Áron tollából. Talán az idegen nyelvű kiadások olvasóira gondolva biggyesztették a kötetbe, amelyet válogatott bibliográfia, mutatók és képjegyzék zár le. A súlypontban a képanyag áll, annál is inkább, mivel a hozzá fűzött kommentárok sokszor csak elismélik – néhol szó szerint – a bevezető fejtegetéseit. A bevezető terjedelmes lábjegyzeteiből, de a képaláírások egy részéből is Mócsényinek a tulajdonképpeni könyvbe belekódolt memoárja bontakozik ki: nem csupán Eszterháza történetét írja, hanem kutatásainak, Eszterházához fűződő sok évtizedes kapcsolatának szubjektív történetét is – szerencsére ezúttal jóval kevesebb indulattal.

Ezt a könyvet sem professzionális kiadó jelentette meg, hanem a fertődi Eszterháza Központ. Ezzel együtt grafikai és tipográfiai kialakítása kifogástalan, a papír, a képanyag nyomdai reprodukciójának minősége pedig kiváló. Mindössze az – egyelőre ebből a könyvből, illetve a 2017-ben kiadott angol, francia és német fordításából álló – könyvsorozat címében érhető tetten némi dilettantizmus. A „Studiorum Esterházyensis” ugyanis önmagában értelmetlen, ráadásul a nyelvtani egyeztetést is nélkülöző latin szókapcsolat; az angol mutációban – talán ráérezve arra, hogy valami nincs rendjén – a csöbörből átevíckélvén a vödörbe, már a „Studiorum Esterházyensia” megjelölés szerepel. (Szerény javaslatom a várható további kötetekre „Studia Esterházyensia” volna.)

Rutinos szerkesztő arra is felfigyelt volna, hogy a nem szakmabéli olvasónak többször is nehézséget okoz a szerző mondandójának követése, a képek értelmezése. Alapjában véve a nagyközönséghez szól Mócsényi, ám el-elfeledkezik arról, hogy nem szak-

mabeliekhez beszél, s olyan kifejezéseket használ, mint „sárgerenda”, anélkül hogy elmagyarázná, mi az, és az adott kontextusban mi a jelentősége. Vagy nem jelzi, ha egy korabeli rajz tájolása a korábbiakéval ellentétes, s ez megnehezíti a szövegben említett részletek azonosítását. Igen hasznos lett volna továbbá egy olyan, a több fázisban kialakult épületek esetében szokásos, világos rajz is, amely mondjuk különböző színekkel tette volna szemléletessé az egyes – feltételezett – építési szakaszokat.

Az igazán ellentmondásos mozzanatok azonban a mű érdemi állításaival kapcsolatosak, s a szerző impulzív és ellentmondásos egyéniségét tükrözik. A sikeres, nagyszabású szakmai pályát befutó, tanszék-, sőt iskolaalapító tájépitész, Mócsényi Mihály építészettörténészként – vagy mondjunk inkább csak ennyit: Eszterháza építészettörténészeként – egyszerre volt rendkívül eredeti gondolkodású, kreatív és elképzeléseire következetesen ragaszkodó elme és a tudományos módszer béklyóit magáról levető *wishful thinker*, saját előfeltevéseinek, preconcepciójának rabja. A XX. század tájépitészetének akadémiai doktorátussal, magas egyetemi pozíciókkal Kossuth- és Széchenyi-díjjal elismert alakja volt, aki világszerte óriási szakmai tekintélynek számított. Ezt jól érzékelteti a 2004-ben alapított Sir Geoffrey Jellicoe-díj, „a tájépitészek Nobel-díja”, amelynek 2012-ben ő volt a negyedik kitüntetettje. 1976-tól 1990-ig a Tájépitészek Nemzetközi Szövetségének is ő volt az alelnöke, majd elnöke.

1919-ben született, és az évtizedek folyamán kertészmérnöki, közgazdász, agrármérnöki, építész-mérnöki és művészettörténeti diplomát, valamint három doktorátust szerzett. Szenvedélyes tanár volt, aki a tantervet folyamatosan modernizálta, és tanítványait igyekezett hozzásegíteni – többek között külföldi tanulmányutak révén – a legkorszerűbb ismeretek és technológiák megismeréséhez. 1969-ben a Kertészeti Egyetem tájépitészeti tanszékének vezetője lett, 1970-ben egyetemi tanár, majd – 1993-ban – az ő kezdeményezésére és vezetésével hozták létre az önálló tájépitészeti kart. Közben két éven át az egyetem rektori tisztségét is betöltötte. Magyarországon és külföldön is számos kert és parkot tervezett, sokszor kivitelezésüket is felügyelve. Számos írásával többek között a táj fogalmának újszerű megközelítését, az *állományklíma* és az *ökológiai kiegyenlítő felületek* elméletét, valamint a biológiailag aktív város kutatását is megalapozta. Életének vége felé pedig élénken foglalkoztatták a globális klímaváltozás és a növekvő széndioxid-kibocsátás problémái. Hozzávetőlegesen sem lehetne azonban teljes Mócsé-

nyi Mihály e vázlatos portréja annak megemlézése nélkül, hogy – hazai német származása ellenére – 1944-ben átrándult a megszállt Csehországba partizánnak, hogy a németek ellen harcoljon; és hogy még a nyolcvanas éveiben is úgy tartotta karban a kondícióját, hogy naponta felmászott egy rúdon egy emeletnyi magasságba (láb használata nélkül). Ezt maga is szívesen emlegette, sőt alkalomadtán nyilvánosan demonstrálta.

ságokra hivatkozik.¹ Ott azonban nem három, hanem tíz hónap szerepel – ugyancsak tévesen, ugyanis az 1779 novemberében leégett második operaházát 1781 februárjában nyitották meg (amint az már az 1970-es évek standard Haydn-irodalmából tudható), sőt a kisebb utómunkálatok egészen 1781 közepéig folytatódtak. Ugyanebben a lábjegyzetben Grundemannként említi a díszletkészítésben is jeleskedő udvari festőt, Johann Basilius Grundmantt.

Az *Esterháza korszakai* azonban sajnos hemzseg a tévedésektől, meg alapozatlan feltételezésektől és következtetésektől. Ezek egyike-másika kifejezetten súlyos és a lényegét érinti, ami annál is különösebb, mivel eközben Möcsényi villámokat szór azokra a szerzőkre, akik feltételezéseket, pusztá vélekedéseket hangoztatnak bizonyított tények helyett. Feltételezések persze szükségesek – ha tudjuk róluk, hogy azok, és azt is, min alapulnak. Ám Möcsényi nem is egyszer makacsul tényként kezel feltételezéseket, amelyeket nem bizonyított kellőképpen; vagy a bizonyítással nem is próbálkozik, úgy húzza őket elő, mint nyuszit a cylinderből; vagy, ami még rosszabb, kritikátlanul visszhangoz szélében-hosszában elterjedt tévedéseket, városi legendákat. Nézzünk néhány példát. A különálló, nagyobb narratívákba nem illeszkedő hamis állításokkal kezdem, a könyvben való megjelenésük sorrendjében.

Möcsényi szerint az első eszterházi operaház leégését követően a másodikat „három hónapon belül” építették fel (19. old., 15. l.). Ezzel kapcsolatban Horányi Mátyás fontos könyvére, az *Esterházi vigas-*

Az Esterházy-kastély

Kézenfekvően téves állítás, hogy a „két »point de vue«-s nyiladékszerkezet Európában egyedülálló” (25. old.). Még alapvetőbb kérdés, hogy a későbbiekben több térképen, térképvázlaton bemutatott két nézőpontos szerkezet valóságos-e, vagy csupán egy kétségtelenül létező, a kastély mai *sala terrenájából* kiinduló „lúdláb” és néhány további, a távolabb fekvő mellékkastély – a Monbijou vagy Lesvár – erdejében a gyakorlat szempontjai szerint létesített nyiladék erősen feltételes együtteséről van-e szó.

Az első operaház mögött álló kínai táncterem magával az operaházzal ellentétben nem 1768-ban (39. és 46. old.), hanem 1773-ban, Mária Terézia látogatására készült el. Abból, hogy két épület egymás közvetlen szomszédságában áll, és ezért történetesen együtt ég le, még nem következik, hogy egyszerre is épültek.

„Létezik olyan közlemény”, írja a szerző (uo.), amely szerint a bábszínház már Rohan herceg bécsi francia követ 1772-es látogatása idején is állt, míg mások szerint csak Mária Terézia következő évi látogatására készült el. A 46. oldalon már csak az 1772-es évszámot említi. Pedig itt nincs helye kétségnek: ugyanabban a kötetben, amelyben Szentesi

¹ ■ Horányi Mátyás: *Esterházi vigasságok*. Akadémiai, Bp., 1959. 128. old.

Edit Mócsényi által is hivatkozott alapvető tanulmánya megjelent Eszterháza XVIII. századi leírásairól,² Dávid Ferencnek is található egy fontos közleménye *Adatok az eszterházai bábszínházról* címmel,³ amelyben a levéltári dokumentumokra hivatkozva bizonyítja, hogy az állandó marionettszínház építése 1772 vége előtt nem kezdődhetett el; az elkészülés éve tehát 1773. Ismeretes, hogy Rohan látogatásakor a herceg a Carl von Pauerspachtól, az állandó kőbábszínház – és az operaház – későbbi vezetőjétől frissiben vásárolt mobil bábszínházat „vetette be”.

Egy kiirthatatlan legendát visszhangozva a szerző azt állítja – mint azt már 1998-as könyvében is hangsúlyozta –, hogy a második operaház nem az eredeti helyén, a bábszínházzal szemben épült fel (ahogyan Gaetano Pescinek a kastélyban ma is látható, 1780-as festménye mutatja), hanem „attól jóval délebbre” (41. old.). Mócsényi ezúttal kétségtelenül hivatkozik valamire, ez a hivatkozás azonban aligha vehető komolyan. Az általa említett 1784-es, finom rajzú II. József-kori I. katonai felmérésen, amelynek vonatkozó lapját – persze jelentős mértékben kicsinyítve – reprodukálja is, kétségkívül megkülönböztethetők az egyes épületek, és valóban úgy látszik, hogy míg az első operaház helyén most is áll valami, attól délre, vele párhuzamosan egy további épület is húzódik. Igen ám, de akkor melyikük a második operaház? És mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy a túloldalon, a marionettszínházzal párhuzamosan is kivehető egy olyan – valamivel rövidebb – épület, amelynek létezésére nincs semmiféle más adat? Ami azonban a lényeg: egy 1 : 28 800 léptékű helyszínrajzról van szó – ami egy részletesebb turistatérkép méretaránya. Ilyen felbontású térképeken az épületek ábrázolása a legjobb esetben is csak sematikus lehet.

Mindez rávilágít Mócsényi hiányos forráskritikai érzékére: itt is, máshol is az a módszere, hogy ha egy adat a számára kedvező – azaz összhangban van mindenkori hipotézisével –, akkor hallgatólagosan feltételezi róla, hogy kétségbevonhatatlan. A vérbeli történésznek a forrásaival szembeni messzemenő szkepszise, az a resignált felismerése, hogy a mégoly egyértelműnek látszó helyzetekben is felbukkanhat egy ellentmondó adat, s néha feloldhatatlannak látszó ellentmondásokat kell mégis feloldania valahogy – nos, ez a tudás teljességgel hiányzott Mócsényi Mihályból. Ha itt ez így látszik, akkor így is van – hajlamos volt arra, hogy így tegye túl magát a kétségeken. Ironikus, hogy a második operaház változatlan elhelyezésének több, valóban kétségbevonhatatlan bizonyítéka közül az egyik Fatsar Kristófnak egy olyan cikkében található, amely nem

csupán szerepel a mostani Mócsényi-könyv irodalomjegyzékében, hanem éppen az ő 90. születésnapja alkalmából kiadott köszöntő kötetben jelent meg. Ebben nem egy katonai térképlap mintegy 2 × 2,5 mm-es szeletkéje, hanem a *parterre* 1845-ben készített és Fatsar által reprodukált, részletes helyszínrajza mutatja napnál világosabban, hogy a még álló operaház – attól eltekintve, hogy pár méterrel szélesebb nála – pontosan a bábszínházzal szemben áll, és hogy tőle délre nincs semmiféle épület. Ez mindenképpen sokkal erősebb – és Mócsényi által 2016-ban nyilvánvalóan ismert – adat, mint a nagyítót igénylő katonai felmérés. Hogy miért ragaszkodott mégis ennyire az immár tarthatatlan legendához, az hamarosan világossá válik.

A több helyen, így a 46. oldalon is olvasható állítással ellentétben Jacoby mérnök (1733?, Sarreguemines/Saargemünd – 1784, Pozsony) nem elzászi, hanem lotaringiai születésű volt, és – nyilvánvalóan francia anyanyelvű lévén – szerencsésebb őt Nicolasnak, mint Nicolausnak hívnunk. Róla azt mondja Mócsényi, hogy „Közép-Európa legértékesebb barokk-rokokó műegyüttesét tervezi és építi meg” (46. old.). Arról, hogy mit tervezett és épített Jacoby és mit nem, még lesz szó, és egy kis elfogultság mindenkinek megbocsátható; de hogy mondjuk Potsdam vagy egész Csehország minden egyes barokk-rokokó műegyüttese kivétel nélkül értéktelemebb volna Eszterháznál, amit ez a kijelentés implikál, arra utal, hogy a költői hevület legyűrte Mócsényiben a józan mérlegelést.

Ami az összefüggő állításrendszereket, narratívákat illeti, közöttük három igazán jelentős akad. Az egyik a süttöri kastély 1720 előtti, több évszázados, összefüggő története. (1720 azért fontos választóvonal, mert ekkor kezdik itt felépíteni a még kiskorú, másodszületett Miklós gróf leendő rezidenciáját, s ezzel az építkezéssel kapcsolatban már ismerünk neveket, dokumentumokat.)

A másik, legszövevényesebb narratíva a következőképpen foglalható össze: Pál Antal herceg, Miklós bátyja és hercegeként elődje, „jó” ember volt: kulturált, mértéktartó, az igazi tehetséget jó szemmel kiválasztó és megbecsülő. Miklós viszont ellenszenves figura: pazarlón fényűző, a családi vagyont súlyosan megkárosító, alattvalóit kizsigerelő, igényeikre érzéketlen ember, aki még a tehetséges művészeit sem

2 ■ Szentesi Edit: Eszterháza 18. századi leírásai. In: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna (szerk.): *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein: Festschrift für Ferenc Dávid*. Vince, Bp., 2013. II. köt. 165–229. old.

3 ■ Uo. 107–116. old.

maga választotta ki, hanem örökölte, alkotásaikat viszont adott esetben tönkretette. E művészek között két zseni volt, Nicolas Jacoby és Haydn; de míg az előbbivel Miklós az érdemei szerint bánt, Haydnt méltatlanul mellőzte, sokszor hátrányos vagy megálázó helyzetbe hozta.

Ennek a szövevénynek fontos, önálló értékű leágazása arról szól, hogy Jacoby, a XVIII. század egyik nagy építőművésze hogyan hozott létre több mint egy évtized alázatosan kitartó munkájával egy páratlanul értékes műegyüttest úgy, hogy az minden fejlődési fázisban megőrizze harmóniáját. Látni fogjuk, hogy ez a kép erősen problematikus; ám ha pontos lenne is: *ennek alapján*, egyetlen mű(együttes)re hivatkozva, Jacoby-t Haydn-nal egy lélegzetre említeni mindenképpen óriási aránytévésztés.

A Möcsényi-féle módszertan kritikájának kifejtésére a fentiek közül a „Haydn kontra Jacoby” rész-narratíva nyújtja a legjobb lehetőséget: a konstrukció torz és tendenciózus voltának megértéséhez ugyanis nincs szükség különösebb előzetes építéstörténeti vagy egyéb tudásra. Möcsényi előrebocsátja: „Esterházy Miklós herceg Jacoby-t bátyjától »örökölte«, vele együtt Joseph Haydnt...” (46. old.) Ez így van, és az üzenetet is értjük. Ámde amíg „Jacoby-t 400 rajnai forint ajándékkal rövid időn belül udvari építész-ként szerződtette”, addig „Joseph Haydn tizenkét éven át kért, várt hasonló anyagi elismerésre” (98. old.). A szerző ezt azzal illusztrálja, hogy faksimilében közöl egy-egy dokumentumot mind Jacoby pénzajándékával (98–99. old.), mind pedig Haydn „kérelmével” (130. old.) kapcsolatban.

Csak hogy ezekkel a dokumentumokkal semmi sem stimmel. A Jacoby-t érintő dokumentummal, amely egy elismervényként is szolgáló hercegi határozat, a herceg az égvilágon semmire sem „szerződteti” a mérnököt: egyszeri adományban részesíti „különleges kegyként és okokból”. Ez elég rejtélyesen hangzik, az ilyen hercegi adományok azonban, „Gratiale” néven, mindennaposak voltak. Mindig valamilyen konkrét szolgálatot hálált meg velük – utólagosan – a herceg; 1776 előtt az akkor még különös alkalomnak számító opera-előadások résztvevői is ebben a formában részesültek honoráriumban, maga Haydn is jó néhányszor. Az, hogy a jutalmat miért adják, általában nem szerepelt a kiutalást elrendelő hatá-

rozatban; az opera-előadás ténye azonban példának okáért könnyen kikövetkeztető a jutalmazottak köréből. S hogy ezúttal miért honorálhatták Jacoby-t ilyen busásan? Erre is van kézenfekvő feltételezés: Pál Antal herceg 1762. március 18-án halt meg, Miklós ünnepélyes külsőségek közepette megtartott beiktatására pedig május 17-én került sor Kismartonban. A jutalom átvételéről Jacoby április 17-én írta alá az elismervényt (korántsem köszönetnyilvánítást,

A kastély parkja, metszet Pesci 1784-es festménye után

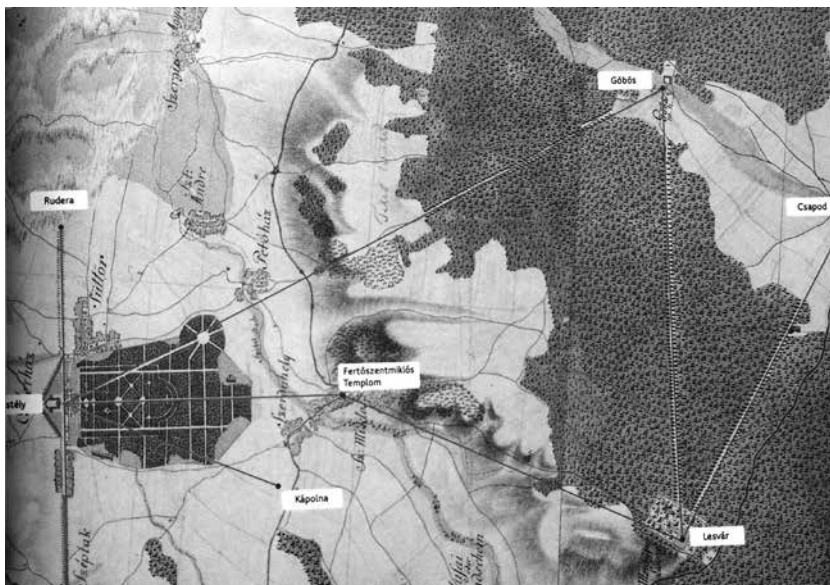
ahogy Möcsényi állítja), azt pedig további dokumentumokból tudjuk, hogy az ünnepségek megvalósításában jelentős részt vállalt. Tökéletesen normális, ha mondjuk az egész ünnepség terveinek elkészítését ekkora jutalommal honorálja egy éppen beiktatott Esterházy herceg.

11 évvel később Haydn – külön papírra – szintén elismervényt ír karcsú és rajzos betűivel, nem pedig valamiféle kérelmet, amint Möcsényi állítja. És szó sincs arról, hogy ő csak most jutna hozzá végre valami olyan kegyhez, ami Jacobynak már réges-rég megadatott, mert a két azonos összeg jogcíme teljesen eltérő: Haydn ugyanis a néhai Pál Antal herceg végrendeletében biztosított tisztviselői járandóságát veszi fel, bár valóban jelentős késéssel. Az, hogy Möcsényi – pillanatnyi szükségletének megfelelően – az egyik elismervényt köszönet megfogalmazásává, a másikat meg kérelemmé stilizálja, általában is joggal támaszthat bennünk kétséget érvelésmódjának precizitásával kapcsolatban.

Haydn előnytelen helyzetének ecsetelésében azonban ez éppen csak a kezdet. A 36. oldal 53. lábjegyzete valóságos filippika a vérlázító megkülönböztetések ellen:

„Haydn a Muzsikaházban lakott két szobában. Miklós herceg „*Lieber*”-nek (kedves) szólított udvari építészé Küllön [ma az ausztriai Sopronkeresztúr része] Eszterházától 25 km-re –, ötszobás nemesi kúriában élt, pincével, pajtával, istállóval, nagy kerttel. Haydn naponta gyalog, libériában járt az audienciára, Jacoby nyilván fogattal, ha hívták. Amikor [...] Jacoby] Pozsonyba költözött [...], az] üresen maradt kúriát 200 forintért

A három vue, avagy a lúdláb

adták bérbe. Jacoby nyugdíját, felesége a férj halála (1784) után kegydíjat kapott.”

Mint minden paranoid reakcióban, itt is pontosan megfigyelhetjük, hogyan épít fel Mőcsényi túlnyomórészt valós elemekből egy tökéletesen konstruált valóságot.

A Muzsikaház szobabeosztását az évtizedek folyamán számos dokumentum ismerteti: minden nagyobb javítás, festés, üvegezés eredményezett ilyet. Ezek nem teljesen azonos tartalmúak, de Haydn lakása általában három szoba-konyhaként jelenik meg bennük. Egyszer-kétszer fordul elő mindössze, hogy van olyan lakója a háznak (pl. valamelyik hercegi orvos), akinek a neve mellett nagyobb szobaszámot találunk a Haydnénál.

Hogy Miklós *Liebernek* szólította Jacobyot – ennek felemlegetése már tényleg egy kisgyermek féltékenységét juttatja eszünkbe –, annak kézenfekvő módon „Fényes” Miklós közmondásos előzékenysége és udvariassága lehetett az oka. Ami természete-

sen Haydnra is kiterjedt. Amúgy Mőcsényi nem írja, honnan tudja ezt, de nem valószínű, hogy ez a tudás biztosabb lábakon állna, mint a Búcsú-szimfónia többek által is ránk hagyományozott anekdotája, amely szerint az ominózus gyertyaoltogató-kiosonós előadás után Miklós odament a zenészekhez, és beszédét e szavakkal kezdte: „Kedves Haydn! Megértettem...”

Ami az ötszobás nemesi kúriát illeti: szó se róla, szép gesztus volt a hercegtől. De miért lett volna ez sérelmes Haydn szempontjából? Ugyan hol máshol lakhatott volna, mint a kastély közvetlen közelében, ha minden áldott nap próbálnia kellett a zenészeivel? Haydn Bécsben, a város közepén nőtt fel, neki hozzá inkább illő emeletes városi háza volt Kismartonban 1778-ig. Ezt maga vásárolta ugyan, de amikor később kétszer is leégett, Miklós herceg némi önrésztől eltekintve mindkétszer állta az újjáépítés költségeit, míg Haydn végül el nem adta a házat a maga hasznára. Akkor most kinek lett volna inkább oka panaszra?

Azt nem tudhatjuk, mennyire volt terhes Haydn számára annak a jó 500 méternyi útnak a gyalogos megtétele naponta kétszer vagy még többször, amely a Muzsikaházat a kastély bejáratától elválasztotta. Zuhogó esőben, nagy sárban vagy magas hóban biztosan igen kellemetlen lehetett. Csak éppen azt nem tudom elképzelni, hogy az istállóval félúton, Haydnt – csakúgy, mint az ugyanitt lakó, megbecsült hercegi orvosokat vagy akár a zenészeket-énekeseket – szükség esetén a lovászok, kocsisok serege ne vitte volna át kocsival vagy szánnal a kastélyba.

Haydn libériáján szörnyülködni pontosan olyan anakronisztikus dolog, mint azon, hogy parókat viselt – úgy tudjuk, magánemberként is. A libéria a foglalkozás természetes tartozéka volt, s a kor udvari zenésze pontosan ugyanannyira találhatta megalázónak, mint egy mai kórusénekes a kórus egyenruháját, vagy egy katonatiszt bármikor a magáét. Azt pedig a számlákból történetesen pontosan tudjuk, hogy Haydn számára drága anyagokból, gazdagon díszített, külön libéria készült, amely sokkal inkább fejezett ki különleges megbecsülést, mintsem szolgálai státust. Végül pedig abban sem lehetünk biztosak, hogy Haydn valóban 1762-től 1790-ig minden áldott nap ott várakozott a herceg előszobájában. 1779-

es második szerződésében már nyoma sincs effajta rigorózus előírásnak, amely a dolgok ritmusának kialakulásával, Haydn szorgalmának és megbízhatóságának nyilvánvalóvá válásával bizonyára már jóval korábban túlhaladottá vált. Nyugdíjat pedig Haydn is kapott Antal hercegtől, a többszörösét annak, mint a maga idejében Jacoby. Igaz, emellett még egy csökkentett fizetést is felvett – valóságos feladatok nélkül, a semmiért.

A fentiek azt mutatják, hogy a szerző lényegében a híg levegőből állít elő egy nagyon erőteljes, gondosan kidolgozott, ugyanakkor teljesen megalapozatlan üzenetet. Ráadásul nem csupán tendenciózan csoportosít és interpretál tényeket, hanem az elhallgatás fegyverét is ügyesen forgatja. Miután Haydn életrajzát szemmel láthatóan behatóan ismeri, nehéz elképzelni, hogy ne tudta volna: hercegeként Miklós egyik első dolga volt, hogy Haydn 400 guldenes fizetését másfélszeresére emelje. Vagy hogy a leégett kismartoni ház ügyében két ízben is nagylelkű támogatást nyújtott neki. Vagy hogy amikor Haydn egy kétlovas fogatot kapott ajándékba Ignaz Pleyel többéves oktatása fejében a tanítvány mentorától, Erdődy László gróftól – a Mester igen büszke volt erre: kocsitulajdonos lett! –, akkor csak egy szavába, azaz egy rövid kérelmébe került, és Miklós herceg egyszer s mindenkorra magára vállalta a lovak tartását, gondozását, abrakoltatását. Nos, ilyesmit Mőcsényi véletlenül sem említ meg, még úgy sem, hogy hozzátenné: véleménye szerint az ezekkel ellentétes irányba mutató tények a meghatározók. Nem: ő nem árnyaltabb, színesebb képet szeretne rajzolni, hanem *feke-te-fehéret*.

Miklós herceg befektetésének azonban csupán az egyik fő vonulatát alkotják a Haydnal szembeni méltánytalanságok. Mőcsényi ezen túl is mindent a fejéhez vág, ami csak a keze ügyébe esik. Miklós például 1774-ben, a jobbágyok könyörgésére fittyet hányva, nem javíttatta meg saját költségén az omladozó sarródi templomot, hanem anyagi eszközeit inkább „Közép-Európa legértékesebb barokk-rokó kő műegyüttesének” mielőbbi felépítésére koncentrált. Hallatlan, valóban.

Csak éppen ez a beállítás rendkívül egyoldalú és tájékozatlan. Ott van először is Miklósnak a valláshoz való viszonya, amellyel kapcsolatban leginkább az adatok hiánya feltűnő. Az udvar jeles eseményei alkalmából nem rendelt Haydntól egyházi kompozíciókat, mint elődje Haydn elődjétől, Gregor Werner-

től. Haydn számára neveltetésénél fogva szakmailag és érzelmileg is rendkívül fontos volt a szakrális zene, de ilyen kompozíciói 1762 és 1790 között rendre belső, vagy a hercegi udvartól független külső inspirációra születtek. Miklós alatt abszolút minimumra csökkent az – az általa ritkán felkeresett – kismartoni kastélykápolna zenei együttesének létszáma, melynek fenntartását érezhetően szükséges rossznak tekintette. A templomi zene olyasféle kultuszáról pedig, amely II. Miklós idejében – elsősorban felesége, Maria Hermenegild hatására – Haydn hat csodálatos kései miséjének megszületését eredményezte, végképp szó sem volt. Ha pedig jól érzékeljük „Pompakedvelő” Miklós közömbösségét a vallási kérdések iránt, akkor természetesen ez is hozzájárulhatott a sarródi hívek kérésének elutasításához. De azon túl, hogy rá kell mutatnunk Mőcsényi Mihály igazán rokonszenves plebejus megközelítésének naiv-anakronisztikus mivoltára, arra, hogy terméketlen dolog Miklós hercegen a mi értékrendünket számon kérni, azért sem érdemes sietve elítélnünk a herceget, mert van itt még valami, amit érdemes figyelembe vennünk, és amiről Mőcsényinél szó sem esik – s ezúttal valószínűleg nem elhallgatásról, hanem érthető tájékozatlanságról van szó.

Hatalmas Haydn-monográfiájának Eszterházzal foglalkozó kötetében H. C. Robbins Landon⁴ is hangsúlyozza, hogy Miklós herceg alatt mennyire megelőzték korukat a szociális gondoskodás formái az Esterházy-udvarban. Landon viszonylag kevés példát említ, s egyelőre az idevágó speciális kutatások is váratnak magukra, de némi ízelítőt azért nem nehéz adni a különböző humánus intézkedésekből a levéltári dokumentumok alapján. Egy béna szakácsnő évi 50 guldenes kegydíjban részesül; az alacsonyabb rangú betegek számára (ide tartozott többek között Haydn szobalánya és kocsisa) 1780-ban helyben két kórtermes hercegi kórházat építenek; fizetik a kismartoni irgalmasrendi kórházban fekvő tisztviselőket, hercegi szakács, cukrász kezelési költségét; egy megözvegyült énekes továbbra is megkapja váratlanul elhunyt (valóban váratlanul: a színpadon esett össze) felesége javadalmazását, hogy két gyermeke taníttatását fizetni tudja; egy kürtjátékos számos gyermekét Miklós herceg (egyiknek-másiknak keresztapja is) keresőképességük eléréséig rendszeres összeggel támogatja, hogy ne jelentsenek elviselhetetlen terhet apjuk számára; fizetik az árva Joseph Mayr iskolapénzét; a vak Rozáliának éveken keresztül gondoskodnak az élelmezéséről és folyamatosan kifizetik a gyógyszerei árát, nem is keveset; 2 guldent adnak egy holtan talált zsidó asszony

⁴ H. C. Robbins Landon: *Haydn: Chronicle and Works*. 2. köt.: *Haydn in Eszterháza*. Thames and Hudson, London, 1978.

halottszemléjére (pedig szegényt bizonyára anélkül is el lehetett volna kaparni)... Így sorjáznak tovább a – nyugodtan mondhatjuk – szívmengető tettek. Talán nem demagóg a kérdés és nem sért vallási érzületet sem: nem érnek-e legalább annyit és nem ugyanolyan emberek-e a hűbérúri gondoskodásnak ezek az ugyancsak költséges megnyilvánulásai, mint a templomrenoválás?

S kiderül az is, hogy természetesen a második operaház állítólagos délebbre helyezése is Miklós rovására írható, hiszen „ezzel a Jacoby alkotta barokk szimmetria megszűnt” (41. old.). Kár, hogy mégsem így volt, pedig ez lett volna a fő argumentuma annak, hogy a herceg „időskori létesítményei [...] a Jacoby alkotta műegyüttes értékét [...] kifejezetten rontották” (uo.).

Természetesen Miklóson csattan az is, hogy bátyja és elődje, Pál Antal nem csupán „szenvédélyesen gyűjtötte a partitúrákat, de takarékosan élt, jelentősen növelte a hercegi kincstár tartalékait” (35. old.). Nos: jóllehet ezt csak Josef Pratlnek, a fraknói és kismartoni forrásanyagok fáradhatatlan rendezőjének és ismerőjének 2017-ben, Mőcsényi halála évében megjelent tanulmányából⁵ tudjuk, a valóság ezzel szemben az, hogy hercegségének 28 éve alatt Pál Antal a családi vagyon már kezdetben is jelentékeny, egymillió guldent jóval meghaladó *passzívumát* mintegy 913 000 gulddal növelte – ez mai magyar pénzben kifejezve sok milliárd forintos összeget jelent. A könyv megírásakor Mőcsényi a pontos számot nem ismerhette, de határozott állítása, mely köszönő viszonyban sincs a valósággal, legalábbis súrolja a blöff határát. Persze nevezhetjük akár költészetnek is, amelynek célja, hogy az ideális Esterházy herceg, a „művelt, zeneszerető, építészleckéket vevő” (uo.) Pál Antal portréját még fényesebbre csiszolja. Nos, Pál Antal a családnak valóban igen jelentékeny, kulturált és rokonszenves alakja volt, aki indokolatlanul szorul háttérbe nagyapja, Esterházy Pál nádor és öccse, Miklós árnyékában. Annál méltatlanabb vele szemben Mőcsényi, amikor pusztán retorikai eszközként arra használja, hogy kijátssza a számára ellenszenves Miklóssal szemben.

Végül pedig Mőcsényi, tökéletesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy a maga szerepét kitűnően játszotta, még azért is elmarasztalja – vagy legalábbis leszólja – Miklós herceget, hogy nem ő volt sem Haydn, sem Jacoby. Ezt sugallja a mottóban idézett megállapítása, amelyet ráadásul így zár le a 44. oldalon: „Esterháza »tündérvilágát« intenciói alapján Jacoby és Haydn teremtette meg.” Miklós tehát éceszgebernek talán még elmegy.

De térjünk vissza a családi adósságokhoz, amelyeknek további alakulása is módfelett érdekes. Miklós ugyanannyi év alatt több mint 1 438 000 guldenes, tehát jó másfélszeres adósságnövekedést „ért el”. Mielőtt azonban felhördülnénk, hogy íme, itt a bűnös, érdemes azt is mérlegelnünk, hogy az ő utódja, Antal nem egészen *három és fél év* alatt halmozott fel 1 873 000 gulden további adósságot, majd az ő fia, a nagy festmény- és könyvgyűjtő, II. Miklós hosszú hercegségének már az első öt évében 3 337 000-rel növelte a passzívumot immár csaknem 9 millióra, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a Pál Antal és Miklós közötti különbség – pláne évtizedek léptékében – jelentéktelen, s ők ketten voltak az utolsók, akik az adósságnövekedést megbízhatóan kordában tartták tartani.

Bevezetőmben azt írtam, hogy Mőcsényi Mihály könyvének középpontjában 50-60 évvel ezelőtti helyszíni kutatásai állnak. Ennyi előkészítés után ideje tehát rátérni ezekre s a szerző belőlük levont következtetéseire.

A 29. oldalon ezt olvassuk: „Nem tartom lehetetlennek, hogy az ő [Francisco da Pozzo] tervei alapján fejlesztették a Kanizsaiak korában épített süttöri vadászúriát [...] is.” Majd lentebb: „Arra egyelőre nincsen adat, hogy [Nádasdy Ferenc] a süttöri reneszánsz vadászkastélyt mikor alakította barokk alaprajzúvá”. A 63. oldalon pedig ezt: „A süttöri vadászkastély ebben a korszakban egyemeletes épület volt, tizenhat méteres szobával és két nagy teremmel. A kastélytól észak felé, jobbra és balra egy istálló és egy pajta állt.” Végül a 67. oldalon: „A Kanizsaiak által épített középkori vadászúriát Nádasdy Tamás reneszánsz vadászkastéllá, majd dédunokája, Nádasdy (III.) Ferenc barokk elrendezésűvé alakította.”

Az első két idézet azért érdekes, mert mindkettő ugyanazt a manipulatív fogást alkalmazza: egy-egy részletkérdés felvetésével tereli el a figyelmet arról, hogy létezik egy sokkal fontosabb, megválaszolatlan alapkérdés, amelyre hallgatólagosan adottnak veszi a választ. Az első mondatban a tervező személyére vonatkozó vélekedést közöl, miközben előbb arra kellene válaszolnia, hogy valóban építettek-e Süttörön vadászúriát a Kanizsaiak korában. Az csak jóval később, fokozatosan, a könyv képgyűjtemény-részének kommentárjaiból derül ki az olvasó számára, hogy ez nem valamiféle szakmai konszenzussal öve-

5 ■ Josef Pratl – Heribert Scheck: *Esterházyische Musik-Dokumente: Die Musikdokumente in der esterházyischen Archiven und Sammlungen in Forchtenstein und Budapest*. Hollitzer, Wien, 2017. 235. old.

zett evidencia, hanem Mőcsényi helyszíni megfigyeléseiből és falkutatásaiból következik vagy kellene következnie. S amikor az imént a 67. oldalról intézett mondatban most már a teljes 1720 előtti kastélytörténetre vonatkozó hipotézisét összefoglalja, még mindig hátravan érveinek nagy többsége. Mőcsényi a téziseit tehát nem *levezeti*, hanem kimondja, majd *illusztrálja*. Sigmund Freud, aki ugyancsak alkalmazta ezt a módszert, sokfelől részesült erőteljes kritikában, de Marx *Tőkésjének* is felrótták már ugyanezt. Mármost az emberi lélek és a társadalom mélységeihez és bugyraihoz képest egy erdő, egy kert vagy egy épület története maga az egzaktuság, tiszta matematika; ha ez az illusztrációs módszer már amazokban a tudományokban („tudományokban”) is megkérdőjelezhető, mennyire az az olyan egyszerű és egyértelmű kérdések megválaszolása kapcsán, mint hogy egy kertalaprajz vagy egy épület mikor jött létre, és milyen átalakulásokon ment keresztül.

A 29. oldalról idézett második mondat ugyanazt az „eltereléses” fogást alkalmazza, mint az első: egy időpontra kérdez ahelyett, hogy tisztázná: létezett-e valóban reneszánsz és „barokk alaprajzú” kastély, s így volt-e egyáltalán átalakítás. (Szépségdíjas részlet: az „egyelőre” határozószó.) Lehet persze, hogy igazságtalan vagyok, amikor fogást és manipulativitást emlegetek, hiszen Mőcsényi visszatérően sajnálkozik amiatt – vagyis nem próbálja elhallgatni –, hogy ezekről az épületekről nincs adat, vagy nem szerepelnek a leírásokban. Érezhetően valóban nem merül fel benne, hogy ennek a makacs adathiánynak nem lehet-e az a kézenfekvő oka, hogy ezek az épületek esetleg nem is léteztek. Vagyis a jóindulatú verzió szerint Mőcsényi csupán naiv, s a manipulatív fogás első áldozata éppen ő maga.

Végül a 63. oldali idézettel kapcsolatban a gyanútlan olvasót a részletek nagy száma és precizitása veszi le a lábáról: hogyan is jutna eszébe, hogy mind-

ez a reneszánsz kastélynak nem biztos forrásokra alapozott jellemzése, hanem hipotetikus, sőt spekulatív adatok sora, amelyek mögött még ott rejlik a kastély létezésének kérdése is.

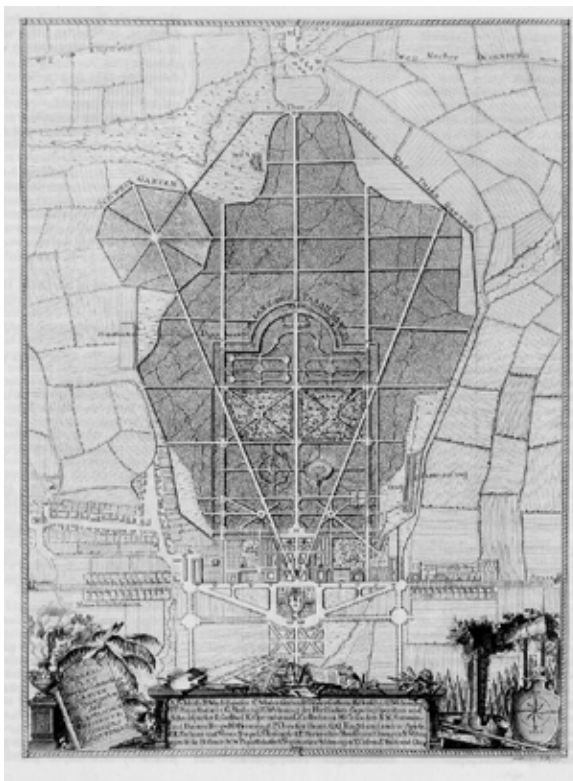
Persze még csak nem is ez a harcmódor – „mindig az először hallott információ ragad meg” – a probléma lényege, mármint az, hogy Mőcsényi előbb mintegy könnyedén, evidenciának öltöztetve ejti el fő téziseit (vélekedéseit), s csak utólag lát neki az – illusztrálásuknak, hanem az, hogy valóban csak illusztrálásról, nem pedig körültekintő bizonyításokról van-e szó. Min múlik ez?

A szerző középkori–reneszánsz–kora barokk narratívájának legfontosabb argumentumai a következők:

– Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsai Orsolya 1557-ben, illetve 1559-ben leveleket ír egymásnak. Orsolya kétszer Szentmiklóson [Fertőszentmiklós], egyszer Kapuváron tartózkodik. Mőcsényi szerint Szentmiklós egyszer Rőjtök-muzsajt, egyszer Lesvárt (a későbbi Monbijou-t) jelenti; erre nincs utalás a szövegben, amelyben felbukkan viszont a

Süttör helynév. Nem világos, miért következne ebből bármi is a feltételezett süttöri vadászkastélyra nézve.

– A Nádasdy Ferenc kivégzése után készített Nádasdy-vagyonleltár szerint a birtokok közül a kapuváriiban kiemelkedően magas az épületek értéke. (Ezt egy 12 sorból és 24 oszlopból álló táblázatból következteti ki, annak azonban csak egy kis részletét reprodukálja olvashatóan, a legtöbb oszlop tartalmát az olvasó nem ismeri meg.) A kiugró számot azzal magyarázza, hogy benne foglaltatik az értékes lesvári és süttöri vadászkastély (ezekre maga a táblázat nem utal). *Ha* a süttöri vadászkastély valóban létezett ebben az időben, akkor ahhoz ez az adat jól illeszkedik;

Esterháza alaprajza, 1784.

maga az adat azonban semmiképp sem bizonyítéka a süttöri vadászkastély létezésének, hiszen a lesvári vadászkastély magában is lehetett nagyon értékes, és még több más okát is el lehet képzelni a számok adott eloszlásának.

– A kastély déli középrizalitjának oldalán az ablakok nem mindenütt helyezkednek el egyenletesen. *Ha* az 1720-as építkezés egy már ott álló épület kibővítését jelentette, akkor ehhez a helyzethez ez az adat jól illeszkedik; egyetlen elszigetelt adatnak azonban több más magyarázata is lehetséges.

– A két belső udvar egyikében egy kő ajtófélfán az 1710-es évszám látható. Ez Mőcsényi egyetlen valóban elgondolkodtató érve amellet, hogy a helyszínen már 1720 előtt szubsztanciális épület állt. Egyvalami azonban itt is erősen gyanús. Az tudniillik, hogy az adott falfelület csak a 60-as években vált egy udvar részévé: addig a homlokzat egyik oldalsó beszögellését alkotta, és ennek megfelelően az adott ponton csak ablak, nem pedig ajtó léte feltételezhető.

– A déli középrizalit már említett oldalsó (keletre néző) síkját egy ponton megbontva Mőcsényi toldást talált a falazásban. Ezt ő a reneszánsz épület barokká alakításának emlékeként interpretálja. Ámde több másféle interpretáció is lehetséges.

– Ugyancsak a középrizalit két oldalán fából készült esővízcsatornát talált, az egyik esetben a szikkasztókútjával együtt. Ezeket reneszánsz eredetűnek tartja, bár sajnálkozik, hogy nem ismer magyarországi reneszánsz analógiákat. A faanyag korának vizsgálatára nem került sor. Megint ugyanaz a történet: *ha* biztosan tudnánk, hogy a helyszínen állt egy reneszánsz kastély, akkor ez a lelet jól illeszkedne abba a képbe – így viszont csak annyi biztos, hogy ha a tetőszerkezet a kastély történetének bármely fázisában nem nyúlt be a fal síkján túl az udvar fölé, akkor gondoskodni kellett valamilyen belső esővíz-elvezetésről.

– Mőcsényi nagy jelentőséget tulajdonít annak a megfigyelésének, hogy 1960 táján, az 1900 körüli fűtésrendszer modernizálási munkálatainak köszönhetően a kastély földszintje alatt, a *sala terrenát* és annak mai előtermét elválasztó fal természetű alapozásában a középkorban és a kora újkorban alkalmazott habarcskészítési technika nyomaira bukkant. Ezt a falat ő az általa feltételezett késő

középkori vagy reneszánsz vadászkastély részének tartja. *Ha* volt ilyen kastély, ez kézenfekvő lehetőség – ám Mőcsényi értékes adata annyit bizonyít és nem többet, hogy ott egyszer már állt valami 1719–20 előtt. A folyamatosan létező, egymásba átalakított vadászlakok és vadászkastélyok sora csupán a tények kiszínezése, hipotézis, konstrukció.

Mindehhez hozzá kell tennünk továbbá, hogy a kastély 1720 előtti folyamatos történetének hipotézise egy délibáb kergetése, ami sajnos elvonja a szerző figyelmét attól, hogy akár csak dióhéjban is ismeresse Anton Erhard Martinelli 1720-as, igen jelentős kastélyát.

Külön méltatást igényel Mőcsényinek a *vue*-rendszer kiépítésével kapcsolatos, erősen hangsúlyozott elképzelése. Itt is hasonló történik, mint a második operaház elhelyezésével kapcsolatban: az egyetlen létező ábrázolásból a szerző a legkevésbé sem egyértelmű következtetést olvas ki, amelyet aztán kétségbevonhatatlan bizonyossággként kezel. Ebben az esetben azonban a forrás datálása a kulcskérdés. Az Országos Levéltárban található ugyanis egy rajz, amely a kastély központi épületeit, a partert és a Lés erdejét ábrázolja, s amelyen ott látjuk a „lúdlábat”, a kastélyból kiinduló hármass nyiladékrendszer. Mőcsényi ezt a rajzot 1671 – Nádasdy Ferenc kivégzése – előttre datálja; erre a fő érve az, hogy a két északi melléképülete itt rövidebb az 1720 utáni méreténél. Ezzel egy csapásra eléri, hogy a lúdláb időben a versailles-i park kiépítésének korába vetüljön vissza, s így jogos büszkeséggel kijelenthesse:

„André le Nôtre [...] Versailles parkját 1661 és 1668 között alkotta, azaz a süttöri vele egy időben keletkezett, és ha méreteit, elemgazdagságát tekintve nem, de kompozíciós kvalitásait értékelve véleményem szerint azzal egyenrangú volt.” (31. old.)

A kérdéses, datálatlan rajz XVII. századi eredete azonban nemhogy nem bizonyított, hanem erősen valószínűtlen. Először is a rajz kézenfekvő módon nem méretarányos: bizonyítja ezt a három fő *vue* aránytalan szélessége, a keresztirányú nyiladékok sűrű és a valósággal ellentétben egyenlő közű elhelyezkedése és az a tény, hogy a lúdláb szélső nyiladékaik nem a *sala terrena* ajtajánál találkoznak, hanem a kastélyhomlokzat délkeleti és délnyugati sarkába látszanak befutni. Egy ilyen szerkezeti vázlaton egy melléképület ábrázolt méretéből messzemenő következtetéseket levonni nem lehet. Ez azonban csupán

negatív érv, amely a felhozott bizonyíték erőtlenségére mutat rá. Sokkal döntőbb az a körülmény, hogy Fatsar Kristófnak sikerült olyan, telkek cseréjére és adásvételére vonatkozó okleveleket találnia az 1730–40 körüli évekből, amelyek a tranzakciók céljaként a Lés erdő területének egyesítését és a fácános kiépítést jelölik meg, ami bizonyára együtt járt a nyiladérendszer kialakításával. Ez egyértelművé teszi, hogy Mőcsényi (mások által nem osztott) datálása önkényes – különös, hogy Fatsar idevágó cikke ott van az irodalomjegyzékben, de a szerző semmilyen módon nem reagál rá.

A fentiek meglepően kezdetleges argumentációk hibáknak tűnnek fel számunkra, ha a Pál Antal, Miklós, Jacoby és Haydn körüli előítéletek kolportálása során nem talákoztunk volna már ezekhez nagyon hasonlókkal. Így viszont ismerősként üdvözljük a légből kapottnak tetsző feltételezéseket és a működésképtelen érveket. Az alapvető probléma azonban nem az egyes hipotézisekkel és rossz indoklásukkal kapcsolatos, hanem metodikai természetű. Az tudniillik, hogy egy tudományos hipotézis igazolásához korántsem elég a felvázolt képbe beleilleszhető tényeket találni – azt kell bizonyítani, levezetni, hogy az egyes tények *semmilyen más* narratívához nem illeszkednek. Ez nagyságrendileg nehezebb feladat, és Mőcsényi következetesen tartózkodik is attól, hogy megpróbálkozzék vele. Lelkesedésre hajlamos, impulzív alkatának ezért felel meg jól a vitairat és a képeskönyv forma: ezek csapongó szerkezete, a szigorúan logikus felépítés hiánya elfedi azt a tényt, hogy elmaradnak a tulajdonképpeni, végigkövethető bizonyítások: ehelyett a feje tetejére állított illusztratív módszer szolgál szimulált bizonyításként.

Mőcsényi utolsó nagy narratívájára már csak röviden térek ki, hiszen egyes tézisei háttérének és problémáinak beható tárgyalása csak egy tudományos közleményben volna lehetséges.

E narratíva lényege, hogy a „Fényes Miklós”-féle kastélybővítés első fázisának az 1760-as évek első felében keletkezett terve, amelyet – egyes, sajnos nem adatolható feltételezések szerint – az akkori hercegi díszlettervező és színházi mindenes (továbbá korábbi festőakadémiai perspektíva- és épületábrázolás-tanár), Girolamo Bon készített, az 1750-es években Pál Antal által szerződtetett Jacoby elképzeléseit tükrözte. (Bár a 19. old. 15. lábjegyzetében a szerző korrektül megjegyzi: „véleményem szerint”). Ezt a rajtot Mőcsényi gyönyörű, de szervesen össze nem függő színpadi díszletnek nevezi. Melchior Hefe 1766–67-es sikerületlen lépcsőház-megoldása után azonban új fázis kezdődött a főépület és a díszud-

var kialakításában, s az „új palota” megtervezésével a herceg Mőcsényi szerint Jacoby bízta meg; ekkor épült meg a *sala terrena* és a díszterem előterme, az udvari kétszárnyú díszlépcső és a két beugró belső udvarra alakításával ekkor alakult ki az udvari főhomlokzat nyugodt, egységes falsíkja. (Az 1772 táján befejezett átalakítás eredményét látta Mária Terézia is nevezetes 1773-as látogatása során.) 1774-ben azonban a herceg a főépület újabb, lényegében utolsó átalakítására szánta rá magát. Ennek 2000 után megtalált előtervét Jacoby rajzolta, s már csak egy-két kisebb részletben tér el a kastély ma ismert képétől. Jacoby ennek kivitelezésében 1775-ig vett bizonyíthatóan részt.

Mindebből annyi a tény, hogy az 1774-es tervnek valóban Jacoby a szerzője, és hogy részvételét a megvalósításban levéltári adatok bizonyítják. Az 1760-as évek elején keletkezett rajtot viszont ugyanolyan joggal szokták Melchior Hefelének, mint Girolamo Bonnak tulajdonítani. (Hefe és Simon Johann Ferdinand Mödlhammer okadatolhatóan vezette az 1760-as évek építkezéseinek tervezését, illetve kivitelezését.) Hogy mögötte Jacoby elképzelései álltak volna, arra nézve nem létezik semmilyen bizonyíték. S miután időközben már a fraknoi Esterházy-levéltár idevágó anyagának alapos feldolgozására is sor került, féltő, hogy többé már nem is várható olyan név felbukkanása, amelynek az 1763-ban kezdődő első nagy Miklós-féle átalakítási fázis koncepcióját tulajdoníthatnánk.

Jacoby 1767-es megbízása szintén Mőcsényi spekulációja, megfogható adat nem támasztja alá. Jacoby első ismert munkája a Kismarton melletti hatalmas sérci vadaskert 1756-ból származó kertészeti terve. (Jacobyt maga és mások is következetesen *ingénieur*-nek titulálják, s ez megfelel a tevékenysége túlnyomó részének.) Régóta feltételezték, hogy az 1760-as évek két, szépen kidolgozott madártávlati ábrázolását, amely Eszterházát teljes parkjával és erdejével együtt ábrázolja, Jacoby készítette, az egyiken viszont néhány éve a szignóját is felfedezték. Mindez – azzal együtt, hogy neve 1774 előtt csak jelentéktelen építési részleteknél merül fel a központi kastélyon végzett munkálatokkal kapcsolatban – egyértelműen arra utal, hogy addig kifejezetten tájépítésként foglalkoztatták. Biztosan neki tulajdonítható a Lés vadászati területének tisztásokkal és pavilonokkal való berendezése, azaz *Lustwald*dá alakítása, valamint – 1784-ig megjelent településábrázolásainak bizonyossága szerint – a melléképületek elhelyezésének terve és a kastélytelepülés egészének kompozíciója. Kétségtelennek látszik az is, hogy Jacoby a herceg legszűkebb bizal-

mi körébe tartozott, hiszen tudjuk: két ízben, 1762-ben és 1765-ben is neki kell beszámolnia a távol lévő Miklósnak a munkálatok előrehaladásáról. Ez a szerep azonban jelentősen különbözik a Mőcsényi által neki tulajdonítottól.

Megértjük Mőcsényi szép álmát, hogy szeretne volna a kastély, sőt a kastélyegyüttes kialakulásának – a további épületekkel kapcsolatos kérdésekre itt terjedelmi okokból nem tudunk kitérni – 1762–63 és 1775 közötti hatalmas ívét egyetlen jelentős építőművész alkotásának tudni, vagy a kastélyt végső formájában öt évszázados folyamatos fejlődés eredményének látni. S megértjük azt is: szívmengető érzés arra gondolni, hogy a mi magyar glóbusunkon már a versailles-i park építésével egy időben születnek azzal összevethető, nagyszabású tájkonceptiók. Amíg azonban ezeket az álmokat szilárd tények nem támasztják alá, addig önmagunkat csapjuk be, ha – akár teljesen jóhiszeműen – összemossuk őket a valósággal.

Mindez azt jelenti, hogy Mőcsényi könyve, jóllehet rendkívül inspiráló, és hallatlanul izgalmas problémákat vet föl, semmiképp sem tekinthető az Eszterháza-építéstörténet szakmai konszenzust tükröző, megnyugtató összefoglalásának; még kevésbé a kérdésben kimondott utolsó szónak. Egy ilyen könyvnek valamikor a jövőben kell majd megszületnie.

Hátravan még azonban, hogy világossá tegyem: a fentiek ellenére miért neveztem megkerülhetetlennek Mőcsényi Mihály Eszterháza-irányuló munkásságát, ha egyszer következtetései ennyire bizonytalan lábon állnak.

Nos, elsősorban is problémaérzékenysége és problémafelismerése miatt. 40 éves kora táján, még karrierjének igazi nekilendülése előtt, világosan meglátta az eszterházi mű- és tájépítészeti együttes kiemelkedő jelentőségét a magyar kultúrtörténetben, ezzel együtt pedig a probléma sokrétűségét.

Másodsorban végtelenül tiszteletre méltó az a határozottság, amellyel számos alkalommal elutazott a helyszínre, minden követ megmozgatott, hogy kutathasson, falat bonthasson, majd úgyszólván két kezével végezte el azt a munkát, amelyet egy kutatócsoportnak és segéderőinek kellett volna elvégeznie. A dolog, bármennyire elképesztő is, úgy áll, hogy nélküle az 1959-es rekonstrukció óta a kastély főépületén senki sem végzett volna beható kutatásokat. Mérheterlenül munkás, hosszú élete folyamán sohasem tévesztette szem elől a témát, és kívárta, amíg kutatásai megkezdése után négy évtizeddel alkalma adódott rá, hogy következtetéseit fáradságos munká-

val összegyűjtött és kommentált adatbázissal együtt publikálni tudja.

Harmadsorban Mőcsényi minden lobogása és módszertani unortodoxiája mellett igen finom és lényeglátó megállapításokat tett, amelyek – de még számos tévedése is – tanulságot és inspirációt jelentenek a későbbi Eszterháza-kutatók számára. Ilyen az a felismerése, hogy a Süttör melletti, mocsaras környezeténél pár méterrel magasabb, tehát összefüggő erdő telepítésére alkalmas terület önmagát kínálta, hogy vadászterületté formálják, vagy az, ahogyan az 1774-es Jacoby-terv kvalitásait – más feltevései érvénytelenségétől függetlenül – tévedhetetlen biztonsággal meglátta, pedig ekkor már 90. évéhez közelített. De azért is minden tiszteletet megérdemel, mert a fellendülő ágba kerülő Eszterháza-irodalmat első könyve megjelenése után is naprakészen követte, s eredményeire – ha nem is alapvető következtetéseiben, de egyes részletkérdésekben – érzékenyen reagált is.

Mőcsényi tudományos értelemben vett dilettantizmusáért bőven kárpótol tehát az az elementáris, szinte gyermeki kíváncsiság, amely rendkívüli éles szeműséggel társul. Eszterháza-irányuló munkásságát azonban még valami beárnyékolja, s ez a legkevésbé sem az ő hibája. Ez a munkásság ugyanis voltaképpen torzó abban az értelemben, hogy Mőcsényi számos megfigyelése és számos általa megállapított tény további kutatásért kiált. Annál is inkább, mert ő – gyakorlati okokból – csak kevés, elszigetelt ponton, kis foltokon kutathatott. Amit talált, az sokszor értékes nyomként, kiindulópontként szolgált volna a kutató régészek és művészettörténészek számára a továbbhaladáshoz, a pontok összekötéséhez. Munkája azonban arra ítéltetett, hogy folytatás nélkül maradjon, hogy eredményeit szakkutatók ne ellenőrizhessék. Ennek szerteágazó okaiba itt nem lehetséges belemenni, az mindenesetre rendkívül fájdalmas tény, hogy az utóbbi másfél évtizedben Eszterháza-irányuló munkálatok során ideiglenesen (és sok esetben utólag) adódó kutatási lehetőségek akár nem invazív vizsgálatok elvégzésére – felszedett padozatok, leszedett falburkolatok, leverés előtt álló falfestés stb. – a kastély kezelőinek merev és nehezen igazolható tiltása miatt teljességgel kihasználatlanul maradtak. Ha, éppen ellenkezőleg, bátorították és támogatták volna ezt a hallatlan kulturális jelentőségű kutatást – az lett volna méltó főhajtás az akkor még aktív Mőcsényi Mihály odaadó munkája előtt.* □

* ■ Legmelegebb köszönetemet fejezem ki Dávid Ferencnek, akinek sokirányú és önzetlen segítsége nélkül ez a recenzió nem született volna meg.

ZENEI ANTIKVÁRIUM

TÓZSÉR JÁNOS

Demeter Tamás:

A társadalom zenei képe

A magyar zeneesztétika szociologizáló hagyománya
Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2017., 152 oldal,
1990 Ft

Demeter Tamás legújabb könyvét kétféle várakozással olvashatjuk. Egyrészt a szerző szándéka szerint. Így olvasva a könyv eszmetörténeti értekezés, amelyben Demeter a magyar filozófiatörténetről alkotott képébe illeszti bele a magyar zeneesztétika történetét. Másrészt arra kíváncsian: mit mondanak a könyvben tárgyalt zeneesztéták és zenetudósok a zenei alkotások természetéről, azaz bizonyos művészetfilozófiai kérdésekről. Ha a könyvhöz az előbbi várakozással közelítünk, akkor elmondhatjuk, Demeter teljesítette a maga elé tűzött feladatot. Ám ha az utóbbival, akkor viszont megállapíthatjuk, hogy – noha szeretné – nem sikerült kimutatnia a magyar zeneesztétika csillagairól, hogy mondanivalójuk különösebben érdekes és megfontolásra érdemes volna. És ezt kéretik *understatement*ként érteni. Először röviden ismertetem Demeter eszmetörténeti vízióját, majd jelzésszerűen azt, hogyan képzei a magyar zeneesztétika helyét ebben a történetben. Másodszor (és részletesebben) azt vizsgálom, miket mondanak az általa elemzett szerzők a zenei alkotásokról.

1. DEMETER TAMÁS KÉPE A MAGYAR ESZMETÖRTÉNETRŐL

Ahhoz, hogy bemutathassam, miben látja Demeter a magyar zeneesztétika szociologizáló karakterét, feltétlenül szót kell ejtenem a magyar filozófia történetéről kialakított felfogásáról. Demeter vitatja azt a széles körben vallott elképzelést, hogy a magyar filozófia pusztán receptív. Ahogy Percz László fogalmaz: „nincs magyar filozófia: ez nagyrészt adaptációtörténet, amely a nyugati gondolkodás jelentős vonulatainak bemutatására és átvételére irányuló próbálkozásokból áll.”¹ Vagy: „[a] magyar filo-

zófiatörténet: recepciótörténet, a magyar filozofálás elsősorban idegen szellemi irányzatok átvételét, befogadását, meghonosítását jelenti. [...] Egy-egy hazai filozófiai teljesítmény jelentősége így adott esetben nem jelent mást, mint a recepció élénkségét-gyorsaságát, illetve önállóságát-eredetiségét.” (7–8. old.)²

Demeter a magyar filozófiának pusztán recepciótörténetként való felfogásával szemben azt állítja: „ha kicsit mélyebbre tekintünk, akkor azonosíthatóvá válik a magyar filozófiai gondolkodásnak egy olyan jellegzetessége, amelynek szempontjából az egyébként gyökértelennek és izoláltnak tűnő teljesítmények egységes eszmetörténeti narratívába rendezhetők. Ez a jellegzetesség a szociologizáló szemléletmód érvényesülése – vagy legalábbis jelentős befolyása.”³ Demeter nem vitatja, hogy léteznek jelentős filozófiai teljesítmények, amelyeket olyan magyar (vagy magyar származású) filozófusok hoztak tető alá, akikre abszolút nem jellemző a szociologizáló attitűd, hanem csak azt állítja:

1. létezik *speciálisan magyar* filozófia, és
2. „mindaz, ami számottevő »magyar hozzájárulásként« értékelhető az egyetemes filozófiatörténetben, szorosan és organikusan kötődik ehhez a szemléletmódhoz”.⁴

Kikre gondol? Olyanokra, mint Palágyi Menyhért, Lukács György, Mannheim Károly, Hauser Arnold vagy Lakatos Imre. És kikre *nem* gondol? Nos, olyanokra, mint például Szontagh Gusztáv, Böhm Károly vagy Málnási Bartók György.

Mondom másképpen. Demeter szerint egy filozófiai teljesítmény akkor igazán jelentős vagy értékes, ha „folyamatos kritikai figyelem” (8. old.) kíséri. Azaz, ha „az illető mű ne[m] pusztán saját kora tör-

---

1 ■ Percz László: Hungary, philosophy. In: Edward Craig (ed.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 4. köt., Routledge, London, 1998. 567. old. (idézi Demeter Tamás: *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia fő árama a XX. században*. Századvég, Bp., 2011. 13. old.)

2 ■ Percz László: *A pozitívizmustól a szellemtörténetig*. Osiris, Bp., 1998. 19–20. old.

3 ■ Demeter: *A szociologizáló hagyomány*, 14. old.

4 ■ Uo.

---

téneti dokumentumaként vagy valamilyen elfogadott tudásanyag reprezentánsaként (tankönyvként), hanem vitatott álláspontként vagy érvek gyűjteményeként [van] jelen a mindenkori kortárs diskurzusban” (uo.). Majd – többek között Perczcel vitatkozva – így folytatja: „Ennek a kritériumnak [mármint a kritikai figyelem fenntartásának] [...] nem lehet megfelelni, ha úgy írunk filozófiatörténetet, hogy azt recepciótörténetként fogjuk fel.”

(Uo.) Ha viszont – mint állítja – „a magyar filozófiai teljesítmények *szociológiai affinitásaira* érzékenyen írjuk meg a magyar filozófia történetét, lehetőség nyílik arra, hogy a magyar filozófiai gondolkodás különösségét és eredetiségét az egyetemes filozófiatörténet szempontjából is jelentős – azaz kritikai figyelmet fenntartani képes – műveken keresztül mutassuk meg, másfelől pedig arra is, hogy e filozófia kánonja is ekként álljon össze” (uo., kiemelés az eredetiben).

Mármost, Demeter legújabb könyve szervesen illeszkedik e röviden vázolt (és engem – mint nem szakértőt – meggyőző) eszmetörténeti vízióhoz, annak „egyfajta folytatása” (7. old.). Úgy látja, hogy a magyar filozófia sajátos, szociologizáló szemléletmódja a magyar zeneesztétikában is érvényesül. Könyve voltaképp nem más, mint ennek az eszmetörténeti tézisnek a részletes, rendkívül nagy mennyiségű (és jól kiválasztott) idézettel alátámasztott illusztrációja.

A könyv három nagyobb részből áll. A rövid bevezetést követő, *A szociologizáló hagyomány módszertani íve* című fejezet részletesen bemutatja azt az általános eszmetörténeti folyamatot, amelyben Magyarországon a századforduló pozitívista irányultságú szellemi légköre fokozatosan megváltozott: helyét először a szellemtörténeti, majd a marxista és végül a posztmarxista orientáció vette át, amelyek mindegyikére egyaránt jellemző a szociologizáló attitűd. A következő fejezet (*A pozitivizmustól a szellemtörténetig*) már a magyar zeneesztétikára fókuszál, és elsősorban Molnár Antal munkásságát elemzi. Az ő, azóta feledésbe merült munkásságának példáján igyekszik

megmutatni, hogy hasonló folyamat játszódott le a magyar zeneesztétikában is. A századforduló pozitívista ihletésű zeneesztétikáját fokozatosan kiszorították a szociologizáló szemléletű koncepciók. Végül *A marxizmustól a posztmarxizmusig* című fejezet a marxista, illetve posztmarxista zeneesztéták (elsősorban: Ujfalussy József, Maróthy János és Pernye András) szintén erőteljesen szociologizáló vonásokkal rendelkező, zenéről szóló elképzeléseit tárgyalja.

Természetesen felmerül a kérdés: mit ért Demeter „szociologizáláson”, szociologizáló megközelítésen? E kérdésre sem *A szociologizáló hagyományban*, sem a most tárgyalt könyvében nem kapunk szabatos választ, valamiféle definíciót. Persze a két könyv olvastán összeáll a kép: egy megismerő vállalkozás akkor szociologizáló, ha bizonyos szellemi/kulturális jelenségeket társadalmi viszonyaikból próbál megmagyarázni, eredeztetni, vagy legalábbis narratív struktúrába rendezni. Demeter abból indul ki

(s remélem, ezzel nem interpretálok túl), hogy a magyar szellemi közegre nem különösebben jellemző a racionális diszkusszió (ez újfent *understatement*), s „ahol a racionális rekonstrukció lerobban, ott segíthet az ágensek szemléletének társadalmi helyzetekhez kötött megértése” (24. old.). Hogy is fogalmazzak? A magyar filozófia (Demeter szerint) legnagyobb alakjai (és ebbe most nem értem bele a XXI. században is működő filozófusokat) nem abban jeleskedtek, hogy bizonyos klasszikus filozófiai problémák *megoldására* tettek volna kísérletet, hanem – ha mondhatom – egy lépést hátráléptek, és a különböző filozófiai és egyéb intellektuális tevékenységek társadalmi hátterének a feltárására vállalkoztak. Ebben pedig – Demeter szerint – szépen teljesítettek, műveiket a mai napig folyamatos kritikai figyelem kíséri. Mármost ugyanez az attitűd jellemzi a magyar zeneesztétika történetét is. Demeter hősei a zenét (különböző formáit, korszakait és változásait) társadalmi folyamatokra hivatkozva magyarázzák, és a zene történetét is ebben a szellemben mesélik el.

Manus Guidonis

2. A SZOCIOLOGIZÁLÓ ZENEESZTÉTIKA „EREDMÉNYEI”

Amennyire meg tudom ítélni, a kortárs művészetfilozófiai diskurzus javarészt a következő alapvető kérdések körül forog.

1. Definiálható-e a műalkotás fogalma, vagy sem: megadható-e a műalkotásnak levés szükséges és elégséges feltételei?
2. Milyen tulajdonsága révén műalkotás valami, és nem pusztán dolog: milyen tulajdonsága révén műalkotás például a *La campanella*, vagy a 4'33”, és miért nem műalkotás, ha mosogatás közben csörömpölök az edényekkel, vagy ha egy autó nagy csattanással fának rohan?
3. Milyen viszony áll fenn a műalkotások perceptuális tulajdonságai és esztétikai értékük között: hogyan függ például a *Mona Lisa* esztétikai értéke attól, hogyan néz ki a festmény?
4. Mi a műalkotások ontológiai státusa? Fizikai tárgyak? Univerzálék? Absztrakt entitások (artefaktumok)? Események? Cselekvéstípusok? Vagy egyik ilyen, a másik olyan?
5. Milyen mértékben kell figyelembe venni egy műalkotás kapcsán az alkotó intencióját: releváns-e esztétikai megítélése során, hogy a művész mit szándékozott kifejezni?
6. Mennyire járul hozzá egy műalkotás esztétikai értékéhez a kognitív tartalma?
7. Elősegíti-e a művészi alkotások fogyasztása önismeretünk fejlődését?
8. Milyen viszony áll fenn a magas és populáris kultúra között?

E valóban fontos és sokakat érdeklő elméleti kérdésekről a könyvben tárgyalt szerzők lényegében *semmit* sem mondanak. Ha valaki tehát ezekre a kortárs diszkusszióban legalapvetőbb és legfontosabb művészetfilozófiai kérdésekre szeretne választ kapni (vagy velük kapcsolatban legalábbis tisztábban látni), ahhoz a könyv nem nyújt támpontokat. Más szakművekhez kell fordulnia.

Félreértés ne essék! Nem azt mondom, hogy amit nagy magyar halott zeneesztéták írtak, az teljességgel érdektelen, hanem azt, hogy pusztán eszmetörténeti jelentőségük van. Amúgy időszerűtlenek, szürkék, porosak vagy – ami még rosszabb – minden józanságot nélkülöző retorikai petárdák.

Mert hát – őszintén szólva – vajon kit hoznak lázba ezek a belátások? „A zenetermelésre is kiterjednek az áruterelés törvényei” (130. old.). Vagy: „a polgári zenekultúra Mozart zenéjében ért csúcspont-

ra.” (125. old.) Vagy: „Az esztétikaihoz szorosan kapcsolódik az etikum, mivel a klasszikus formaképzéshez belső fegyelmezettség kell, amely háttérbe szorítja az egyéniség kifejezésének hajlamát.” (73. old.) Vagy: „A zeneművekben kifejeződő eszmények annál tartalmasabbak, minél mélyebben és szervezettebben gyökereznek »valamely korszak társadalmi valóságában.«” (117. old.)⁵ Vagy: „a szocialista realizmus »a proletariátusnak mint a jövő hordozójának a szemszögéből tükrözi a valóságot«, s ez a tükrözés a polgári realizmushoz képest »a valóság mélyebb, leplezetlenebb feltárását teszi lehetővé.” (122. old.)⁶

Vagy íme, néhány, az előzőeknél „kreatívabb” elem. „A *Trisztán* – »mint az elidegenedett világ elleni vádirat« – ellenpontja a *Mesterdalnokok*, mely »az önelidegenedésen úrrá levő ember« hangján szól (135. old.);⁷ „a Faust-szimfóniában megjelenő, »kötetlen tonalitású hangzat-sor« már az egész polgári világ felbomlásának tünete” (124. old.);⁸ „[a] tonalitás olyan felbontása, amely nem hoz létre a polgári Én helyett új központokat, csupán a polgári világkép irracionális tendenciáinak terméke, s amíg nem tartalmazza »egy fölemelkedő világnak legalábbis a vízióját, vagy ha azt sem, legalább a meglévő világ kritikai megítélését«, addig a torzulás és pusztulás eszköze” (125. old.).⁹ Végül az egyik legfigyelemre méltóbb: a „tonális központ feladása törvényszerűen jelenti a valósággal szembeállított én, a valóságot megismerő szubjektum álláspontjának feladását, az ismeretelméleti agnoszticizmus, az etikai közömböség magatartását.” (124. old.)¹⁰

5 ■ Idézet in: Molnár Antal *Boëthius boldog fiatalsága* (Magvető, Bp., 1989.) című könyvéből.

6 ■ Idézet in: Maróthy János *Zene és polgár – zene és proletár* (Akadémiai, Bp., 1966.) című könyvéből.

7 ■ Idézetek in: Zoltai Dénes *A modern zene emberképe* (Magvető, Bp., 1969.) című könyvéből.

8 ■ Idézet in: Ujfalussy József *A valóság zenei képe* (Zene-műkiadó, Bp., 1962.) című könyvéből.

9 ■ Idézet in: Maróthy János *Zene és polgár – zene és proletár* című könyvéből.

10 ■ Ujfalussy: *A valóság zenei képe*, 99. old.

11 ■ Lásd például: Clive Bell: *Art*. G. P. Putnam's Sons, New York, 1914.

12 ■ Lásd például: Benedetto Croce: *Esztétika. Elmélet és történet*. Ford. Kiss Ernő. Rényi Károly kiadása, Bp., 1902/1912.; Robin George Collingwood: *The Principles of Art*. Oxford University Press, Oxford, 1938.

13 ■ Sebastian Gardner: *Esztétika*. Ford. Szári Péter. In: A. C. Grayling (szerk.): *Filozófiai kalauz*. Akadémiai, Bp., 1995. 660. old.

14 ■ Collingwood: *The Principles of Art*, 282. old.

15 ■ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája* (1790). Ford. Papp Zoltán. Osiris, Bp., 2003.

16 ■ Lásd a klasszikus művészetfilozófiai taxonómiájához: Bárány Tibor: *Műalkotások és pusztán dolgok. Kellék*, (2005), 27–28. szám, 201–222. old.; Tózsér János: *Művészetfilozófia*. In: Gombos Péter (szerk.): *A művészet és a kultúra befogadásának alapkérdései*. Kaposvári Egyetemi K., Kaposvár, 2015. 5–22. old.

Ezekkel a gondolatokkal egész egyszerűen nem lehet (legalábbis én nem tudok) azonosulni. Vagy azért nem, mert semmitmondók, vagy azért nem, mert egy idejtmúlt és méltán szemétdombra került, végsőkéig erőltetett ideológia gyümölcsei. Ezt tartom a könyv fő hibájának: Demeter meg sem kísérel hősai mondani-valóját – legalábbis valamennyire – plauzibilissé tenni vagy leporolni, lényegében nem interpretálja őket. Hogy úgy mondjam: magukra hagyja őket e gondolataikkal – beéri azzal, hogy narratív struktúrába rendezi ezeket a gondolatokat. Nem sikerül megmutatnia, hogy „a tárgyalt szerzők felé komoly tisztázó kérdések fogalmazhatók meg, álláspontjuk pedig termékenyen vitatható, aktualizálható és a kortárs nemzetközi diskurzusba is integrálható” (12. old.).

Más szavakkal: a legnagyobb baj abból a paradox helyzetből fakad, hogy egyrészt Demeter eszmétörténeti tézise igaz: az idézett zeneesztéták valóban szociologizáló szemlélettel közelednek a zenéhez, másrészt – mint igyekeztem illusztrálni – ez a fentebb idézett passzusoknál tartalmasabb és vállalhatóbb felismeréseket nem eredményezett. Ennél fogva pedig erősen kétséges, hogy „bőven volna mit diszkutálni, vitatni és rekonstruálni a zeneesztétikai hagyomány filozófiailag releváns örökségéből” (12. old.).

Hogy lássuk, a könyvben szereplő esztéták nézetei mind a zenéről, mind általában a műalkotásokról mennyire porosak, vegyük a könyv talán legkidolgozottabb részét, amelyben Demeter a marxista esztétikát alapjaiban meghatározó visszatükrözés-elméletet mutatja be és elemzi. Ehhez azonban érdemes először röviden áttekinteni a legfontosabb *klasszikus* művészetfilozófiai álláspontokat. Négy ilyenről beszélhetünk.

Az első a *mimetikus elmélet*. Ez az antik eredetű elmélet azt állítja, hogy a műalkotások lényegük szerint a valóságot másolják le (vagy utánozzák), s egy műalkotás esztétikai értéke attól függ, mennyire pontos az elkészült másolat. E nézet szerint például a *Laokoón*-csoport azért rendkívül jelentős műalkotás, mert élethűen ábrázolja az apa viaskodását a kígyóval; anatómiailag precíz másolatát adja az apa megfeszülő izmainak; pontosan tükrözi egy férfi arcán megjelenő félelmet, aki épp a gyerekeit próbálja menteni. Kicsit másképp fogalmazva: a mimetikus elmélet hívei azt állítják, hogy a műalkotások reprezentációk; a valóság többé-kevésbé hiteles ábrázolásai, képei.

A második a *formalizmus*. A műalkotások formalista elmélete szerint – ellentétben a mimetikus elmélettel – egy műalkotásnak kizárólag a formája számít. Nevezetesen az, hogy a különböző részei hogyan,

milyen alkotói elv szerint, milyen komplexitással és kidolgozottsággal rendeződnek el. Egyszóval a műalkotásnak csak a belső vonásai lényegesek; csak a belső arányok és egyensúlyok a fontosak. Hogy valamilyen létező dolgot reprezentál-e, az sem műalkotás mivolta, sem esztétikai értéke szempontjából nem releváns.¹¹ A harmadik a műalkotások *kifejezés- vagy expresszionista elmélete*. Eszerint valamennyi műalkotás bizonyos érzelmek kifejezése; vagyis a művészi tevékenység nem más, mint az önkifejezés sajátos formája.¹² Hogyan kell ezt elképzelnünk? A művész valamilyen meghatározatlan érzéssel áll neki a munkának, és az alkotás során e kezdetben meghatározatlan érzése kristályosodik ki, nyilvánul meg a műben. A műalkotás tehát „nem leírja [az alkotó] szellemi állapotát, mint inkább megtestesíti azt, valahogy úgy, ahogyan az arckifejezések, például a mosoly vagy grimaszok megtestesítik az érzelmi életét”.¹³ Minél természetesebben és teljesebben fejeződnék ki az alkotó érzelmei a műalkotásban, annál sikeresebb a műalkotás. Ahogy Collingwood fogalmaz: „Egy rossz műalkotás nem más, mint olyan tevékenység eredménye, melynek során valaki megpróbált kifejezni egy adott érzelmet, de kudarcot vallott.”¹⁴

A negyedik (és egyben utolsó) az *affektív elmélet*. Az alapgondolat a következő: más módon viszonyulunk a műalkotásokhoz, mint a nem műalkotásokhoz. Az affektív elmélet hívei a műalkotásokhoz való speciális viszonyulásunkra hivatkozva akarják meghatározni a műalkotások lényegét. Fő állításuk: a műalkotást valójában az a mód teszi műalkotássá, ahogyan viszonyulunk hozzá. E nézet Kantig vezethető vissza.¹⁵ Ő volt az első, aki ilyen módon közelítette meg a műalkotást, és tett kísérletet arra, hogy pontosan leírja hozzá kialakított speciális viszonyunk természetét. Nagy vonalakban azt állította: a műalkotáshoz – hogy úgy mondjam – kellő pszichikai távolságból viszonyulunk; a műalkotást mindenféle érdek nélkül, pusztán önmagáért szemléljük.

E négy elmélet világos logikai térképet rajzol ki. Míg a mimetikus elmélet a műalkotást úgy tekinti, mint a *valóság* ábrázolását, addig a formalizmus – vele homlokegyenest ellenkezően – úgy, mint amelynek kizárólag a *belső vonásai* relevánsak. Míg az expresszionizmus a *művész szempontjából* határozza meg a műalkotás fogalmát, addig az affektív elmélet – vele homlokegyenest ellenkezően – a *befogadó vagy észlelő nézőpontjából*.¹⁶

Nos, a marxista és posztmarxista művészetfilozófusok kulcsfogalma: a visszatükrözés. (Ebben nincsen vita a nevezett urak között.) Szerintük a műalkotások a valóságot tükrözik vissza. Ahogy pél-

dául Lukács György fogalmaz: „a művészi forma éppúgy a valóság visszatükrözésének egy neme, mint azt Lenin a logika elvont kategóriáiról bebizonyította.”¹⁷ Vagy, ahogy Zoltai Dénes írja: „A művészet csakis az ember világának mély és átfogó visszatükrözése révén válik hatékonyvá és termékennyé.”¹⁸

Könnyen belátható: a „visszatükrözés” fogalma és a ráépülő visszatükrözés-elmélet a fenti négy klaszszikus művészetfilozófiai elképzelés közül elsősorban a mimetikus elmélettel rokon, ugyanis a műalkotások lényegét a valóság ábrázolásában látja. Zoltai *expressis verbis* így fogalmaz Lukács esztétikája kapcsán: „[Lukács] *mimézisnek* nevezi a művészi tevékenység lényegét”.¹⁹ Majd hozzáteszi, Lukács „az antik felfogást újítja fel és építi be elméleti szintézisébe: mimetikus az az emberközpontú ábrázolásmód, amely világszerű műveket alkot, műveket, melyeknek formai mikrokozmosza a korszak emberi világának intenzív teljességét idézi fel”.²⁰

Természetesen nem csak a művészet, a tudomány is tükrözi a valóságot. Lukács (és a meghatározó marxista tanítás) szerint a különbség közöttük annyi: „a művészet [...] a tudomány valóságtükrözésével ellentétben pluralisztikus: míg a valóság tudományos tükrözésének csak egy hiteles eredménye lehet, addig ugyanazt a valóságot számtalan műalkotás hitelesen tükrözheti” (119. old.).

Mármost a Demeter által elemzett marxista, illetve posztmarxista zeneesztéták a zenei alkotásokról is hasonlóképp vélekednek: kivétel nélkül elfogadják a visszatükrözés-elméletet. Demeter szavaival: „a marxi történelemfilozófia és szociológia kontextusába helyezett zeneművészet centrális esztétikai kategóriája a *tükrözés*” (119. old., kiemelés az eredetiben); „a zene a valóságot tükrözni képes” (uo.); „a zene [...] a valóságnak a legváltozékonyabb oldalát, a *viszonyok* világát tükrözi; tárgyak és emberek egymáshoz való viszonyát” (120. old., kiemelés az eredetiben).

De hagyjuk, hogy a szerzők önmagukért beszéljenek! Maróthy János például így fogalmaz: „Minél aktívabban irányul maga [...] a tudat az anyagi valóság objektív megismerésére, annál inkább egybeesik a művészetben is a »termék-jellegű« valóságtükrözés a valóság tényleges képeivel, folyamataival, törvényszerűségeivel.” (121. old.)²¹ Ujfalussy József pedig így: „[a zeneművek feltárják] azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek a művek a foglalatjai, képmásai, tárgyi lenyomatai és közvetítői” (uo.).²²

Más terminológiában megfogalmazva: a marxista és posztmarxista zeneesztétikai megközelítés hívei visszatükrözésen valamiféle *reprezentációt* értenek. Azt gondolják: a zeneművek (az irodalmi művek-

hez és a képzőművészeti alkotásokhoz hasonlóan) a valóságot (pontosabban: a társadalmi valóságot) reprezentálják. Ha úgy tetszik: a zeneművek a társadalmi valóságról *szólnak*. A tükrözés tehát *episztemikus* fogalom: a zeneművek hallgatása során *megismerjük* a valóságot. S mivel episztemikus fogalomról van szó, a tükrözés (vagy reprezentálás) hitelességének *fokozatai* vannak: vannak műalkotások (beleértve a zeneműveket is), amelyek *hitelesen* (adekvátan, helyesen stb.) tükrözik a valóságot, és léteznek olyanok, amelyek kevésbé hitelesen (lásd: 121–123. old.).

A visszatükrözés-elmélet rendkívül problematikus, sőt szinte bizonyosan *tarthatatlan* elképzelés, ha kiterjesztjük minden műalkotásra, ahogy a marxista esztétika képviselői teszik. Kezdem azzal: annyi az ellenpélda, mint égen a csillag. Gondoljunk például a nonfiguratív képzőművészeti alkotásokra! Ezek *per definitionem* nem a valóságot másolják vagy ábrázolják: szándékosan nem használnak modellt. Vagy gondoljunk olyan regényekre, mint *A gyűrűk ura* vagy *Az éhezők viadala!* E fiktív történetek kétségkívül műalkotások, de egyetlen ép eszű emberben sem merül fel, hogy a létező valóság ábrázolásai vagy tükrözései volnának. Vagy gondoljunk a konceptuális művészetre! Például Duchamp *Forrására*, mely perceptuális tulajdonságait tekintve megkülönböztethetetlen egy átlagos piszoártól, vagy Agnes Honich *Desert* című monokróm festményére, mely perceptuális tulajdonságait tekintve megkülönböztethetetlen egy homokszínűre alapozott vászontól. E felsorolt műalkotások egyikéről sem állítható, hogy a valóságot, a társadalmi osztályok harcát, a polgári társadalom széthullását, vagy épp a proletariátus öt megillető hatalomra jutását reprezentálnák vagy tükröznék.

Pontosabban fogalmazva: ordítóan átlátszó belemagyarázás és a józan értelem teljes feladása nélkül a felsorolt műalkotások egyikéről sem állítható ilyesmi. Persze lehet azt mondani, hogy *A gyűrűk urában* „Szauron (mint a romlott és minden erkölcsiséget szándékosan elvető, megveszekedett burzsoá) bukása a történelmi materializmus Lenin és Sztálin által minden kétséget kizáróan bebizonyított igazságából következő, szükségszerű kudarcát tükrözi, Frodó

17 ■ Lukács György: *Művészet és társadalom*. Gondolat, Bp., 1968. 126. old.

18 ■ Zoltai Dénes: *Az esztétika rövid története*. Kossuth, Bp., 1972. 339. old.

19 ■ Uo. kiemelés tőlem

20 ■ Uo. 339–340. old.

21 ■ Idézet in: Maróthy: *Zene és polgár – Zene és proletár*, 84. old.

22 ■ Idézet in: Ujfalussy József: *Zenéről, esztétikáról*, Zene-műkiadó, Bp., 1980. 154. old.

23 ■ Gideon Rosen: *Modal fictionalism*. *Mind*, 99 (1990), 4. szám, 330. old.

és társai diadala pedig a földművelő munkásosztály vitathatatlan erkölcsi győzelmét tükrözi vissza annak magán- és magáértvalósága szerint”. Ilyeneket lehet mondani (különösebb fantázia sem kell hozzá) – csak épp igazolni és komolyan venni nem lehet. Hogy az egyik számomra legkedvesebb (nem a könyvből származó) idézettel előhozakodjam: „nem sok hasznunk származik egy olyan filozófiai elméletből, melyben nem vagyunk képesek komolyan hinni.”²³

Félreértés ne essék: természetesen nem azt állítom, hogy „a műalkotások a létező valóságot tükrözik” rigmus, avagy szlogen egyetlen műalkotásra sem plauzibilis (nyilván a modell alapján készült műalkotásokra plauzibilis), hanem csak azt: általánosan nem igaz minden egyes műalkotásra, hogy a valóság viszatükrözése volna.

Visszatérve a kötetben bemutatott szerzőkhöz: esetükben szerintem az az igazán problematikus, már-már kínos, hogy a viszatükrözés-elmélet épp a zenei alkotásokra vonatkoztatva tűnik a *legkevésbé* plauzibilisnek. Ugyanis a reprezentacionalista típusú művészetfilozófiáknak, vagyis minden művészetfilozófiának, amely szerint minden műalkotás a valóságról szól, épp a zenei alkotásokkal a legnehezebb elszámolnia.

Vegyük például a *Das wohltemperierte Klavier* című zeneművet, amely minden kétséget kizáróan minden idők egyik legjelentősebb műalkotása. Kérdezhetném: vajon mit reprezentál (vagy: a társadalmi valóság mely aspektusát tükrözi) például a C-dúr prelúdium? És vajon mennyiben tükrözi a társadalmi valóságnak más aspektusát a C-dúr prelúdium, mint az Esz-dúr fuga? Lehet-e erre a kérdésre bármilyen értelmes és igazolható választ adni? Tegyük a szívünkre a kezünket: igazolható-e az a propozíció, hogy a C-dúr prelúdium az elnyomó papi rend (egyelőre még) békés nyugalmit tükrözi?

Mindezzel csak azt akarom mondani: szerintem az a *default* álláspont, hogy – szemben a legtöbb irodalmi műalkotással, melyeknek valóban van reprezentációs tartalma – a zeneművek ilyesmivel nem rendelkeznek. Plauzibilisebb azt gondolni, hogy az Esz-dúr fuga kizárólag belső vonásainál, belső zenei felépítésénél fogva műalkotás. Vagyis ama tulajdonságai miatt, amelyekre a szolfézstanár a zongora mellett ülve a zenei-formális-strukturális elemzés során rámutat.

Más szóval: plauzibilisnek tűnik, hogy zeneművek esetében (és most tényleg csak a zeneművekre gondolok) a formalista megközelítés a legadekvátabb. Egyszerűen azért, mert ha a társadalmi valóság gyökeresen másfajta volna is, mint amilyen való-

jában, attól még az Esz-dúr fuga műalkotás volna – történetesen a belső tulajdonságai okán. Megint más szavakkal: minden erőfeszítés nélkül elgondolhatók lehetséges világok, amelyekben Bach műve egészen más történelmi, gazdasági és társadalmi körülmények között születne meg, mint amelyben *de facto* megszületett, mégis mindenki műalkotásnak tekintené. Következésképpen az Esz-dúr fuga lényegéhez *nem* tartozik/tartozhat hozzá, hogy a valóságot tükrözi, vagy hogy legalábbis arról szólna.

Ahhoz képest, hogy mennyire nem triviális, hogy a zeneművek a társadalmi valóság tükörképei volnának, egyetlen épkezláb érvt sem találunk a kötetben tárgyalt zeneesztéták részéről a viszatükrözés-elmélet mellett. Kritikátlanul, nem filozófiai érvek alapján, ideológiai alapon elfogadott elméletről van szó. Demeter azt írja ugyan, hogy e megközelítés hívei szerint „a zene több mint pusztán formalizmus” (114. old.), de ezt annyiban is hagyja – semmivel sincs alátámasztva, hogy a *default*-nézet hamis.

Bizonyos érvkezdemények persze azért vannak. Például Maróthy szerint „[a] valóságot minden művészet tükrözi, amennyiben minden művészet a valóság terméke” (118. old.), Ujfalussy szerint pedig „a primitív hangok objektívek és konkrétak, valóban tükrözik a mindennapi élet mozzanatait, mert belőlük nőnek ki, tőlük elválaszthatatlanok” (111. old.).

Ezek szerint tehát azért tükrözik a *zeneművek* is a valóságot, mert maguk is a *valóság termékei*. Csak-hogy ez borzalmasan gyenge és naiv érv. Abból ugyanis, hogy valami a valóság terméke, még nem következik, hogy bármit is tükröz, bármiről is szól. Persze a „tükrözés” fogalmának van ilyen értelme is: például az ürgék ürülete tükrözi a táplálkozásukat (azt hogy egyszikű vagy kétszikű növényt fogyasztottak), de ez csak annyit jelent, hogy az ürgék ürületeiből az erre hivatott szakemberek következtetni tudnak az ürgék táplálkozási szokásaira. De – feltételezem – tükrözésen a marxista zeneesztéták nem ilyenfajta tükrözést értenek. Nem azt állítják, hogy a *Faust-szimfónia* partitúrájából következtetni lehet a polgári társadalom felbomlására, hanem azt, hogy a *Faust-szimfónia* a polgári társadalom felbomlását ábrázolja és tükrözi. Egyszóval Maróthy és Ujfalussy összemossa (még hozzá csúfosan) azt, hogy valami valaminek a terméke, azzal, hogy valami valamit tükröz (vagy valamiről szól).

A témánknál maradva, hadd idézzek egy hosszabb passzust, hogyan képzelet Ujfalussy azt, hogy a zene rendelkezik reprezentációs tartalommal, azaz szerinte hogyan születik meg „a valóság zenei képe” (113. old.). Nos így:

„...az emberi tevékenység révén emberiesülő valóság akusztikus jelenségei maguknak a dolgoknak jelentő képévé absztrahálódnak, magasságrendileg összemérhető zenei hangokká általánosodnak. Az általánosítás az egyes konkrét dolgok és jelenségek megkülönböztető jegyeinek egyszerűsítése útján igen magas szintet ér el. A magasságuk szerint összemért zenei hangok nem elszigetelt érzékelések gyanánt jutnak tudatunkba, hanem egymáshoz és az emberhez való viszonyuk szerint. Ilyen együttesük a tér-idő szemlélet és a belső összetartozás kategóriáival mért logikus, egyelvű és emberközpontú valóság adekvát művészi képévé rendeződik, tonális rendszerré szilárdul, amelynek logikája a valóságot tükröző emberi gondolkodás általános formáinak is zenei vetülete. Így a zenei kép a valóság jelenségeinek bizonyos körét dinamikus összefüggéseiben mutatja be.” (121. old.)²⁴

E szöszekvenciáról csak azért nem gondolom, hogy valamilyen kezdetleges számítógépes program „műve”, mert 1962-ben még nem voltak erre alkalmas berendezések. Más mondanivalóm nincs – mindenki próbálja megérteni és megemészteni az e passzusban foglaltakat, s döntsön a benne szereplő mondatok igazságtartalmáról.

Végezetül egy tisztázó megjegyzés. Egy pillanattig sem akarom azt állítani, hogy véglegesen temetni kellene azt a művészetfilozófiai koncepciót, hogy a műalkotások mindegyike reprezentáció. Csak annyit állítok: a műalkotásoknak a valósághoz való viszonyát (valóságrepresentálását) a tükrözéselmélet primitíven kezeli. Körülbelül a következő recept szerint: Végy egy tetszőleges zeneművet! Nézd meg, milyen történelmi korszakban született! Ha a kérdéses zenemű konvenciókövető (mondjuk, a *Kis éji zene*), akkor interpretáld úgy, hogy az akkori uralkodó osztály (hamis és álságos békéjét) tükrözi! Ha konvenció-sértő (mint például a már említett *Faust-szimfónia*), akkor interpretáld úgy, mint ami a kérdéses korszak uralkodó osztályának a szétesését ábrázolja!

Persze a reprezentacionalista stratégiának vannak szofisztikált és a mai napig versenyben levő változatai is. Ilyen például Arthur C. Danto művészetfilozófiája. Danto a műalkotásokat reprezentációkként értelmezi, de *nem pusztá* reprezentációkként, pláne *nem pusztá* visszatükrözéseként. Azt állítja: valamennyi műalkotás *speciális fajtájú* reprezentáció; az jellemzi, hogy a tárgyat oly módon reprezentálja, hogy a reprezentálás *módja* is kifejez valamit arról, amiről a kérdéses műalkotás szól. Danto szavaival:

„a műalkotások nem csupán reprezentálják tárgyuakat, hanem ezen felül ki is fejez[nek] róla valamit, amennyiben van tárgyuk.”²⁵ Illetve: „a műalkotások, melyek szöges ellentétben állnak a pusztá ábrázolással, az ábrázolás eszközét olyan módon használják, amely nem specifikálható kimerítően azáltal, hogy valaki kimerítően specifikálja, mi az, amit ábrázol.”²⁶ E perspektívából nézve a műalkotások valóban reprezentációk, és műalkotás mivoltuk a reprezentáció *módjában* áll.²⁷

3. VÉGSŐ SZEMÉLYES MEGJEGYZÉS

Igen sok recenziót írtam életem során, de még sosem fordult elő, hogy olyan könyvről írjak, amelynek írója teljesíti, amit ígér (jelesül: eszmetörténeti víziójában pontosan helyezi el az általa bemutatott szerzőket), ugyanakkor azok a szerzők, akiket tárgyal és elemez, lényegében semmi olyasmit nem tudnak mondani, ami ne volna vagy közhelyes, vagy durva és átlátszó belemagyarázás, néhol már-már *bullshit*. Míg Demeter úgy gondolja, hogy a szociologizáló zeneesztétikának „a magyar filozófiatörténet által inspirált filozófiai kutatások homlokterében kellene állnia – és sajnálatos, hogy nem áll” (12. old.), addig én – könyvét olvasván – úgy látom: *nem érdemes* a szociologizáló zeneesztétika képviselőit (újra) a kritikai figyelem középpontjába állítani. Ahogy ugyanis igyekeztem megmutatni: ezen szerzők mondanivalója dohos, avított, időszerűtlen és a legkevésbé sem szexi.²⁸ □

24 ■ Idézet in: Ujfalussy: *Zenéről, esztétikáról*, 135. old.

25 ■ Arthur C. Danto: *A közhely színeváltozása* (1981), Ford. Sajó Sándor. Enciklopédia, Bp., 2003. 161. old.

26 ■ *Uo.* 145. old.

27 ■ Danto művészetfelfogásáról: Bárányi: *Műalkotások és pusztá dolgok*.

28 ■ Köszönetemet fejezem ki Halász Péternek a szöveg korábbi változatával kapcsolatos tanulságos és – bizonyos értelemben – megnyugtató kommentárjáiért.

A SZOCIOLÓGIA HATÁRÁLLAPOTAI

KOVAI MELINDA

Sik Domonkos:

A szenvedés határállapotai

Egy kritikai hálózatelmélet vázlata

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018., 246 oldal,

3500 Ft

Sik Domonkos:

Válaszok a szenvedésre

A hálózati szolidaritás elmélete

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018., 228 oldal,

3500 Ft

A kritikai társadalomelméletek azért kritikaiak, mert valamilyen formában azt feltételezik, hogy az embereknek nem jó, illetve lehetne jobb is; ennek okai az emberek egymás közötti viszonyaiban rejlenek, azaz a társadalom működés módja kapcsolatban áll az egyének szenvedésével, és az egyének szenvedése mérsékelhető lenne, ha a társadalom másképpen működne. Ilyen értelemben az összes kritikai társadalomelmélet tartalmaz valamiféle diagnózist, etiológiát és terápiát explicit vagy implicit formában. Továbbá szintén explicit vagy implicit formában minden elméletalkotó egyúttal felveszi a társadalmi terapeuta szerepét is. Sik Domonkos kétkötetes munkája vállaltan ebbe a hagyományba illeszkedik: az első kötet egy olyan kritikai társadalomelmélet megalkotásának szándékával íródott, amely a második kötetben kifejtett módon megalapozhatja az emberi szenvedés enyhítésére irányuló konkrét társadalmi gyakorlatokat.

A kritikai társadalomelméletek természetesen nemcsak a társadalmat, hanem egymást is bírálják: mi szükség lenne egy újabb kritikai társadalomelméletre, ha a már ismertek is megfelelnek? Sik Domonkos is abból az előfeltevésekből indul ki, hogy

az ismert kritikai társadalomelméletek nem képesek megragadni az emberi szenvedést, így „válaszolni” sem tudnak rá, azaz nem tudják megmutatni a szenvedés alternatíváit.

Egy valóban érvényes és a gyakorlati alkalmazásban is hatékony kritikai társadalomelmélet megalkotásához szerinte ki kell lépünk a társadalomtudományok területéről, és átlépünk oda, ahol az egyének szenvedését *nem* társadalmi okokkal magyarázzák: a pszicho-tudományok (pszichológia, pszichiátria, pszichoterápia) területére. A pszichológia ezek szerint tud valamit, amit a társadalomtudományok nem, ezért az emberek szenvedésének érvényes magyarázata és hatékony enyhítése céljából a két diskurzust, a szociológiát és a pszichológiát, együtt kell alkalmazni.

Ez a szándék a két kötetet önmagában is izgalmas vállalkozássá teszi. A pszichológiai és társadalomtudományos diskurzusoknak lenne mit mondaniuk egymásnak – az emberi szenvedésről is. Ez nem csupán jó szándék vagy tájékozottság kérdése, bár meglehetősen kevesen jártasak mindkét területen. Valóban két *diskurzusról* van szó, sőt bizonyos értelemben rivális diskurzusokról. Nem véletlen, hogy a szenvedést problematizáló pszichológusok kifejezetten a *kritikai* társadalomelméletek nyomán nevezik magukat *kritikai* pszichológusoknak,¹ saját diskurzusukat, a pszichológiát azért bírálva, mert nem számol az emberi viselkedés és szenvedés nyilvánvaló társadalmi beágyazottságával. A kritikai pszichológusok szerint emiatt a pszichológiai elmélet és gyakorlat maga is fenntartójává vagy kiszolgálójává válik a szenvedést okozó társadalmi viszonyoknak. Másfelől több társadalomkutató a kortárs nyugati társadalmak egyik sajátosságaként írja le a pszichológiai diskurzus erősödését és kiterjedését. Azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy az emberek hétköznapi etikai imperatívuszai (hogyan legyünk jó emberek), boldogsággal, boldogtalansággal, sikerrel, kudarcral, sőt étellel, halállal, spiritualitással kapcsolatos kérdései elsősorban pszichológiai kérdésként fogalmazódnak meg, és a pszichológia diskurzusa válaszol rájuk (a professzionális, intézményes pszichoterápiá-

---

¹ ■ Összefoglalóan l. pl. Dennis Fox – Isaac Prilleltensky (eds.): *Critical Psychology. An Introduction*. Sage, London, 1997. Magyar vonatkozásairól az *Új Egyenlőség* című internetes lapban megjelent sorozat: http://ujegyenloseg.hu/category/kritikai_pszichologia/

tól a különféle státuszú pszichológiai ismeretterjesztő fórumokig). A pszichológia válik uralkodó szakértelemmé gyakorlatilag az összes, az emberi viselkedés befolyásolására irányuló intézményi praxisban: a gyereknevelés területén a csecsemőgondozástól, a pedagógiától a nevelési tanácsadásig, a munka világában a marketingben, a tömegkommunikációban, a hadseregben, az intézményesített segítő-gondozó gyakorlatokban (a szociális munka összes területén), a szervezetfejlesztésben – és még sorolhatnánk. Ezek a tendenciák maguk is társadalmi jelenségek, és erősen összefüggenek a szerző és az általa megidézett szociológiai hagyományban *késő modernnek* nevezett kortárs (tegyük hozzá: nyugati) társadalmak működésével. Az is ezzel függ össze, hogy a (kritikai) szociológia és a pszichológia gyakorlatilag egymásra lefordíthatatlan rivális diskurzusokat alakított ki.

A pszichológiai elméletek és gyakorlatok kizárólag az egyén személyiségére és (nukleáris) családi kapcsolataira koncentrálnak, ez a pszichológiai magyarázat és beavatkozás alanya és tárgya, oka és következménye. Mindaz, ami „társadalmi” jelzővel illelhető (maradva az egyénnél: például a társadalmi pozíciója, etnikuma, neme, lakóhelye, foglalkozása, iskolai végzettsége, anyagi helyzete stb.) a pszichológiai diskurzusban kizárólag a személyiség sajátossága, illetve a pszichológia diskurzusán, gyakorlatán, kompetenciáin kívül eső, „külső” tényező.² A (kritikai) társadalomelméletek tárgya, a társadalom a pszichológia diskurzusában értelmezhetetlen. A társadalom működéséből adódó és az egyénekre vagy csoportjaikra rendszerszerűen ható kényszerek észlelhetetlenné válnak mindazon területeken, ahol a szakértői diskurzus pszichológiai alapú.³ Némileg leegyszerűsítve: a pszichológia diskurzusa a társadalomban élő egyéneket arra készíti, hogy helyzetüket, lehetőségeiket, kényszereiket kizárólag önmaguknak tulajdonítsák, ha változást akarnak életükben, önmagukat változtassák meg és ne a környezetüket. A kritikai társadalomelméletek, ezzel épp ellentétben, azokat a társadalmi folyamatokat vizsgálják és leplezik le, amelyek meghatározzák az egyének helyzetét, lehetőségeit, kényszereit, és kívül állnak az ő személyes hatókörükön, kompetenciáikon, sőt észlelési kategóriáikon is, miközben sokuknak szenvedést okoznak. Szintén némileg leegyszerűsítve: a kritikai elméletek diskurzusa a társadalomban élő egyéneket arra készíti (vagy legalábbis azt szeretné), hogy valamilyen kollektív cselekvés keretében változtassanak egyes társadalmi folyamatokon.

Mindezek ismeretében a kritikai pszichológusok igénye (több társadalomelméletet a pszichológiá-

ba!) jogosnak tűnik, de miért kéne több pszichológia a társadalomelméletbe? Tud-e valami olyat a pszichológia, amit a társadalomelméletek nem? Összeilleszthető-e ez a két, bizonyos értelemben egymás ellenében működő diskurzus úgy, hogy együtt legyenek alkalmasak az emberi szenvedés mérséklésére? Sik Domokos kétkötetes munkája egy igenválasz-kísérlet ezekre a kérdésekre.

A szerző ambíciója mindenképpen méltányolandó. Végre egy szociológus, aki „észrevette” a pszichológiában rejlő társadalomtudományos potenciált, nem csupán „kritizálja”, hanem használja – vagy legalábbis megpróbálja használni a pszichológia tudás-készletét.

Az alábbiakban röviden bemutatom a kötetek gondolatmenetét, egyúttal azt is, hogy a szerző érvrendszere alapján sajnos nem adható válasz a fenti kérdésekre. Majd azt is bemutatom, hogy kutatási eredményei miért inspirálhatják mégis arra az olvasót, hogy tegye fel és válaszolja meg ezeket a kérdéseket.

HA A NAGYANYÁMNAK ÁRAMSZEDŐJE LETT VOLNA...

A szerző szerint a kritikai társadalomelméletek egyik legnagyobb problémája, hogy nem tudnak mit kezdeni az *egyéni* szenvedéssel, még hozzá azért nem, mert *társadalomelméletek*. A szociológiai szemlélet beszűkültségének, ha az egyéni szenvedésről van szó, több oka is van.

Az egyik ok magában a szenvedésben rejlik. Sik azt állítja, hogy az egyéni szenvedés mindenekelőtt a testi-érzelmi tartományra utal, olyan privát tapasztalat, amelynek nyelvi kifejezhetősége korlátozott. Továbbá az emberi szenvedésnek van egy általános, az emberi egzisztenciából fakadó dimenziója, amely kérdéses viszonyban áll a társadalmi torzulásokból fakadó dimenziókkal. E három tény kivezet a társadalomtudományok szűkebb területéről részben az orvosi diskurzusok, részben pedig a művészet és a filozófia világába (I. köt. 7. old.). Sajnos nem derül ki, mit tekint a szerző a társadalomtudományok „szű-

2 ■ Egy egyszerű példa: akármelyik pszichoterápiás eljárásról legyen is szó a sok közül, a terápiás szerződés kizárólag a kliens és nem „külső” környezete megváltoztatására irányul.

3 ■ Szintén egy egyszerű példa: a pszichológiai alapú pedagógiai diskurzusban nincs helye a gyerekek (szülők) osztályhelyzetének, az iskolai teljesítményt kizárólag a magatartás és a képességek szempontjából értékeli, az iskola szempontjából sikertelen teljesítményt ezek *zavaraként* diagnosztizálja és kezeli.

4 ■ Az egyszerűség kedvéért csak Durkheim klasszikus munkájára utalok, amely éppen a testi-lelki-egzisztenciális emberi szenvedés legszembetűnőbb egyéni következményét, az öngyilkosságot értelmezi *társadalmi* jelenségként.

kebb” területének. Ha például Foucault életművét, számos feminista vagy posztkolonialista, vagy éppen marxista szerző munkáját – amelyek éppen a privát, nyelvi nem reprezentált vagy nem reprezentálható, testi-érzelmi szenvedéstapasztalatokat (is) társadalmi jelenségeként tematizálják, ráadásul – ha éppenséggel azt keressük bennük – a maguk módján valamiféle választ adnak az emberi egzisztencia kérdéseire is, nem tekintjük „szűkebb” értelemben társadalomtudománynak, akkor egyrészt feltehető a kérdés, hogy vajon miért nem. Másrészt, ha a szenvedés felől nézzük magát a társadalomtudományt, még az az állítás is megkockáztatható, hogy éppen a *társadalmi* lesz az a nézőpont, ahonnan a privát, az egyénileg nem reprezentálható, vagy éppen az emberi egzisztenciából fakadó szenvedés reprezentálhatóvá és értelmezhetővé válik.⁴

A másik ok viszont a kritikai elméletekben rejlik, amelyek a szenvedést a társadalmi integráció zavarainak tulajdonítják, előfeltételezve, hogy létezik a kollektív cselekvésnek a szenvedést okozó torzult viszonyokat átalakító formája is. A társadalomkritikát így mindig politikai szándék vezérli. Ebből az következik, az egyéni szenvedések bemutatása a kritikai elméletek szemszögéből „pusztán” arra szolgál, hogy kézzelfoghatóvá tegyék az integrációs zavarok árát. Magyarán csak illusztrációk az egyes elméleti koncepciókhoz. Továbbá a kritikai társadalomelméletek, mivel mindig egy normatív bázisra (milyennek kéne lennie a társadalomnak) és egy filozófiai antropológiai koncepcióra (milyen az ember) épülnek, szükségképpen ideologikusak. Szó szerint idézve:

„Minthogy a végső normatív bázisként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – fogalmi konstruk-

cióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyikhez fér hozzá, és melyek maradnak a látóterén kívül. Abból fakadóan, hogy a lehetséges szenvedések csupán egy leszűkített körével dolgoznak, a fenti elméletek kritikai potenciálja egyfelől korlátozott marad: azáltal, hogy a társadalmi

eredetű szenvedés egyik vagy másik formáját állítják középpontba, egyúttal figyelmen kívül hagynak számtalan egyéb formát. Másfelől, így fennáll a veszélye annak is, hogy nem figyelnek fel a fókuszba állított szenvedéstípus szempontjából emancipatorikusnak tűnő jelenségek – a figyelmen kívül hagyott szenvedéstípus perspektívájából – potenciálisan patológus mivoltára.” (I. köt. 9–10. old.)

Az olvasó, pláne, ha társadalomtudós, e sorokat olvasva izgatottan várna, hogy kiderüljön, akkor egyáltalán mi értelmük a társadalomtudományoknak. A fenti bekezdés ugyanis arra enged következtetni, hogy a kritikai társadalomelméletek egyszerűen ideológiák, amelyek a tudós igényei szerint torzítják a valósá-

got, legyen szó szenvedésről vagy bármilyen egyéb emberi jelenségről. Ha ez így van, akkor az összes, a kritikai társadalomelméleteket a társadalmi jelenségek értelmezésében felhasználó empirikus kutatás a valóság önkényes, érvénytelen, vagy jobb esetben csak torz *félreértelmezése*. Ezzel a megsemmisítő és hát meglehetősen nyugtalanító váddal a szerző sajnos egyaránt magára hagyja az olvasót és a társadalomtudományokat. Pontosabban a könyv gondolatmenetéből az derül ki, hogy jelenlegi formájukban a társadalomelméletek, éppen azért, mert *társadalomelméletek* nem alkalmasak az emberi tapasztalatok leírására, nemhogy az értelmezésükre. Hacsak egy társadalomtudós segítségül nem hívja a pszichológiát. A szerzőt idézve:

„A kritikai elméletek e fundamentális vakfoltját csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a szenvedésre történő reflexióhoz, és ebből következtetni a társadalmi integráció torzulásaira.” (I. köt. 10. old.)

Szerinte ilyen empirikus bázist kínálnak a jelenleg kanonizált pszichiátriai diagnózisok. Egyrészt azért, mert megalkotásukat nem a társadalomkritika, hanem a közvetlen, egyénre irányuló terápiás beavatkozás szándéka vezérelte. Másrészt azért, mert ezek a diagnózisok, lévén „a szenvedés határállapotainak” rekonstrukciói, a segítség felől értelmeződnek, tehát interszjektív és a szenvedő által kezelhetetlenek. A szerző is utal arra, hogy épp a társadalomtudományi reflexió mutatott rá e diagnózisok és általában a pszicho-tudományok társadalmi beágyazottságára. Azaz arra, hogy nem függetlenek az aktuális társadalmi-hatalmi viszonyoktól, azokkal együtt alakulnak, ráadásul természetükből adódóan normatívak: élnek egy előfeltevéssel arról, hogy milyen az ember, és milyennek kéne lennie, különben nem tudnák elkülöníteni a normális és a patológus emberi viselkedést – bár kétségtelen, hogy a kritikai társadalomelméletektől eltérően ez az előfeltevés többnyire reflektálatlan.⁵ Sik Domonkos szerint az a (kritikai) társadalomelméleti hagyomány, amely figyelmet szentelt a pszichológiai diskurzusnak, vagy éppen a pszichológiai diskurzus elemzésével alapozta meg a kritika normatív bázisát, hibás vagy fogyatékos.

„Ahelyett, hogy a viselkedés zavarainak sajátos megismerés-érdekű leírásaként a társadalomelméletek feldolgozták volna a pszichiátria és a pszichológia által előállított ismereteket, vagy csupán hallgatólagosan utaltak rájuk, vagy teljesen esetleges módon választottak ki egyeseket, miközben figyelmen kívül hagytak másokat.” (I. köt. 14. old.)

Nem tudni, kikre, mire gondol. Az előző oldalon egy bekezdésben bemutatott Foucault-ra és Goffman-ra? Vagy a munkájának második kötetében „reflektálatlanul” használt, erősen foucauldianus *governmentality studies*-ra? Esetleg Habermasra? Vagy valaki másra? Akárki is e vádak célpontja, ha másért nem, hát az olvasó kedvéért megérdemelt volna némi magyarázatot. Egy társadalomtudományi munkában

meg nem nevezett „kollégákat”, netán egy vagy több elméleti hagyományt a homályosság és a felületesség vádjával illetni részletes indoklás nélkül nem csupán nem illő, hanem elfogadhatatlan.

Így ugyanis az olvasó is a homályban és a felszínen marad, a recenzeált mű szoros olvasása alapján kénytelen azt gondolni, a meg nem nevezett elméletek és teoretikusok hibája az lehetett, hogy nem egy amerikai tankönyv alapján vették végig az aktuális pszichopatológiát, kihagyva elméletükből a koncepciójukba valamiért nem illeszkedő diagnózisokat. Sik a szenvedések empirikus katalógusát bemutató pszichopatológiai leírásaként R. J. Comer magyarul is kiadott tankönyvét használta.⁶ Noha a tankönyv különálló kategóriaként kezeli, és a legterjedelmesebb fejezetet szánja a *személyiségzavaroknak*, Sik Domonkos indoklás nélkül kihagyta őket a „szenvedés határállapotainak” katalógusából. A hiány nem csupán az indoklás elmaradása miatt szembetűnő, hanem azért is, mert az egyik leggyakoribb pszichiátriai diagnózisról van szó. Túlzás nélkül állítható, hogy éppen a személyiségzavarok váltak a köztudatban is a legjobban ismert és a legtöbbet vitatott pszichológiai diagnózissá, továbbá a (nárcisztikus és borderline) személyiségzavarok gyakoriságának növekedését nemcsak a társadalomtudósok, hanem maguk a pszichológusok is összefüggésbe hozzák a kortárs társadalmi folyamatok sajátosságaival.

Mindezek fényében nem világos, miért gondolja úgy a szerző, hogy az egyének szenvedésére irányuló, többnyire reflektálatlanul normatív diskurzus segíthet kiküszöbölni a többé-kevésbé reflektáltan normatív kritikai társadalomelméletek „fundamentális vakfoltját”. Ennek ellenére a pszichiátriai diagnózisokat mint az egyéni szenvedések autentikus leírásait teszi meg a megújítani szándékozott kritikai társadalomelméletek szerinte hiányzó empirikus bázisává.

Habár szerinte a társadalomelméletek fundamentális problémája, hogy képtelenek megragadni a pszichés, biológiai és filozófiai okokból fakadó egyéni szenvedést, úgy tűnik, mégis osztozik a társadalomtudományok általa hibásnak minősített előfeltevésében, miszerint az individuális szenvedések egyúttal

5 ■ Ráadásul ez nem is igaz teljesen. Az utóbbi évtizedekben éppen a hivatalos pszichiátriai klasszifikációk, különösen az Amerikai Pszichiátriai Társaság által kiadott *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) aktuálisan új kiadásai körül, a nemzetközi pszichiátriai diskurzusban folyó élénk szakmapolitikai viták nyíltan tematizálják a diagnózisok társadalmi-politikai kontextusát és következményeit.

6 ■ Ronald J. Comer: *Abnormal Psychology*. Worth Publishers, New York, 2010., Magyarul: *A lélek betegségei* Osiris, Bp., 2014.

társadalmiak is. Azt állítja, hogy mivel a pszichiátriai diskurzusban rekonstruált egyéni szándékok a társadalmi térben is formálódnak, a cselekvés zavarai óhatatlanul összefüggenek a társas viszonyok zavaraiával (I. köt. 12. old.). Ha az olvasó komolyan veszi a szerző érvelését, arra a paradox következtetésre juthat, hogy a pszichológia azért képes leírni a társadalmi szenvedés individuális megnyilvánulásait, mert nem tekinti társadalmiakat őket. A fenti ellentmondásokat és saját, a társadalomelméletek episztemológiai alapjaira irányuló kritikáját figyelmen kívül hagyva a szerző végül más következtetésre jut: a pszichiátriai diagnózisok olyan „fenomenológiai és viselkedésmintázatnak” tekinthetők, amelyek a pszicho- és társadalomtudományok közös és érvényes empirikus bázisai: „az előbbieket azok szélsőséges szenvedéssel járó formáit tárják fel, utóbbiak pedig azt a szocializációs pályát, melyek keretein belül formálódnak.” (Uo.) Ezt úgy értsük, hogy a pszichológia a társadalmi problémák következményeit érzékeli, a szociológia pedig kimutatja e problémák okait? Tehát a pszichológusok jobban teszik, ha figyelmen kívül hagyják mindazt, amit egyébként a viselkedészavarok okaiként tételeznek (az összes kóroktani magyarázatot a fejlődéslélektantól a neurobiológiáig)? A szociológusok pedig folyamodjanak a pszichodiagnosztikához és a pszichopatológiához, ha az emberek szenvedéséről akarnak megállapításokat tenni? S ezzel megoldódnak-e a két tudományterülettel kapcsolatos episztemológiai problémák? Érvényesebb képünk lesz-e az emberi szenvedésről, mint jelenleg a pszichológiának és a szociológiának külön-külön? E zavarba ejtő kérdésekre a két kötet alapján nem kapunk megnyugtató választ.

Sik szerint a kritikai elméletek megalapozásához rekonstruálni kell azokat az integrációs formákat, amelyek összefüggésben állnak a diagnózisokkal. A társadalmi előfeltételek rekonstrukciója, ahogy fentebb olvashattuk, a szociológia feladata. Méghozzá azoké a kritikai társadalomelméleteké, amelyek, mint láttuk, kivétel nélkül vakfoltoktól szenvednek. A szerző ezért kísérletet tesz arra, hogy a kritikai társadalomelméleteket megszabadítsa vakfoltjaiktól:

„Ezek az elméletek abban az értelemben egymással össze nem kapcsolható, párhuzamos megközelítéseknek tekinthetők, hogy eltérő értékek és problémahorizontok talaján állva a társas jelenségek más-más aspektusára fókuszálnak. Egyazon társas cselekvéshelyzetet vizsgálva az interakciók különböző aspektusaihoz férnek hozzá, miközben mások vakfoltban maradnak számukra. Minthogy

a szenvedés elemi tapasztalataiból kiinduló kritikai elmélet kidolgozásakor a kapcsolódások lehetőleg szélesebb tárházát magába foglaló, az értékvonatköztetés által be nem szűkített modellből kell kiindulnunk, ezért mindenekelőtt egy, a párhuzamos leírások számára közös nevezőként szolgáló metaelméletre van szükség.” (I. köt. 19. old.)

Eszerint az egyes kritikai elméletek a valóságnak, vagy legalábbis a társas jelenségeknek csak egy darabkáját képesek leírni – állítsanak magukról bármit, akár az ellenkezőjét is. Ha az összes kritikai elméletet magunk elé tesszük, a helyes eljárással kirakható belőlük a társas valóság totalitása. Még mielőtt az olvasó esetleg feltenné a kérdést, honnan lehet tudni, hogy az összes kritikai elmélet a rendelkezésünkre áll-e a vállalkozáshoz, esetleg az érdekelné, mely elméletek tekinthetők „kritikainak” a társasvalóság-puzzle szempontjából, Sik eloszlatja a kételyeit: „Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméletére úgy tekintek, mint a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalmi patológiáinak leírására.” (II. köt. 49. old.) Nyilván akadnak, akik szerint mondjuk éppen Zygmunt Bauman, Ulrich Beck, Michel de Certeau, Nancy Fraser, Michel Foucault, Ernesto Laclau, a feministák, a posztkolonialisták, a marxisták, vagy mások, vagy közülük hárman, öten, tízen lennének a legfontosabbak. Itt azonban be kell érünk azzal az indoklással, hogy ez az öt elmélet azért alkalmas a társas valóság totalitásának összerakására, mert Sik Domonkos szerint ők írják le a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb patológiáit. Egyéb magyarázattal nem szolgál arra, miért éppen ők és nem más vagy mások. Ez nyilván ízlés dolga.

Mivel a kritikai elméletek egy normatív bázisra (milyennek kéne lennie a társadalomnak?) és egy filozófiai antropológiára (milyen az ember?) épülnek, vakfolt ide vagy oda, azzal az ambícióval alkotják meg őket, hogy a *teljes* társadalmi valóságot magyarázzák. A kritikai elméletek makacs dolgok, különösen, ha azt feltételezzük róluk, amit ők magukról soha: nem a teljes, hanem csupán egy részleges empirikus valóságot képesek megragadni. Hiába találta meg Sik Domonkos az öt „legjobb” kritikai elméletet, amelyek szintézisével a társas kapcsolódások teljes spektruma lefedhető, meg kell (vagy legalábbis kéne) oldania azt a problémát is, hogy ezek az elméletek bizony ellentmondanak egymásnak, még az is előfordul, hogy egyik elméletből a másik alapjaiban cáfolható. Sajnos ez a felvetés csupán egy lábjegyzet félmondatában jelenik meg:

„Bourdieu például a kommunikatív cselekvés gyakorlatát sajátos illúzióként írta le, Giddens az illúziókat sajátos szakértői tudásként, Habermas az esztétikai reflexivitást a kommunikatív cselekvések megakasztásaként, Honneth a szakértői tudást az elismerési harcok terepeként, Lash az elismerési harcokat az esztétikai reflexivitás korlátjaként.” (I. köt. 26. old. 15. lj.)

Korántsem arról van itt szó, hogy az egyes teoretikusok mást értenének adott fogalmakon. Csak az első (Bourdieu–Habermas) példánál maradva: ha a kommunikatív cselekvés bourdieu-i értelemben illúzió, akkor a tiszta, uralommentes kommunikatív cselekvés (a habermasi elmélet normatív bázisa) nem létezik, mert nem létezik. Úgy tűnik, Sik szerint az öt elmélet szintézisének ez nem lehet akadály. Legalábbis a könyvben a fentebb idézett lábjegyzeten túl nem reflektál erre a problémára, talán mert úgy véli, egyszerű perspektívaváltással átléphető:

„Amennyiben a kritikai elméletekre úgy tekintünk, mint eltérő integrációs szinteken (preintencionális, intencionális, posztintencionális), különböző koordinációs logikák (egyenlőtlenség, reflexív, kommunikatív, elismerési, technikai) által szervezett terek párhuzamos leírásaira, úgy lehetőség nyílik egy átfogó modellben elhelyezni őket.” (II. köt. 55. old.)

De miért tekinthetnénk őket párhuzamos leírásoknak, ha érvényteleníthetjük egymást? Azért, mert hálózatelméleti keretben a cselekvők, interakciók vagy társulások a különböző hálózati konfigurációkban eltérő tulajdonságokra tehetnek szert – válaszolná a szerző. A cselekvéskoordinációs mechanizmusok értelmezhetők ugyanis az adott hálózati konfigurációban felbukkanó kötéstípusnak. A különböző társadalomelméletek e szemszögből eltérő hálózatokra fókuszáló elemzéseknek mutatkoznak, így beszélhetünk egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikációs, elismerési és technikai hálózatokról (I. köt. 28–30. old.). Függetlenül attól, hogy az adott elmélet (és nem a hálózat) perspektívájából a többi hálózat nem biztos, hogy létezik.⁷ De hát nem is elméletekről van már szó, hanem párhuzamos hálózatokról, azok pedig nem tudnak vitatkozni egymással. A szerző nem csupán azt nem indokolja meg, hogy miért tekinthetők hálózatoknak, de azt sem, hogy ezek az egymásnak sokszor ellentmondó, komplex társadalomelméletek miért és hogyan vezethetők vissza párhuzamos cselekvéskoordinációs mechanizmusokra.

A társadalomelméletek szintézisét követően a szerző Comer pszichopatológia-tankönyvének néhány (nem az összes – lásd 7. lj.), a szenvedés határállapottainak tekintett diagnózisa alapján következtet vissza a fent említett, az öt „kiválasztott” szerző elméleteivel megnevezett hálózatok patológikus mintázataira – szándékai szerint létrehozva egy olyan (kritikai) társadalomelméletet, amely ideológiák helyett a szenvedés autentikus empíriáján alapul.

Ezek után, ha feltesszük újra a kérdést, amely könyve szerint a szerzőt elméletalkotásra inspirálta, a választ is megkaptuk. Alkalmas-e egy társadalomelmélet az emberi szenvedés (vagy bármi más) megragadására, ha alapjai reflektálatlanul ellentmondásosak? A szerző válaszát ismerjük: nem. Ami általában véve a kritikai társadalomelméleteket illeti, a két kötet nem igazolja a szerző válaszát, de nem is cáfolja. Ebből az érvelésből nem tudjuk meg, pontosan milyen episztemológiai problémák fogalmazhatók meg a kritikai társadalomelméletekkel kapcsolatban, azt pedig végképp nem, hogyan lehetne őket kiküszöbölni. Ami Sik Domonkos kritikai hálózatelméletét illeti, a válasz valóban nem. Egy olyan elmélet, amelynek alapjai reflektálatlanul ellentmondásosak, nem alkalmas az emberi szenvedés (vagy bármilyen egyéb társadalmi jelenség) megragadására.

MÉGIS VAN BENNE VALAMI

„A megfelelő praxis csak megalapozott teoretikus belátásokból nőhet ki” (II. köt. 7. old.) – írja a szerző az elméleti belátások gyakorlati alkalmazhatóságát tárgyaló második, *Válaszok a szenvedésre* című kötet előszavában. Mint láttuk, a teoretikus belátások korántsem tekinthetők megalapozottnak, a két kötet alapján mégis úgy tűnik, hogy bizonyos társadalomelméleteknek az egyéni szenvedések szempontjából történő szisztematikus feldolgozása és a pszichológiai diskurzussal való összevetése nem haszontalan.

Mindkét kötet bemutat empirikus kutatásokat is, ráadásul éppen olyan szerepben, amely – mint a bírált kritikai társadalomelméletek kapcsán a szerző kifejti – elítélendő: az elmélet illusztrációjaként. Félretéve most a kritikai elméletek és az empíria

7 ■ Nem is beszélve arról, ha esetleg kétely merülne fel azazal kapcsolatban, hogy vajon ez az öt elmélet valóban lefed-e a társas kapcsolódások teljes spektrumát, esetleg újabb elméleteket kéne bevonni a modellbe, akkor vajon annyi párhuzamos hálózatot lehetne azonosítani, ahány különböző társadalomelméletet bevonunk a szintézisbe?

viszonyával kapcsolatos lehetséges episztemológiai problémákat, és azt a kérdést is, vajon jogosak-e a szerző erre vonatkozó kritikái, érdemes megnézni, mit mond a két kötet a társas kapcsolódásokról és a szenvedésről. Ugyanígy, félretéve a pszichológiai és a szociológiai diskurzus közötti, a szerző által fel nem oldott ellentmondásokat, nézzük meg, hogy a két kötet empirikus kutatásai mit mutatnak meg a kettő együttes alkalmazhatóságáról.

A szerző nem végzett önálló kutatást, a kötetekben feldolgozott adatok (interjúk, pszichológiai esettanulmányok, kérdőíves vizsgálatok) más céllal folytatott, már lezárult kutatásokból származnak. Miután az általa megalkotott elméleti keret erősen problematikus, a források másodelemzéseit úgy tekintetem, mint töredékes illusztrációkat a „szenvetés határállapotainak” szociológiai leírására. Innen nézve a kötetek esettanulmányai és elemzései inkább felvillantanak szempontokat ahhoz, hogyan lehetne a társadalomtudományok belátásait, perspektíváját a konkrét, hétköznapi emberi szenvedés empirikus leírására és a megoldási lehetőségek feltérképezésére használni.

Ha csak az olvashatóság szempontjait nézzük, az empirikus részek szinte felüdülést nyújtanak. A „hálózati szolidaritás” elméletével kapcsolatban az olvasónak lehet olyan érzése, hogy a szerző alapvető célja egy tökéletes táblázat megalkotása volt, amely modellezi a teljes társadalmi valóságot, és amelynek cellái egy puzzle alkotóelemei. Az egyes cellák tartalmának szöveges kifejtése monoton, repetitív, és mivel sok celláról van szó, nagyon terjedelmes, ekként a szerző elméleti belátásai iránt mélyen elkötelezett és nagyon türelmes olvasót igényel. A táblázatos rendszerezés az empirikus fejezetekben is alkalmazott eszköz, itt azonban valóban könnyíti a szöveg értelmezését, de maga a szöveg is izgalmas, sőt olvasmányos.

Az első kötetben az empirikus anyagot két esettanulmány és egy kérdőíves vizsgálat szolgáltatja. A szerző két személyes élettörténet (narratív interjú) elemzésével mutatja be, hogy egy életút során milyen társas (intézményes vagy informális) kötések lehetnek integratív jellegűek, mikor azok és mikor nem, illetve e kötések valamilyen okból adódó bomlása esetén mi történik az egyénnel, a társas viszonyok miféle konstellációi eredményezhetik a „szenvetés határállapotait”, azaz az egyén szempontjából kezelhetetlen mértékét. A pszichoterápiás diskurzusok analógiájára a társas kapcsolódások adott mintázatait „kvázi-terápiás kötésként” értelmezve arra is rámutat, hogy érdemes megvizsgálni, mikor, milyen

feltételek mellett léteznek, működhetnek vagy alakíthatók ki a dezintegrált kapcsolódások alternatívái. A *European Social Survey 2012* nemzetközi összehasonlító kérdőíves kutatás adatainak másodelemzésével azt vizsgálja, hogy az európai társadalmakban milyen mértékben állnak a lakosság rendelkezésére a „torzult” – azaz a kiilleszkedésre predesztináló – hálózati viszonyokat korrigálni hivatott mechanizmusok, illetve mennyiben lehet ezekhez hozzáférni.

A második kötet önálló recenziót igényelne. Mivel erre itt nincs lehetőség, inkább a vállalkozás elgondolkodtató vagy továbbgondolható aspektusait mutatom be röviden.

Az első kötet tanulsága, hogy a szenvedés ideáltipikus formái (pszichopatológiaként azonosítható határállapotai) azokban a társulásokban alakulnak ki, ahol ezeket az állapotokat egyidejűleg valószínűsítik különféle hálózati logikák, és nincs olyan alternatív hálózat, amely korrigálhatná őket, vagy kiutat jelentene. A második kötet Robert Castel és Manuel Castells munkáira alapozva mutatja be a *késő modernnek* nevezett társadalmak integrációs mechanizmusait, illetve a kapitalizmus korábbi (*klasszikus modern*) modelljéhez képesti átalakulásait. Eszerint, felváltva a korábbi informális szolidaritási társulásokat, a jóléti állam bérmunkára alapozott működésmódja és intézményrendszere létrehozta a szolidaritás szakértői diskurzusát és intézményrendszerét, ám a jóléti állam válságával, majd leépülésével ez a szolidaritási paradigma is válságba kerül, fragmentálódik:

„Miközben a szolidaritás hiánya és értelmi kiüresedése egyaránt valós fenyegetésnek tekinthető, mellettük rekonstruálható a szolidaritás egy olyan új paradigmájának lehetősége is, amely képes kezelni a késő modernitásban jelentkező kihívásokat.” (II. köt. 10. old.)

Ez lesz a „hálózati szolidaritás elmélete”, illetve a rátámaszkodó „hálózati szociális munka” elmélete. Lehetne azzal vitatkozni, vajon a szolidaritás valóban csak a bérmunkára épült-e, hogy a jóléti állam leépülése ok, vagy inkább egy összetettebb társadalmi változás következménye, vagy éppen azzal, hogy meddig terjed a szerző által alkalmazott teoretikus válságdiagnózisok érvényességi köre, mennyiben tekinthetők univerzálisnak, alkalmasak-e például a hazai viszonyok értelmezésére. Lehetne vitatkozni azon is, hogy a valóságos szolidaritási viszonyok feltérképezésére mennyiben alkalmas az ilyen „*top down*” megközelítés. Hogyan lehetne magát a szociológiát a szolidaritás gyakorlataiban emancipálni? Etikusa-e a szociális

munka esetében a gyakorló szakemberekre terhelni az intézményes diskurzusok, gyakorlatok dezintegráló, individualizáló működésének korrekcióját?

Ha úgy vesszük, Sik Domonkos vállalkozásának egyik érdeme, hogy inspirációt nyújt e kérdések megvitatásához.

Visszatérve a második kötet empirikus anyagára, az itt is illusztrációként szereplő esettanulmányok nagyon meggyőzően mutatják be, hogy az intézményes és informális szolidaritási hálózatok, amelyek a szó pszichológiai és szociológiai értelmében megtartó közegként szolgálhatnak, hogyan lehetnek sérülékenyek, és hogyan működhetnek. Noha a szerző nem reflektál rá, a bemutatott életutakban nagyon látványosan mutatkozik meg, hogy egy olyan társadalmi változás, mint a rendszerváltás (ha úgy tetszik, a jóléti állam leépülése) a szolidaritás addig meglévő formáinak felszámolásával hogyan sodorja az egyéneket a szenvedés határállapotai felé. Illetve – egyébként ellentmondva a szerző teoretikus diagnózisának – hogyan működnek a szolidaritás informális keretei, hogyan szolgáltatnak alternatívát az intézményi keretek helyett vagy mellett. Továbbá felhívja a figyelmet arra a keserű tapasztalatra, hogy megtartó alternatívák hiányában a törés vagy a sérülékenység az élet egyik, akár meglehetősen partikulárisnak gondolt területén hogyan vezethet az egész életet felborító állandósult krízissé. Ha az egyéni krízishelyzeteket, vagy a csupán kisebb-nagyobb törésekkel kísért hétköznapi életutakat szociológiai szemszögből vizsgáljuk, láthatóvá válik az a társadalmi környezet (az intézményektől és a diskurzusoktól az informális kapcsolatokig), amely az egyének életlehetőségeit meghatározza. Ez legalább annyit elmondana magáról a társadalomról is, amennyit az egyéni szenvedésről.

A kötet konklúziójával, miszerint kulcsfontosságú lenne annak a megkülönböztetésnek a meghaladása, amely a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéseket vagy individuális, vagy kollektív értelmezési rendszerben próbálja elhelyezni, messzemenően egyet lehet érteni. Ahogy a „hálózati szociális munka” koncepciójával is: ha képet kapunk az egyének valódi szolidaritási viszonyairól, a még létező intézményes segítési mechanizmusokat hozzá lehetne illeszteni a valódi igényekhez.

Ami a teljes vállalkozást illeti, úgy tűnik, a szerző egyfajta naiv pozitivista nézőpontból azt feltételezi, hogy egyrészt a tudományos diskurzusok, vagy éppen a kritikai társadalomelméletek tárgyukban különböznek (még akkor is, ha ő ezeket perspektívának nevezi), így ha szintetizáljuk az összes (vagy

összes legfontosabb) elméletet, az egyéni szenvedésre irányuló pszichológiát és a társadalmi szenvedésre irányuló szociológiát, a teljes valóság ismeretéhez jutunk. Másrészt, ha sikerül megalkotni az érvényes elméletet, akkor a társadalom mérnökeiként már csak az a feladatunk, hogy megmondjuk, hogyan működjön a társadalom. A recenzens számára e munka alapján úgy tűnik, érdemes lenne feladni ezt az álláspontot, és alaposabban megnézni, mit is mondanak a társadalomelméletek, és mit mond a pszichológia az egyéni szenvedésről; meghagyva saját értelmezési kereteiket, inkább azt vizsgálni, mennyiben segítenek hozzá a szenvedés tapasztalatainak megértéséhez, olykor akár azt is hagyva, hogy az empiria kikezdje az elméleti kereteket. Éppen azért, hogy az elmélet megújítása, ha szükség van rá, valóban az empiria felől történjen. Így, bár le kell mondanunk egy mindent megmagyarázó szuperelmélet lehetőségéről, esélyt kapunk arra, hogy megértsük, mi történik az emberek között, esetleg észrevegyük a szenvedés enyhítésének reális lehetőségeit. □

MUZEOLÓGIA 2.0

SZIJÁRTÓ ZSOLT

Fejős Zoltán:

Új helyek, új metaforák

Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfijához

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017.

425 oldal, 4800 Ft

(Studia Folkloristica et Ethnographica 67)

Frazon Zsófia (szerk.):

...NYITOTT MÚZEUM...

Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum

Kézikönyv

Szerzők: Foster Hannah Daisy, Frazon Zsófia,

Gadó Flóra, Hermann Veronika, Illés Péter,

Schleicher Vera, Szakács Eszter,

Toronyi Zsuzsanna, Wilhelm Gábor

Néprajzi Múzeum, Budapest, 2018. 599 oldal,

5900 Ft

„Ez a könyv a múzeum és a jelen viszonyának ama kérdésével foglalkozik, hogy a múzeumok miért és hogyan fordultak a jelenkor megörökítése felé.” (Fejős, 7. old.) – „A ...NYITOTT MÚZEUM ... kézikönyv a múzeumi jelenkutatás egy jelenségét, a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumi munkát vizsgálja.” (Frazon, 7. old.)

Két, egymáshoz meglehetősen hasonló mondat két, egymást követő évben megjelent könyv bevezetőjéből: mindkettő tartalmaz egy idővonatkozást (a „jelen”) és egy intézménymegjelölést (a „múzeum”), de leginkább a kettő közötti feszültség teszi érdekes-

---

1 ■ Így járnak el általában a kézikönyvek, ehhez lásd: Friedrich Waidacher: *Az általános muzeológia kézikönyve. Meta-muzeológia, történeti muzeológia, elméleti muzeológia.* ELTE Művészettörténeti Intézet, Bp., 2011.

2 ■ Szerencsére az utóbbi években ezen a területen jelentős előremozdulás figyelhető meg: Ebli Gábor: *Az antropológizált múzeum: közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón.* Typotex, Bp., 2005.; Fejős Zoltán: *Tárgyfordítások: Néprajzi múzeumi tanulmányok.* Gondolat, Bp., 2005.; Frazon Zsófia: *Múzeum és kiállítás. Az újrajzolás terei.* Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp.–Pécs, 2011.; György Péter: *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában.* New York, *Természettörténeti Múzeum – egy példa.* Magvető, Bp., 2003.; György Péter: *Múzeum, a tanuló-ház: múzeumelméleti esettanulmányok.* Szépművészeti Múzeum, Bp., 2013.

---

sé őket. Hiszen a múzeumot a múlt időhorizontjához szokás rendelni,¹ míg a jelen megörökítése más szakmák, intézmények feladata. Ám a fenti állítások mégis hangsúlyosan a jelen viszonylatában helyezik el a múzeumot: az egyik inkább általánosabban, egy fordulatot megörökítve, a másik már magától értetődő terminusként, a továbblépés útjait keresve. A két (véletlenül teljesen azonos méretű) kötet valószínűleg egymás mellett foglal majd helyet a múzeumügy aktuális történései iránt érdeklődő olvasók, a szakkönyvtárak és a magyarországi múzeumok kurrens kézikönyvekben nem éppen bővelkedő² polcain. Ám valószínűleg mégsem itt lesznek leginkább fellelhetők: vélhetően sűrűn forgatják majd őket egyetemi kurzusokra készülő hallgatók, kiállítások elemzésével foglalatalkodó kritikusok, a napi munkájukhoz távlatokat kereső muzeológusok.

A két kötetet ugyanis a hasonló kezdőmondaton és a közös finanszírozó intézményen (az OTKA) túl választott tárgyuk, a maguk elé tűzött feladatuk, ambíciójuk is összekapcsolja. Céljuk ugyanaz, a (főleg a társadalmi múzeumokban művelt) muzeológia feladatainak, lehetőségeinek újragondolása a nemzetközi tudományos és intézményi kontextus figyelembevételével, illetőleg a lehetséges magyarországi múzeumi gyakorlatok bemutatása, az ún. „jó praxisok” kiemelése és részletes elemzése. Az egyik kötet a kilencvenes évek közepétől nagyjából a 2010-es évek elejéig vázolja a fejleményeket. A másik pontosan ekkor veszi fel a fonalat, s rajzolja tovább az eseményeket, vezeti át egészen a mába a történéseket.

Összeköti a két könyvet szerzőik pozíciója is: nagy részük gyakorló muzeológus vagy kurátor, akik nem csupán elméleti érdeklődésből foglalkoznak a muzeológiai szakirodalommal. Olyan – zömével budapesti intézményekben dolgozó – szakemberek, akik komoly gyűjteménykezelési, kiállítás-létrehozói, esetleg intézményvezetői tapasztalatokkal rendelkeznek, azaz a terület (a „szcena”) alakítói. Noha a szerzők jó része ugyanahhoz a szervezethez tartozik, a Néprajzi Múzeum volt és jelenlegi munkatársa, ám perspektívájuk, intézményi beágyazottságuk

sokkal tágasabb. Ennek is köszönhető, hogy a két könyvet egymás után olvasva láthatóvá válik, mi történik a kortárs muzeológia egyik fontos területén, az etnográfiai (társadalmi) múzeumok környezetében egy olyan időszakban, amikor ezen intézmények társadalmi beágyazottsága alapvetően megváltozott, átalakult szerepfelfogásuk, módosultak a hozzájuk kapcsolódó fenntartói és társadalmi elvárások.³

Közös a kiindulópont és a vizsgált tárgyterület, ugyanakkor a téma feldolgozásához használt módszerek, az elméleti keretek, az eredmények és megjelenítésük módja jelentősen eltér. Az egyik kötet egyszerűs munká, felépítése a hagyományos monográfia-struktúrát követi, alapos történeti bevezetővel, a területek részletes bemutatásával, a jövő útjainak felvillantásával. A másik hangsúlyosan egy kutatócsoport által létrehozott kézikönyv (és egy hozzá kapcsolódó weboldal), amely valósággal tobzódik a műfaji sokszínűségben, szócikkektől esettanulmányokon keresztül az interjúkig sok minden megtalálható benne. A monográfia inkább összegez és lezár, a kézikönyv sokkal inkább megnyitni szeretne: lehetséges utakat, gondolkodási formákat, intézményi struktúrákat.

I. A MONOGRÁFIA

Fejős Zoltán etnográfus-muzeológus, 1997 és 2013 között a Néprajzi Múzeum főigazgatója, több emlékeztető kiállítás létrehozása is a nevéhez fűződik.⁴ Múzeumvezetőként jelentős intézményfejlesztési, -átalakítási tevékenysége a Néprajzi Múzeum feladatának, helyének és szerepének újradefiniálására irányult. Ez a tevékenység egyszerre volt elméletileg igényes, a kortárs muzeológiai gondolkodás legfontosabb irányzataival, tendenciáival együtt haladó és praxisorientált, a kutatás és az együttműködés új szervezeti kereteinek létrehozásával kísérletező. Ez utóbbi volt az általa kezdeményezett, a mai magyar társadalom jelenségeit, folyamatait múzeumi keretek között dokumentáló MaDok-program.⁵

A vaskos, 420 oldalas monográfia (csak a hivatkozott irodalomjegyzék 100 oldalt tesz ki!) ennek a bő másfél évtizednek a mérlege, egyfajta számvetés: „Amit megírtam, többé-kevésbé summája másfél évtized gyakorlati múzeumi munkájának, s idekapcsolódóan annak a szellemi tájékozódásnak, amely szükséges volt a munka folyamatos korrekciójához, valamint új utak keresésének, kijelölésének megalapozásához.” (8. old.) Ez a korszakkijelölés hangsúlyosan jelen van az egész könyvben, a gondolatmenet fontos szervező eleme.

A történet valahol a kilencvenes évek második felében kezdődik, amikor a múzeumok létmódja, társadalmi szerepe alapvetően megváltozott, ahogyan a társadalom is új viszonyt kezdett kialakítani a kultúrához és az időhöz. Ezt szokás „posztmodernnek”, a „nagy narratívák” eltűnésének, a jelenidejűség (prezentizmus) időszakának nevezni. A tárgyalt korszak végpontját már sokkal speciálisabban a magyar viszonyok határozzák meg. A 2010-es évek elejének intézményi átrendeződése, a megyei intézményfenntartó struktúra átalakulása, újfajta kiállítási praxisok térnyerése világosan jelezte a múzeumot környező világ átalakulását, amelyet még hangsúlyosabbá tett a társadalmi média előretörése és a részvétel kultúrájának általánossá válása. A könyv mindvégig visszatekintő, összegző és lezáró jellegű, egy olyan korszakot mutat be, amelyben – a szerző szerint – benne rejlett a szakmai megújulás, a múzeumi struktúra átalakításának lehetősége, de amelyről már legfeljebb csak múlt időben lehet beszélni.

A múzeum megújításának középpontjában a „ma”, a jelen áll, az a sürgető kérdés, mit kezdjenek a múzeumok a jellel, mit és hogyan gyűjtsenek a kortárs kultúra átláthatatlan komplexitásából, mit őrizzenek meg a jövő számára. Számtalan probléma rejtezik e látszatra egyszerű kérdés mögött: hogyan alakítja át a jelen (leginkább az érintett társadalmi csoportokkal közös kutatásra alapozott) vizsgálata a múzeum feladatkörét, hagyományos szerepfelfogását, miképpen változtatják meg a jelen tárgyai a gyűjtemények felépítését, s egyáltalán, milyen jövőt,

3 ■ Wilhelm Gábor: Az új muzeológia fogalmi és problémái. *Néprajzi Látóhatár*, 22 (2013), 2. szám, 8–29. old.

4 ■ A jelenkor muzeológiai feldolgozása szempontjából két jelentősebb kiállítást érdemes kiemelni. Az ezredfordulón az idő kulturális jelentőségével foglalkozó *Időképek* (2000. december 31–2001. december 31.) az újfajta Néprajzi Múzeum egyik programhirdető eseményének számított. A másik pedig a jelenkor egyik legfontosabb (nyers)anyagát feldolgozó, *műanyag* (2006. április 28–2007. február 4.) című kiállítás volt. További kiállítások Fejős Zoltán főigazgatói működése alatt: <http://archiv.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu2=10>

5 ■ Erről bővebben lásd a könyv második fejezetét.

6 ■ Nicholas Thomas: The Museum as Method. *Museum Anthropology*, 33 (2010), 1. szám, 6–10. old.

7 ■ Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, Osiris-Gond, Bp., 1999; Where are the missing masses? Sociology of a few mundane artifacts. In: Wiebe Bijker – John Law (eds.): *Shaping technology / building society*. MIT Press, Cambridge, MA, 1992. 225–258. old. (<http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/50-MISSING-MASSES-GB.pdf>)

8 ■ Ugyanezt a kérdést veti fel a művészeti múzeumok kapcsán a neves kurátor, Claire Bishop nemrég magyarul is megjelent művében: Claire Bishop: *Radikális muzeológia, avagy mi a „kortárs” a kortárs művészeti múzeumokban?* Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2018.

9 ■ Paul Valéry: *Füzetek*. Európa, Bp., 1997. 216. old.

10 ■ François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtápasztalat*. L'Harmattan, Bp., 2006.; Walter Benjamin: *A történelem fogalmáról*. In: uő: *Angelus novus*. Értekezések, kísérletek, bírálatok. Helikon, Bp., 1980.

jövőbeli társadalmat feltételezünk, amely számára a kortárs kultúra folyamatainak gondos dokumentálása hasznos, vagy legalább érdekes lehet – és még korántsem értünk a kérdések végére

Öt nagyobb – tudományos és intézményi – kontextus alkotja a kifejtés fontosabb koordinátáit. Ezek között vannak a későbbiekben részletesen tárgyalandó diszciplináris területek, például a tágon értelmezett kvalitatív társadalomkutatás (középpontban a mindennapi élet vizsgálatával foglalkozó néprajzzal, a hozzá kapcsolódó kultúraelméleti horizontokkal) és az anyagi kultúra kutatása (és ebben az összefüggésben a tárgyelméletek), ami a muzeológiai megismerés központi tematikáját jelenti, meghatározva az egyéb tudományos ismeretformáktól eltérően építkező, sajátos „múzeumi tudást”.⁶ A „múzeumi tudás” sajátosságát leginkább speciális helyi értéke jelöli ki: olyan alkalmazott jellegű ismereteket ölel fel, amelyek segítik – a kiállításokon keresztül – egy nagyobb nyilvánosság elérését. E speciális tudáskészlet másik fontos összetevője a tárgyakhoz fűződő elméleti és gyakorlati vonatkozásokban ragadható meg. A könyv több speciális tárgyelméletet is részletesen bemutat. Közülük Bruno Latour francia kutató tárgyelméletét (a „dolgok parlamentjét”)⁷ a múzeumi gyűjtemény egészének megragadása szempontjából alapvetően fontosnak tartja. Leginkább azért, mert jól szemlélteti a tárgyak (és a gyűjtemény) összetett szerepét: a kiállítások olyan hálózati csomópontok, ahol összekapcsolódnak a sokféle eredetű tárgyak, a hozzájuk tartozó kulturális történetek, a kutatók elképzelései, a tárgyak jelentőségét formáló társadalmi viszonyok.

Bizonyos intézményi adottságok is fontos szerepet játszanak a jelenkor múzeumi feldolgozásában, így a reflexió elkerülhetetlenül kiterjed a múzeumra is mint egy sajátos szervezeti formára, amely keretet kínál az ott zajló sokféle tevékenység – így a jelenkutatás – számára is. Legtágabb viszonyítási pontként pedig figyelembe kell venni a múzeum és a társadalom viszonyának átalakulását az ezredforduló táján. Ezt az egyre szorosabb kapcsolatot tematizálja a társadalmi múzeum fogalma, amely „abban az általános orientációban mutatkozik meg, ami érzékenységet, elkötelezettséget jelent a társadalom széles rétegeinek mindennapi élete, kultúrája, a folyamatos társadalmi változások, az új jelenségek, a jelenbeli aktuális társadalmi kérdések iránt. Vezérelve: a társadalomról, a társadalomnak.” (19. old.)

A jelenkor mint kutatási tematika (és mint tárgygyűjtési terület) több szempontból is felforgatta a múzeumok megszokott rendszerét. Mit jelent az, hogy egy tárgy, jelenség vagy folyamat „kortárs”?

Mi számít a „jelenhez” tartozónak?⁸ A jelen megragadásához és leírásához – jövőorientáció hiányában – a most, a jelenvalóság az alapvető időbeli keret, amely új fogalmakat, metaforarendszereket igényel. Új fogalomrendszert a könyv nem hoz ugyan létre, de felkínál már meglévő konceptualizációkat, hol Paul Valéry sűrű és metaforikus naplóbejegyzéseire fordul („érintkezés – helyreállítás – forma – megkülönböztetés”),⁹ hol történelemteoretikusok (Hartog, Benjamin) sokat hivatkozott tanulmányait¹⁰ idézi.

Fejős Zoltán a Néprajzi Múzeumban

Ha erre a kérdésre sikerült válaszolni, máris ott a következő: milyen kritériumok alapján szelektálunk a jelen „mély sokféleségéből” (Taylor)? Mi tekinthető fontosnak, megörökítésre, dokumentálásra érdemesnek, és mi efemer, átmeneti, lényegtelen? Mi kívánczik feltétlenül a múzeumba, mert fontos eseményekről tudósít, alapvető kulturális folyamatokat rögzít, és mi az, ami csak a jellegtelen és használhatatlan múzeumi tárgyak számát szaporítaná a raktárban porosodva? Azért sem egyszerű állást foglalni ebben a gyakori muzeológusi dilemmában, mert a relevanciáról nemcsak a jelenleg érvényes kritériumok szerint kell döntenet, hanem a jövő csak elképzelhető szempontrendszeréből kiindulva is.

Továbbá a múzeumban zajló jelenkorkutatások középpontjában jellemzően nem a gyűjteménygyarapítás, a szerzeményezés áll, hanem a tárgyakon túli világgal való foglalatatoskodás. A számos kutatási projekt, az érintett társadalmi csoportokkal közösen végzett feltáró-rögzítő dokumentáció gyakran jobb betekintést kínál a jelen folyamataiba, mint a kortárs világ efemer, legtöbbször iparilag létrehozott tucattárgyainak gyűjtése. Ráadásul a tárgyak mintha nem is tudnák megjeleníteni a jelenbeli létezés módok sokaságát, segítségükkel nem ragadhatók meg a digitális hálózati tartalmak, a virtuális világ történései sem.

A felmerülő kérdések száma akkor sem csökken, ha kifejezetten a tárgyközpontú jelenkorkutatásokra, gyűjtésekre koncentrálnunk. Hiszen a jelenkor sokfélesége, a most előkerülő tárgyak nehezen redukálható komplexitása megkérdőjelezi a múzeum korábban bevett osztályozási rendszerét és a mögötte álló episztemológiát (például a ritkaságérték, az egyediség megítélésében). Ahogy a könyv Gottfried Korff német múzeumteoretikusra hivatkozva¹¹ bemutatja, a kilencvenes években válságba került a muzeológusi munkát sokáig meghatározó hagyományos gondolkodásmód (az „identitás-séma”), amely a folytonosságra épült, a kulturális tradíciók kontinuitását mutatta be és hozta létre. A jelenkorban nem létezik ez a folytonosság, az események, a kulturális folyamatok jellegzetesen mellérendelő szerkezetűek, s felmerül a kérdés, hogyan fordítható le mindez a múzeumi rendszer nyelvére. Hogyan változzék meg a múzeumi rendszer ahhoz, hogy megragadhasa a jelenkort? Azaz mit is jelent a jelenkor múzeumi etnográfiaja? Ezekre a kérdésekre próbál választ adni a könyv, mégpedig enciklopédikus módon.

Három, egymással szorosan összefüggő fejezet szól a múzeumi jelenkutatás magyarországi történetéről, középpontjában a szerző által svéd mintára¹² 2002/2003 fordulóján létrehozott MaDok-programmal.¹³ A program többéves története, intézménysülése, felfutása, majd a finanszírozással összefüggő külső körülményekre visszavezethető stagnálása lehetőséget kínál a szerzőnek arra, hogy bemutassa a jelenkorkutatás legfontosabb alapkérdéseit: a jelen meghatározásától a megfelelő módszerek kiválasztásán keresztül egészen az intézményi együttműködésig és a látogatókkal kialakítandó partnerségig.

A következő két fejezet arról szól, hogyan helyezhető el ez a jelenkorkutatói gyakorlat a 2000-es évektől folyamatosan átalakuló múzeumi környezetben. Melyek a digitális médiumok, a digitalizáció által támasztott kihívások, a tárgyakra vonatkozó kutatások új irányai, milyen következményekkel jár az örökségdiskurzus megélénkülése, miben áll az új kiállítási műfajok térnyerése? Nehezen fogható át az a terület, amelyet a szerző figyelmesen és alaposan végigpásztáz, a társadalmi múzeumok tevékenységi körének, problémáinak szinte minden szeletét érintve. Egyszerre mutatja be a kurrens szakirodalom legfontosabb állításait, támasztja alá az elméleteket különböző kiállítások elemzésével, miközben ténylegesen enciklopédikus igénnyel próbálja bemutatni a társadalmi múzeumok előtt álló legfontosabb feladatokat, lehetséges megoldásokat.

A RÉSZVÉTELI FORDULAT

A könyv utolsó fejezete foglalkozik az ún. részvételi fordulat¹⁴ jelentőségével a múzeumokban. A 36 oldalas, némileg heterogén összetételű szöveg konkrét példák, esettanulmányokban mutatja be a participációs elv megjelenését és érvényesülését a különböző muzeológiai területeken. Ismerteti a kritikai álláspontokat, és megfogalmazza saját pozícióját. E fejezet elemzésével rekonstruálható a szerző és a kötet speciális látás- és megközelítésmódja, állásfoglalása.

A szerző sajátos munkamódszerét, széles körű szakirodalmi tájékozottságon és személyes tapasztalatokon alapuló látásmódját jellemzi, hogy minden esetben kontextualizálja (leginkább történetileg) az új fejleményeket. Így a participatív módszer muzeológiai megjelenése kapcsán felidézi az 1970-es évek francia múzeumi világát, azt a szakmai kontextust, amelyben már nagyon korán megfogalmazódott a „társadalmisított múzeum” (*ecomusée*) követelménye. A múzeumba bekerülő tárgyak, az ott összegyűjtött ismeretek mindannyiszor egy előzetes választás eredményeképpen alakulnak ki, s ezeket a döntéseket a participatív elv korai képviselői szerint a társadalom érintett csoportjaival együtt, közösen kell meghozni. Nem kevésbé fontosak a múzeumok körül létrejövő „önkéntes gyűjtőhálózatok”, amelyek tagjai – Magyarországon például a hatvanas évektől kezdve – „aktívan részt vettek a pusztulófélben lévő múlt emlékeinek megörökítésében, felkutatásában” (284. old.). Ez a történeti kontextualizálás nem csupán a muzeológiai tudás historizálása miatt érdekes, egy-egy új nézet (elméleti/módszertani) helyi értékének megítélésében is segít,

11 ■ Gottfried Korff: A néprajzi múzeum: a mehökkentés iskolája? *Néprajzi Értésítő*, 84 (2002), 9–19. old.

12 ■ Ez volt a Samdok, a svéd múzeumok által példamutatóan szervezett jelenkori dokumentációs munka. Erről lásd Szabó Mátyás: SAMDOK – a néprajzi jelenkutatás egy modellje Svédországban. *Ethnographia*, 95 (1984), 3. szám, 475–479. old.; Szabó Mátyás: A jelenkutatás svéd modellje. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. Néprajzi Múzeum, Bp., 2003. 106–108. old.

13 ■ A programról: Fejős Zoltán: *MaDok: egy kollektív jelenkutatási program körvonalai és intézményi keretei*. In: uő (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*, 115–120. old.

14 ■ Erről bővebben: Claire Bishop (ed.): *Participation*. Whitechapel, London, 2006.; Mark Terkessidis: *Kollaboration*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2015.

15 ■ Nina Simon: *The Participatory Museum*. Museum 2.0., Santa Cruz, CA, 2010.

16 ■ Szociális tárgyon olyan személyes, provokatív eszközt ért a szerző, amely interakcióra készíthető a látogatót.

17 ■ Pille Runnel – Pille Pruilmann-Vengerfeldt (eds.): *Democratizing the Museum. Reflections on Participatory Technologies*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2014.

ami különösen fontos egy ilyen divatos területen, ahol nagy sebességgel követik egymást a különböző, a részvétellel kapcsolatos új elméletek, osztályozások és projektek.

A fejezet kiindulópontja egy egyszerű kérdés: múzeumi környezetben hogyan vált fontossá a különböző társadalmi csoportokkal folytatott dialógus? Ez kínálja a téma tárgyalásának legáltalánosabb keretét, s egyben ez jellemzi a participációs elv megjelenésének kezdeti szakaszát.

Szemléletes példái azok a kisebb léptékű (főként városi hatókörű) francia, német, angol múzeumok, amelyek már viszonylag korán, a hetvenes évektől közös kutatási, gyűjtési tevékenységekbe fogtak különböző helyi társadalmi csoportokkal. (Ezek az intézmények lettek a későbbiekben a részvételen alapuló gyűjtés fő kezdeményezői.) A participációs módszer korán megjelent azokban a nagyvárosi múzeumokban is, amelyek a növekvő társadalmi diverzitással számot vetve különböző bevándorló csoportokkal dolgoztak együtt, s megpróbálták tagjaikat segítségül hívni a nagyvárosi heterogenitás tapasztalatainak rögzítéséhez, megörökítéséhez. Ugyanezt a módszert – ti. a társadalmi csoportokkal folytatott dialógust – vették át némileg módosított formában a

nagyobb múzeumok is, amelyek főként a társadalmi kapcsolataik (közönségkapcsolatok, a múzeumpedagógia területe) bővítésére használták a participációs elvet. Nem véletlen, hogy Nina Simon amerikai kurátor és muzeológus 2010-ben megjelent klasszikus könyvében¹⁵ a részvétel elvével megnyíló legfontosabb lehetőségnek azt tartja, hogy minél több együttműködési felület jöhet létre a múzeum és a közönsége között. Ez az elképzelés – amely a múzeumi funkcióknak csak egy meghatározott szeletére, a nézőkkel folytatott közös tevékenységekre koncent-

rál – kulcsszerepbe emelte a látogatót, a tevékenységét és az intézmény által biztosított tartalmakkal, az ún. „szociális tárgyakkal”¹⁶ kiépített kapcsolatát.

Ugyanakkor Fejős Zoltán a participáció elvének muzeológiai érvényesítésével kapcsolatban ennél többre törekedett. Igazából az a kérdés foglalkoztatja, „hogyan vajon a részvételi elv átvihető-e a múzeumi tevékenység más, »belső« szintjeire” (280. old.). Azaz a participáció koncepciója és gyakorlata képes-e elérni és mozgásba hozni a

múzeumi reprezentáció és tudás-előállítás alapvető folyamatait is, avagy „igazából csak »egyike a kommunikációs szerszámok eszközeinek?»” (uo.). És nem sok kétséget hagy a választ illetően: „ideális esetben a participáció egy-egy megújuló múzeum sarokköve” (uo.).

A feltevése alátámasztására példák sorozatában mutatja be azokat a külső és belső múzeumi részlegeket, amelyek mozgásba hozhatók és újragondolhatók az intézményi tevékenységkörök társadalmisításával. Így a (tárgy)gyűjtés területe (amellyel talán legtöbbször foglalkozik a fejezet), a finanszírozás kérdései, a kurrens kiállítási és kutatási témák meghatározása ugyanúgy felépülhet részvételi elvek alapján, mint ahogyan a reprezentáció formáiba, módjaiba is beleszólásuk

lehet azoknak a csoportoknak, amelyek az adott projektben együtt dolgoznak a muzeológussal, a kurátorral. Természetesen az egyes területeken mást és mást jelent a részvétel, ennek tisztázásában segít az a modell, az ún. „demokratikus múzeum »participációs technológiáinak« elmélete”, amelyet észt muzeológusok¹⁷ fejlesztettek ki saját intézményük megújítására (281. old.). Ez a részvételi akciókutatás keretei között létrehozott modell megkülönbözteti a kulturális intézmények (így a múzeum) különböző funkcióit és ezekhez igazodva adja meg a participáció

A hónap műtárgya: Muszlim női kendő
Néprajzi Múzeum, 2015. november

A gyűjtés ideje: 2015. szeptember közepe,
helye: a magyar-szerb határvonal Ásotthalom közelében.

eltérő lehetőségeit (a részvétel minimalista és maximalista módját).

Különösen bírálatok tárgyalásakor fejleszti tovább ezt a modellt, s kapcsolja hozzá a jelenkutatási paradigmához. A participáció elvének használhatóságát firtató kritikák leginkább az autoritás problematikájára hivatkozva kérdőjelezik meg a múzeum társadalmasításának lehetőségét. Főleg azzal foglalkoznak, hogy ki, milyen felkészültséggel, milyen felhatalma-

Joó Emese, Frazon Zsófia

zással dönthet arról, mivel foglalkozzon a múzeum, mi legyen a kutatások fókusza, s leginkább: mi kerüljön a gyűjteménybe? Hiába a muzeológusok speciális ismeretei, a tárgyról, a társadalmi-kulturális folyamatokról való részletes, szakirodalmi tájékozódáson, kutatásokon alapuló, speciális tudása – érvelnek a kritikusok –, ha a részvételi fordulat következtében, a laikusok „nyomására” a múzeumi kiállításokon lépten-nyomon előtérbe kerülnek a banális események, az individuális történések (élettörténetek), a bombasztikus tárgyak. Mindez azzal a súlyos következménnyel járhat, hogy a múzeumok elveszítik autoritásukat és tudományos legitimitásukat, amely azon a vélekedésen alapult, hogy képesek a múlt hiteles képét, olvasatát létrehozni és a következő generációknak továbbadni.

A muzeológiai tudástermelést és a részvételi elvet némileg ideologikusan szembeállító dichotóm kép ismeretében (tudomány vagy amatőrizmus; deskriptív, elemző múzeumi munka vagy önfeltáró identitáskeresés) Fejős józanul a napi muzeológiai praxisból kiindulva érvel. Két metodológiai szint megkülönböztetésére tesz javaslatot. Egyrészt fontosnak tartja megkülönböztetni a muzeológiai tevékenységekben a partnerség különböző formáit, másrészt alapvető feladatnak látja a kutatás, a gyűjtés céljának kontex-

tuális meghatározását, mert „ha világosan definiáljuk a dokumentáció, a gyűjtés célját, tartalmi és szociális dimenzióit (»mélységét«, »kiterjedését«), valamint körülményeit, s ezeket hozzárendeljük a megörökített kulturális dokumentumokhoz (tárgyakhoz, információhoz), akkor kódoljuk a selekció kritériumait” (295. old.). A részvételi elv kontextualizálódik: mást jelent a múzeum különböző tevékenységi területein (funkcióiban), az autoritás problémájára pedig úgy kínál megoldást, hogy a múzeumi tudás előállítását diszkurzív folyamatnak tekinti, amely folyamatos reflexiót igényel az együttműködő szereplők között.

Összességében a participáció elve a könyv összefüggésében főleg azért fontos, mert felértékeli azt a társadalmi környezetet, amelyben a múzeum működik, azaz a „részvétel” jelenti az első lépést a jelenkor etnográfia felé vezető úton. Az új muzeológia itt vázolt rendszerében a participációs elv a további folyamatokat mozgásba hozó generátorként működik. Ki tudja billenteni a múzeumot hagyományos szerepéből (a muzeológusnak közel kell mennie a vizsgált közösséghez, illetőleg le kell mondania autoritása egy részéről), megváltoztatja a társadalom viszonyát a múzeumhoz (meghatározott csoportjai belülről ismerkednek meg a múzeum tevékenységével), és újradefiniálja a tárgyak szerepét a gyűjteményekben (a tárgy előtérbe helyezi és megerősíti a relációs, kapcsolatépítő és -fenntartó ontológiai funkciójukat).

A fejezet elolvasása után – talán éppen a műfaji sokszínűség következtében – az olvasó elbizonytalanodik: miről is volt szó ezen a 36, sűrűn tördelt oldalon? A múzeumok modernizációjának egyik legfontosabb, a jövőben megvalósítandó elvéről? A társadalmi múzeum történetének egy meghatározott korszakáról, néhány, a maga korában (a 2010-es évek kezdetén) előremutató, példaadó kezdeményezéséről? De miért és hogyan volnának érdekesek ezek az 5-6 éve létrehozott, mára már bezárt kiállítások, egykori koncepciók, most, 2018-ban? Hogyan lehet ezt a nagyon izgalmas és fontos tevékenységet a jelen körülményei között tovább folytatni, felhasználva e példásan dokumentált történet tanulságait? Mi e kérdések mostani relevanciája, hogyan képzelhető el jelenlegi tárgyalásuk?

Sajnos a könyv alapirányultságát meghatározó történeti, visszatekintő perspektíva nem nagyon kínál erre válaszokat. A probléma jelenbeli elhelyezését nehezíti a könyv műfaja is: nem új elveket megfogalmazó, programkínáló kiadvány, hanem egy lezárt korszakot bemutató, történeti munka. Ennek meg-

felelő a választott ábrázolásmód is, amelyre nehéz pontos jelzőt találni. Nevezhetjük óvatos mérlegre tételnek, a pro és kontra érvek figyelmes felsorolásának, latolgatásának. Emögött nem az új módszerektől, irányzatoktól való tartózkodás húzódik meg, éppen ellenkezőleg: a szerző mindvégig elkötelezett a múzeumi tevékenység mind nagyobb hányadának társadalmisítása mellett. Ugyanakkor megpróbálja gondosan felmérni, végül is miben áll az új participációs elvek hozadéka. Hogyan érvényesíthetők, miképpen tarthatók fenn ezek az elvek? A szerző alapállásából fakadóan a szövegre elsősorban nem a markáns állítások, perspektivikus megfogalmazások jellemzők, sokkal inkább az, ahogy véleményeket, nézeteket bemutat, mérlegre tesz. Ez azért is érdekes, mert koncepcionálisan, a jelenkorkutatási és a participációs elvek érvényesítésében a szerző kifejezetten radikális pozíciót foglal el.

A kötet kapcsán egy komoly kritikai észrevétel fogalmazható meg: nagyon hiányzott egy szerkesztő, aki a szerteágazó, különböző időszakokban keletkezett kéziratot jobban olvasható könyvvé formálta volna. Szerkesztő hiányában fel van adva a lecke az olvasónak. Egyrészt az eleve nagyon hosszú szövegbe számos kitérő, gondolati kacskaringó ékelődik be, noha a könyv állításai nélkülük is ugyanolyan jól megállnának a lábukon. Másrészt a kézirat műfaji heterogenitásával is kezdett volna valamit: a szöveg ugyanis hol olyan, mint egy külföldi tanulmányútról készített, alapos és éles szemű beszámoló, más hol inkább szakirodalmi ismertetőként hat. Végül egyes bekezdések leginkább egy országos muzeológus-továbbképzésen elmondott – a jó gyakorlatokat és a veszélyeket egyaránt bemutató, szakmai továbblépésre felhívó – előadásra emlékeztetnek.

A szerkesztés elmaradásának betudható problémák jelentkeznek a gondolatmenet alátámasztó példák kapcsán is. Egy részük a saját intézményvezetői, kutatói hálózatépítői, kurátori praxisból származik, és szépen belesimul az érvelésbe, sokszor önreflexív módon, kritikusan értelmezve a saját tevékenységet. A példák másik része –különösen a részvétellel kapcsolatban – esetlegesnek tűnik: nem nagyon látható, miért éppen ezek a múzeumok és kiállítások kerültek elemzésre. Az olvasónak néha olyan érzése támad, mintha egy jól sikerült webböngészéssel előkerülő esetek értő – és lelkes – bemutatásával találkozna, amelyek azonban megbontják és terjengőssé teszik a gondolatmenetet.

II. A KÉZIKÖNYV

A 32 szerzői ív terjedelmű *Kézikönyv a Mai tárgyak, mai emberek, társadalmi múzeumok. Út a részvételen és együttműködésen alapuló múzeumok felé – módszertani alap kutatás* című OTKA projekt keretében készült 2014–2018-ban. A szerkesztő etnográfus-muzeológus, a Néprajzi Múzeum munkatársa.

A kutatás csaknem ugyanazon a muzeológiai területen zajlott, mint Fejős Zoltáné. Időközben, egy fél évtized múltán, a múzeumi intézményrendszer és a társadalmi környezete közötti kapcsolat kérdésköre a muzeológia legalapvetőbb sűrűsödési pontjává vált. Ezt állítja a kötet is a középpontba a részvétel és az együttműködés fogalmával. Itt is fontos téma a múzeumok jelenkorra irányultsága, a kortárs világ és a múzeumok viszonya, s ennek fényében társadalmi-kulturális szerepük újragondolása.

A könyv ambíciója ennek a társadalmi dimenziót és a jelenre vonatkozást a középpontba állító szemléletnek az elterjesztése a hazai muzeológiában. A fehér borítójú kézikönyv mintha valóban „tabula rasát” szeretne teremteni a társadalmi múzeumok számára. Fő kérdése: Hogyan dolgozható ki az újfajta, részvételen és együttműködésen alapuló, jelenkor-irányultságú muzeológia feltételrendszere, s az majd hogyan érvényesíthető a múzeumi praxisban? Ennek érdekében igyekezik a múzeummal foglalkozó kortárs kutatásokat elméletileg és módszertanilag is integrálni az intézmények gyakorlatába azzal, hogy újfajta módszertani-fogalmi eszközkészletet javasol bevezetésre. Már a feladat meghatározása erőteljes kritikai attitűdöt jelez, miközben a szerzők azért egyensúlyt próbálnak találni a látszólag ellentétes irányú folyamatok között. Így a múzeumi praxis mint kiindulópont és a rá vonatkozó elméleti reflexió kettőssége újra meg újra szóba kerül:

„A kézikönyv legfontosabb kérdése, hogy a mindennapi múzeumi praxis ismerete és kritikai gyakorlata nélkül vajon létrehozható-e adekvát módszertan. A kézikönyv válasza erre, hogy nem nagyon.” (7. old.)

Ebből két strukturális jegy adódik: Egyrészt a módszertani alapvetés megalkotása a múzeumi közegben dolgozó szakemberek kompetenciáját igényli. Másrészt a praxis hangsúlyosan középponti szerepe körül strukturálódó könyv szerzői olyan „kritikai kurátori szövegek” – valójában egy (elméleti) nyelv – létrehozására törekcsenek, amelyekben reflektálhatók és analitikus részletességgel bemutatathatók a múzeum intézményében és praxisában zajló alkotófolyamatok és belső mechanizmusok. Ezt szolgálják az esettanulmányok.¹⁸

18 ■ Ezzel folytatja a kutatásvezető Frazon Zsófia a könyvben (*Múzeum és kiállítás*) megkezdett utat.

A JELENKORKUTATÁS

A könyv négy, sokszorosan egymásra épülő-utaló részre bomlik: némileg szokatlanul, rögtön az elején egy 31 oldalas, a kötet legfontosabb fogalmait tartalmazó tárgymutató (ez a „fogalmi háló”) található. Ez nemcsak felidéz az intézményi környezet egyik legfontosabb jellemzőjét, ami a „tezauszokra épülő múzeumi/gyűjteményi munka” (11. old.), hanem rögtön meg is teremti azt a kognitív-nyelvi univerzumot, amelyen belül a továbbiakban a fogalmi rendszerező munka folyik. Másrészt az előfordulásokat feltüntető tárgymutató vizuálisan is kiemeli a gondolatrendszer legfontosabb sűrűsödési pontjait, leggyakrabban használt kulcscategóriáit.

A második részben található 20 szócikk a bevezetni kívánt „új muzeológia” legfontosabb fogalmait magyarázza el. A szócikkek felépítése többnyire hasonló, egy rövid felvezető összefoglalás (afféle *lead*) után a következők a két részből – az általános, illetve a speciális múzeumi kontextusra fókuszáló bemutatásból – álló főszöveg. Ebbe ékelődnek be egy-egy problémához kapcsolódóan – tipográfiai-
lag is elkülönítve – más szerzők rövid, pár mondatos kommentárjai. Ezután jön a felhasznált szakirodalom listája és pár üres oldal az olvasó megjegyzései számára. A szócikkek egy része kifejezetten a részvételen/együttműködésen alapuló muzeológiai munkához kapcsolódik elméleti fejtegetésekkel (a részvétetről, az együttműködésről, a kollaboratív etnográfáról stb.) vagy a gyakorlati vonatkozások bemutatásával (tematikus múzeumi gyűjtőkampányok, a „kommentármuzeológia” stb.), másik részük sokkal lazábban (a résztvevő megfigyelés módszere, a „terep” fogalma). A *részvétel/együttműködés* szócikk a szerzők közös műve, amely ennél fogva szakmai állásfoglalásuknak tekinthető.

A harmadik részben esettanulmányok – vagy ahogyan a bevezetés fogalmaz: „kritikai kurátori szövegek” – olvashatók a szerzők által megvalósított kiállításokról. A tanulmányok a praxis viszonyaiban

mutatják fel a szócikkekben kognitív-fogalmi szinten kifejtett elveket és azokat a lehetőségeket és problémákat, amelyekbe a múzeumok munkatársai beleütköznek ezen elvek intézményi alkalmazása közben. Ez a fejezet egyben sajátos műfaji kísérlet, hiszen Magyarországon még nem igazán vert gyökeret a kiállításkritika műfaja, amely reflektál a múzeumi alkotófolyamat belső mechanizmusaira, egymásra vonatkoztatva a gyakorlati tevékenységet és az elméleti ismereteket.

A negyedik részben kilenc interjú olvasható muzeológusokkal, kutatókkal, kurátorokkal (Bujdosó Attila, László Zsófia, Menesi Attila és Orbán György, Romsics Imre, Simonovics Ildikó, Soós Borbála, Sziijártó Zsolt, Timár Katalin, Trapp Dominika), akik korábban olyan kiállítási projektekkal próbálkoztak, amelyek részvételi elveken alapultak, megteremtették az együttműködést különböző társadalmi csoportokkal. Az interjúk nemcsak hírt adnak érdekes kezdeményezésekről és szakmai előzményekről, hanem más típusú elméleti háttérüknél és kiindulópontjuknál fogva sokféle nyelv- és fogalomhasználatot dokumen-

tálnak, ezzel is árnyalva a *Kézikönyv* előző fejezeteiben megfogalmazott elveket.

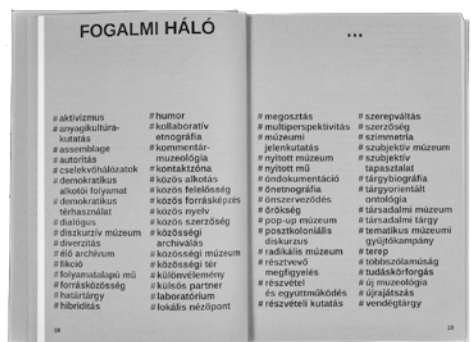
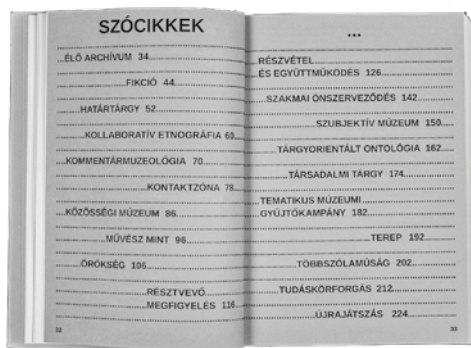
A *Kézikönyv* egészét áthatja a nyelvformálás, sőt a nyelvteremtés, egy saját „szótörténeti tár”¹⁹ létrehozásának szándéka. Választott előképét, a *transzit.hu* koordinálásában megvalósított kurátori szótárt²⁰ követve egy nyitott, fejleszhető formát (fogalomtár) próbált létrehozni, amely – miközben normaképző jellege is van – alkalmazkodni tud egy gyorsan változó terület szükségleteihez. A szótár mint forma jól

19 ■ A *Kézikönyv* inspirációs forrásként Nadas Péter egy interjújára hivatkozik 2017-ből: <https://24.hu/kultura/2017/12/24/nadas-peter-a-hullabuzt-mar-nem-erzem-mert-elnyomja-a-benzingoz/>

20 ■ Szakács Eszter (szerk.): *Curatorial Dictionary – A kurátori gyakorlat és diszkurzus szótára*. <http://transzit.org/curatorialdictionary/>

21 ■ Sziijártó Zsolt: A részvétellel kapcsolatos művészeti projektek alapkoordinátái. *Balkon*, 24 (2017), 11–12. szám, 4–11. old.

22 ■ Eileen Hooper-Greenhill: *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. Routledge, London, 1992.

illeszkedik a szerzők legfontosabb céljához, a kritikai muzeológiai tudás bővítéséhez, a jelenlegi képzés hiányosságainak leküzdéséhez. A *Kézikönyv* mindegyik oldala – a folyó szöveget megszakító megjegyzések, kommentárok, kiemelések segítségével is – azt hangsúlyozza, hogy a szerzők nem végérvényes definíciókat kívánnak közreadni, inkább meghívnak a közös munkához, amellyel bővíteni, módosítani és továbbgondolni lehet az alapszótárat.

A RÉSZVÉTELI FORDULAT

A „részvétel” és az „együttműködés” ebben a kézikönyvben a múzeumi jelenkutatás és az újfajta muzeológiai munka központi alapelvei, körük szerveződik a szerzőgárda egész tevékenysége. Két érvet hoznak fel mellettük. Általánossá vált a „részvétel kultúrája”, a participációs elv a társadalom mind több területére kiterjed, így a múzeumi világot is egyre inkább meghatározza. Legálább ennyire fontos ösztönző erő a múzeum növekvő társadalmi szerepvállalása, amelyet nemcsak a fenntartó állam követel meg, hanem a különböző lokális, civil szervezetek is intenzíven keresik a kapcsolatot a kiállító intézményekkel.

A participációs elv alapján a szerzők olyan új múzeumi gyakorlat kialakítására törekcszenek, amely kevésbé gyűjteményközpontú, nyitottabb az együttműködésre a tudományos életen kívüli aktorokkal és a muzeológusi munka részének tekinti a kritikai magatartást és a folyamatos önreflexiót. Így válik a kézikönyv egyik főszereplőjévé az a „múzeumhasználó”, aki aktívan keresi a kapcsolatot az intézménnyel, kreatív és kritikusan szemléli a múzeum falai között zajló folyamatokat.

Fontos tisztázni, mit értenek ezeken a nagyon szétartott fogalmakon: kirajzolódik-e a szerzők saját képe erről a területről, azon túl, hogy alaposan bemutatják kurrens szakirodalmát és példákat, elemzéseket ismertetnek ezen új gyakorlatokról. Erre leginkább a *részvétellegyüttműködés* és a többi, tematikailag kapcsolódó szócikk vizsgálatával lehet válaszolni. Több hasonlóság, de talán még több eltérés figyelhető meg az előző könyvben tárgyalt részvételfejezet felfogásához képest. Közös a kiindulópont, az a feltevés, hogy e sokszor egymásba mosódó fogalmak megjelenése egy olyan változásra utal, amely alapjaiban formálta át a múzeumi mező egész rendszerét, nevezetesen a múzeumhasználók, vagy ahogyan a *Kézikönyv* fogal-

maz, a „forrásközösségek” és a múzeum kapcsolatának komolyan vétele. Közösek a referenciapontok, noha itt már található hangúlybeli eltérések – így például a *Kézikönyv*ben markánsabban vannak jelen a művészeti diskurzus elemei, hiszen a kortárs képzőművészetben a „részvétel” fogalma a hatvanas évek óta alapvető átalakulást indított el.²¹ Ugyancsak érdekes, hogy a *Kézikönyv* fontos előképként tartja számon a hetvenes évek latin-amerikai múzeumait, amelyek mint alapvetően a közösség szolgálatában álló intézmények a társadalmi tevékenységek egyik központjaként működnek.

Számos új fogalom („kontakt-zóna”, „határtárgy”, „társadalmi tárgy”) tematizálja a különböző csoportok együttműködését, a kapcsolatteremtést az eltérő ismeretekkel rendelkező csoportok között. Több szócikkben is fontos szempontként merül fel, hogy az együttműködés, a társadalmi csoportok közötti megértés keresése a társadalmi kommunikációban nem jelent konszenzuskényszert, mivel az együttműködéshez többnyire az eltérő szemléletek felmutatása, egymás mellé rendelése és a lazább koordináció is elegendő.

A „részvételnek” a *Kézikönyv*ben használt fogalmába beletartozik az intézménykritika is. Főleg a nagy nemzeti múzeumok kapcsán vetődik fel, hogy autoritásuk elismertetésének igénye a képviseleti demokrácia működési logikájára vezethető vissza: mindenkit képviselni szeretnének, de a „másokról” beszélve mindvégig egy meghatározott nyelvet használnak. Ezekkel szemben a bázisdemokratikus (és nem képviseleti) alapon szerveződő csoportok inkább meg tudják teremteni a tényleges részvétel lehetőségét. A *Kézikönyv* szerzői olyan intézményekkel rokonszenveznek, amelyek megkérdőjelezzik a nagy narratívákat, a múzeum autoritását, többszólamúak és vállaltan fragmentáltak és plurálisak. A „poszt-múzeum”²² kis léptékű intézmény, mint általában a helyi közösségi múzeumok, és folyamatosan keresi a kapcsolatot az aktív résztvevőkkel, a bázisdemokratikus kezdeményezésekkel.

Mintha ez a bázisdemokratikus szervezeti forma jelenne meg a *Kézikönyv* létrehozása során kialakított stratégiában is, amely nemcsak beszél a részvételről, hanem meg is valósítja. Ez a sokszerzős munka nem egymás mellé helyezett tudományos közlemények gyűjteménye, hanem egy előzetesen létrehozott,

többszörösen reflektált struktúra módszeres tartalmi „feltöltésének”, kidolgozásának, az együttes munkának és a közös tudományos aktivitásnak az eredménye. Így a részvétel és az együttműködés nem csupán a kutatás legfontosabb tárgyterülete, hanem a kutatócsoport legfontosabb módszertani elve és gyakorlata is.

Mit is jelent a részvétel és együttműködés mint egy sajátos társadalomtudományos (muzeológiai) kutatási módszer? A *Kézikönyv* megalkotóinak kollektív és diszkurzív munkamódszere nem csupán erős intellektuális kohéziót teremtett a csoport tagjai között, hanem egy (szabadon módosítható) problémamegoldó mintát is kínál általában a szakemberek, a muzeológusok számára.

A szerzők figyeltek arra, hogy a kutatás és a kötet létrehozása közös intellektuális, tudás-előállító tevékenység legyen: együtt rendeztek tanulmányi jellegű, a kézikönyv témájához szorosan kapcsolódó kiállításokat, vettek részt tanulmányutakon, konferenciákon, szerveztek közös együttléteket. Többféle módszerrel kísérleteztek a tudás előállítása és megosztása területén is: így váltak hangsúlyossá az egyes témák köré szervezett műhelyviták, amelyeken külső szakértők is részt vettek. A „diszkurzív írás”, azaz a szöveg-előállítás folyamatszerűsége és közössége, a „figyelem radikalitása (Bishop) s a közös felelősségvállalás módszertani szerszámosládájuk alapvető kellékei.

A diszkurzív írás folyamatában az egyes szerzők szövegeiből a kutatótársak hozzájuk fűzött kritikus kommentárjai alapján újraírt szövegek jönnek létre.²³ Az együttműködés ebben az esetben folyamatos egyeztetést igényel. Mivel például az egyes szócikkek kommentárok, reflexiók, újraírások sokszoros hálózatában keringve jönnek létre, az együttműködés ezen láncolatában a szövegek autonóm szerzőiségét valamifajta kollektív szerzőiség váltja föl.

Mind a kutatást záró kötet, mind az oda vezető út során a szerzők arra törekedtek, hogy megőrizzék a tudást előállító folyamat nyitottságát és ne csorbuljon a csoporttagok között aktív részvételi igénye, megőrződjön a dialógus, és a bázisdemokratikus döntéshozatalt ne torzítsák vagy akadályozzák a különböző intézményi hierarchiák, autoritások.

A közös kutatás eredményeinek megfogalmazása, végső eredménye a *Kézikönyv* és a hozzá kapcsolódó weblap. Jól végiggondolt és szellemes formai megoldásai (az olvasó számára felkínált szövegkihúzó, a kommentárokhoz üresen hagyott lapok) ugyanúgy aktív befogadásra buzdítanak, mint a dinamikus bővíthető weboldal.

A választott műfajjal függ össze, hogy nem tudni, hogyan kell olvasni ezt a könyvet. Lineárisan, ahogyan az interjúk és az esettanulmányok sugallják? A szócikkeknél ez nem működik: a folyamatos olvasást néha ismétlődő részek, vissza-visszatérő irodalmi hivatkozások és gondolatok nehezítik. Vagy használjuk úgy, mint egy szótárat, az együttműködésre/részvételre épülő új muzeológia kézikönyvét, ahogyan az első két nagyobb egység sugallja? Hogy e kiadványt valóban az új muzeológiai kézikönyveként lehessen forgatni, ahhoz viszont nem hűsz, hanem jóval több szócikkre volna szükség.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar muzeológia területén megjelent két kötet – egy zárt és egy nyitott mű – sajátos dialógust folytat egymással. Egy zárt és egy nyitott mű. Az egyik inkább a múlt egy lezárt korszakához tartozónak látja a múzeumi jelenkutatás lehetőségét; a másik befejezetlen projektként fogja fel a jelen kutatását. Az egyik egyszerűs mű, a másik egy csapatmunka gyümölcset, amelyet a jövőben kell megvalósítani. Az egyik kötet kifejezetten „egyszerűs”, a másik csapatmunka eredménye, ahol a szöveg létrehozása együtt járt egy alulról építkező szakmai közösség megteremtésével is.

Ugyanakkor részben közös a szakirodalmi-intellektuális horizont, és a szakmai múlt, az intézményi szocializáció is összekapcsolja a szerzőgárdát. Közös a társadalmi múzeum, a jelenorientált muzeológia szakmai megújításának, modernizálásának vágya is. Az meg különösen szerencsés, ha a szakmai modernizáció vágya egymástól ennyire eltérő műfajú és alapállású könyvekben fogalmazódik meg. □

23 ■ Ezért is lesz egy fontos fogalom a *Kézikönyv*ben a „kommentármuzeológia”.

A PRÉDIKÁTOROK RENDJE

MOLNÁR ANTAL

Az első 300 év Magyarországon és Európában

A Domonkos-rend a középkorban

Szerk. Csurgai Horváth József

Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár,
2017. 335 old.¹

Tulzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar katolikus egyháztörténet-írás legtermékenyebb ága az elmúlt több mint másfélszáz esztendőben a szerzetességtörténet volt. A Fuxhoffer Damján és Czinár Mór kétkötetes monaszterológiájától² a szerzetesrendek működésének betiltásáig (1950) terjedő mintegy kilencven évben minden Magyarországon letelepedett szerzetesrend megírta a maga (olykor tucatnyi kötetre rúgó) monográfiáját, a történészkedő rendtagok doktori disszertációja a legtöbbször rendjük múltjának egy-egy szeletéről szól. Erre a hagyományra építve a magyar katolikus egyháztörténet-írás 1990 utáni megújulásának egyik legnagyobb „hasznélvezője” is a szerzetesség történeti kutatása lett – ennek szemléljét jelentették a Páz-

mány Péter Katolikus Egyetem által rendezett szerzetességtörténeti konferenciák és az előadásokból szerkesztett vaskos kötetek. A vállalkozás keretében eddig tíz kötet látott napvilágot, a sorozatban szinte valamennyi jelentősebb szerzetesrend (ferences, domonkos, jezsuita, bencés, ciszterci, pálos, piarista, sőt lazarista) szerepel.³ A kisebb rendek kimaradását leginkább az élő közösség és ezzel sokszor szoros összefüggésben a történeti kutatások hiánya okozta.

A Domonkos-rend historiográfiája szintén nagyon komoly, immár majd négyszázados, folyamatos tradícióra támaszkodik. A mai kutatómunka historiográfiai alapját a Sigismondo Ferrari 1637-ben megjelent rendtartomány-történetétől⁴ kezdve a XX. század első felében írt jelentős pozitivistá monográfusok (Pfeiffer Miklós, Harsányi András, Iványi Béla, Fehér Mátyás, Implom Lajos) munkáig terjedő hagyomány jelenti.⁵

A gazdag örökség ápolására és továbbvitelére szerveződött meg 2001-ben a vasvári kolostorban a Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, amely nemcsak múzeumként működik, hanem a rendtörténeti kutatásokat is koordinálja. Az elmúlt években fontos konferenciákat is szervezett Piliscsabán, Kunszentmártonban, Debrecenben, Vácott, Vasváron, Székesfehérvárott és Budapesten.⁶ A rend 800 éves jubileuma alkalmából rendezett kettős konferencia célja a domonkosok magyarországi történetének komplex, a kutatások mai állását reprezentáló bemutatása volt a kezdetektől a kommunista diktatúra összeomlásáig. *Az első 300 év Magyarországon és Európában* című tanácskozást – amelynek anyagát az itt ismertetett kötet tartalmazza – a székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet rendezte meg 2016. november 2–3-án. A rend újkori és legújabb kori históriáját bemutató, *A 800 éves domonkos rend Magyarországon* című konferenciát pedig a Szent Domonkos Rend Magyarországi Tartományfőnöksége, a Szent István Tudományos Akadémia és a Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény szervezte meg Budapesten 2016. november 4-én. Az előadások alapján készült tanulmánykötet szintén 2017-ben látott napvilágot.

¹ ■ A Székesfehérvárott, 2017. október 20-án és Budapesten, 2017. december 12-én elhangzott könyvbemutatók szövegének szerkesztett változata.

² ■ Damianus Fuxhoffer – Maurus Czinár: *Monasterologia Regni Hungariae*. I–II. Pestini, 1858–1860.

³ ■ A kötetek felsorolására itt nincs tér. A sorozat kötetei lásd: <https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/tortennettudomanyi-intezet/ujkori-torteneti-tanszek/kiadvanyaink>.

A szerzetességtörténettel kapcsolatos újabb magyarországi és közép-európai kiadványokról tájékozhat: <https://szerzetes.hypotheses.org/category/konyv>.

⁴ ■ Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricae Provinciae Ordinis Praedicatorum, partibus quatuor et octo libris distributi commentarii*. Viennae, 1637.

⁵ ■ Ezekre a kutatástörténeti előzményekre, a jelzett szerzők legfontosabb tanulmányaival lásd Zágórhidi Czigány Balázsnak a kötetben olvasható tanulmányát.

⁶ ■ A konferenciák egy részének előadásai nívós tanulmánykötetekben jelentek meg. *A Domonkos rend Magyarországon*. Szerk. Illés Pál Attila – Zágórhidi Czigány Balázs. PPKE–METEM–DRGY, Piliscsaba–Bp.–Vasvár, 2005. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 3.); *A Szent Domonkos rend és a kunok*. Szerk. Barna Gábor. MTA–SZTE, Szeged, 2016.; *Domonkos szentek és szent helyek*. Szerk. Kálny Beatrix. Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ökörténeti Tanszék, Debrecen, 2017.; *A 800 éves Domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig*. Szerk. Barna Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs. Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Bp.–Vasvár, 2017.

A rend középkori történetét tárgyaló, gazdagon illusztrált konferenciakötet a rendező székesfehérvári tudományos műhely igazgatója, Csurvai Horváth József mintaszerűen alapos szerkesztésében, Zsoldos Attila előszavával jelent meg, és összesen 16 tanulmányt és egy okmányfüggelékot tartalmaz. Az írások fejezetbeosztás nélkül, nagyjából kronologikus-tematikai rendben követik egymást. Az alábbiakban az eredeti sorrendet megbontva, három nagyobb tematikai egységben (általános rendtörténet, írásbeliség, hagiográfia) mutatom be a kötet dolgozatait.

A virtuális általános rendtörténeti blokk és egyben a kötet nyitó tanulmányában (*A koldulórendek megtelepedése az „ország közepén”*) Kertész Balázs az ország központi régiójának tekintett, a királyi hatalommal szorosan összefüggő térség (*medium regni*) XIII–XVI. századi koldulórendi topográfiáját vizsgálja. Az Esztergomtól a Csepel-szigetig terjedő területen összesen 22 mendikáns (hét domonkos, nyolc ferences, hat ágostonos és egy karmelita) kolostor működött a középkorban, közülük mindössze két domonkos és egy ferences volt női rendház. Kertész okleveles és régészeti források alapján tisztázza az alapítási dátumokat vagy az intézmények legkorábbi említésére vonatkozó adatokat, illetve javaslatot tesz a kolostoroknak otthont adó települések tipológiájára. A térség településeinek jellege miatt a koldulórendi kolostorokat az uralkodói központokban alapították, nem jellemző a máshol általános földesúri-falusi jelleg. Budán mind a négy rendnek, Esztergomban és Fehérváron pedig háromnak volt rendháza, a mai főváros területén a középkorban összesen 11 koldulórendi kolostor állt.

A középkori szerzetesrendi topográfiával és koldulórendi gazdálkodással hosszú évek óta foglalkozó F. Romhányi Beatrix összefoglaló rendtörténeti írása (*Egy nem kolduló koldulórend: domonkosok a késő középkori Magyarországon*) a saját korábbi adattárának⁷ tanulságaira támaszkodva két nagy alapítási hullámot különít el. Az első a XIV. század közepéig tartott, a második a középkor utolsó fél századában, 1475–1525 között, és 11 új kolostor megalapítását eredményezte, jellemzően kisebb településeken. Így a XVI. század elején már 40 domonkos rendház állott a Magyar Királyság területén, számuk 1560-ra hétére csökkent, 1580-ban pedig már egyetlen kolostoruk sem működött az országban. A rend 1526 előtti súlyát mutatja, hogy a középkor végén mindössze három rend tudott terjeszkedni: az obszerváns ferencesek, a domonkosok és a pálosok, amit jól jelez a rendtagok száma is (1520 körül 1400, 700, illetve 600 fő). A domonkosok gazdálkodásával kapcsola-

tos, a tanulmány címében jelzett ellentmondás a koldulórendi jelleg megszűnésére vonatkozik: a rend 1475 után birtokolhatott ingatlanokat, ami persze nem jelentette a koldulás megszűnését, az ingatlanok (szőlők, szántók, halastavak, malmok, állattartó majorok) és a pénzbefektetések az alaptevékenységet egészítették ki.

A magyar domonkosok missziós tevékenységével két tanulmány foglalkozik. Ternovácz Bálinté a boszniaival (*Domonkosok Boszniában a rend megtelepedésétől a 14. század közepéig*). Bosznia köztes helyzete a keleti és nyugati kereszténység határvidékén egyházzervezeti és tanbeli bizonytalanságot eredményezett, amit Róma és a nagyrészt expanziós szándéktól vezérelt környező hatalmak eretnekségként értelmeztek. A domonkosok inkvizíciós felhatalmazással érkeztek Zágrábból és Ragusából, hogy római irányítású egyházi reformokat vezessenek be egy bizonytalan struktúrájú katolikus egyházban. Mindössze három kolostorukról (Brdo, Dubica, Bihács) van tudomásunk, viszont 1234 és 1314 között három boszniai püspök is a rendből került ki, közülük Pósa 32 éven keresztül (1238–1270) vezette az ország katolikus egyházát. A domonkos vállalkozást a történetírás egyértelműen kudarcként értékeli, hiszen a püspököt végül elűzték a tartományból, és a latin egyház helyzete továbbra is bizonytalan maradt. Ennek oka elsősorban küldetésük inkvizíciós jellege volt. A boszniai katolicizmus számára a hosszú távú, máig működő megoldást az obszerváns ferencesek 1248-ban kezdődő munkája jelentette, amelyben az inkvizíciós megbízatást felváltotta a missziós szerepfelfogás.

Kovács Szilvia a Mongol Birodalomban kifejlesztett missziós működés egy fontos szeletét mutatja be (*Domonkosok a közép-ázsiai Csagatáj Uluszban a 13. század második felében*). Dolgozatának kiindulópontja a Mongol Birodalom új historiográfiai értelmezése: akárcsak néhány évszázaddal később az Oszmán Birodalom, ez az államalakulat is az eurázsiai térség gazdasági és politikai egységesítését, a kulturális kapcsolatok fellendülését eredményezte. Emellett vallási közömbösség jellemezte. Dzsingisz kán 1240/1241-ben született Csagatáj nevű fiának birodalmát hívták Csagatáj Ulusznak. A mongolokhoz küldött domonkos és ferences követségek célja az 1240-es és 1250-es években a térítés lehetőségeinek feltérképezése és a foglyok (például az Óradnáról elhurcolt szászok) kiszabadítása, vagy legalább lelkipásztori ellátásban

7 ■ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Pytheas, Bp., 2000.

való részesítése volt. Ugyanúgy, mint később a ten-gerentúli missziós beszámolók a XVI–XVII. században, a mongolokhoz küldött szerzetesek is rendkívüli térítési kilátásokról, katolizált mongol főemberekről számoltak be. Erre alapozva alakultak meg a XIV. század elején a missziós érsekségek és püspökségek, és állandósultak a ferences és domonkos missziós állomások az Uluszban. A bizonytalan tudósításokból és a két kultúra közötti áthidalhatatlan távolságokból adódó félreértések miatt a missziós váradalmak néhány évtized alatt kihunytak, a század közepére megszűnt az „egyházszervezet”, a szarmarkandi keresztényekről szóló utolsó híradás a XV. század elejéről származik.

Az általános rendtörténeti tanulmányok közül kettő a rend erdélyi jelenlétével foglalkozik. A domonkosok történetét régóta eredményesen kutató Lupescu Makó Mária ezúttal a rendtörténethez csak lazábban kapcsolódó írással szerepel (*Benedek, az erdélyi egyházmegye első szerzetespüspöke*). Benedek erdélyi püspökségét (1309–1319) az Árpád-ház kihalása utáni tartományúri anarchia idején

Kán László erdélyi vajda támogatásának köszönhető, aki először saját fiának kívánta ugyan megszerezni a püspöki széket, később viszont éppen ő javasolta Benedek megválasztását. Benedek nagy érdeme volt, hogy segített visszaszerezni a koronát Kán Lászlótól, ennek köszönhetően kerülhetett sor Károly Róbert megkoronázására. Cserébe Gentilis pápai legátus püspökké szentelte Pozsonyban 1310-ben.

Lupescu Radu tanulmánya a rend erdélyi működésének utolsó felvonását, kolozsvári kiűzetésüket és annak hátterét mutatja be (*Utriusque ordinis expulsi sunt. Kolozsvár, 1556. március 15.*) A kolozsvári példa jól mutatja a késő középkori felvirágzás utáni hirtelen összeomlás dinamikáját. Részben a Hunyadi család támogatásával a XV. század végére épült fel a város ferences és domonkos temploma. Néhány évtized múlva, az 1530-as években megkezdődött

a reformáció, és 1544-ben már a lutheránus Hel-tai Gáspár töltötte be a plébánosi tiszteletet. Az egyházi reformokat a szerzetesek elleni atrocitások kísérték: 1541-ben a klarisszák javait foglalták el, 1551-ben pedig a domonkos és ferences kolostorokat fosztották ki. Bár 1552-ben a politikai változások következtében mindkét rendet visszafogadta a város, de négy évre rá, Izabella és Petrovics Péter visszatérése után, különösen ez utóbbi radikalizáló protestáns terveinek hatására, a kolozsváriak mindkét rendet kiűzték Kolozsvárról. A domonkos kolostor a városi iskolának, a későbbi unitárius kollégiumnak adott helyet. Az értékrendváltást jól jelzi, hogy a kolostor Szent Antal-kápolnáját építőanyagként hordták szét, helyére pedig a városi árnyékszékét telepítették.

A második és harmadik nagyobb tartalmi egység, a szerzetesrendi írásbeliség és a hagiográfia erőteljesen összefügg egymással. A szorosabban az írásbeliséggel foglalkozó virtuális blokk nyitó írása Szovák Kornél nagyon fontos összegzése egy kevésbé ismert intézményes írásbeli kultúráról (*A domonkos írásbeliség első korszaka*). A középkori latin nyelvű írásbeliség nem tekinthető egységes rendszernek, a különböző egyházi és világi intézmények írásbelisége jelentősen eltért egymástól. A domonkos irodalom a szerzetesrendi, koldulórendi írott kultúra fontos része volt, ugyanakkor a domonkos korpusz ismerete a ránk maradt emlékek csekély száma miatt a ferences és pálos mellett háttérbe szorult. A domonkos írott szó kiindulópontjául a rend küldetéséből fakadó erős intellektuális töltet, az elméleti és gyakorlati igények együttes jelenléte szolgált. A legnagyobb hiányt (akárcsak a ferencesek esetében) a hivatali írásbeliség, a rendi kormányzat eredeti dokumentumainak szinte teljes pusztulása okozza. Kárpótlásként a domonkos irodalom ránk maradt töredékei igen gazdag műfaji repertoárt alkotnak. A legismertebbek Paulus de Hungaria egyetemi használatra készült kánonjogi munkái, illetve a missziók-

A XIII. századi alapítású domonkos kolostor, Vasvár

ri latin nyelvű írásbeliség nem tekinthető egységes rendszernek, a különböző egyházi és világi intézmények írásbelisége jelentősen eltért egymástól. A domonkos irodalom a szerzetesrendi, koldulórendi írott kultúra fontos része volt, ugyanakkor a domonkos korpusz ismerete a ránk maradt emlékek csekély száma miatt a ferences és pálos mellett háttérbe szorult. A domonkos írott szó kiindulópontjául a rend küldetéséből fakadó erős intellektuális töltet, az elméleti és gyakorlati igények együttes jelenléte szolgált. A legnagyobb hiányt (akárcsak a ferencesek esetében) a hivatali írásbeliség, a rendi kormányzat eredeti dokumentumainak szinte teljes pusztulása okozza. Kárpótlásként a domonkos irodalom ránk maradt töredékei igen gazdag műfaji repertoárt alkotnak. A legismertebbek Paulus de Hungaria egyetemi használatra készült kánonjogi munkái, illetve a missziók-

kal kapcsolatos beszámolók, elsősorban Riccardus és Julianus jelentései Magna Hungariáról. A lelki irodalom legfontosabb műfaját a prédikációk képviselik, amelyek leggazdagabb magyarországi korpusza a *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert *sermogyűjtemény* a XIII. század utolsó harmadából. A hagiográfiához kapcsolható műveket az Ilona- és Margit-életrajzok hagyományozták ránk, a hazai vonatkozású rendtörténeti írásokat pedig az egyetemes rendtörténeti összefoglalók magyar függelékei (misszilisek és kolostorjegyzék) jelentik. Ez a sokszínűség tudatos műfaji kompozícióra utal, amely a rendi feladatok komplex ellátásának jegyében az egyetemi, missziós, lelkipásztori és belső kohéziót erősítő írások egységében valósult meg.

Szovák írásának szerves folytatása Zágorhidi Czirány Balázs dolgozata a magyar tartományfőnökök okleveleiről és pecsétjeiről (*A középkori magyar domonkos rendtartomány provinciálisainak oklevelei és pecsétjei*). A rendi levéltárak pusztulását jól jelzi, hogy a középkori magyar okleveles anyagból csupán mintegy 100 iratot tekinthetünk domonkos oklevélnek, közülük 28 a családi levéltárakban fennmaradt, úgynevezett konfráter-oklevél. A tartományfőnökök által kibocsátott iratok száma 27, a külföldi előljárók által kiadományozottaké pedig 9. Az Implom Lajos és Iványi Béla gyűjtéseiből kiinduló kutatómunka jelentős mértékben támaszkodik a középkori magyar okleveles anyag digitális adatbázisára. A tartományfőnöki oklevelek tartalmi elemzésének legsúlyosabb tanulsága, hogy egyetlen ténylegesen a rendkormányzatra vonatkozó dokumentum sem maradt ránk – ez a körülmény jól jelzi a középkori rendtörténeti kutatások korlátait. A gyűjteményben leginkább konfráter-okleveleket és ingatlanügyekben keletkezett nyugtákat találunk. Izgalmasak a szerzőnek a rendtartományi pecséthasználatra vonatkozó következtetései. A rendalapító pecsétjére visszavezethető, az első provinciális pecsétet imitáló konzervatív formavilág a hagyománytisztelést, a ragaszkodást mutatja a Szent Domonkos és Magyar Boldog Pál által fémjelzett kezdetekhez. A dolgozatot a középkori magyar domonkos tartományfőnökök okleveleinek és pecsétjeinek katalógusa zárja.

A korai rendtörténeti hagyomány egyik zavaros kérdésében próbál meg rendet vágni Adrien Quéret-Podesta (*Magyar Boldog Pál a „De ordine predicatorum de Tolosa in Dacia”-ban*). Ez a nagyon rövid, a függelékben közölt szövegkiadásban mindössze kétoldalas krónika a domonkosok skandináviai kezdetével, svédországi, dániai és tallinni megtelepedésükkel foglalkozik. Az írás más forrásokból

ismeretlen vagy azokkal nem egyező információkat is hagyományozott ránk, így pontatlan adatokat Magyar Pál magyarországi utazásával kapcsolatban. Joggal merül fel a kérdés: miért van jelen egyáltalán a történet (Salomon dán szerzetes, a krónika központi figurája és Pál magyarországi utazása) a krónikában? A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a krónikás számára Pál szerepeltetését a rend kezdetében elfoglalt kiemelkedő helye tette fontossá, hiszen az egyetemi tanár, rendtartomány-alapító és mártír megjelenése a szövegben már csak az európai peremvidéki missziós analógia miatt is kiemelte a skandináviai alapítás jelentőségét és az ebben kulcsszerepet játszó Salomon érdemeit.

Átmenetet jelent az írásbeliség és a szorosabban vett hagiográfiai tematika között Lázs Sándor tanulmánya az anyanyelvű domonkos irodalom kezdetéről (*Nyelvhasználat és anyanyelvű irodalom a magyar domonkos reformban. A magyar domonkos apácák olvasmányai*). A szerző a késő középkori apácaműveltségről és a magyar anyanyelvű irodalom kezdetéről 2016-ban kiadott monográfiájának⁸ domonkos vonatkozású tanulságait foglalja össze. Lázs 16 domonkos provenienciájú, magyar nyelvű kódex forrásvidékét vizsgálja, és köti össze a magyarországi domonkos obszervancia történetével. A domonkos rendi reform elsősorban nem intézményi, hanem belső megújulást jelentett, és szoros kapcsolatban állt a délnémet és osztrák, főleg nürnbergi és bécsi kolostori obszerváns mozgalmakkal. Az új lelkiség legfontosabb eleme a regula szigorú megtartása, vagyis a klauzúra és a közösségi élet megerősítése volt, emiatt a latinul nem értő laikus testvérek és apácák számára egyre nagyobb szükség volt anyanyelvű vallásos irodalomra. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a rendi reform lényegéből fakadóan – Mályusz Elemér állításával ellentétben – az anyanyelvű vallásos irodalom termékei nem egyéni olvasmányként a magánáhitatot szolgálták, hanem a *vita communis* megerősödésével közös felolvasásokra használták őket. Ennek megfelelően a kódexek tematikája a maga változatosságában is szorosan kapcsolódik

8 ■ Lázs Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Bállassi, Bp., 2016.

9 ■ Deák Viktória Hedvig: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomán*. Kairosz, Bp., 2005.

10 ■ Knapp Éva: *Remete Szent Pál csodái. A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulum-följegyzések elemzése. Századok*, 117 (1983), 511–555. old.; Stanko Andrić: *Kapisztrán Szent János csodái*. METEM, Bp., 2009.

11 ■ Ottó Gecser: *The Feast and the Pulpit: Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235–ca. 1500*. Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, 2012.

az obszervancia célkitűzéseire: normatív szerzetesi szövegek, oktatási segédanyagként használt példázatok, hagiográfiai és misztikus irodalom. A ferences eredetű és a világiaknak szóló szövegek bevonása az apácáknak szóló irodalomba meggyőzően igazolja, hogy a magyar nyelvű kódexirodalom nemcsak apácáknak, hanem a szélesebb közönségnek is szült.

A hagiográfiai blokk írásai szorosan kapcsolódnak a Klaniczay Gábor köre szerveződő medievisztikai iskolához, amelynek középpontjában a középkori vallásosság és szentség története áll. Deák Viktória Hedvig írása (*Árpád-házi Szent Margit és a középkori laikus vallásosság*) szervesen kapcsolódik a szerző Margittal kapcsolatos korábbi munkásságához,⁹ illetve tágabban a középkori laikus vallásossággal foglalkozó kutatásokhoz, amelyeknek legfontosabb tanulsága, hogy az elit és népi vallásosság nem különíthető el, ellenben a klerikus és a laikus igen, bár nem átjárás nélkül. Deák Viktória ebben a kontextusban vizsgálja az életrajzokban és a tanúvallomásokban a Margit imádságos gesztusaira vonatkozó értesüléseket. A szent életű királylány imaélete számos olyan elemet tartalmazott, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a domonkos hagyományhoz (térdelés, leborulás a feszület és az oltáriszentség előtt, szóbeli magánimák). A domonkos gyakorlatól eltérő, a rendi előírásokon „túltevő” gyakorlatait, Mezey László kutatásait követve, egy (talán veszprémi) beginaközösség laikus fogantatású, megélt vallásosságával hozza összefüggésbe a szerző.

Csepregi Ildikó Szent Margit csodáit részben új elemzési szempontokból vizsgálja (*Árpád-házi Szent Margit csodái*). A magyar kutatásban a csodaelbeszélések tipologizálása komoly hagyomány, gondoljunk csak a Remete Szent Pál vagy Kapisztrán Szent János sírja körüli csodákat rendszerező és elemző dolgozatokra.¹⁰ Csepregi a Margit-legendákban ismertetett és a szentté avatási eljárás során felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben lejegyzett csodákat csoportosítja, némileg eltérve a korábban bevett kategóriáktól (a szereplők neve, társadalmi helyzete, csodafajták, betegségek). Fontos észrevétele, hogy Margit esetében az *in vita* csodák túlsúlyban vannak a *post mortem* csodákkal szemben. Bemutatja a Margithoz köthető egyedi (vagyis más mirákulum-korpuszok történetétől eltérő) csodákat, az időtlen gyógyulások csodákat, a korai keresztény örökséggel kapcsolatba hozható bibliai mirákulum-történeteket, a teológiai üzenetet közvetítő, illetve a korszakra és a régióra jellemző (például háborúra, ereklyékre, idegekre vonatkozó) elbeszéléseket. A csodatevő Margit jellemzői közül az erős női jelleget, a nők, gyermekek

és a domonkosok iránti figyelmet, illetve a hétköznapi gyakorlatiasságot emeli ki.

Klaniczay Gábor tanulmánya (*Magyarországi Boldog Ilona és a középkori domonkos stigmatizáltak*) a stigmatizált szentekre vonatkozó európai léptékű kutatásaihoz és készülő monográfiájához kapcsolódik. Ilona személye és kultusza számos kérdést vet fel: kronológiai bizonytalanságokkal terhelt életrajza teljesen homályos. Bár későbbi legendái Margit magisztrájaként említik, ennek a korabeli Margit-forrásokban nincsen nyoma. Ennek ellenére az itáliai domonkos hagiográfiai gyűjteményekben és ikonográfiában számos említése, ábrázolása ismert. Stigmatizációja miatt kulcsszerepe volt a ferenci stigmatizáció egyedisége körüli ferences–domonkos vitákban, és Sienai Szent Katalin kultuszának előzményeként tekintettek rá. Klaniczay az ellentmondásokat úgy oldja fel, hogy Ilona alakját a két koldulórend közötti rivalizálás késő középkori kontextusában helyezi el. Ilona legendájának misztikus elemei egyértelműen a XIV. századi vallásossághoz köthetők, a stigmatizáció sem keletkezhetett közvetlenül Ferenc halála (1226) után, sokkal inkább egy szerény helyi kultuszra építő XIV. századi legenda-konstrukcióról lehet szó.

Gecser Ottó a korábbi, Szent Erzsébetre vonatkozó kutatásait¹¹ továbbfejlesztve számol be a harmadrendi ferences Szent Erzsébet kultuszának Domonkos-rendi vonatkozásairól (*Kultusz és identitás. Árpád-házi Szent Erzsébet és a Domonkos-rend a 13. században*). Kiinduló kérdése: mivel magyarázhatjuk, hogy 1235-ben a renddel semmilyen kapcsolatban nem álló Erzsébetet IX. Gergely pápa a perugiai domonkos kolostorban avatta szentté? A városra viszonylag egyszerű a magyarázat, ugyanis az egyházfő egy esztendeig Perugiában tartotta az udvarát. A domonkos kolostor választását pedig az az igény magyarázhatja, hogy kiemeljék Erzsébet személyét a ferences belső konfliktusokból. Erzsébet kultusza erősen kapcsolódott a Domonkos-rend identitásának eretnekellenes komponenséhez. Ennek ellenére egyetemes tisztelete a renden belül viszonylag rövid életűnek bizonyult: eretnekellenes jelentőségét Veronai Péter kanonizációja után elvesztette, a renden belül pedig a szerzetesnői affiliációkat és a *cura mulierumot* elutasító irány megerősödése Erzsébet tiszteletének kibontakozását is megakadályozta. A helyi domonkos közösségekben viszont megmaradt a tisztelete, Magyarországon elsősorban a rendnek a királyi udvarral való kibékülése után találjuk ennek számos nyomát, már csak dinasztikus okokból is.

Szintén európai jelentőségű női szent, Sienai Szent Katalin magyarországi tiszteletéről írt Konrád Eszter (*Sienai Szent Katalin magyarországi kódexekben*). Katalin nagyon sokoldalú, stigmatizált, misztikus-politikus szent volt, a Domonkos-harmadrend tagja, aki az egyházszakadás felszámolása érdekében Nagy Lajos magyar királynak is írt. 1461-ben kanonizálták, tisztelete egész Európában elterjedt, legendáit számos nyelvre lefordították. Szorosan kapcsolódva Lázs Sándor tanulmányához, Konrád Eszter is a rendházak belső életére összpontosító domonkos obszervancia elterjedéséhez kapcsolja a közösségi felolvasás gyakorlatának elterjedését és ennek köszönhetően az anyanyelvű kódexirodalom kibontakozását. A tanulmány négy kézirat Katalin-szövegeit vizsgálja, amelyek alapján tiszteletét kiemelten a domonkos obszerváns környezethez, különösen a reformot elfogadó női közösségekhez kapcsolja.

Szent Margit igen hosszú útra nyúlt és alaposan kutatott kanonizációs eljárásának¹² történetével kapcsolatban mutat be új, korábban ismeretlen forrásokat Péterfi Bence (*Mátyás király és Árpád-házi Szent Margit*). Péterfi 2010-ben, az Orsini családnak a római Archivio Storico Capitolino állományában őrzött levéltárában 13, korábban ismeretlen dokumentumot talált, amelyek Margit szentté avatása kísérleteihez kapcsolódnak. Két, a XIII–XIV. századból származó irat az eljárás korai szakaszához szolgál adalékokkal, tizenegy a Mátyás királyhoz köthető kanonizációs törekvéseket (1446–1467) dokumentálja. Az oklevelek egy kivételével a sírnál történt csodás eseteket rögzítenek. A szerző érdeklődésének középpontjában nem a csodák elemzése, hanem maga a szentté avatás kísérlete áll, illetve az itáliai főúri családok levéltárainak újabban megélt kutatásához is kapcsolódva arra a kérdésre keresi a választ: hogyan kerülhettek ezek az iratok az Orsini család levéltárába? Az Orsini família az egyik leghatalmasabb római bárói család volt, négy pápát és 33 bíborost adott az egyháznak. Mátyás, aki Margit mellett Kapisztrán János kanonizációját is erőteljesen támogatta, az ügy képviselőjére Latino Orsini bíborost kérte fel. Ezzel Péterfi egy eddig ismeretlen magyarországi bíborosprotektort azonosított. Orsini kardinális sikerre vitte ugyan Margit ügyét Rómában, 1467-re a konzisztórium is hozzájárult a szentté avatáshoz, azonban a kanonizációra – talán részben a domonkosokkal való viszály miatt – nem került sor. A dolgozat nagyon alapos elemzéssel mutatja be a XV. századi kanonizációs kísérlet eszmetörténeti, politikai és társadalmi hátterét. A kötet végén található függelékben (*Régi és új oklevelek Árpád-há-*

zi Szent Margit szentté avatásának történetéhez [1272–1467]) közli az általa felfedezett, illetve a korábban már kiadott okleveleket, így ez a jelentős forráskorpusz immár együtt tanulmányozható.

2017 májusában Pannonhalmán, az Egyháztörténetészek IV. Országos Találkozóján tartott előadásomban megpróbáltam mérleget vonni az elmúlt negyedszázad magyar szerzetességtörténeti terméséről. Arra a következtetésre jutottam, hogy a nemzetközi kutatásokhoz képest a hazai kutatómunkában még mindig sokszor erős a belső indíttatás és ennek következtében a helytörténeti megközelítés. Az írássok jelentős része nagyon kevésbé problémaközpontú, ritka a nemzetközi összehasonlítás igénye. Pedig a szerzetesség története talán a legalkalmasabb a nemzeti paradigmából való kilépésre, hiszen a rendek legtöbbször római központú, nemzetközi szervezetek. A nemzetközi kontextus megteremtéséhez nem kell erőltetett komparatiztikához folyamodni, a transznacionális szemlélet minden tekintetben kötelező az elmélyültebb, problémaközpontú vizsgálatok számára. Ennek a megközelítésnek, történetírói magatartásnak szép példáját nyújtja a jelen kötet. A tanulmányok magas színvonalon, nemzetközi összefüggésben, európai léptékű intézmény- és eszmetörténeti háttérrel vizsgálják a középkori magyarországi domonkos rendtörténet számos izgalmas kérdését. Meggyőződésem, hogy az ilyen típusú kutatások, konferenciák, kötetek a garanciái annak, hogy a magyar középkorkutatás a nemzetközi történetírással folyamatos párbeszédben végezze a magyar múlt feltárását. □

12 ■ Ennek a kutatómunkának a legújabb eredménye: *The Oldest Legend. Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary*. Ed. and trans. by Gábor Klaniczay – Ildikó Csepregi – Bence Péterfi. CEU Press, Bp., 2018. (Central European Medieval Texts VIII)

TÖRTÉNETI KIRAKÓS

SEBŐK MARCELL

Bobory Dóra:

Batthyány Boldizsár titkos tudománya

Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon

L'Harmattan, Budapest, 2018., 322 oldal, 18 oldal

képmelléklet, 3600 Ft

(Mikrotörténelem 8)

Francis Bacon 1594-ben írt, *Gesta Grayorum* című pamfletjében, az udvari tanácsadó szerepét magára öltve, négy alapvető területet javasolt, ahol egy uralkodó a jó hírnevét szavatoló „emlékművet” állíthat magának. Az első a könyvtár, a második a kert, a harmadik egy jelentős méretű kabinet, a negyedik pedig egy olyan épület, amelyben malmok, különféle eszközök, kemencék és edények vannak a bölcsek kövének kereséséhez. Ebben a házban található az alkímiai kísérleteket befogadó, laboratóriumszerű helyiség, amely a magángyűjteményt őrző kabinettel (tehát múzeummal), a botanikus kerttel és a jól felszerelt könyvtárral együtt alkalmas a felhalmozott tudás tárolására és továbbadására, egyúttal a tulajdonos hírnevének öregbítésére is.¹ Bacon ezzel az ajánlással nemcsak a korában szokásos angol elképzeléseket írta le, hanem az európai elitek körében általános antikvárius, gyűjteményeket létreho-

1 ■ Francis Bacon: A Device for the Gray's Inn Revels. In: *Francis Bacon: The Major Works*. Ed. by Brian Vickers. Oxford University Press, Oxford – New York, 2002. 54–55. old.

2 ■ Batthyány udvarai és várjai manapság Ausztriában található: Németújvár = Güssing, Szalónak = Schlaining/Stadtschlaining, Rohonc = Rechnitz. A könyvben ismertetett módon én is a XVI. századbéli, magyar neveket használom.

3 ■ *Being a Chosen One: Self-consciousness and Self-fashioning in the Works of Gerolamo Cardano*. M.A. Thesis, Central European University, Bp., 2002. Lásd recenzióját a magyar Cardano-kiadásról: Egy élet torzítókra. *BUKSZ*, 2016. tavasz–nyár. Ezt megelőzően Bobory Dóra a Szegei Tudományegyetemen 2001-ben fejezte be az olasz tanulmányok szakot. (Ögörög szakra is járt, de abból nem diplomázott.)

4 ■ Nem kellemtlenkedő kritikus megjegyzés: Bobory könyvének belvív Mikrotörténelem 7. szerepel, ám a sorozat 7. kötete *A történelem mikroszkópja* Sziájtó M. Istvántól (L'Harmattan, Bp., 2014.)

5 ■ Lásd <https://independent.academia.edu/DoraBobory>, Az angol nyelvű kötetet 2018 decemberéig több mint 1300-an tekintették meg vagy töltötték le.

zó, kísérletező és bemutatási (kiállítási) gyakorlatot is összegezte. Más szóval megnevezte a kora újkori tudomány művelésének fontos tereit.

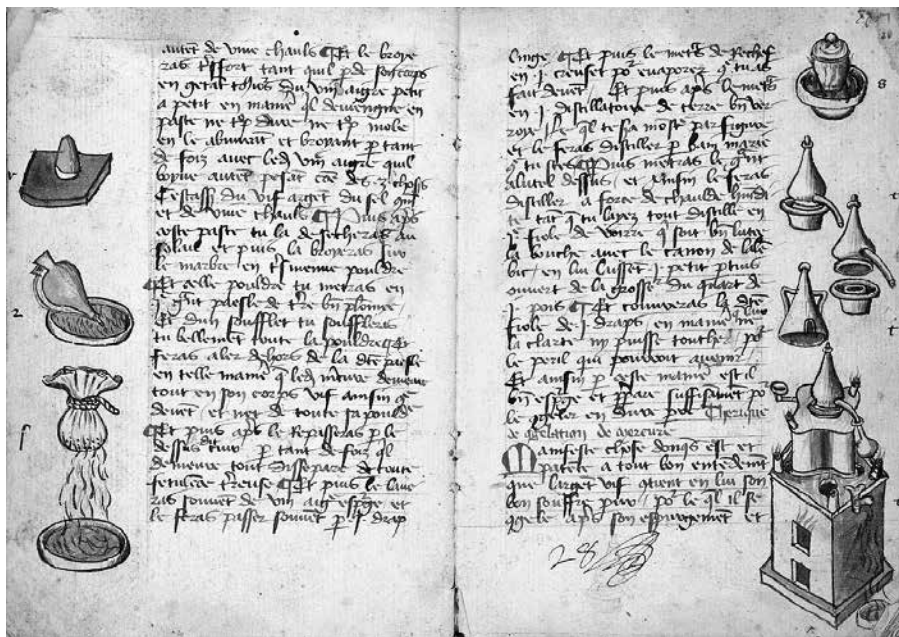
Batthyány Boldizsár, Németújvár, Szalónak és Rohonc ura nem ismerhette ezeket a sorokat, hiszen 1590-ben meghalt,² de szinte mindegyik Bacon javasolta építmény – jelentős könyvtár, régiséggyűjtemény, kert és laboratórium – megtalálható volt birtokán. Ezeket nemcsak a főúri reprezentáció érdekében tartotta fenn, intenzíven használta is őket. Hogy milyen szándékokkal és hogyan, kiderül Bobory Dóra részletes monográfiájából. Sőt nemcsak a terek funkcionalitását és a hozzájuk kapcsolódó lehetséges stratégiákat ismerjük meg belőle: a szerző egy sok nyelven kommunikáló arisztokrata portréját is megrajzolja, amennyire a források engedték. Tevékeny, tudatos történeti szereplőként áll előttünk Batthyány Boldizsár, aki a hasonló tudatossággal tevékenykedő kortársaival fenntartott európai kommunikációs hálózatok révén egyedi udvari kultúrát hozott létre nyugat-magyarországi birtokain.

A SZERZŐ

Bobory Dóra korábban Gerolamo Cardano tudományos műveivel és a személyiségformálás bennük megfogalmazott és hasznosíthatónak vélt módjával foglalkozott.³ Kutatói érdeklődése ezután, tehát több mint másfél évtizede fordult Batthyány Boldizsár felé, és doktori tanulmányai során hozzálátott e „talált tárgy megtisztításához”. A 2007-ben megvédett doktori disszertáció már pontosan jelezte, hogy Bobory számos újdonságot hozhat a kora újkori kultúr- és tudománytörténetbe, mivel addig ismeretlen adatokkal, szereplőkkel és összefüggésekben mutatta be Batthyányt. Az angol nyelvű disszertáció szerkesztett változata hamarosan megjelent a Cambridge Scholar kiadónál (2009), most pedig a Mikrotörténelem sorozat 8. köteteként a legfrissebb feldolgozás.⁴ A két kiadás közötti időszakban Bobory intenzíven publikált tudománytörténeti kötetekben és folyóiratokban,⁵ részt vett nemzetközi kutatásokban (leideni Clusius-project), a philadelphiai Chemical Herita-

ge Institute kutatója volt (melynek neve jelenleg már Science History Institute), és dolgozott a londoni Science Museumban is.

Egy pillanatra érdemes elidőzni a három Batthyány-feldolgozás címénél és szerkezeténél, előrebocsátva a közismert tényt, hogy a jó címadás meglehetősen nehéz feladat. A doktori disszertáció címe ez volt: *Boldizsár Batthyány (c. 1542–1590): Erudition, natural sciences, patronage and friendship in the life of a six-*

Lullius: Ymage de Vie, XV. század vége

teenth-century Hungarian nobleman. Az angol köteté: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. És végül a harmadik cím: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*. A disszertációk címadási hagyományainak megfelelően ez a változat olyan jellegű, amely már a címében megjeleníti a tárgyalt témák sokrétűségét. Az angol kiadás érthető módon az alcímbe helyezte a főszereplőt, és a kardhoz, illetve az olvasztótégelyhez köthető asszociációkkal hangsúlyozta Batthyány fontosnak tartott szerepeit. A legújabb cím ismét azt az érzetet kelti, hogy a kiválasztott történelmi személy sokféle tevékenységi körét már a címlapon kell jelezni. A főcímbe visszatér Batthyány, akinek „titkos tudománya” feltehetően (de nem kizárólag) az alcímbe jelzett alkímiára reflektál.

A disszertáció, a konvencionálisan elvárt bő *Bevezetés*en kívül három nagy fejezetben és egy összegzésben tárgyalja az életutat: a historiográfiai-metodológi-

ai felvezetés után következő fejezet Batthyány életrajzi szemléje, a harmadik (és legterjedelmesebb) a könyvtárral, az alkímiai kísérletekkel és a botanikai gyakorlatokkal foglalkozik, a negyedik pedig a közszereplővel. Az angol kiadás megtartotta ezt a felosztást, a magyar kötet ugyanezekre az alapokra épül, de más hangsúlyokkal építkezik. A *Prologus* a módszertani lehetőségek, a szerzői megközelítések és a historiográfiai kontextusok számbavétele, ahol Bobory

világossá teszi: rekonstrukciójában egyszerre alkalmazza a kronológiai és a tematikus megközelítést, hiszen Batthyány életrajza nyújtja a mecénási, könyvgyűjtői, botanizáló és alkímista tevékenységek elemzésének keretét. Az *élet lenyomatai* című első fejezet a korszak politikai és családtörténelmi összefüggéseit tárgyalva ismereti Batthyány ifjúkorát. A következő fejezet – *Tudomány a könyvtárban* – a korabeli természetfilozófiai törekvések fényében ismereti könyvgyűjteményének történetét és összetételét.

A *könyvektől a gyakorlatig*

című harmadik fejezet a főúri udvarban és háztartásban folytatott alkímiai és orvosi kísérleteket ismerteti, és Batthyáynak azokról a levelezőpartnereiről és barátairól fest kisebb portrékat, akiket bevont ezekben a kísérletekbe. Egy fejezet szól Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár „botanikusbarátságáról”, végül *Az élet könyve becsukódik* című rész és az *Epilógus* összegez és értékel. A rövid összehasonlításból látható, hogy a korábbi feldolgozásokhoz képest most a legrészletesebben kidolgozott az életrajz: a szerző kibővítette és újra megírta Batthyány Boldizsár történetét. Az eredmény pedig egy kiérlelt monográfia a sokféle „életvilágban” tevékeny arisztokrataról, akiről többféle módszertani és értelmezési keretben kapunk részletes képet.

A SZERZŐ, A HŐS ÉS A MÓDSZERTANI VÁLASZTÁSOK

Bobory Dóra könyvének minden oldalán átsüt a történelmi személy bensőséges ismerete és szeretete, amely a másfél évtizedes kutatás során „együtt töltött” évekből táplálkozik. Noha a kiválasztott „hős” ismerete alapvető elvárás, szeretete már nem része a történet-

írás módszertanának, ám nélkülözhetetlen az életrajzi rekonstrukcióban. Effajta személyes viszonyra és behelyezkedésre Bobory szerint is szükség van: a Batthyány-levelezés megismerése óta a családi történetek magánszférájában találhatta magát, és ezekből térképezte fel Boldizsár világait. Ezen a jelentős korpuszon kívül a korszak más levelezőinek anyagai, más családi levéltárak, könyvjegyzékek, illetve a korabeli tudományos kötetek és szerzemények szolgálnak a kötet alapjául.

Az életrajzíráskor (is) a kezdetektől felvetődik a távolságtartás, a tárgyilagosság és a lépték kérdése: tud-e a szerző olyan narratívát alkotni, amelyben a kiválasztott főhős gondolatai és cselekedetei a vonatkozó kontextusokban, azokra reflektálva, majd értelmezve jelennek meg? Bobory ezzel a szándékkal indítja monográfiáját, hiszen tisztában van a közelmúlt historiográfiai és metodológiai elveivel. Részben a mikrotörténeti gyakorlatot nevezi meg követendő példaként, és a hétköznapi általános folyamataira és az egyedi személyes motívumokra egyaránt koncentrálnak, közben nagyítóval járó történészként elemzi hőse életvilágait, és a szorosabb kontextualizálással igyekezik elkerülni, hogy az életrajzi rekonstrukció ne csapjon át hagiográfiába. A mikrotörténeti elbeszélés megalakítását már sokszor hasonlították – elsősorban Carlo

6 ■ Carlo Ginzburg: Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method. *History Workshop Journal*, 9 (1980), 1. szám, 5–36. old.; úó: Az inkvizítor mint antropológus. In: *Történeti antropológia*. Szerk. Sebők Marcell. Replika Könyvek, Bp., 2000. 147–156. old. Az olasz *microstoria* átfogó bemutatása magyarul: Szijártó M. István már idézett munkája: *A történész mikroszkópja*, 36–80. old.

7 ■ Carlo Ginzburg: Microhistory: Two of Three Things That I Know about it. *Critical Inquiry*, 20 (1993), 1. szám, 24. old. Magyarul: Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla. In: Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Vál., előszó K. Horváth Zsolt, ford. Scheibner Tamás. Kijárát, Bp., 2010, 55–80. old., lásd Rév István: A kukacok szerepe a múlt rétegeinek feltárásában. *BUKSZ* 2011. ősz

8 ■ Natalie Zemon Davis: On the Lame. *The American Historical Review*, 93 (1988), 3. szám, 575. old. Bobory a módszertani áttekintésben Ginzburgra nem, csak Giovanni Levire hivatkozik, majd Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* c. művére.

9 ■ Ann Blair: Natural Philosophy. In: *The Cambridge History of Science, Volume 3. Early Modern Science*. Ed. by Katharine Park – Lorraine Daston. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 365. old.

10 ■ A hagyományos természetfilozófia, a könyvekben kanoizált arisztotelianus változat az egész XVII. század során, elsősorban az egyetemi oktatásban élt tovább, ám az újítások ezt a hagyományt sem hagyták érintetlenül, lásd például Anthony Grafton: Libraries and Lecture Halls. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 238–250. old.

11 ■ Lorraine Daston – H. Otto Sibum: Introduction: Scientific Personae and Their Histories. *Science in Context*, 16 (2003), 1–2. szám, 1–8. old. Ez a tematikus folyóiratszám annak a kutatási projektnek az eredményeit mutatja be, amelyben az „antropológiai személy” Marcel Mauss által megalkotott fogalmát alkalmazták különböző tudománytörténeti összefüggésekben. A „tudományos személy” a történeti összefüggések „termékeként” lép színpadra bizonyos kontextusokban, amelyeket tevékenyen alakít, létrehozva a személy és a körülmények termékeny kölcsönhatását.

Ginzburg nyomán – aprólékos bűnügyi nyomozáshoz, antropológiai alapossgú inkvizítori munkához, amelynek során a történésznek a részleteken túl a történeti kutatás során megélt izgalmakat is át kell adnia.⁶ A mikrotörténelem művelése közben a kutatási folyamat is a történész reflexiójának tárgyává válik, s ez egyben azt jelenti, hogy „a hipotézisek, kétségek, bizonytalanságok is az elbeszélés részeivé válnak. Az igazság keresése a (szükségszerűen hiányosan) megtalált igazság bemutatásának részévé válik.”⁷ A kutatásnak, a rekonstrukciónak és az értelmezésnek így azonban a hiányok elbeszélésére is megoldást kell találnia.

Ebben nemcsak az olasz *microstoria* hívható segítségül, hanem mindazok a megfontolások és narrációs technikák, amelyekről Natalie Zemon Davis szót a *Martin Guerre visszatérése* kapcsán kibontakozó vitában, amikor szemére vetették, hogy eltért a történész-mesterség hagyományos művelésétől:

„Mindvégig úgy dolgoztam, mint egy detektív: felmértem a forrásaimat és szerkesztésük szabályait, [...] és egy olyan hipotetikus érvelést fogalmaztam meg, amellyel a leginkább értelme lett, a leghihebb értelme a XVI. századi bizonyítékoknak.

[...] Érveim kifejtéséhez – az esetről, a vidéki társadalomról, az identitásról, a kétségről – legálább annyira hozzátartozott az elbeszélés rendje, a részletek kiválasztása, az irodalmi hangvétel és a metaforák használata, mint a topikai [szógyakorlisan alapuló] analízis.”⁸

A mikrotörténelem túl Bobory az újabb tudománytörténeti értelmezéseket elfogadva, a kora újkori – és ezen belül is a XVI. század második felében kultivált – természetfilozófiai gyakorlatot és az azt űző „tudományos személyeket” (*personae*), így Batthyányt és társait veszi szemügyre. A természetfilozófia terminus használata azért vált elfogadottá a szakirodalomban, mert jelzi a különbséget a természet kora újkori tanulmányozása és a középkori egyetemeken oktatott, arisztotelianus diszciplína között. „A »természetfilozófia« megnevezést az európai történészek gyakran olyan ernyőfogalomként használják, amely a természet tanulmányozását jelöli abban az időben, amikor még nem volt könnyedén azonosnak tekinthető azzal, amit ma »tudománynak« hívunk. Így elkerüljük a »tudomány« terminusának modern és potenciálisan anakronisztikus konnotációit.”⁹ Természetfilozófiával foglalkozóknak azokat nevezték a korszakban, akik saját tapasztalataik és kísérleteik alapján szerették volna megérteni a természeti folyamatokat.¹⁰ Jó választásnak tűnik, hogy Bobory Batthyány elemzésében

alkalmazza a „tudományos személyek” (*scientific personae*) fogalmi keretet,¹¹ ami egyben a természetfilozófia terminus átvételével is jár. Némi hiányérzetet kelt azonban, hogy egyáltalán nem utal Steven Shapinre, akinek munkái között nemcsak a „tudományos forradalom” népszerűvé vált fogalomhasználatát szkeptikusan vagy provokatívan elemző írások találhatók, hanem olyan tanulmányok is, mint a „tudós ember” alakját bemutató esszé a cambridge-i tudománytörténeti kötetben. Érdemes lett volna a „tudományos személy” koncepció melletti érvelésében ezt is idéznie, hiszen Shapin arra hívta fel a figyelmet, hogy a kora újkorban nincsenek, nem is lehetnek egyszerűen „tudósként” leírható egyének, mert a társadalmi-kulturális definíciós rendszerek másképp szerveződtek.¹²

Bobory megtalálta a szakirodalomban a számára leghasznosabb vonatkoztatási pontokat, amelyek kellően rugalmas értelmezési kereteket és viszonyítási lehetőségeket kínálnak.¹³ Batthyány Boldizsár esetében ugyan rengeteg neki címzett levéllel dolgozhatott, ám Batthyány saját levelei, vagy az életútjához kapcsolódó egyéb levéltári források nem maradtak fenn. Ezért az elbeszélés létrehozásában kulcsszerepet kapnak az itt jelzett módszertani fogások, avagy „áthidalások”. Felértékelődnek a korabeli, párhuzamosan vizsgált dokumentumokból kikövetkeztethető lehetséges válaszok, a komparatiztika eszköztára szükségszerűen szűródik be a narráció folyamatába. Ez a helyzet egyúttal az elbeszélés szóhasználatát is meghatározza, hiszen a feltételes mód és a „minden bizonnyal”, a „valószínűleg”, a „feltehetőleg” kifejezések gyakoribb használata éppen azt mutatja és egyben azt is célozza, hogy a szerző jobban körülírhasssa, „mi történhetett”. A szerző így javaslatokat tesz, nem pedig a történeti „igazságot” nyújtja.

KIRAKÓS JÁTÉK

„Batthyány Boldizsár életrajza olyan, mint egy kirakós játék: van benne sok minden, amit tudunk, még több, amit sejtünk, és rengeteg olyasmi, amiről fogalmunk sincsen” (26. old.) – fogalmaz Bobory Dóra, amikor rátér a családtörténetre. Batthyány Boldizsárról korábban nem született monográfia. A szakmai közéletben Batthyány Ferenc és Ádám is már kellően ismert, Boldizsárról viszont csak résztanulmányok, levéltári másolatok közlései, könyvtörténeti beszámolók jelentek meg.¹⁴ Ez a helyzet természetesen csábító és nehéz is egyúttal: az első monográfiát megírni Batthyány Boldizsárról olyan feladat, amelyre többen készültek, ám Bobory előtt senki sem jutott el az anyag már kielégítőnek tűnő a feldolgozásáig.¹⁵ Ő viszont már biztos

alapon nyugvó és egyre bővülő rekonstrukcióra vállalkozhatott. A kanonizálás szándékától pedig kezdetől gondosan távol tartotta magát.¹⁶

Amikor belefog Batthyány élete „lenyomatainak” számbavételébe, Bobory valójában kirakóst játszik (sőt az egész könyv egy *par excellence* kirakós játék): áttekinti gyerekkorát, a bécsi uralkodói udvarban leszolgált éveket, a magántanulmányokat és a lovagi körutat, az utazásait, a nyelvek elsajátítását, a Nádasdy, Zrínyi és a Pálffy családdal való rokonság és az elit által párhuzamosan vagy összefonódva kínált lehetőségeket. Mindent felkutató, és a talált mozaikdarabkákat értelmezi.

Batthyány III. Boldizsár minden bizonnyal 1542-ben született. A születési évet csak a Batthyány család magánlevelezéséből kirakható apró adatokból tudja a szerző rekonstruálni, hiszen alig van más, beszédes dokumentum.¹⁷ Annyi bizonyos, hogy Boldizsár a korabeli Magyar Királyság egyik befolyásos családjába született, és ennek alapjait nagyapja, I. Boldizsár (†1520) vetette meg. Magas tisztségeket – jaijai bán, illetve alországbíró – viselt, jól házasodott, és fiai közül Batthyány I. Ferenc (1497–1566) szintén ezen az úton haladt (másik fia, Batthyány II. Boldizsár a

12 ■ A kuhni tudományfilozófiát szkeptikusan vitató álláspontja – „tudományos forradalom mint olyan nem létezett” – kifejtése után Shapin provokatív módon azt is leszögezte, ami vizsgálódásunk tárgyához közelebb áll, hogy a kora újkorban „nem voltak »tudósok«”. Nem létezett sem ez a megnevezés, sem „azok a jól definiált társadalmi és kulturális pozíciók, amelyek ma a »tudós-szerephez« kapcsolódnak. A tudomány embere nem töltött be elkülönülő, koherens szerepet a kora újkor kultúrában, mivel nem létezett egy bizonyos társadalmi bázis sem, amely munkáját támogatta volna.” (Steven Shapin: *The Man of Science*. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 179–191. old.)

13 ■ Ezenkívül a kötet felvezetésében Bobory a nemzetközi szakirodalomnak a könyvéhez leginkább használható munkáit is értékeli, áttekinti pl. Giovanni Levi, Jacques Le Goff, Mary Louise Pratt, William R. Newman és Andrew Cunningham műveit.

14 ■ Lásd Bobory áttekintését a magyar szakirodalomról (20–21. old.).

15 ■ Habár a „szakmai közvélemény” elismerően nyugtázta Batthyány Boldizsár történeti szerepét, mégsem született monografikus feldolgozás életének sokszínű tereiről. Például Takáts Sándor vagy Barlay Ó. Szabolcs behatóan ismerte a Batthyány-levéltárt és -hagyatékot, ám a kezükbe került forrásanyagot csak egyes részleteiben dolgozták fel.

16 ■ „Nem célom egy végső, megmásíthatatlan történeti igazság felfedése, nem is hiszem, hogy létezik ilyen.” (15. old.)

17 ■ Szerző számba veszi a korabeli történeti forrásokat és azokat a szakirodalmi találgatásokat is, amelyek a születési, illetve az 1590-es halálzási évre vonatkoznak. Ezek után ismét csak kijelenthető, hogy Batthyány Boldizsár minden bizonnyal 1542-ben látta meg a napvilágot (27–31. old.).

18 ■ A családtörténet részletes áttekintése: 27–38 old.; a Batthyány familia egyszerűsített családfája a XVI–XVII. századra vonatkozóan 255. old.

19 ■ Habsburg Mária királyné (1505–1558), V. Károly császár és I. Ferdinánd király húga, II. Lajos özvegye, 1531 és 1558 között Németalföld helytartója. Batthyány Boldizsár apjának nagynénje, Svetkovics Katalin Mária udvarhölgyeként szolgált, amikor a királyné a budai udvarban élt (48–49. old.).

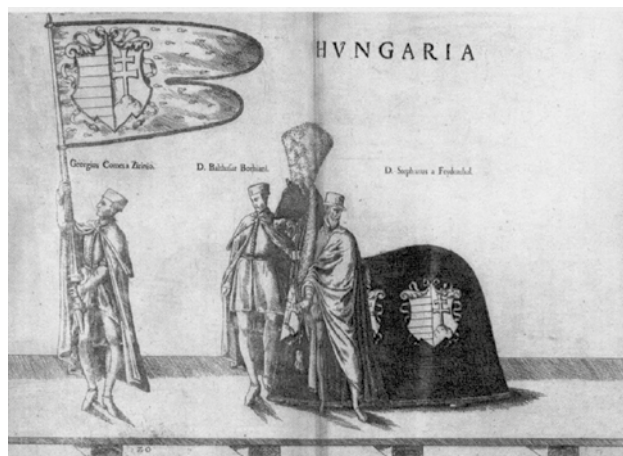
20 ■ Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004.

birtokok igazgatásában vett részt 1528-ban bekövetkezett halálát megelőzően). I. Ferenc 1526-ban a szlavón nehézlóvaság jobbszárnyát vezette a mohácsi csatában, és azon kevesek közé tartozott, akik túléltek az ütközetet. Később, az 1530-as évek közepétől lemondott minden udvari címéről, és csak haditanácsosként, majd az uralkodó megbízottjaként járt el különböző ügyekben. Bizalmas pozícióját híven jelzi, hogy bécsi tartózkodásainak költségét az uralkodó mindig előre térítette meg, és a későbbi II. Rudolf császár keresztapja lett. III. Boldizsár édesapjáról, Batthyány I. Kristófról (†1570), és édesanyjáról, Svetkovics Erzsébetről (†1571) jóval kevesebb információ található. Annyi bizonyos, hogy már apja is érdeklődött a könyvek, a botanika és az orvoslás iránt. III. Boldizsárnak csak egy testvére, Gáspár élte túl a korabeli gyermekhalandóságot, ám élete így sem volt hosszú (1545–1561/62). III. Boldizsárnak Zrínyi Doricával kötött házasságából született II. Ferenc fia (†1625), akinek felesége Lobkowitz-Poppel Éva volt (†1640).¹⁸

A felcseperedés fejezetének legérdekesebb részeit a programszerűen, lépésről lépésre véghezvitt legendarombolás teszi ki. Családi és történelmi legendáriumok szólnak például Batthyány párizsi egyetemi tanulmányairól. Az efféle történetekkel kapcsolatban Bobory mértéktartást javasol, hiszen mindössze annyi állítható, hogy Batthyány apródként szolgált a párizsi udvarban (fizetésért), és az egyetemre nem iratkozott be. Ami viszont sokkal lényegesebb: Bobory megidézi azt a szellemi közeget, azt a nemzetközi társaságot, amely például a mind fontosabbá váló Wechel nyomdászdinasztia körül alakult ki Párizsban (s amely cégnek frankfurti és egyéb lerakatai éppen a századvégi közép-európai humanizmusban és tudományterjesztésben játszottak aztán fontos szerepet). Szintén pontosítja ismereteinket Batthyány feltételezett látogatásáról Habsburg Mária királyné brüsszeli udvarában,¹⁹ John Dee saját udvarába hívásáról, vagy a Balassihoz fűződő viszonyáról. Bobory módszere lényegre törő: adatokat, főként a levelezésekből kinyerhető időpontokat vet össze, könyvgyűjteményeket vizsgál meg közelebbről, a birtokviszonyok kronológiáját tekinti át, és így tudja árnyalni a képet. Nyelviileg pedig szinte minden esetben feltételes módban teszi, vagy eltávolítja magától a több oldalról megvizsgált korábbi állítást, mivel „rengeteg ellentmondásos megállapítás látott napvilágot, és a rendelkezésre álló adatokból szinte lehetetlen egyértelmű következtetéseket levonni” (70. old.).

Ezzel a fenntartással veszi szemügyre a Batthyány család és a reformáció viszonyát is. Már Batthyány Ferenc is a protestantizmushoz vonzódott, felesége

viszont ragaszkodott katolikus hitéhez. Boldizsár párizsi szolgálata azt sejteti, hogy a család szándékosan a határozottan protestánsellenes közegbe kívánta küldeni őt, csak hogy ott a hugenottákkal szembeni nyers erőszakot is megtapasztalhatta. Szülei nyílt protestantizmusa és az, hogy Boldizsár a protestáns Zrínyi családból választott feleséget, azt sugallja, hogy maga is protestánsympatizánssá vagy -támogatóvá vált. Ezt a feltevést erősíti, hogy udvarában alkalmazta a kálvinis-

Batthyány Boldizsár (középen) mint a Magyar Királyság lövegetője

ta Beythe Istvánt, akire egyetlen fia, Ferenc nevelését is bízta, és rendszeres kapcsolatot tartott fenn a kálvinista Szegedi Kiss Istvánnal. Bobory ebben a részben is felülvizsgál egy korábbi szakirodalmi állítást, amely annak alapján tartotta Boldizsárt anabaptistának, hogy a németújvári Batthyány-kastélyból előkerült Pieter Brueghel festménye, a *Keresztelő Szent János prédikációja*; és nyomatékosan idézi Péter Katalin érvelését arról, hogy a XVI. században elsősorban a *cuius regio, eius patronatus* elve (s nem a *cuius regio, eius religio*) volt gyakorlatban.²⁰ A kegyúri jog a földesurat illette meg, akármilyen hitű volt, a vallásgyakorlás pedig abba a szférába tartozott, amelybe a kegyúr nem avatkozott bele. Ez nem feltétlenül jelentett toleranciát, inkább az elit körében elfogadott és alkalmazott gyakorlatot tükrözte. Mindennek körütekintő bemutatása után Bobory leszögezi, hogy „az elmondottak alapján magabiztosan továbbra sem állíthatunk semmit Batthyány Boldizsár vallási nézeteivel kapcsolatban. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy bár lutheránus családba született, a kálvini tanokkal szimpatizált.” (78. old.) Vagyis pontosan jelzi, hogy a források nélküli állapot milyen határt szab a következtetéseknek – hiszen épp Batthyány saját hangját vagy megnyilvánulásait nem lehet felidézni, és ebből következően tisztán látja a narráció határait is.

Hasonlóképpen jár el akkor is, amikor *A vonakodó udvaronc* című alfejezetben azt mutatja be, Batthyány Boldizsár hogyan tartotta távol magát a bécsi udvartól, főleg a protokolláris eseményektől, és milyen módon vett részt Zrínyi Györggyel és Nádasdy Ferencsel együtt az 1580-as évek törökellenes határvédelmi harcaiban. Levelekből, jelentésekből és történetekből csak tényleges tettei rekonstruálhatók, de nem a gondolatai. Részt vett a magyar nemesség körében készülődő összeesküvésben, amely Báthory Istvánt, Erdély fejedelmét emelte volna magyar királlyá. A személyes hang és a források hiánya miatt itt is leginkább csak az összehasonlító módszerből adódó párhuzamokból következtethetünk álláspontjára vagy magatartására.²¹

„Nem akarnám, hogy azt mondanák, az Batthyány urak csak otthon ülnek” – írta Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1569-ben Németújvárról (idéve 79. old.). A családtörténeti és életrajzi fejezetben egy másik arcél is kibontakozik: Boldizsár nagynénjének, Svetkovics Katalinnak a karaktere, aki szervezője, tanácsadója, motorja, „lelkiismerete” és „dajkája” volt a családnak. Erőtéljesen, ám szeretettel terelte Boldizsár és a család életét is. Határozott útmutatásokkal vagy gyengéd érdeklődéssel tulajdonképpen ő vezette a családot. Bobory sokat használja a leveleit, és ezzel többször azt a hatást éri el – akár tudatos döntéssel, akár csak a néma Batthyány helyett érzékeltetve és illusztrálva az eseményeket –, hogy bizonyos helyzetekben Svetkovics Katalin válik narrátorrá.

GYŰJTÉS, KÍSÉRLETEZÉS, MEGFIGYELÉS, MEGOSZTÁS

Batthyány életútját áttekintvén Bobory Dóra röviden utal egy összefüggésre, amely kijelöli a könyv további fejezeteit szervező értelmezési keretet. Robert Evans felvetését elfogadva azt állítja, hogy már a XVI–XVII. század fordulóján kialakult, főként Nyugat-Magyarországon, az uralkodóházzal szembeni ellenállás.²² Az ellenállás ideológiája csak később fejlődött ugyan ki, ám Batthyány és protestáns társai tudatosan tartották távol magukat az udvari politikától, vagy kerestek más formákat és tereket, hogy kimutassák függetlenségüket a központi politikai hatalomtól. A szakirodalomban már régóta ismertek azok a német vagy ausztriai esetek, amelyekben a Habsburg-ház egyetemes igényeivel szemben ellenegyetemesség (*counter-universality*) jelentkezett.²³ Ennek gyakorlati megnyilvánulása az volt, hogy számos arisztokrata és nemes az egyetemes természetfilozófiához mint világgéphez fordult, amely alapvető ellentétben állt a darabokra hullott politikai valósággal. A természet vizsgálata és megér-

tése olyan hatalmi pozíciót biztosított, amely felülírta a politikai hatalomgyakorlásban való részvételt. Ez az attitűd sok esetben nem ideologikus nyilatkozatokban vagy tevékeny ellenállás szervezésében mutatkozott meg, hanem passzivitásban vagy elvonulásban. A származása miatt elvileg közfeladatokra predesztinált magyar arisztokrata Batthyány Boldizsár is ezt az utat választotta: az ezerkötetes könyvtár, az alkímiai és orvosi kísérletek, a botanikai és antikváriusi tevékenység az elvonulás (vagy kivonulás) tereit, formáit és gyakorlatait jelölik. A könyvekben és a kortárs tudományosságban való elmélyülés tudatosan kiépített „szecesszionista” pozíció volt az életében.

Bobory ennek az elhatározásnak a folytonosságát mutatja be. Batthyány döntése nem elzárkózást jelentett, hiszen a kapcsolatteremtés és a különböző értelmiségi hálózatokban való részvétel ifjúkorától kezdve összekötötte őt a hasonlóan kíváncsi tudós személyekkel. Batthyány Boldizsár „mindenekelőtt egy nagyon kíváncsi ember” volt (12. old.), aki egyszerre több kulturális és társadalmi térben tevékenykedett. Így építhette föl könyvtárát – jelentős részben klasszikus

21 ■ Bobory ezekben a politikatörténeti részekben is sokban támaszkodott Pálffy Géza műveire, és általában a közelmúlt szakirodalmának azon részére, amely felülvizsgálta például a magyar arisztokrácia és a Habsburg-ház viszonyát. Lásd például Pálffy Géza: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle*, 41 (1999), 331–367. old.

22 ■ Robert J. W. Evans: *Rudolf II and His World* (1973). Thames and Hudson, London, 1997. 26. old.

23 ■ Bruce T. Moran: *Patronage and Institutions: Courts, Universities, and Academies in Germany; An Overview: 1550–1750*. In: uő (ed.): *Patronage and Institutions: Science, Technology, and Medicine at the European Court, 1550–1750*. Boydell Press, Rochester, 1991. 169–183. old.

24 ■ Bobory Jole Shackelford egy 1995-ös cikkére hivatkozik itt, pedig azóta megjelent egy sokkal teljesebb feldolgozás ugyanazon kutatótól: Jole Shackelford: *A Philosophical Path for Paracelsian Medicine: The Ideas, Intellectual Context and Influence of Petrus Severinus, 1540–1602*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2004.

25 ■ Petrus Severinus: *Idea medicinae philosophicae, fundamenta continens totius doctrinae Paracelsicae, Hippocraticae et Galenicae*. Basel, 1571. A dedikáció II. Frigyes dán királynak szól, az ő udvarában dolgozott Severinus.

26 ■ A kérdést részletesen tárgyalta Gianna Pomata: *Observation Rising: Birth of an Epistemic Genre*. In: Lorraine Daston – Lizabeth Lunbeck (eds.): *Histories of Scientific Observation*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2011. 45–80. old.

27 ■ Johann Heinrich Alsted: *Compendium logicae harmonicae*. Herborn, 1623. 1. köt. 123. old.

28 ■ *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*. Eds. Gianna Pomata – Nancy G. Siraisi. MIT Press, Cambridge, MA – London, 2005.

29 ■ Lorraine Daston: *The Empire of Observation, 1600–1800*. In: Daston–Lunbeck (eds.): *Histories of Scientific Observation*, 81–113. old.

30 ■ Bobory kézenfekvőnek tartja, hogy a levelezés „tökéletesen megszokott dolog volt a *respublica litteraria* idején” (13. old.). A *Respublica* történetének kiterjedt szakirodalmából azonban érdemes lett volna több elemző szempontot átvenni, például a kommunikáció tartalmi és rituális elemeivel foglalkozó elemzéseket vagy a *Respublica* idővel változó jellegének vizsgálatát. A legfrissebb szakirodalomból lásd: Dirk van Miert: *What was the Republic of Letters? Groniek*, 204/205 (2016), 269–287. old.

szerzők műveivel, de erős volt a „gallica” gyűjtésében is. Bobory tematikusan halad a könyvtár bemutatásában: az általános munkák felsorolása után a teológiai műveket, majd a természetfilozófiai tárgyú könyveket veszi számba. A könyvtári szemle arra is alkalmat ad, hogy kitérjen a korabeli ajándékozás, a könyv- vagy kéziratkiadás támogatásának kérdéseire is, a nyomdák kiadói gyakorlatára és a könyvbeszerzés mindennapos módozataira. A Batthyány-könyvtárban szép számmal szerepeltek okkult tudományos művek, hermetikusan szöveggyűjtemények, és (természetesen) a korszak óriási hatást kiváltó szerzőjének, Paracelsusnak a munkái. Bobory megajándékozta az olvasót egy Paracelsusról és a paracelsizmusról szóló remek összefoglalóval (121–140. old.), méltó példáját adva a kontextualizált történetmesélésnek.

Ebben a részben többször is említődik a dán Petrus Severinus, a paracelsiánus tanok egyik ismert hirdetője. 1571-ben megjelent *Idea medicinae* című főművét úgy említi Bobory, mint Paracelsus munkásságának jelentős összefoglalását, amit Severinus a teljes igazság érdekében összhangba kívánt hozni a régi orvostudománnyal (136. old.).²⁴ Ennél nem mond róla többet, pedig Severinus a kor tudományos ismeretelméleti terminológiájára és gyakorlatára is reflektált:

„Azokban az időkben nagy volt az igyekezet és az egyetértés a halandók között. Mindegyikük nyíltan megosztotta megfigyeléseit (*observationes*). Ténylegesen azt gondolták, hogy az élet rövidege nem lesz elegendő műveik befejezésére, amit csak úgy mozdíthatnak előre, ha minél több megfigyelést gyűjtenek össze.”²⁵

Severinus a régi, hippokratészi orvostudomány művelését szándékoltan mint aranykort idézi meg a kortársak okulására. A munkája ajánlásából származó idézet a korszak tudományos tevékenységeinek központi elemeire, a megfigyelések összegyűjtésére és megosztására irányítja a figyelmet, így pontosan azokat a területeket érinti, amelyekben Batthyány is aktív volt.

A XVI. század utolsó évtizedeire az *observatio* (megfigyelés) önálló episztemológiai műfajjá vált a természetfilozófiai szókészletben, elsősorban az orvosok, az asztronómusok, a jogtudósok és a filológusok körében.²⁶ A könyvcímekben feltűnő *observationes* a tudatosan elvégzett, empirikus vizsgálódások ered-

ményeire utalt. A megfigyelés első kézből, a szerző személyes tapasztalatain alapult (*autopsia* vagy *experientia propria*), szemben a korábbi gyakorlattal, amikor évszázadokon keresztül Cicero vagy Plinius leírásain alapuló névtelen adatok felhalmozása helyettesítette a megfigyelést. Az *observatio* határozottan elkülönült a feltételezésektől, a megfigyelés és a hipotézis két, egymással szemben álló fogalommá vált. Severinus is megemlíti művében, hogy az orvosi megfigyelések hanyatlása erősen összefügg azzal, hogy a módszerek között megjelent „a csábító hipotézisek lehetősége”. Petrus Ramus és Johannes Rheticus, a Magyar Királyságban is ismert Kopernikusz-tanítvány arról folytattak elmélyült párbeszédet leveleikben, hogy miként lehetne az asztronómiát megszabadítani az összes hipotézistől, és kizárólag a megfigyelésre alapozni. Ramus egyike volt azon tudósoknak, akik kidolgozták az arisztotelaiánus episztemológiának a tapasztalatot hangsúlyozó megújítását. A tapasztalati tudás leírására az *observatio* való, nem a *historia* – már ennek a ramista ajánlásnak a szellemében járt el a Gyulafehérváron is megforduló Johann Heinrich Alsted is, aki az empirikus kifejezések átültetésekor a *historiát* *observatió*nak fordította.²⁷ *Historiának* a kora újkorban azt az ismeretelméleti kategóriát nevezték, amelynek sokszínű (történeti) eredete volt, s azt a megfigyelésen alapuló tudást jelölte, amely leíró beszámolókat eredményezett bármilyen tudományosnak tartott tevékenység folyamán.²⁸ Mint ilyen rendkívüli népszerűséget élvezett a korabeli „tájékozott empirizmus” nyelvén megfogalmazott szövegekben.

A fogalmi, nyelvi és tartalmi változások pedig nem maradtak a vizsgálati terekben: a megfigyelők először egymás között, majd nagyobb körben, a levelezésükben és publikációikban cseréltek eszmét.²⁹ Bobory jól ismeri ugyan az elmúlt évek szakirodalmát, de a természetfilozófia gyakorlatának bemutatása közben egyszerűen nem reflektált a megfigyelés kultúrájának ebbéli átalakulására. Pedig éppen Batthyány és köre gyakorlata igazolja vissza és erősíti meg ezt a változást. Bobory nem tér ki a tudósok köztársasága gyakorlatának és „hasznának” részletesebb értékelésére, holott könyvének egyik alapvetése az, hogy a korabeli „ismeretgyártás” kommunikációja és a megfigyelések megosztása a Batthyány-kör tevékenységéhez hozzátartozott.³⁰

Az alkímista
Címlapkép részlete
Shaftesbury:
Characteristicks, 1714.

Az apró hiányosságok miatt érzett elégedetlenségért azonban kellően kárpótolnak az *A könyvektől a gyakorlatig* című fejezet portréi, a levelező csoport diskurzusainak szemléletes elemzése, a betegségek és a családi orvoslás eseteinek sokrétű és színes tárgyalása. A laboratóriumában „éjjel-nappal dolgozó” Batthyány és munkatársai kapcsán pedig olyan „sűrű leírást” kapunk a térről, az eszközökről, a kísérletekről, a megfigyelés megannyi részletéről – majd az újonnan szerzett tudás megosztásáról is –, amely kellő erudícióval egészíti ki a fentebb hiányolt fogalmi keretezettséget. Bobory képes volt arra, hogy egyszerre szemléltesse és értelmezze is az elvonulás terének választott udvarban folyó alkímiai tevékenységet. A könyvtár melletti laboratóriumban végzett alkímia nemcsak a transzmutációról vagy az arany előállításáról szólt, hanem közös kísérleti mezővel és a megfigyelés pontosságra törekvő módszertani elvárásával is irányította a benne részt vevőket. Bobory itt két újdonságot is hozott a tudománytörténeti vizsgálatokba: kutatásai igazolják, hogy Batthyány és társai már idejekorán megismerték a paracelsianus orvostudományt (a nyugat-európai recepció után közvetlenül). Ennél még fontosabb azonban, ahogy Bobory az alkímiáról beszél, összhangban a közelmúlt nemzetközi kutatásaival és újjító álláspontjával. Ebben a diskurzusban az alkímia nem a kémiai kísérletezés ellentettje mint egyfajta misztikus és irracionális terület, hanem a tudományos kémiai megfigyelésekkel egyenrangú, legtöbb esetben közösen művelt gyakorlatot, sőt tudományosságot jelentett.³¹ Az alkímia és a kémia legtöbb esetben szinonimák a XVI. században, és csak később különült el egymástól a diszciplínák intézményesülésének XVII–XVIII. századi szakaszában.

Újjító szándékú az a mód is, ahogyan a szerző a Batthyány Boldizsár botanikai kultúrájáról és az udvarában tevékenykedő nemzetközi hírű botanikusról, Carolus Clusiusról beszél. Nemcsak azért, mert e fejezetben összefüggéseiben láthatjuk a botanika reneszánszát, a XVI. századi kertkultúrát, a késő humanista botanikusokat és kertjeik típusait, hanem – mint az alkímiai és orvosi megfigyelések esetében –, a történeti cselekvők által látott tér megelevenedik. Látjuk, és szinte érezzük a Batthyány kertjébe ültetett gyümölcsfákat, virágokat és fűszernövényeket, el tudjuk képzelni a szalónaki és németújvári kertek méreteit, a familiárisokkal küldött magokat és gumókat, és azt is látjuk, hogyan tevékenykedik Clusius és Batthyány ebben a térben. Itt születhetett meg a Clusius műve Pannónia flórájáról, az első magyar növénynévmutató és az első gombászati szakkönyv is. Batthyány az elsők között honosított meg új növényfajokat, és a

Clusiusal kötött barátsága révén ennek azonnal híre is ment Európában. A kezdetben idézett baconi elvárásnak megfelelően nemcsak kertet alapított, hanem hírnevet is szerzett magának patrónusként és tevékeny résztvevőként.

***

„Új narratívára van szükség – hangsúlyozta Bobory – ahhoz, hogy vázolhassuk, hogyan és miért használta Batthyány intellektuális kapcsolatrendszerét a központi hatalommal szembeni »passzív« ellenállásra.” (25. old.) Az első fejezetben megfogalmazott igénynek a szerző a további fejezetekben részletesen eleget is tett a többféle módszer metszéspontjában végrehajtott rekonstrukciós munkával. „A rendelkezésre álló adatok gondos felhasználásával törekedtem rá, hogy közelebb kerüljünk a valószínűhöz” – summázta feladatát Bobory könyve legelején (15. old.). Ezt a feladatot kellő körültekintéssel és arányérzékkel valósította meg. Visszatérve a címválasztás kérdéséhez: Batthyány Boldizsár „titkos tudománya” nemcsak az alkímiához való vonzódását jelentette, hanem azt a képességét is, hogy az aktív politikai szerepvállalástól visszavonulva, saját udvarának relatív függetlenségében hódolhasson szenvedélyeinek. A „titok” azonban már az ő korában sem maradt sokáig az, hiszen a nemzetközi beágyazottsága és intenzív kommunikációja ezt alapvetően kizárta. A kora újkori esetek, intézmények és személyek vizsgálatából megszülető, új narratívát ajánló és új szemléletű feldolgozások sorát gazdagítja Bobory Dóra könyve. Mint nemzedéke több történésze, ő is jelentős munkával járult hozzá a korszak megértéséhez.³²

Batthyány Boldizsár beemelése a szélesebb magyar történeti diskurzusba azonban csak most kezdődhet el, mert Bobory róla szóló korábbi tanulmányai angolul íródtak, ami még mindig tényleges akadályt jelenthet a magyar recepció útjában. Sem a Batthyányval foglalkozó disszertáció, sem az angol nyelvű kötet nem vált ismertté a szűken vett szakmán túl. Így most az az abszurd gondolatom támadt – az angol változatoknál sokkal jobban kidolgozott új monográfia többszöri elolvasása után –, hogy most lenne itt az ideje egy új angol fordításnak, mert a kötet és a szerző mindeképpen megérdemli. □

31 ■ William R. Newman: From Alchemy to 'Chymistry'. In: *The Cambridge History of Science*, Vol. 3. 497–517. old.

32 ■ Az elmúlt évtizedben olyan figyelemre méltó művek születtek ettől a nemzedéktől (például Almási Gábor, Erdélyi Gabriella, Kiss Farkas Gábor, Kármán Gábor, Láng Benedek munkái), amelyek új narratívát honosítottak meg a kora újkori eszme-, társadalom- és kultúrtörténeti munkákban.

A FELTÉTEL NÉLKÜLI ALAPJÖVEDELEM

POLITIKAI FILOZÓFIAI ÚTMUTATÓ A TÁRSADALMI DELIBERÁCIÓHOZ*

BEVEZETÉS

A feltétel nélküli alapjövedelem (FNA) fogalmát a következőképpen határozzuk meg. Az FNA a politikai közösség által rendszeresen fizetett, *alapvető szükségletekre* elegendő *jövedelem*, melyre a közösség minden tagja *egyéni* alapon és *feltétel nélkül* jogosult. E meghatározásnak – ahogy a kurzívval szedett kifejezések száma is mutatja – hat lényegi pontja van.

1. FNA-t mindenki kap.
2. Az FNA-t mindenki pénzben és nem élelmszerben vagy más természeti javakban kapja.
3. FNA-ra mindenki egyéni alapon jogosult, és nem családoknak és/vagy háztartásoknak fizeti a politikai közösség.
4. Az FNA arra elegendő, hogy fedezze az étkezés és lakhatás költségeit; luxuskiadásokra nem futja belőle.
5. Az FNA-hoz a közösség tagjai rendszeresen (évente, havonta, hetente) jutnak hozzá. Ez különbözteti meg az FNA koncepcióját attól az elképzeléstől, amely szerint mindenki felnőtté válásakor (18 vagy 21 évesen) az államtól egyszeri alkalommal kap egy jelentősebb összeget, amely segíti megvalósítani az életcéljait. Például finanszírozni tudja belőle az egyetemi tanulmányait, de ha úgy látja jónak, akár el is tőzsdézheti.¹
6. FNA-ra mindenki feltétel nélkül jogosult, vagyis függetlenül attól, hogy rászorul-e, s hogy szándékában áll-e kereső munkát vállalni. Ez különbözteti meg az olyan szociális juttatásoktól, mint a munkanélküli segély vagy a családi pótlék. Ugyancsak ez különbözteti meg az FNA koncepcióját attól a

GÉBERT JUDIT
TÓZSÉR JÁNOS

javaslatától is, amely valamilyen társadalmilag hasznos munka végzésétől teszi függővé a jövede-

lem kiutalását. Például az egyén társadalmi munkában vegyen részt (hátrányos helyzetű gyerekeket korrepetáljon, időseket gondozzon stb.), vagy a politikai életben tevékenykedjen.²

Az utóbbi időben több országban és/vagy régióban merült fel az FNA bevezetésének gondolata, amelyet mindenütt élénk társadalmi vita övez. A vita két fő kérdés körül forog. Az egyik gazdasági és országokként/régiókként változó: *elviselné-e* a kérdéses gazdaság az FNA fokozatos vagy azonnali bevezetését? A másik filozófiai és általános: *igazságos-e* az erőforrások olyasfajta (újra)elosztása, amely az FNA bevezetésével jár? Az alábbiakban kizárólag ez utóbbi kérdéssel foglalkozunk: gazdasági kalkulációkkal nem fog találkozni az olvasó.

Noha mindketten rokonszenvezünk az FNA koncepciójával, szkeptikusok vagyunk a tekintetben, hogy konkluzív filozófiai megfontolások szólnának az FNA bevezetésének igazságosságára mellett. A filozófia egyetlen területén sincsenek konkluzív filozófiai érvek; egyetlen filozófiai probléma sincs, amelynek megoldása kapcsán konszenzus volna a különböző filozófusok között.³ Úgy látjuk: ahogy a filozófia egyéb területein, az FNA esetében is az alapvető intuíciónk *különböznek egymástól*. Az embereknek (beleértve a professzionális filozófusokat is) *eltér* egymástól a társadalmi igazságossággal kapcsolatos morális meggyőződésük.

Annak ellenére, hogy sem pro, sem kontra nincsenek konkluzív filozófiai érvek, előbb-utóbb számos politikai közösségben a tagoknak dönteniük kell: olyan társadalomban kívánnak-e élni, amelyben van FNA, vagy olyanban, amelyben nincs. E döntés során a politikai közösségnek azt kell mérlegelnie, *milyen értékekhez igazodva* képzelik el a jövőjüket. Mármost e jövőkép meghatározásának *széles körű* és *lehetőség szerint racionális* társadalmi párbeszéd útján kell megszületnie. Ezért különösen fontos, hogy a politikai közösség tagjai világosan lássák az FNA-t tartalmazó és az FNA nélküli társadalmi vízió háttérében

* ■ Ez a tanulmány a *Századvég* bevont számában jelent (vona) meg.

¹ ■ Lásd például Bruce A. Ackerman – Anne Alstott: *The Stakeholder Society*. Yale University Press, New Haven, 2000.

² ■ Robert J. van der Veen: Real Freedom versus Reciprocity: Competing Views on the Justice of Unconditional Basic Income. *Political Studies*, 46 (1998), 1. szám, 140–163. old.

³ ■ David Bourget – David Chalmers: What Do Philosophers Believe? *Philosophical Studies*, 170 (2014), 3. szám, 465–500. old.; Tózsér János: Hihetünk-e komolyan és őszintén filozófiai elméletekben? *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2012), 1. szám, 159–172. old.

húzódó értékeket, s azokat a társadalmi igazságossággal kapcsolatos alapvető megfontolásokat, amelyek felhozhatók az FNA bevezetése mellett vagy ellene. Ahogy Amartya Sen fogalmaz: „[é]rtékeinket csak akkor tudjuk megfelelő tájékozottsággal és nem mások irányítása alatt kialakítani, ha egymással nyíltan kommunikálhatunk és vitatkozhatunk.”⁴

Egyvalamitől kell tehát óvakodnunk, s ezt nem tudjuk eléggé hangsúlyozni: a demagóg megnyilatkozásoktól. Két példa. „FNA nélkül a munkaerőpiac rabszolgái vagyunk” – gyakran hallottuk e szlogent, mely demagóg volta ellenére sokak szemében igazolja az FNA bevezetésének szükségességét, mi több, elkerülhetetlenségét. Vagy: „a lehető legnagyobb igazságtalanság és pazarlás FNA-t adni a gazdagoknak” – ugyancsak gyakran hallottuk ezt a szintén demagóg (ráadásul az FNA koncepciójának félreértéséről tanúskodó) „érvt”, amely sokak szemében az FNA nyilvánvaló abszurditását bizonyítja. Nos, az ilyen típusú felületes, gyakran zsigeri megnyilatkozásoktól kell tartózkodnunk, amikor ebben a rendkívül fontos kérdésben állást foglalunk. Épp az a legzavaróbb az FNA körüli közéleti vitákban, hogy az érvek és ellenérvek ütköztetése helyett egy eszköz fetiszizálása, démonizálása folyik.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy felszínre hozzuk azokat a társadalmi igazságossággal kapcsolatos alapvető meggyőződések, amelyek az FNA-t tartalmazó és az FNA nélküli társadalmi víziók háttérben állnak. Más szavakkal: arra teszünk kísérletet, hogy pontosan feltérképezzük a támogatók és az ellenzők világvélelétét gyakran ki nem mondott előfeltevéseit. Az FNA-val kapcsolatban csak akkor alakulhat ki racionális diskurzus, ha a felek ismerik és értik egymás indokait, nem ignorálják és nem becsülik alá azok súlyát. Egy efféle (feltáró) elemzés nélkül az FNA-val kapcsolatos vita könnyen irracionálissá és meddővé válik, ahol is a vitatkozó felek elbeszélnek egymás mellett. Filozófiai kalauzunktól azt várjuk tehát: hozzásegíti a vitatkozó feleket ahhoz, hogy átlássák a vita dialektikáját és álláspontjukat világosabban tudják artikulálni.

Úgy látjuk: az FNA-val kapcsolatos filozófiai vitát öt alapvető kérdés határozza meg.¹ A magánszféra, *vagy* pedig a politikai közösség érdeke élvez-e elsőbbséget?² Az egyént *vagy* pedig a politikai közösséget terheli-e elsősorban felelősség a szegénységért?³ A jóléti juttatások esetében az államnak a szükség *vagy* pedig az univerzalitás elvét kell-e követnie?⁴ Az újraelosztás során az államnak a reciprocitás elvét kell-e alkalmaznia, *vagy* pedig valójában nincs olyan episztemikus helyzetben, hogy jogosan alkalmazhassa?⁵ A

helyes társadalompolitikának a munkapiaci részvétel lehetőségét, *vagy* pedig a munkapiacról való kimaradás lehetőségét kell-e biztosítani? Tanulmányunk ezeken a pontokon megy végig.

Am előbb szeretnénk két tisztázó megjegyzést fűzni e kérdésekhez. Egy: mindegyik kérdés egy-egy alternatívát fogalmaz meg, és könnyen kitalálható, hogy az első opciót az FNA ellenfelei, az utóbbit pedig a hívei választják. Fontos azonban látnunk: még ha valaki történetesen mindig az FNA-barát opciót választja is, akkor sem kell feltétlenül kell elköteleződnie a bevezetése mellett. Ezek az opciók csak *szükséges*, de nem *elégleges feltételei* az FNA pártolásának. Nem tüntetik ki egyértelműen az FNA-t más egyenlőségpárti elosztási politikával szemben. Magyarán: a felállított alternatívapárok nem kizáró jellegűek.

Másrészt: lehetnek olyanok, akik a fentebbi öt alternatívában hol az első, hol a második opcióval rokonszenveznek, vagyis nem „veszik meg” teljes egészében egyik „csomagot” sem. Ebben semmi különös nincs. A két szemben álló csomag elemei között természetes ugyan a viszony, de nem áll fenn közöttük fogalmi-logikai kapcsolat.

I. A „MAGÁNSZFÉRA ÉRDEKE” VERSUS A „POLITIKAI KÖZÖSSÉG ÉRDEKE”

1. Sokak társadalmi igazságossággal kapcsolatos alapvető meggyőződése: a magánszféra érdeke azért előbbre való a politikai közösség érdekeinél, mert a magántulajdonnal kapcsolatos döntések joga kizárólag a magánszférát illeti meg.

A következőről van szó. A legtöbb erőforrás tulajdonjoga jól meghatározott: valós vagy jogi személy

4 ■ Amartya K. Sen: *A fejlődés mint szabadság*. Ford. Hege-dűs Judit. Európa, Bp., 2003. 240. old.

5 ■ Lásd Robert Nozick: *Anarchy, State and Utopia*. Blackwell, Oxford, 1974.

6 ■ Lásd Harry F. Dahms: Capitalism Unbound? Peril and Promise of Basic Income. *Basic Income Studies*, 1. (2006), 1. szám, 1–7. old.

7 ■ Philippe Van Parijs: Reciprocity and the Justification of an Unconditional Basic Income. Reply to Stuart White. *Political Studies*, 45 (1997), 2. szám, 327–330. old.

8 ■ Nozick: *Anarchy, State and Utopia*.

9 ■ Deborah Johnston: Poverty and Distribution: Back on the Neoliberal Agenda? In: Alfredo Saad-Filho – Deborah Johnston (eds.): *Neoliberalism. A Critical Reader*. Pluto Press, London, 2005. 135–141. old.

10 ■ Lásd Susanne MacGregor: The Welfare State and Neoliberalism. In: Saad-Filho–Johnston (eds.): *Neoliberalism*, 142–148. old.

11 ■ Lásd például: Ronald M. Dworkin: *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000.; Derek Parfit: Equality and Priority. *Ratio*, 10 (1997), 3. szám, 202–221. old.

12 ■ Lásd Elizabeth Anderson: Welfare, Work Requirement and Dependence-Care. *Journal of Applied Philosophy*, 21 (2004), 3. szám, 243–256. old.

birtokában van. Az erőforrás tulajdonosa dönthet arról: elcseréli, eladja vagy átruházza a rendelkezésére álló erőforrást. Magyarán a tulajdonjog minden változása magánszemélyek vagy jogi személyek egymás közötti tranzakción múlik, ennél fogva pedig az, hogy hogyan alakul az erőforrások eloszlásának mintázata, különböző egyéni döntéseknek az eredője.

A két legfontosabb intézmény, amelyen keresztül a magánszemélyek a tranzakcióikat bonyolítják: a piac és a család. Egy erőforrás tulajdonjogára ugyanis két módon lehet jogosan szert tenni: piacon vásárlás és a családtól, barátoktól kapott ajándék vagy öröklés formájában. Egyedül *ezek* számítanak *igazságos* átruházásnak.⁵

Mindez a munka- és tőkepiacra is áll. Ez az a két intézmény, ahol megélhetést nyújtó jövedelem szerezhető. A munkapiacon a lakosság felkínálja a munkaerejét, melyet a vállalatok és az állami szféra megvásárol. Ha tehát valaki (az ajándékozáson és öröklésen kívül) jövedelemre kíván szert tenni, be kell lépnie a munka- és/vagy tőkepiacra, és áruba bocsátania a munkaerejét és/vagy a tőkejavait. (Vegyük észre: az egyén munkaképessége olyan áruba bocsátható erőforrás, amely felett szintén egyes-egyedül az egyén rendelkezik.)⁶

Mármost, az erőforrások eloszlása aszerint alakul, hogy az egyes tőkejavaknak, illetve az egyes személyek munkájának mennyi az észlelt értéke *mások szerint*.⁷ Ha egy szoftverfejlesztő munkájának a piac nagy értéket tulajdonít, a tevékenységét magas fizetéssel jutalmazza. Ennek folytán az illető több erőforrás birtokába jut; s azért birtokolja a magas jövedelmét *jogosan*, mert ahhoz a fentebb említett igazságos átruházás révén jutott.

Magyarán, a javaknak az az eloszlása igazságos, amely igazságos átruházások sorozatán keresztül jött létre; azaz az erőforrások eloszlása kizárólag az átruházások *története* alapján számít igazságosnak.⁸ Az igazságos átruházásokkal természetesen számos eloszlási mintázat kirajzolódhat. Ha egy erőforrásnak magas az észlelt értéke, és a tulajdonosa több erőforrásra tesz szert másoknál, az eloszlás egyenlőtlené válik. Egyeseknek több lesz, másoknak kevesebb, egyesek jobb, mások rosszabb helyzetbe kerülnek, de – és ez a lényeg! – mindez ettől még nem lesz igazságtalan.

Az állami intézmények csak speciális esetekben avatkozhatnak bele a privát tranzakciókba. Kizárólagos feladatuk, hogy kijavítsák a két befolyásoló intézmény (piac és család) működését. Ha ezek nem az igazságos átruházás elveinek megfelelően működnek, akkor (és csak akkor) korrigálhatják ezt a működést.

Így az állam feladata, hogy gondoskodjék az igazságtalanul vagy jogtalanul szerzett birtokrészek jóvátételéről. De – ismételjük – az állami beavatkozás csak akkor jogos, ha valaki igazságtalanul szerzett bizonyos jószágot (lopott, csalt, erőszakos úton kizárt valakit a cserefolyamatból stb.).

Azon felül, hogy mindez így igazságos, így hatékony is. Miért? Azért, mert amikor az állam meg akarja változtatni az igazságos átruházás elveinek megfelelően szerzett javak eloszlását, akkor az *eo ipso* a hatékonyság csökkenésével jár.⁹ Az újracsatálással ugyanis az állam olyanoktól vesz el, akik hatékonyan képesek használni az erőforrásaikat (beleértve a munkaerejüket és szakértelmüket), és olyanoknak adja, akik kevésbé eredményesen tudtak/tudnak élni azokkal. Ha tehát hagyjuk a magánszféra érdekeit érvényesülni, akkor az erőforrások felhasználásának hatékonysága összességében nagyobb lesz, mint ha a politikai közösség beavatkozna.

Egyszerűen: jó, sőt kimondottan üdvös, ha azoknak a döntéseknek a túlnyomó része, amelyek az erőforrások eloszlását (és így a társadalom életét) leginkább befolyásolják, *kívül maradnak* a közösségi döntéshozatalon.¹⁰ Ezért élvez a magánszféra és a magánérdek elsőbbséget, és ezért elhibázott (sem nem igazságos, sem nem hatékony) koncepció az FNA.

2. Annak ellenére, hogy sokak szemében a fentebbi nézetnek nincs komolyan vehető alternatívája, másképp is gondolkodhatunk. Eszerint: a társadalmi javak eloszlásának igazságossága nem a nozicki értelemben vett igazságos átruházáson, illetve a hatékonyságon, hanem az *eloszlás mintázatán* múlik. Magyarán az eloszlás mintázatának kell igazságosnak lennie, s ennek megteremtése fontosabb a magánszféra érdekeinél.

Az igazságos eloszlási mintázatnak több felfogása létezik,¹¹ az FNA vonatkozásában azonban csak kétőt érdemes kiemelni. Az egyik szerint az az állam feladata, hogy mindenkinek megadja az *egyenlő lehetőséget* arra, hogy versenybe tudjon szállni a „több mint eléért”. Ez annyit tesz: akik előtt az átlagnál több külső vagy belső akadály áll (például vagyontalan családba születnek, vagy krónikus betegséggel küzdenek), azokat a társadalomnak kötelessége kompenzálni, és számukra is megteremteni az egyenlő lehetőségeket.¹² Miután pedig a politikai közösség eleget tett e kötelességének, az egyénen múlik, hogy akar-e élni a felkínált lehetőséggel, vagy sem.

A másik (előzővel rokon) koncepció szerint az állam feladata az, hogy megteremtse a politikai közösség minden tagja számára a *valódi szabadságot*

(*real freedom*) arra, hogy megvalósíthassa a jó életről vallott elképzeléseit.¹³ Egyrészt az államnak mindenki számára egyenlő formális szabadságot kell teremtenie a biztonságra és önmaga birtoklására. Másrészt az államnak szavatolnia kell, hogy ne legyenek az egyének előtt külső erőforrások vagy belső képességek hiányából fakadó korlátok.

Az előző pontban előadott felfogással szemben tehát nem a tőkepiacra és/vagy a családra, hanem a politikai közösségre hárul a feladat, hogy gondoskodjon az erőforrások igazságos elosztásáról. Következésképpen, a politikai közösségi akaratnak nem pusztán kijavító vagy helyreigazító, hanem *meghatározó* szerepe van. Ahogy láttuk: a nozicki értelemben vett igazságos átruházással szerzett erőforrások elosztási mintázata nagyon különböző lehet. Gyakran (sőt szinte mindig) eltér az egyenlő lehetőség vagy a valódi szabadság értelmében vett igazságos mintázattól. Mármint, a politikai közösség kötelessége, hogy az erőforrások újraosztásával folyamatosan biztosítsa és fenntartsa az egyenlő lehetőségek vagy a valódi szabadság meglétét. Más szavakkal: az államnak nemcsak formális és politikai jogokat kell garantálnia, hanem gazdasági jogokat is (például FNA-t).

E perspektívából nézve a természeti és társadalmi erőforrások használata szempontjából nem a magánszféra érdeke, hanem *minden egyes* egyén jó élet lehetőségére támasztott igénye élvez elsőbbséget. Ennyiben az egyenlő lehetőség és a valódi szabadság megteremtése a politikai közösség számára fontosabb az erőforrások hatékony felhasználásánál. Természetesen ez nem jelenti a magántulajdon intézményének felszámolását. Mindössze azt jelenti, hogy másodlagos a társadalmi berendezkedés méltányosságával szemben.

3. A frontok világosak. Ha úgy látjuk: a magánszféra érdeke és az átruházás elve előbbre való a politikai közösség érdekeinél és az erőforrások egyenlő elosztásánál, minden bizonnyal elutasítjuk az FNA koncepcióját. Ha fordítva: rokonszenvezhetünk az FNA koncepciójával.

II. „AZ EGYÉN GAZDASÁGI ÖNÁLLÓSÁGRA VALÓ KÖTELESSÉGE” VERSUS „A POLITIKAI KÖZÖSSÉG KÖTELESSÉGE”

1. Sokak alapvető meggyőződése: ha valaki rossz helyzetben van, azért elsősorban ő maga a felelős. Nem fejlesztette eléggé a saját emberi tőkét, elmulasztotta az oktatásban való részvételt, nem tette magáévá a többségi társadalom által elvárt munkamorált, nem tartotta meg a munkafegyelmet, nem volt elég rugal-

mas a munkapiac követelményeivel szemben, és még sorolhatnánk. Ahogy Christopher Jencks fogalmaz: „[k]evés a teljesen ártatlan áldozat.”¹⁴

Ugyanezt az álláspontot képviseli Thomas Malthus a népességről szóló klasszikus művében, melyből hosszabban idézünk:

„Amikor valakinek a munkabére alig elég arra, hogy két gyereket neveljen, és az illető öt vagy hat gyereket vállal, természetesen kétségbeejtő helyzetbe kerül. Az illető a munkabér színvonalát hibáztatja azért, mert nem tudja eltartani a családját. Az egyházközségét hibáztatja, mert az lustán és szűkmarkúan teljesíti azt a kötelességet, hogy segítsen neki. A gazdagok kapzsiságát hibáztatja: neki kell szenvednie azért, hogy a gazdagoknak mindenük meglegyen. A társadalom igazságtalan és részrehajló intézményeit hibáztatja, amelyek keveset juttattak neki a Föld erőforrásaiból. A társadalmi berendezkedést hibáztatja, mondván, az ő társadalmi helyzetében elkerülhetetlen az állandó szorongás és másoktól való függőség. A felelősök keresgélése közben azonban soha nem hivatkozik arra, ami a szerencsétlenségét valójában okozza. Az utolsó ember, akire a hibáztatás során gondol: saját maga, akin az elsődleges felelősség nyugszik.”¹⁵

A dolog pofonegyszerű. Minden felnőtt ember morális kötelessége, hogy előteremtse a megélhetéséhez szükséges forrásokat, és ezt ne másoktól várja

13 ■ Yannik Vanderborgh – Philippe Van Parijs: *Alapjövedelem*. Ford. Schneller Dóra. L'Harmattan, Bp., 2005/2007.

14 ■ Christopher Jencks: *Rethinking Social Policy: Race, Poverty, and the Underclass*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992. 88. old.

15 ■ Thomas Robert Malthus: *An Essay on the Principle of Population; A Summary View of the Principle of Population* (1798). Penguin Books Ltd., Harmondsworth, 1985. 135. old.

16 ■ Chack-Kie Wong: Rethinking Selectivism and Selectivity by Means Test. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 25 (1998), 2. szám, 119–135. old.; itt: 128. old.

17 ■ Richard Arneson: Egalitarianism and the Undeserving Poor. *The Journal of Political Philosophy*, 5 (1997), 4. szám, 327–350. old.; itt: 335. old.

18 ■ Jon Elster: Comment on van der Veen and Van Parijs. *Theory and Society*, 15 (1986), 5. szám, 709–721. old.; itt: 711. old.

19 ■ Lásd Juhász Judit – Bajmócy Zoltán – Gébert Judit – Málovics György: Szegénység, képességek, lehetőségek. Szegénységkezelési szempontok Amartya Sen elméletének tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 62 (2015), 5. szám, 544–564. old.

20 ■ Lásd Anderson: *Welfare, Work Requirement and Dependence-Care*.

21 ■ Lásd Michael P. Todaro – Stephen C. Smith: *Economic Development*. Pearson, Boston, 2015.

22 ■ Anandi Mani – Sendhil Mullainathan – Eldar Shafir – Jiaying Zhao: Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 341 (2013), 6149. szám, 976–980. old.

el. Természetesen vannak mentő körülmények. Ha valaki tartósan beteg, vagy súlyos balesetet szenved, attól senki nem vár(hat)ja el, hogy gondoskodjon magáról. Ha azonban nem állnak fenn mentő körülmények, az illetőnek kötelessége, hogy gondoskodik önmagáról.

E perspektívából nézve: teljesen jogos és igazságos társadalmi gyakorlat, hogy minél jobban teljesíti valaki a gazdasági önállóság követelményét, minél jobban helytáll a tőke- és munkapiacon, annál magasabb társadalmi presztízs illeti meg. És fordítva: teljesen jogos és igazságos társadalmi gyakorlat, hogy annak, aki nem teljesíti a gazdasági önállóság követelményét, nem talál fizető munkát, és különféle segélyekre szorul, csökken a társadalmi státusza.

Félreértés ne essék: az alacsony társadalmi státusz nem önmagában a „segélyből élésből” következik. A társadalom azért értékeli kevesebbre az illetőt, mert *saját hibájából* képtelen a gazdasági önállóság kötelességének megfelelni. Ahogy Chack-Kie Wong fogalmaz: „a jóléti juttatásban részesülők bizonyos *személyes tulajdonságai* okozzák alacsony társadalmi státuszukat (például tehetetlenségük a piaci versenyzésre vagy fizetéseképtelenségük).” (Kiemelés tőlünk – G. J. – T. J.)¹⁶ Vagyis a segélyből élők alacsony társadalmi státusza tipikusan nem a külső körülmények szerencsétlen összjátékából, hanem javarészt belső tulajdonságaikból fakad. Jól mutatja ezt az a tény, hogy akik ténylegesen külső körülmények folytán (például baleset vagy betegség következtében) szorulnak jóléti juttatásokra, nem esnek negatív megítélés alá, nem veszítik el (vagy legalábbis csak mérsékelten) a társadalmi presztízsüket. Mármint, mindez azt támasztja alá, hogy a gazdasági önállóság követelményének megszegői számára a jóléti juttatások bármilyen formája csak is jótékonyág lehet, az állami intézmények könyörületének jele.

Ebből adódóan az a társadalompolitika a helyes, amely gazdasági önállóságra ösztönzi az érintetteket; azaz a jóléti juttatás kevés, a hozzájutás körülményes és rövid távú. Nem érzéketlenségről és az együttérzés hiányáról van szó. A könnyen megszereshető, bőséges és hosszú távú jóléti juttatások – könnyen belátható módon – függőséget alakítanak ki a kedvezményezettekben, s e masszív függőséget célszerű elkerülni. Egyetlen társadalmi csoportnak sem jó, ha megélhetése hosszú időn keresztül (akár több generáción keresztül) kizárólag jóléti juttatásokon múlik.

Más szavakkal: a bőséges, könnyen megszereshető és hosszú távú jóléti juttatások „perverz ösz-

tönzők”,¹⁷ arra sarkallják (még ha öntudatlanul is) a bennük részesülőket, hogy rájuk hagyatkozzanak, és ne teljesítsék a gazdasági önállóságra törekvés maximumát. Ahogy Jon Elster írja: „Egy olyan reform, amely a piaci versenyben biztonsági hálót hoz létre, azt eredményezi, hogy *egyre több* embernek lesz szüksége a piaci hálóra, mert lecsökkenti az arra való ösztönzőket, hogy enélkül boldoguljanak.” (Kiemelés az eredetiben – G. J. – T. J.)¹⁸ Nem is beszélve arról az égbekiáltó igazságtalanságról, hogy a jóléti juttatások előteremtése azokat terheli, akik teljesítik a gazdasági önállóság kötelességét.

2. Annak ellenére, hogy a fentebbi nézet sokak szemében megkérdőjelezhetetlen, másképp is vélekedhetünk. Eszerint: ha az egyén nem talál fizetett munkát, és nem képes megfelelni a gazdasági önállóság követelményének, akkor rossz helyzetért nem, vagy csak ritkán ő maga, hanem többnyire a fennálló gazdasági és társadalmi környezet a felelős. A politikai közösség mulasztása, ha nem küszöböli ki, szünteti meg ezeket a tényezőket, *a fortiori* a jóléti juttatásokkal az állam nem kegyet gyakorol, hanem a *kötelességét* teljesíti. Az állam jótékonyágát hangsúlyozó nézet hívei igenis érzéketlenségről, sőt tudatlanságról tesznek bizonyosságot: szegénységben élni csapdahelyzet, amely egészen eltérő képet mutat, mint amit a fentebbi érvelés előfeltételez.¹⁹

A következőkről van szó. A mélyszegénységben élőknek számos hátránnyal kell megküzdeniük a munkapiacon. Tipikusan ők kapják a legrosszabb állásajánlatokat, amelyekhez gyakran kétségbe vonható szerződések, felelőtlen munkaadók és bizonytalan fizetések társulnak. Ehhez hozzájárul az állandó félelem attól, hogy elveszíthetik a munkájukat, és ha ez bekövetkezik, újra keresztül kell menniük egy hosszadalmas, nemegyszer megalázó bürokratikus procedúrán, hogy újból jogosulttá váljanak a munkanélküli segélyre. Ezért a foglalkoztatásból eredő jövedelem számukra bizonytalan; a munkanélküli segély vagy más juttatás lényegesen nagyobb biztonságot jelent.²⁰

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a negatív tényezők egy része *pszichológiai* természetű – gondoljunk csak a gyerekkorban elsajátított rossz viselkedésmintákra, a tanult tehetetlenség jelenségére, a csökkenő kognitív kapacitásra.²¹ Például a mélyszegénységben élőknek a mindennapos pénzügyi problémáik miatt kevesebb kognitív kapacitásuk marad *bármilyen másra*.²² Mindez azt mutatja, szemben az előző pontban előadottakkal, hogy a rossz körülmények között élők nemcsak a külső körülmé-

nyekért, hanem belső tulajdonságaikért *sem* tehetők teljes egészében felelőssé.

Az ímént felsorolt tényezők kölcsönhatásban vannak egymással, könnyen negatív spirált alakítanak ki. Ha például valaki egészségtelen körülmények között él, és gyerekkorában rossz viselkedésmintákat sajátított el, kevésbé lesz produktív, nehezebben talál munkahelyet, s ha talál is, kevésbé lesz képes megtartani. Ha meg elveszti az állását, az alacsonyabb önbecsüléshez vezet, és még súlyosabb pénzügyi problémákat eredményez. Egész egyszerűen olyan külső és belső tényezőkön múlik, hogy valaki ki tud-e lépni szorongatott helyzetéből, amelyek szinte teljes egészükben *kívül esnek az illető kontrollján*. Következésképpen, a politikai közösségnek kötelessége kompenzálni a szegénységi csapda negatív következményeit, és mindent meg kell tennie azért, hogy az illető valódi esélyekkel induljon az életben.

S még valami, amit látni kell. Az a fajta jóléti politika, amely szűkkeblűen méri a jóléti juttatásokat, egészen más hatással van a közepesen rossz és a különösen rossz helyzetben lévőkre. Egy alacsony mértékű jóléti juttatás valóban motiválhatja a közepesen rossz helyzetben lévőket a gazdasági önállóságra törekvésben. Áthidalhatja a szakadékat a két munkahely közötti jövedelem nélküli időszakban, és kiegészítheti az alacsony béreket. A különösen rossz helyzetben lévők számára azonban, akiknek vajmi kevés az esélyük, hogy munkát találjanak, s akik már hosszú ideje nem rendelkeznek fizetett munkával, az alacsony és rövid távú jóléti juttatás katasztrófális következményekkel (éhezéssel, megélhetési bűnözéssel stb.) járhat.

Másképp fogalmazva: a jóléti juttatásokat szűken mérő politika épp azokon nem segít, akik a legrosszabb helyzetben vannak. Célszerűnek tűnik ezért azoknak is adni, akik „csak” közepesen szegények, *horribile dictu* azoknak is, akik nem szorulnak rá, mint ellenkezőleg: cserbenhagyni azokat, akiknek a legnagyobb szükségük volna segítségre.

3. A frontok világosak. Ha úgy gondoljuk: az egyén kötelessége, hogy megteremtse a maga számára a gazdasági önállóságot, és ennek elmulasztásáért szinte mindig őt terheli felelősség, akkor minden bizonyosan nem rokonszenvezünk az FNA eszméjével. Ha azonban úgy gondoljuk: az egyén rossz gazdasági helyzete inkább a saját kontrollján kívül eső tényezők eredménye, amelyeket a politikai közösségnek kötelessége kompenzálni, akkor célravezető eszközként tekinthetünk az FNA koncepciójára.

III. „A SZÜKSÉG ELVE” VERSUS „AZ UNIVERZALITÁS ELVE”

1. Sokak szerint a politikai közösségtől kapott juttatások kiosztásakor mindenekelőtt a *szükség elvét* kell szem előtt tartani, amely az egyik legalapvetőbb morális meggyőződésünkéből fakad. Vegyük a következő példát: ha egy idős ember nem tud egyedül átkelni az úttesten, akkor segítségre van szüksége, és mindannyian kötelességünknek érezzük, hogy támogassuk őt ebben. Ha azonban valaki erre egyedül is képes, akkor a segítség felesleges, sőt esetenként káros, vagy akár emberi méltóságot sértő is lehet.

A szükség elve valójában két kijelentés konjunkciója. Egyrészt azé, hogy csak az jogosult jóléti juttatásokra, aki rászorul. Ha valaki tartósan beteg, súlyos baleset érte, önhibáján kívül elveszítette a munkahelyét, gyereke(ke)t nevel, családtago(ka)t ápol stb. – mind-mind olyan helyzet, amelyben méltán elvárható a politikai közösségtől, hogy valamilyen jóléti juttatás útján segítse az illetőt. Másrészt azé, hogy azt, akinek van mit a tejbe aprítani, és nem szorul rá, semmiféle jóléti juttatás nem illeti meg.

Magyarán, a rossz helyzetben lévőket támogatni kell, mert így szolidáris és igazságos; ellenben a jómódúaknak adni felesleges és igazságtalan: egyet jelent a közös erőforrások értelmetlen pazarlásával. Mindez olyan evidens és magától értetődő, hogy nem is érdemes több szót vesztegetni rá.

2. Annak ellenére, hogy a szükség elve valóban mélyen bennünk gyökerező morális meggyőződés, nem feltétlenül kell minden további nélkül elkötelezni magunkat mellette. Gondolhatjuk azt is: a politikai közösségtől kapott juttatások kiosztási elvének nem a szükség, hanem az *univerzalitás elvét* kell követnie. Függetlennek kell lennie attól, hogy valakinek szüksége van-e segítségre, vagy nincs.

Az univerzális juttatások eszméje mellett legalább kétféleképpen lehet érvelni. Először is lehet *konzekvencionalista* alapon. Eszerint: az univerzális juttatások következményei jobbak, mint a szükség

23 ■ Thomas Paine: *Agrarian Justice* (1794). CreateSpace Independent Publishing Platform, Louisville, 2014.

24 ■ Thomas Spence: *The Rights of Infants* (1797). In: J. Cunliffe – G. Erreygers (eds.): *The Origins of Universal Grants*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 81–91. old.

25 ■ Charles Fourier: *La fausse industrie* (1836). Anthropos, Paris, 1967.

26 ■ Vanderborcht – Van Parijs: *Alapjövedelem*.

27 ■ Allen Buchanan: Justice as Reciprocity versus Subject-Centered Justice. *Philosophy & Public Affairs*, 19 (1990), 3. szám, 227–252. old.; itt: 244. old.

28 ■ John Rawls: The Priority of Right and the Ideas of the Good. *Philosophy & Public Affairs*, 17 (1988), 4. szám, 251–276. old.

29 ■ Elster: Comment on van der Veen and Van Parijs, 713. old.

elvén alapuló juttatásokéi. Az univerzális juttatások – szemben a szükségelvű juttatásokkal – nem stigmatizálnak (mivel aki rossz helyzetben van, ugyanúgy kap, mint aki nincs), biztosan nem marad ki belőlük senki (mivel mindenkinek járnak), biztonságot jelentenek (mivel nem egy hatóság döntésétől függ, hogy megkapja-e valaki), és kevesebb adminisztratív terhet rónak az igazgatásra (mivel nincs szükség olyan apparátusra, amely megvizsgálja, ki szenved szükségét).

A másik érvelés fontosabb. Eszerint: azért mindenkinek alapvető emberi joga az univerzális juttatás, *függetlenül* a szükségleteitől, mert mindenkinek egyformán joga, hogy egyenlően részesüljön a Föld erőforrásaiból. Eme, eredetileg Thomas Paine-től²³ és az utópista szocialistáktól, például Thomas Spence-től²⁴ és Charles Fourier-től²⁵ származó koncepció szerint a termelés minden külső erőforrása eredetileg természeti erőforrás, amelyet senki sem birtokolt. Következésképpen az volna a természeti erőforrások igazságos elosztása, ha mindenki *egyenlő mértékben* részesedne belőlük.²⁶

Természetesen az érv eredeti formájában nem működik, hiszen a természeti erőforrások újraosztása akadályokba ütközik. Az egyik akadály, hogy nem tudjuk úgy elosztani őket, mint egy tortát. Mindez nemcsak hogy nem volna hatékony, hanem bizonyos természeti erőforrások (például a szabad hozzáférésű javak vagy az egyén genetikai készlete) speciális jellemzői miatt egyenesen lehetetlen. A másik akadály az úgynevezett „hozzáadott érték” problémája. Nehezen belátható, hogyan tudnánk különválasztani a természetes formájukban meglévő erőforrásokat azoktól, amelyek már magukon viselik valakinek a keze munkáját, vagy több ember együttműködésének eredményeképpen jöttek létre, és így értékesebbek. Egyszerű példával élve: a megművelt földterület értéke nem azonos a műveletlen földterületével.

Az eredeti érv szelleme azonban megőrizhető. Nem a természeti erőforrásokat, hanem a belőlük származó *hasznot* kell valamilyen örökjárdék formájában szétosztani. Eszerint: azoknak, akik jelenleg részesednek a Föld erőforrásainak hasznából, úgymond „bérleti díjat” kell fizetniük azoknak, akik amúgy *szintén* jogos tulajdonosai a Föld erőforrásainak, de jelenleg nem a haszonélvezői.

E bérleti díjat vagy örökjárdékot testesíti meg az FNA eszméje. Nevezetesen: az FNA az egyenlő részesedés elve alapján *univerzális joga* mindenkinek, függetlenül attól, hogy szegénységben, avagy jómódban él. FNA-t tehát nem azért kell kapnia valakinek,

mert szüksége van rá, hanem azért, mert az egyenlő részesedés elve szerint *jár neki*.

3. A frontok világosak. Ha azt gondoljuk, hogy annak kell segítséget nyújtani, aki segítséget szenved, és aki nem szorul rá, annak felesleges, igazságtalan és pazarló, akkor biztosan nem rokonszenvezünk az FNA gondolatával. Ha azonban nem tekintjük fából vaskarikának az univerzális juttatások eszméjét, jelesül azt, hogy egy juttatást azért kell adni, mert a helyzetétől függetlenül arra mindenki jogosult, rokonszenvezhetünk az FNA koncepciójával.

IV. „A RECIPROCITÁS ELVE” VERSUS „AZ ÁLLAM EPISZTEMIKUS KORLÁTOZOTTSÁGA”

1. A szükség elvéhez hasonlóan sokak alapvető morális meggyőződése az is: „Ha kapsz, adnod is kell.” Ezt alkalmazva: az állam által biztosított jóléti juttatások (például a munkanélküli segély), vagy a különböző szolgáltatások (például az egészségügy) mindig megkövetelnek valamiféle kompenzációt azoktól, akik részesülnek belőlük. Ezt nevezzük a *reciprocitás elvének*. Allen Buchanan például a következőképpen érvel az elv mellett:

1. Az igazságosság érdem kérdése.
2. Csak azok érdemlik meg, hogy részesüljenek az együttműködésből származó társadalmi többletből, akik hozzájárulnak a társadalmi többlet előállításához. Következésképpen:
3. Csak azoknak van joguk részesedni a társadalmi erőforrásokból, akik hozzájárulnak a társadalmi többlet előállításához.²⁷

Vagy vegyük a következő, John Rawlstonól származó érvet.²⁸ Akik nem dolgoznak, holott képesek volnának rá, korlátlan szabadidővel rendelkeznek. Mármost a szabadidő a gazdasági és szociális előnyök sorába tartozik. Vagyis akik nem dolgoznak, de dolgozhatnak, egész egyszerűen előnyben részesítik a szabadidőt a jövedelemszerző tevékenységgel szemben. Tévedés hátrányos helyzetűnek tartani és nem igazságos pénzügyi juttatásban részesíteni őket.

Magyarán azok, akik részesülnek a politikai közösség támogatásából, de megtagadják, hogy hozzájáruljanak a közös jóhoz, megsértik a reciprocitás elvét. Egész egyszerűen „[i]gazságtalan, hogy olyan emberek, akik képesek dolgozni, de nem dolgoznak, mások munkájából éljenek”.²⁹

Már csak azért is morális kötelességünk, hogy hozzájáruljunk a közös jóhoz, mert gyerekként mind-

annyian részesülünk olyan közös javakból (például az oktatásból), amelyeket a társadalom idősebb tagjai állítottak elő. Ha tehát elérjük a felnőttkort, viszonzunk kell, amit kaptunk. Vagyis a szolidaritás kölcsönösséget jelent. Élesen fogalmazva, „a kompenzációtól független univerzális támogatás semmi egyéb, mint a szorgalmasan dolgozók kizsákmányolása a lusták által”.³⁰ John Rawls szavaival: „Ne etessük a malibui szörfösöket!”³¹ Wadsworth Yee hawaii szigeteketi szenátor szavaival: „Ne legyenek paraziták a paradicsomban!”³² Lebowski (Töki) pedig ne bowlingozzon kedvére!

A reciprocitás elve az állami intézmények nézőpontjából munkakövetelményt jelent: az egyénnek elérhetővé kell tennie magát a munkaerőpiacon. E kompenzáció mikéntje országról országra változik. Egyes helyeken nem lehet visszautasítani az elfogadható állásajánlatokat, és be kell mutatni a munkakeresés bizonyítékait. Más helyeken valamilyen társadalmilag hasznos munkát kell végezni, esetleg részt venni valamilyen kötelezően előírt képzésben. Amennyiben pedig valaki nem tesz eleget a reciprocitás normájának, a közösség jogosan vonja meg tőle a támogatást. Vannak országok, amelyekben ha valaki sokadszorra sem fogadja el a munkaügyi központ által kínált állásajánlatot, nem részesülhet munkanélküli segélyben.

2. Annak ellenére, hogy a reciprocitás elve sokaknak az alapvető morális meggyőződése, azt is látni kell: az elv elfogulatlan és korrekt alkalmazása *szinte lehetetlen*. Rendkívül komplex vizsgálatot igényel például, hogy eldönthető legyen, valaki *valóban tehet-e* arról, hogy iskolázatlan, s ezért nem képes érvényesülni a munkaerőpiacon. Rendkívül komplex vizsgálat tudja csak egyes személyekre lebontva feltárni, hogy mekkora a normakövetés vagy konformitás személyes költsége (*personal costs of conformity*).³³

Gondoljunk bele: a genetikai és társadalmi örökség teljes mértékben az egyén kontrollján kívül esik. Egyikért sem felelős. Az is nehezen vitatható, hogy egyeseknek nagyobb tényleges szabadságuk van arra, hogy megvalósítsák az életcéljaikat, mint másoknak. Még ha létezik is metafizikai értelemben vett szabad akarat, vagyis – Helen Steward kifejezésével élve – a személyek képesek „valódi kezdetre” (*fresh start*),³⁴ rendkívüli módon különböznek abban, milyen akadályokkal kell szembenézniük egy társadalmi elvárás teljesítése során. Így a reciprocitás normájának (vagy bármilyen más, a többségi társadalom által elvárt normának) a teljesítése mögött egyénenként nagyon eltérő mértékű erőfeszítés áll. A konformitás személyes költségének

nagysága nyilvánvalóan függ mind a külső körülményektől (például attól, hogy valaki milyen környékre születik), mind a pszichológiai tulajdonságoktól (például attól, hogy valaki milyen döntési és döntéskövetési képességeket kapott örökül a környezetétől).

Más szavakkal: jogosan beszélhetünk valakinek az érdemeiről, ha *tudjuk*, milyen lapokat osztott neki a sors. Csak hát épp annak ismeretétől van elzárva az állam, hogy melyek is ezek a lapok. Azért, ami egyeseknek könnyen megy, másoknak keményen meg kell harcolniuk. Amíg valakinek minden komolyabb nehézség nélkül megy a tanulás, és szinte garantált az iskolai előmenetel, addig ez másnak óriási küzdelmet jelent. Amíg valaki gyerekkorában hatékony pénzkezelési mintákat látott (túlköltekezés kerülése, megtakarítás vészhelyzet esetére stb.), addig más rossz minták között nőtt fel (túlköltekezés, azonnali örömeik előnyben részesítése a megtakarítással szemben stb.). Könnyű belátni, hogy ez utóbbi személy nehezebben fog jó pénzügyi döntéseket hozni felnőttkorában.

Mármost (és ez a lényeg!): az illetékes hatóságoknak rendkívül kevés információ áll rendelkezésükre ahhoz, hogy egyedi esetekben *megbízhatóan* ítéljék meg a konformitás személyes költségét. Egyszóval az állam *episztemikusan el van zárva* attól, hogy jogosan kijelentsen ilyesmit: „X.Y. személy *tehet* arról, hogy rossz helyzetbe került”, vagy „X.Y. személy *nem érdemli meg* a támogatást”. Az efféle kijelentések nem, vagy rendkívül nehezen igazolhatók – gyakran még a legközelebbi hozzátartozók és barátok *sem* látnak tisztán. Jó okunk van tehát *agnosztikusnak* lenni embertársaink érdemeinek megállapításakor. Következésképpen a különböző feltételekhez kötött jóléti juttatásoknál igazságosabb az a támogatási rendszer, amely mindenkinek biztosítja az alapvető szükségleteinek kielégítéséhez elegendő erőforrásokat. Röviden szólva: igazságosabb az a támogatási rendszer, amely nem az érdem, hanem az emberi méltóság fogalmát veszi alapul.

3. A frontok világosak. Ha azt gondoljuk: juttatás annak jár, aki cserébe ad is valamit a közösségnek,

30 ■ *Uo.*

31 ■ Rawls: *The Priority of Right and the Ideas of the Good*, 257. old.

32 ■ Idézi Daniel P. Moynihan: *The Politics of Guaranteed Income: The Nixon Administration and the Family Assistance Plan*. Random House, New York, 1973. 32–34. old.

33 ■ Arneson: *Egalitarianism and the Undeserving Poor*.

34 ■ Helen Steward: *Metaphysics of Freedom*. Oxford University Press, Oxford, 2012. 188. old.

35 ■ Wong: *Rethinking Selectivism and Selectivity by Means Test*, 126. old.

36 ■ Lásd Vanderborgh – Van Parijs: *Alapjövedelem*.

37 ■ Lásd Claus Offe: *A Non-Productivist Design for Social Policies*. In: Philippe van Parijs (ed.): *Arguing for Basic Income*. Verso. London, 1992. 275–282. old.

vagyis annak, aki valamilyen oknál fogva érdemes rá, akkor valószínűtlen, hogy lelkes támogatói volnánk egy olyan univerzális juttatás gondolatának, mint az FNA. Ha ellenben úgy gondoljuk: az állam elvi okokból nem képes megbízhatóan megítélni, kinek milyen lapokat osztott a sors, *a fortiori* azt sem, kinek milyen erőfeszítésébe kerül tenni valamit a közösségért, s ezért jobb agnosztikusnak maradnunk, akkor elkötelezhetjük magunkat az FNA koncepciója mellett.

V. „A MUNKAPIACON VALÓ RÉSZVÉTEL” VERSUS „A MUNKAPIACRÓL VALÓ KIMARADÁS”

1. Sokan vélekednek úgy, hogy mivel a megélhetést biztosító jövedelmet a munkapiacra (és a tőkepiacra) lehet megszerezni, az a helyes társadalompolitika, amely a munkaképes lakosság *teljes* (vagy legalábbis *minél nagyobb arányú*) *foglalkoztatását* tűzi ki célul. Az ennek megfelelő gazdaságpolitikai cél pedig a munkahelyek teremtésében és a munkahelyteremtést elősegítő gazdasági növekedés gyorsításában áll. Az államra hárul az a feladat is, hogy gondoskodik a munkapiac megfelelő működéséről, és képviselje mind a munkaadók, mind a munkavállalók érdekeit. Ilyenek a minimális vagy maximális bérrrel, a munkakörülményekkel vagy a munkaidővel kapcsolatos törvényi szabályozások.

A fizetett munka társadalmi presztízst jelent, és az egyének identitását is meghatározza. Ha valakivel megismerkedünk, szinte bizonyosan az egyik első kérdésünk a munkájára irányul; azaz a munkapiacra való viszonya alapján helyezük el az illetőt saját „szociális térképünkön”. Wong például úgy véli:

Akik nincsenek alkalmazásban, például a nyugdíjasok vagy a háziasszonyok, általában kisebb társadalmi presztízzsel rendelkeznek, mint azok, akik alkalmazásban vannak. Másképpen fogalmazva: a munkapiacra való viszonyuk szempontjából kevesebbet érnek.³⁵

Továbbá: a fizetett munka a társadalmi integráció eszköze is. Nemcsak arra teremt lehetőséget, hogy valaki megélhetést biztosító jövedelmet szerezzen, hanem a személyes fejlődésre, a társadalmi kapcsolatok bővítésére, a közös jóhoz való hozzájárulásra és ezáltal a társadalmi státusz kiérdemlésére is módot nyújt. Tehát valamennyi politikai közösség érdeke a lehető legszélesebb foglalkoztatottság.

Ebben a felfogásban a munka értékét a munka *piaci* értéke határozza meg. Egy munka attól értékes, ha

másvalaki számára is értéket képvisel. Ha ugyanis a kérdéses munka másvalaki számára értékes, akkor hajlandó fizetni érte; s minél nagyobb összeget hajlandó fizetni, annál nagyobb a kérdéses munka értéke.

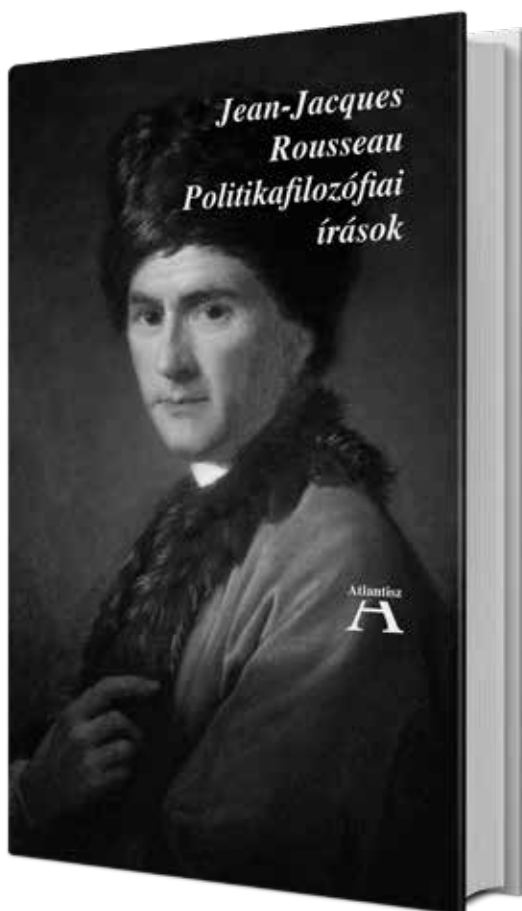
2. Vélekedhetünk másképpen is. Gondolhatjuk azt is, hogy – szemben a teljes foglalkoztatottság eszméjével – valójában az állam feladata az, hogy mindenkinek megadja a lehetőséget arra, hogy *kimaradjon a munkapiacról*.

Miért? Azért, mert a fizetett munkára *szüksős erőforrásként* érdemes tekinteni. Akár azért, mert – noha sokan vitatják – igaznak bizonyul az az előrejelzés, hogy a növekvő technológiai hatékonyság csökkenteni fogja az emberi munkaerő iránti keresletet. Akár azért, mert a technológiai fejlődés eredményeképpen átalakul a munkapiac: bizonyos típusú munkákra nagyobb, de bizonyos típusúakra lényegesen kisebb lesz az igény. Akár azért – és mi ezt tartjuk a legfontosabbnak –, mert a vég nélküli gazdasági növekedés és munkahelyteremtés ökológiai korlátokba ütközik.

Azt is látni kell, hogy a teljes foglalkoztatottsághoz és az új munkahelyek teremtéséhez ragaszkodni nem mindig hatékony, könnyen visszafelé süls el. Elképzelhető, hogy egy alacsony hozzáadott értékű előállító munkahely létrehozása és fenntartása lényegesen több költségbe kerül a társadalomnak, mint valamilyen univerzális juttatás kifizetése. Ha az állami intézményeknek olyan munkahelyeket kell fenntartaniuk, ahol foglalkoztatni kell a munkaerőpiacra egyébként – akár alkalmatlanság, akár motiválatlanság miatt – elhelyezkedni nem tudó egyéneket, az minden bizonnyal kevés nettó nyereséggel kecsegteti a munkaadót. Ráadásul hosszú távú negatív előítéletek alakul(hat)nak ki az ilyen állásokban alkalmazott munkavállalók erkölcsével és általában a közsférában uralkodó állapotokkal kapcsolatban.³⁶

Ahelyett, hogy ragaszkodnánk a teljes foglalkoztatottsághoz és az új munkahelyek teremtéséhez, inkább abból kell kiindulnunk: fizetett munkahely *szüksős* áll rendelkezésre, és nem juthat mindenkinek. Mármost, ha ez így van, akkor az államra két feladat hárul. Egyrészt biztosítania kell a munkapiacról való kimaradás lehetőségét. Azt, hogy az egyén számára valódi opció legyen, ha nem vállal fizetett munkát.³⁷ Másrészt a jelenleg rendelkezésre álló fizetett munkalehetőséget részekre kell osztani, hogy többeknek jusson. Vagyis az állami szabályozásnak a rövidebb munkaidő és a részmunkaidős állások kialakítását kell támogatnia.

Félreértés ne essék! Nem arról van szó, hogy e felfogás szerint az volna a helyes, ha a politikai közös-

---

 ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház

Tel.: (36 1) 267 6258

E-mail: atlbook@t-online.hu

www.atlantiszkiado.hu

ség két részre oszlana: a munkapiacon dolgozókra és a munkapiacról kimaradókra, hanem arról, hogy az egyén a fizetett munka és a munkapiacról való kimaradás különböző konstrukcióit váltogathassa az élete során. Például megtehesse, hogy néhány évet teljes állásban tölt, majd néhány évig nem vállal munkát, mert át akarja képezni magát, aztán néhány évig részmunkaidőben dolgozik, mert a gyerekeivel szeretne több időt tölteni stb.

E felfogáshoz az is szervesen hozzátartozik, hogy a munka társadalmi értéke nem egyezik meg a munkapiaci értékével. Egyrészt a munka értékét nem az határozza meg, hogy mások mennyit hajlandók fizetni érte, másrészt a nem fizetett munkát (gyereknevelést, idősgondozást, művészeti tevékenységet, civil szervezetekben való részvételt stb.) is épp olyan társadalmi státusz illeti meg, mint a fizetettet. Ezzel a politikai közösség tulajdonképpen azt ismeri el, hogy a piac értékítélete nem feltétlenül helyes. Az ugyanis, hogy a munkapiac történetesen milyen tevékenységet értékel, számos kontingens tényezőtől (kultúrától, technológiától, divattól, aktuális politikai helyzettől stb.) függ. Gondoljunk például arra: míg a kórházi nővérek a legtöbb helyen oly keveset keresnek, milyen sokat keresnek azok, akik például mobiltelefonok összeturmixolásáról vagy Kinder tojások kibontogatásáról készítenek videókat, melyek a Youtube-on több tízmillió (!) nézettséget érnek el. Egy univerzális juttatásnak (így az FNA-nak is) az a szerepe, hogy kiegészítse a fizetését, vagy biztosítsa a megélhetését azoknak, akik a piacon alacsonyra vagy semennyire nem értékelt tevékenységet végeznek.

E felfogásból az is egyenesen következik, hogy az elfogadhatónak tartott munkák körét nem egyedül az állam határozza meg, hanem ennek megítélése az egyéntől is függ. Ha egy politikai közösségben létezik FNA, akkor senki sincs rákényszerítve arra, hogy bármilyen munkát elfogadjon a megélhetése érdekében. Mindenkinek alkupozíciója van a munkaadókkal szemben. Mindenki maga dönthet arról, milyen munkát vállal el, mert tényleges lehetőség számára, hogy az FNA-val távol maradjon a munkapiactól.

3. A frontok világosak. Ha fontosnak tartjuk a munkapiacon való helytállás és a teljes foglalkoztatottság normáját, akkor nyilvánvalóan elutasítjuk az FNA koncepcióját, mivel az lehetővé teszi, hogy valaki kimaradjon a munkapiacról. Ha azonban úgy látjuk, hogy fizetett munkahelyből nem jut mindenkinek, és a munkapiacon kívül végzett munka éppolyan értékes lehet, mint a fizetett, akkor nyugodt szívvel támogathatjuk az FNA eszméjét. □

A NYÍLT TÁRSADALOM ELLENSÉGEI

FLECK ZOLTÁN

Az oktatás és a tudomány szabadsága éppoly halott, mint a jogállam egésze. A CEU, egy világszínvonalú egyetem kénytelen elhagyni az országot, mert az Orbán-rezsimnek nem tetszenek a jogállam, a tolerancia, a humanizmus és a pluralizmus közös modern értékei, és legfőképpen a nyílt társadalom eszméje. A török, kínai és egyéb diktatúrák mintáit követve a politikai pluralizmus leépítése nem hagyhatja érintetlenül az oktatás és a vélemény szabadságát sem. Bármi volt is a rezsim szándéka a CEU-üggyel, a címzett minden hazai oktatási intézmény minden polgára: az állam mindent megtehet, alkotmány, nemzetközi szerződések, tiltakozások semmit nem érhetnek el, csak az lehet, amit legfölül eldöntöttek.

Az egyetemi autonómia korábbi, mint a modern demokrácia, hazai története azonban éppoly tragikus, mint a magyar demokráciáé: megkésett, töredezett és csonka.

Mi mást gondolhatnánk a CEU elüldözéséről, mint hogy a címben foglalt ismert politikai minta ismét győzelmet aratott. A szabadság ellenségei súlyos veszteséget okoztak a szabadságot és a szabad szellemet szerető honfitársaiknak. Az egyetem ügyét nem érdemes jogi ügyként értelmezni, a jogrendszernek az Orbán-rezsimben szánt szerep azt is méltatlan helyzetbe hozza, aki megpróbál szakmai racionalitást keresni a pusztán hatalmi logika mélyén. Az ügy az ország jelenlegi állapotának, a demokraták kiszolgáltatottságának szimbóluma. Ahogy láthatólag értelmetlen azzal érvelni, hogy milyen tudományos, szellemi és nem mellesleg anyagi előnye származott az országnak a CEU budapesti jelenlétéből. Láthatatlanul gyengének bizonyult minden érv a hatalmi gépezettel szemben.

2017 áprilisában a Soros- és Európa-ellenes politikai indíttatás többek között a felsőoktatás szabályozásában is megtalálta a megfelelő eszközöket, olyan működési feltételeket írtak elő a külföldi alapítású egyetemeknek, amelyeknek egyedül az ellenségnek beállított CEU nem felelt meg. Azon túl, hogy nyilvánvalóan nem teljesíthető feltételeket (föderatív szintű nemzetközi megállapodás), feleslegesen nehezítő elemeket (munkavállalói engedélyek alóli mentes-

ség felszámolása), anyagi és adminisztratív terheket jelentő kötelezettségeket (otthoni campus) fogalmazott meg a kormányzat, a szabályozás nem titkolható értelmé a kormány mindenkori kegyétől való függés rendszerének kialakítása volt. Nem létezhet valami, amit nem akarnak, nincs a politikai akarattól független intézmény, ha valami létezik, az azért lehet, mert a hatalom akarja, engedi, jóváhagyja. E totalitárius gondolkodásmód elérte a kultúra, a tudomány világát, ezért a CEU ügye minden egyetem ügye, minden oktatási intézmény ügye, minden kulturális szervezet ügye és végső soron minden állampolgár ügye. Ez azonban ma nem elég ahhoz, hogy eltérítse a hatalom akarátát.

Egy egyetem, mint ahogy egy egyetemi szak léte sem egy autonómiájában egyébként megcsonkított, de szakmai szervezet, az akkreditációs bizottság döntésétől függ, hanem a kormányzat politikai akarától. Az ELTE vagy bármely más egyetem akkreditált képzéseinek bármelyikét bármikor meg lehet szüntetni tisztán politikai, ideológiai eljárásban és okokból. Miután a CEU a törvényben megkívánt feltételeket teljesítette, nyilvánvalóvá vált, hogy az igazi szándék az elüldözés, hiszen, mint mára kiderült, a hatalomnak nem volt szándékában a kikényszerített megállapodás aláírása. E játékban minden jogi, állami és politikai tényező hozta azt a formáját, ami miatt Magyarországot nem lehet jogállamnak tekinteni. A törvényalkotás elemi szabályait sem tartották be, gyorsan, titokban, egyeztetések és vita nélkül, alacsony szakmai színvonalon, inkoherenciát és bizonytalanságot gerjesztve módosították az egyetemek működési feltételeit. A 2017-es módosítást nemcsak szakmai körökben nevezik lex CEU-nak, a közvélemény számára is egyértelmű volt a szándék. De meglepőnek nem nevezhető, mert a jogrendszer tele van egy-egy személyre, intézményre vagy individuális érdekekre szabott jogszabállyal. A jogrendszer koherenciája romokban hever. Az Alkotmánybíróság addig húzta az ügyben elé terjesztett beadvány tárgyalását, ameddig kimenekülhetett a kérdés elől. Egyetlen közhatalmi, közpolitikai tényező sem létezik, amely ellenállhatott volna, vagy legalább megpróbálta volna jogszerűen teljesíteni hivatását.

Hiába volt a hazai szellemi élet tiltakozása az értelmetlen rombolás ellen, győzedelmeskedett a NER legirritálóbb általános vonása: a tudatos anti-intellektualizmus. Nem egyszerűen a populizmus szokásos sajátossága ez, hanem a jogrendszer egészét átható, paralizáló hatalmi technika: értelmetlenné váltak a szakmai érvek, használhatatlan a szakmai logika.

Hiába készült el tehát 2017 szeptemberére az a megállapodástervezet, amelyet a kormányfő nem írt alá, a törvény feltételeinek teljesítése sem jelenthet semmit a politikai akarattal szemben. Ezt az akaratot a 2018 tavaszán végrehajtott ideológiai kampány fejezte ki legjobban: Soros György, a migráció és Európa az óriásplakátokon és a „nemzeti konzultációban” mint a nemzet elleni összeesküvés elemei jelentek meg és kiszorítottak minden érvelési lehetőséget. A civil szervezetek elleni támadás, amelyben a jog szintén eszközszerepbe kényszerült, jól illeszkedett ehhez, hiszen idegen érdekeket, többek között a migrációt támogató, idegen elemek voltak a célpontjai. Végső soron persze minden autonómia.

Az egyetemek autonómiájának kikezdése azonban korábban kezdődött. A kancellári intézmény bevezetése 2014-ben, majd a Konzisztóriumé 2015-ben a szervezeti autonómia jelentős csorbítása volt, amivel azóta együtt él az összes egyetemi polgár Magyarországon, várva az éppen aktuális hatalmi szándékot. Az igazodás megéri, hiszen a kancelláron keresztül a kormány, praktikusán a kormányfő közvetlenül határozhatja meg egy-egy intézmény sorsát. Persze ehhez akár a törvényhozást is használhatja, lehetőségei végtelenek. Az egyetemi szervezeti rendszer megváltoztatása leginkább a mindennapi cselekvési terek befolyásolására való, a lebegtetett beavatkozási lehetőségek, a pénzügyi döntések, a túlbürokratizált és barátságstalanná vált szervezeti világ nyomasztó hatása betölti funkcióját. Elbizonytalanítja az elvileg az autonómiát a működés alapjának tekintő egyetemi szereplőket. Amikor 2005-ben az akkor még létező Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította a felsőoktatási intézmények esetében a gazdasági vezetés teljes leválasztását az egyetemről, az egyetemi autonómia szerves részének tekintette a gazdasági döntések viszonylagos függetlenségét, mert annak hiányában az autonómia egyéb részei is csonkulnak.

A törvény korábbi módosításakor még nem lehetett a hatalmi gépezet által Soros-egyetemnek titulált intézményt ellehetetleníteni, mert baráti intézmények is áldozatul estek volna a szigorodó feltételeknek. A jogi szabályozás még nem jogállami formájában is legalább viszonylagos általánosságot követel meg. 2018-ra azonban sikerült olyan helyzetet előállíta-

ni, amelyben egy szerződés szuverén alá nem írása vált egy egyetem működésének egyetlen, de elégséges akadályává. Minden generális norma érvényességén vagy betartásán túl. Ezért aztán a politikai, hatalmi nyomulással szemben gyenge érv lesz, hogy az oktatók a tantermekben jogszabályba foglalt kötelességüknek tesznek eleget, amikor az alkotmányosságból következő értékek és a kritikai képességek kialakítására törekszenek. Ugyanis ez a hivatkozás is elvesztette erejét, a CEU ügyében tapasztalt eljárás arról tudósít, hogy a szellem, a tudomány és az egyetemi autonómia hatalmi felszámolása közepette nem lehet önmagában a jogban bízni.

Tudni lehetett volna, hogy ez lesz a vége, hiszen a CEU 1991-es alapítása szimbolikus tett is volt. A NER a rendszerváltás ígéretével, a szabad Magyarországgal áll szemben. □

MESSZE JÖVENDŐVEL KOMOLYAN VESS ÖSZVE JELENKORT...

Hoztak egy törvényt, amelynek egyedüli értelme és célja a CEU

RADNÓTI SÁNDOR

kiüldözése Magyarországról. A CEU teljesítette a légből kapott, értelmetlen törvényi feltételeket. A magyar kormány hamisan állítja, hogy nem teljesítette, márpedig a törvényeket teljesíteni kell, és senki sem állhat a törvények fölött. Ez dióhéjban a modellje annak a politikai – esetünkben kultúrpolitikai, oktatáspolitikai, tudománypolitikai – *Gleichschaltung*nak (diktatórikus egységesítésnek, intézmények ellehetetlenítésének), amelynek általános célja, hogy minden területre kiterjessék az állam monolit hatalmát. Az intézkedést megelőzi a hecckampány, de cinikus, még csak képmutatónak is alig nevezhető legalizmusa arra kényszeríti a kárvallottakat, hogy teljesen fölöslegesen végigjárják a törvényes lehetőségeket.

Ugyanez a helyzet a Magyar Tudományos Akadémia elleni – június eleje óta napirenden lévő – támadásokkal, amelyek célja autonómiájának megvonása a finanszírozás elvonásával, s kutatóhálózatának kivonása az ellenőrzése alól. Ennek az intézkedésnek a hátterében két okot láthatunk.

Az egyik a tudományos kutatás szükségszerű kritikai szellemének elutasítása, mivel az politikai kritikaként is értelmezhető. Ez az – elsősorban a társadalomtudományokra vonatkoztatható – aggály abban a formulában jelenik meg, hogy a tudósok ne vegyenek részt a közéletben. Emlékeztetek arra, hogy a szocialista korszakban egy több mint fél évszázadig tartó cenzurális rendszer finomításának, liberalizálásának formulája volt a kutatás szabadsága a publikáció korlátozásának fenntartásával. Most, néhány évtized teljes körű tudományos és kutatói szabadsága után ilyen finom distinkcióra nem kerül sor: a kutatók ne kutasák az oktatás, a társadalmi egyenlőtlenség anomáliáit, töröljenek bizonyos bevett diszciplínákat, mint a társadalmi nemek kutatását, s Palkovics miniszter emlékeztet szavait idézve, „az MTA kutatóintézetek, amelyek több mint 90 százalékban közösségi forrásokat használnak fel, ne politizáljanak”. Vagyis a közösségi források mintegy a közhatalom jelenlegi birtokosainak tulajdonaként, a források kiosztása az ő kegyükként jelenik meg, s azok a tudományos

kutatások, amelyek a közpolitika bírálatához, korrekciójához

vagy éppenséggel elutasításához vezetnek, megengedhetetlenek. Mint az élet minden más területén, a kormányzás azonosítja magát az állammal és a társadalommal, s bármilyen független ellenőrzése vagy bírálata államellenes, társadalomellenes, közösségtelen cselekménynek minősül.

A második ok az úgynevezett versenyképesség szempontja, amely korábban megmutatkozott már az oktatáspolitikában is, a tankötelezettség leszállításában, az általános műveltséget biztosító gimnáziumok hátrább sorolásában a szakképzés javára, s hasonló szempontokat érvényesítettek az egyetemi képzésben is. E szempont voluntarizmusának, szűklátókörűségének tudományos bírálata nyilván maga is a politizálás bűnébe keveredik. Rendkívüli egyensúlyzavar jelenik meg az alkalmazott kutatások és az alapkutatások között az utóbbi kárára, s a tisztogatással megbízott innovációs és technológiai miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja azt a látszatot kelti, hogy nincs is tisztában olyan kutatások jelentőségével és értékével, amelyeknek közvetlen gyakorlati haszna nem mutatható ki. Ez a második ok kiterjeszti a kutatás szabadságának korlátozását a természet-tudományokra is.

E konkrét okok mellett a rendszabály háttérben feltűnik a kurzus általános értelmiség-ellenessége, amely a tudomány elleni harc mellett megmutatkozik az úgynevezett kultúrharcban (a független művészek elleni támadásokban), valamint a tanszabadság fenyegetésében. A hatalom a kritikai érzékkel, önálló meggyőződéssel, szabad gondolkodással *per definitio-nem* rendelkező értelmiség pusztá létében – politikai akaratképzésétől, megszerveződésétől függetlenül is – minden jel szerint veszélyt sejt, s a társadalomnak ezt a rétegét látja a reális vagy potenciális ellenzéknek.

A durva politikai beavatkozás lényegében a diktátum formáját öltötte; közismert a „véleményezés” abszurd, megalázó határideje, amely jól mutatja az Akadémia vezetőinek, köztük a jelentős matematikusnak, Lovász László elnöknek a semmibevételét. A december 6-ai közgyűlés már kész tények előtt állt: a

forrásmegvonás a költségvetésben törvényerőre emelkedett. 40 milliárd forintból 28 milliárdot csoportosították át a minisztérium fennhatósága alá. Palkovics utalása arra, hogy az MTA-nak ezentúl a legfontosabb pénzügyi feladata az akadémiai tiszteletdíjak kiosztása lesz („Az MTA szabadon rendelkezik a vagyonával, dönt arról, hogy a köztestületi tagoknak milyen életjáradékot ad” [valójában a közel 16 000 köztestületi tag közül kb. 3100 fő részesül életjáradékban – szerk.]), eléggé nyílt fenyegetés arra vonatkozóan, hogy ugyan megmarad, de engedetlenség esetén ez is megvonható. A kutatóintézetek helyzetének „újragondolásáról” egyelőre keveset tudunk, de ennek egyedüli oka az, hogy nincs, vagy nem nyilvános még a döntés. Az „állami fenntartású alkalmazott kutatóintézet-hálózat” létrehozására vonatkozó javaslatot botrányosan rövid határidővel a miniszternek december 1-jén a kormány elé kellett vinnie, s ugyancsak ez a határidő „az akadémiai kutatóhálózat struktúrájának áttekintésére és átalakítására”, de egyelőre semmilyen hivatalos írásbeli publikus információ nincs arról, hogy ez megtörtént-e, és hogy a két (vagy több?) intézethálózat miképpen viszonyul majd egymáshoz, s mindez miképpen illeszthető a jelenlegi kutatóintézet-hálózat működtetéséhez az elkövetkezendő hónapokban. Beszélnek kutatócsoportoknak, illetve intézeteknek az egyetemek alá rendeléséről, megszüntetéséről, közvetlenül a kormány alá rendeléséről, a megmaradt akadémiai intézetek „profiltisztításáról”, és így tovább. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kutatás szabadságának evidenciájára és tiszteletben tartására vonatkozó elvek lábbal tiprása, a párbeszéd elhárítása, a dilettáns sietség kizárja bármilyen pozitív megoldás létrejöttét. Az Akadémia vezetői hasonló magatartásra kényszerülnek, mint a CEU-éi: azt a bizonyosan hamis fikciót kell demonstrálniuk, hogy van mozgásterük, s elmennek annak végső lehetőségéig. Próbáltak halasztást elérni, javasoltak bizottságokat, munkacsoportokat. Így merülhettek föl olyan jelentős, de a jelenlegi helyzetben komolytalan példák, mint a német alap-kutatások függetlenségét a szövetségi tartományok anyagi támogatásával fenntartó Max Planck Intézet és az alkalmazott kutatásokat finanszírozó Fraunhofer Társaság. Javasataikat vagy elutasították, vagy nem is válaszoltak rájuk.

A hatalom láthatólag semmilyen engedményt nem kíván tenni. Ezzel lényegében megsemmisíti a tudomány autonómiáját, s a junior kutatókat vagy megszorítja, vagy kiüldözi az országból. A senior kutatók vagy külföldi *grant*okkal képesek fedezni kutatásaikat, amelyek szükség esetén szintén ellenőrizhetők, vagy különalkukkal kell kísérletezniük. Másodlagos kár, hogy az

Akadémia kutatási rendszerének állandóan szükséges, folyamatos kritikája sem kaphat hangot, hiszen az összetéveszthető lenne a gleichschaltolás melletti vokssal, vagy legalábbis a mellette szóló érveléssel.

A december 6-ai rendkívüli akadémiai közgyűlésen a résztvevők igen nagy többséggel elutasították a kormányzati kisajátítást. Csak huszonnégy akadémikus döntött úgy, hogy a hatalommal tart, rendíthetetlenül, minden körülmények között, tűzön-vízen át. 90% viszont nemet mondott. A sértetten távolmaradó, s mint hírlík, a közgyűléshez sértő és fölényeskedő levelet intéző Palkovics akadémikus, miniszter ezt a döntést méltatlannak nevezte, s ez a minősítése még némi magyarázatra szorul hónapok óta tartó zsaroló és erőszakoskodó, a párbeszédet elutasító akciói fényében. Az intézmény becsülete és méltósága meg van mentve – félő azonban, hogy ennek jótékony hatása csak a messze jövőben érvényesül. □

A kutatók és a magyar tudomány érdekében azonnali megállapodást és világos koncepciót kért az MTA közgyűlése az ITM-től

A tudomány szabadsága, az Akadémia függetlensége és az általa képviselt értékek, valamint az MTA kutatóintézet-hálózatának megtartása mellett állt ki az Akadémia Közgyűlése. Az Akadémia legfőbb döntéshozó testülete összehírd az elnök mögött: a legfontosabb határozatokat 90 százalék körüli többséggel szavazta meg. Ilyen arányú támogatással biztosították az akadémikusok további bizalmukról Lovász László elnököt, és kérték fel az Innovációs

Forrás: https://mta.hu/mta_hirei

és Technológiai Minisztérium vezetőjét, hogy az akadémiai kutatóhálózat 2019. első negyedévi költségvetését maradéktalanul bocsássa az MTA rendelkezésére.

2018. december 7. Az MTA 190., rendkívüli közgyűlésének aloldala: Közgyűlési beszámolókat rendhagyó módon Lovász László zárszóként elmondott gondolataival kezdjük.

„A magyar tudományosság helyrehozhatatlan károkat szenvedhet”

„A tudományban a másik kutató iránti nyitottság, egymás gondolatainak pontos megismerése és megértése sokszor mozdítja ki a holtpontról a vitát. Részben ez volt a célja a mai rendkívüli közgyűlésünknek is” – mondta zárszavában Lovász László. Megköszönte a Közgyűlésnek, hogy kinyilvánította, miként képzei el az MTA jövőjét, majd összefoglalta, mit tart a legfontosabbnak a következő időszakban.

„Először is úgy ítélem meg, hogy az MTA és a minisztérium közötti megállapodás nem halogatható tovább. Ha nincsen ilyen megállapodás, akkor – és itt most nem dramatizálni akarom a helyzetet, de tény – a magyar tudományosság helyrehozhatatlan károkat szenved. A kiszámíthatatlanság miatt a legtehetségesebb és legtöbbre hivatott fiatal kutatók fogják elhagyni az országot.”

Lovász László újra megerősítette, hogy a Magyar Tudományos Akadémia továbbra is partner abban, hogy a magyarországi kutatás-fejlesztés és innováció erősítéséhez minden támo-

gatót megadjon. Ennek érdekében az MTA kész arra, hogy egy szakmai alapú, a nemzetközi sztenderdeknek megfelelő átvilágítással felmérje kutatóhálózatát. Ennek a felmérésnek a megállapításai nyomán pedig akár a szükségesnek ítélt szerkezeti változtatásokra is készen állunk – mondta.

Egyértelművé tette ugyanakkor, hogy a szerkezeti átalakítások nem jelenthetik az akadémiai kutatóhálózat szétदारabolását. Egy ilyen lépés nem szolgálja sem a magyar tudományosság, sem az ország javát. Amire szükség lenne, az a minél szorosabb és minél kiterjedtebb kapcsolat és együttműködés minden érintett szereplő között a felfedező és az alkalmazott kutatások, valamint az innováció hazai fejlesztése érdekében.

ELNÖKI BESZÁMOLÓ

„Az MTA nagyon nehéz helyzetben van. Ez a helyzet pedig nem ér véget a mostani közgyűléssel” – kezdte az MTA és az ITM között az elmúlt fél évben folyó vita legjelentősebb eseményeit felidéző összefoglalóját Lovász László a közgyűlés elején. Emlékeztetett arra, hogy 2018. június 12-én az MTA Vezetői Kollégiumának ülése közben e-mail érkezett az MTA Titkárságra, amelyben az ITM a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény módosítási javaslatának véleményezését kérte 54 perces határidővel. Ez a tör-

vénymódosítás tette lehetővé, hogy az Országgyűlés által júliusban megszavazott költségvetési törvény szerint a mintegy 40 milliárd forintos akadémiai költségvetésből 28 milliárd forint átkerüljön a minisztériumhoz. Ebből 20 milliárd forintot tesznek ki az MTA kutatási intézményeinek bér- és működési költségei. „Ezzel elválasztották a kutatóhelyek működtetésének közfeladatát a finanszírozási forrásoktól” – mondta Lovász László a közgyűlésen, a lépést jogi nonszensznek nevezve. Az Akadémia elnöke kitért azokra a szavai szerint rosszindulatú, elferdített tényeket tartalmazó nyilatkozatokra, amelyek az MTA-t mint balliberális fészket bélyegezték meg. „Sikk lett az MTA-t támadni” – fogalmazott Lovász László, aki megerősítette: a szakpolitikai kérdésekben az Akadémiának nem joga, hanem egyenesen kötelessége az egyes területeken elért tudományos eredményeit ismertetni.

Az MTA és ITM közötti tárgyalások

A 7+7-ES BIZOTTSÁG, A KUTATÓHÁLÓZAT ÁTVILÁGÍTÁSA ÉS 2019-ES KÖLTSÉGVETÉSE

Az MTA és az ITM korábban megállapodott abban, hogy az MTA elvégzi kutatóhálózatának átvilágítását. A Közgyűlés megismerte a Magyar

Tudományos Akadémia Kutatóhálózati Tudományos Elnöki Bizottságának (MTA KTEB) ezzel kapcsolatban egyhangúlag meghozott javaslatait. A paritásos rendszerben megalakult, az MTA elnöke és az ITM vezetője által felkért tagokból álló testület első, november 16-i ülésén egyebek mellett azt indítványozta, hogy az MTA kutatóhálózatának 2016-os átvilágításakor született eredményeken kívül – azoknál az intézeteknél, amelyeknél ilyen értékelésre sor került – vegye figyelembe az utóbbi évtizedben külön lezajlott, nemzetközi szervezetek általi átvilágítás eredményeit.

Támogatta a bizottság azt is, hogy az értékelő bizottságokban az intézetek külső tanácsadó testületeinek tagjain kívül vegyenek részt azok a személyek is, akiket a KTEB-be az ITM minisztere által delegált tagok javasolnak. Az értékelést az adott intézet önállóan értékelhető kutatóegységei (kutatócsoportok, illetve osztályok, ezek hiányában az egyes kutatók) szintjéig kell elvégezni. A bizottság szerint az átvilágítást legkésőbb 2019. március 31-ig végre kell hajtani.

A bizottság javasolta az ITM miniszterének, hogy az akadémiai kutatóintézetek 2019. első negyedévi költségvetését – az előzőekben meghatározott átvilágításra tekintettel – szabadítsa fel.

A Bizottság tagjai

Az MTA képviselőiben: Török Ádám főtitkár, Barnabás Beáta főtitkárhelyettes, Vékás Lajos alelnök (a Bizottság társelnöke, Freund Tamás alelnök, Bokor József alelnök, Kertész András, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya elnöke, Prószték Gábor, az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatója.

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium képviselőiben: Maróth Miklós (a Bizottság társelnöke), Sótornyai Péter rektor, Závodszy Péter, Fülöp Zsolt, Láncki András rektor, Merkely Béla rektor, Kásler Miklós miniszter.

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI
MINISZTERIUM
DR. PALKOVICS LÁSZLÓ
miniszter

Tisztelt Akadémikus Társaim!

Sajnálattal tájékoztatlak Titeket, hogy a mai rendkívüli közgyűlési részvétellemmel kapcsolatos döntésemet meg kellett változtatnom. Azt reméltem, hogy a közgyűlés alkalmat ad számunkra, hogy közösen tekintsük át Magyarország új kutatás-fejlesztési és innovációs rendszerének elemeit, a jövőbeni strukturális és finanszírozási modellt, azonban kormánytagként, és a hazai tudománypolitikáért felelős miniszterként mérlegelnem kell, hogy az adott helyzetben mi a helyes. A köztestület tagjainak kiküldött anyagok nem azokról az alapvető kérdésekről szólnak amelyeknek a megvitatása az előttünk álló döntések meghozatalához szükséges, így alkalmatlanok arra, hogy érdemi tárgyalást folytassunk, egy strukturálatlan, esetleg emocionálisan fűtött vita pedig mindkét fél számára méltatlan lenne

Nyár eleje óta zajlik a hazai kutatás-fejlesztési és innovációs rendszer újraértékelése és átalakítási javaslatának kidolgozása. Arra kaptam megbízást, hogy ennek a rendszernek újragondoljuk a finanszírozási és a strukturális problémáit annak érdekében, hogy Magyarország elfoglalhassa a nemzetközi porondon azt a pozíciót, ahová tudásunk és lehetőségeink predesztinálnának. A magyar közösség a hazai tudományhoz és kutatáshoz nem méltó módon kezeli majd 30 éve a kutatási rendszerünket, és sajnos az elmúlt évtizedekben a magyar kormányok sem tekintették stratégiai ágazatnak a kutatás-fejlesztést. A közelmúltban elfogadott kormányhatározat arra ad felhatalmazást, hogy ezen közösen változtassunk: növeljük a forrásokat, ésszerűsítsük a struktúránkat és tegyük hatékonyabbá, és ilyen módon sikeresebbé a magyar kutatási és innovációs eredményességünket.

A közgyűlés elé került anyagok azonban semmilyen módon nem reflektálnak arra az ügyre, amely előttünk áll. Tudjuk, tudjátok, hogy a helyzet tovább így nem tartható. A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar kutatók az egyik legfontosabb erőforrást jelentik hazánk versenyképessége szempontjából. Én, mint a köztestület tagja tisztában vagyok az MTA történelmével, értékeivel, szerepével, és a magyar társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatásával és az elfogadottságával. Egyetlen cél vezérel: a hazai kutatás-fejlesztési és innovációs rendszer jobbá és hatékonyabbá tétele, modernizálása.

Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az egységes innovációs és tudománypolitika megteremtése tisztán szakmai kérdés. A jelenleg zajló átalakítás nem csupán az akadémiai kutatóhálózatot érinti, ez csupán egyik része a rendszernek. Az új struktúra szól a felsőoktatási intézményekről, a kutatásról, a kiválóságról, a vállalatok innovációs eredményességéről, hatékonyságról, az egész magyar kutatási és innovációs ökoszisztéma optimalizálásáról.

Szeretném nektek megerősíteni, hogy a kialakult vita semmilyen módon nem érinti, hiszen nem érintheti a köztestületet, annak működésének feltételrendszerét, kizárólag a hazai KFI rendszer felépítéséről és finanszírozásáról szól. Ezért kérem a bölcsességeket, hogy a lehető legrövidebb időn belül - a kutatók biztonsága és a hatékonyság növelése érdekében - pontot tegyünk az átalakítás végére. Bízom abban, hogy az akadémia elnökének és vezetőinek hozzám hasonlóan fontos ez a kérdés, és a kialakult helyzetet nem fenyegetésként, hanem lehetőségeként értékeli.

A magyar kormány fontosnak tartja, hogy az átalakítás átmeneti időszakában is lehetővé tegyünk az MTA zavartalan működését, hiszen alapelvünk, hogy érték nem vesztet el. Éppen ezért a kormány biztosítani fogja az intézetekben dolgozók bérét mindaddig, amíg át nem állunk az új strukturális és finanszírozási modellre, reményeim szerint ez néhány hónapon belül lezárható.

Számíthatunk rátok, a hazai tudós közösség együttműködésére az új rendszer kidolgozásában.

Köszönöm a türelmetek.

Palkovics László

PALKOVICS LÁSZLÓ LEVELE

A közgyűlésre miniszterként meghívást kapott Palkovics László is, aki azonban nem élt a felszólalás lehetőségével. Ehelyett egy levelet küldött akadémikustársainak, amelyet Vékás Lajos, az MTA alelnöke, a közgyűlés levezető elnöke olvasott fel.

Lovász László, Vékás Lajos

A STRATÉGIAI KONCEPCIÓ

Lovász László beszámolt az Akadémia és az ITM közötti tárgyalásokon történtek nyomán folyó munka egyik legfontosabb eredményéről. Arról a koncepcióról, amelyet a hazai innovációs rendszer megújításáról készített egy, az ITM-től kapott munkaanyag figyelembevételével az MTA. A koncepció az MTA tudományos osztályainak és kutatóintézeteinek közreműködésével készült.

Lovász László és az Akadémia vezetői az MTA Székház Dísztermében

Ennek főbb megállapításait ismeretve az elnök kiemelte: a hazai KFI rendszer komplex átvilágítása nélkül az MTA intézethálózatának átstrukturálása nem alapozható meg. Átszervezni csak akkor szabad, ha annak

jelentős előnyei vannak a magyar tudományosság és az ország javának szolgálatában, és ez alapos elemzéssel, jó példákkal nyilvánvalóan bizonyítható. A KFI lánc nemzetközileg is versenyképes eleme az alapkutatás, amelyben az MTA kutatóintézet-hálózata is fontos szerepet játszik. „Erre építeni kell, nem pedig lerombolni” – mondta Lovász László, aki egy labdarúgásból hozott példával is élt. Eszerint egy EB-győzelemre esélyes focicsapatot egyben kell tartani, nem pedig további csapatok között kell szétszítani a játékosait.

Az Akadémia elnöke szerint minden kutatóközpontban három alapfeladatot kell ellátni: alapkutatást, alkalmazott kutatást és társadalmi szolgáltatásokat. Ez utóbbiak között említette például a Balaton vízminőségének monitorozását vagy azt, hogy a kutatók részt vesznek az egyetemi oktatásban. Ezeket a feladatokat összeköti a közös tudományterület, amelyen belül a feladatok elosztása és az együttműködés egyaránt megvalósul. Csak így lehetséges a meglévő infrastrukturális és személyi kapacitások bevonása az innováció folyamatába.

Osztrák példára hivatkozva egy lehetséges lépésnek nevezte egy új „Institute for Advanced Study” kialakítását a globális éltudomány vérkeringésébe való intenzív bekapcsolódás és az egyetemi vagy intézeti szintű kutatások nemzetközi trendek és célok alapján való összehangolására és irányítására.

Pálkás József (balra) és Vizi E. Szilveszter

HOZZÁSZÓLÁSOK

Az ezt követő vitában felszólalók közül többen is aggodalmukat fejezték ki az MTA-val szemben megfogalmazott támadások miatt. Volt

Barnabás Beáta főtitkárhelyettes, Bokor József alelnök, Török Ádám főtitkár, Freund Tamás alelnök és Lovász László, az MTA elnöke olyan akadémikus, aki azt javasolta: a Közgyűlés határozatban utasítsa vissza, hogy egy miniszter határozza meg az MTA Közgyűlésének napirendjét, valamint azt, hogy egy olyan koncepcióhoz kéri a Közgyűlés beleegyezését, amelyet a miniszter távollétében megismerni sem volt lehetősége. Palkovics László levelére reagálva többen azt javasolták, hogy a Közgyűlés felhatalmazásával az MTA Elnöksége válaszoljon rá, tételesen cáfolva az állításait. Egy hozzászóló szerint értelmezhetetlen a miniszteri levél, mert az sem derül ki belőle, hogy mi az a koncepció, amelyre az Akadémia a tárcavezető szerint nem reagál.

A KÖZGYŰLÉSI HATÁROZATOK

A határozathozatalok sorában a közgyűlés 90 százalék körüli szavazati aránnyal fogadott el több, a Magyar Tudományos Akadémia és kutatóhálózata jövőjével kapcsolatos javaslatot. Elsőként Vizi E. Szilveszter, az MTA korábbi elnökének javaslatára az MTA Közgyűlése elismerését és köszönetét fejezte ki Lovász László elnöknek az Akadémia és kutatóhálózata integritásának megőrzése érdekében eddig kifejtett tevékenységéért, és további támogatásáról biztosította az elnököt.

Az alábbiakban az MTA vezetése által a Közgyűlés elé terjesztett határozati javaslatokat, illetve ezek eredményeit ismertetjük.

10/2018. (XII. 6.) számú közgyűlési határozat

„A tudományos kutatások eredményességének elengedhetetlen feltétele a hosszú távú kiszámíthatóság és garancia. A Közgyűlés ezért elvárja, hogy a kibővített külső tanácsadó testületek (KTT) által történő átvilágítás próbáját kiálló kutatóhelyek alapellátása biztosított legyen.

A kutatóintézet-hálózat szerkezetének változtatását az MTA csak akkor tartja elfogadhatónak, ha érdemi elemzés nyomán bizonyítható, hogy az az összmagyar tudomány érdekét szolgálja.”

11/2018. (XII. 6.) számú közgyűlési határozat

„A Közgyűlés a Magyar Tudományos Akadémia Kutatóhálózati Tudományos Elnöki Bizottság munkájáról szóló tájékoztatót tudomásul veszi, és a Bizottság határozatait támogatja. A Közgyűlés kéri az ITM miniszterét, hogy az akadémiai kutatóhálózat 2019. év első negyedév végéig szóló költségvetését szabadítsa fel a vonatkozó jogszabályi határidők betartásával, és azt maradéktalanul bocsássa az akadémiai kutatóhálózat rendelkezésére.”

11/2018. (XII. 6.) számú közgyűlési határozat

„A Közgyűlés »Az MTA koncepciója a tudomány szerepére a hazai innovációs rendszer megújításában – az ITM munkaanyagának figyelembevételével« című dokumentumot megismerte (https://mta.hu/data/dokumentumok/MTA_strategiai_koncepcio/koncepcio_1_8.pdf), és azt az előterjesztés szerinti tartalommal elfogadja. A Közgyűlés felkéri az MTA választott

vezetőit, hogy a koncepcióban foglalt elvek szerint folytassanak tárgyalásokat az illetékes kormánytagokkal, és az MTA Elnökségét, hogy állásfoglalásaival támogassa a tárgyalásokat.”

A Közgyűlés végül felkérte az Akadémia Elnökségét, hogy adjon részletes választ Palkovics László miniszternek az akadémikustársaihoz intézett, az Akadémia 190. közgyűlésén felolvasott levelére.

Az MTA 190., rendkívüli közgyűlésének összes határozata: https://mta.hu/mta_hirei/az-mta-190-rendkivuli-kozgyulesenek-osszes-hatarozata-109223

„Nem azért lettem az Akadémia elnöke, hogy asszisztáljak annak szétdarabolásához”

Az elnöki zárszóban Lovász László kitért arra, hogy interjúkban és magánbeszélgetésekben is sokszor nekiszegezték az elmúlt időszakban a kérdést: Miért nem mond le? „Hogyan tűrheti azt a stílust, amellyel az Akadémiát támadják? Hol itt a gerince?” – idézett a kérdezőktől Lovász László. Mint elmondta, szerinte a stílus nem azt minősíti, akivel szemben használják. Az elmúlt időszak akadémiai lépéseit pedig úgy értékelte, hogy „csak olyat tettünk, amit emelt fővel vállalni tudunk”.

Hozzátette: nem azért lett az Akadémia elnöke, hogy asszisztáljon – akár a lemondásával is – annak szétdarabolásához. Amíg minimális esélyét is látja annak, hogy az MTA és a teljes magyar tudományos élet érdekében racionális megoldás születik, addig marad azon a poszton,

amelyre az Akadémikusok Gyűlése megválasztotta.

Lovász László elmondta: ha nem tudná megvédeni a kutatóhálózat integritását, az abban folyó értékes kutatásokat, akkor azt kudarcként könyvelné el, és akkor valóban nem maradna számára más hátra, mint a lemondás.

„De nem erre készülök. Ha azt látom, hogy van esély a megegyezésre, van esély a magyar tudomány és az ország érdekében a vitatott kérdések tisztázására, akkor minden erőmmel ezen dolgozom a jövőben is” – mondta. Végül az MTA alapítója, Széchenyi István gondolatait idézve – „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; én azt szeretem hinni: – lesz!” – úgy fogalmazott, ő ugyanezt hiszi az Akadémiáról és annak kutatóhálózatáról.

A KÖZGYŰLÉS UTÁN LOVÁSZ LÁSZLÓ SAJTÓTÁJÉKOZTATÓT TARTOTT.

AZ ALÁBBIKBAN AZ OTT ELHANGZOTTAK ALAPJÁN KÉSZÍTETT ÖSSZEFOGLALÓ OLVASHATÓ.

A Közgyűlés elvárja, hogy az átvilágításon sikerrel átesett kutatócsoportok alapellátása hosszú távon biztosított legyen – ne kelljen erre pár évente újra pályázni.

A miniszter az MTA első negyedéves költségvetésének dologi részét (nagyjából az összeg felét) vissza kívánja tartani arra való hivatkozással, hogy egyébként „az Akadémia nem csinálna semmit”. Lovász László szerint „egy ilyen lépés méltatlan az Akadémiához is, és a kormányhoz is”.

Lovász László elmondta, hogy december 3-án megbeszélés volt az Akadémia és az ITM között. Ezen az MTA részéről Vékás Lajos, a minisztérium részéről pedig Palkovics László, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Kutatóhálózati Tudományos Elnöki Bizottságának tagjaként a szintén akadémikus Maróth Mik-

lós vett részt. Az egyik fő téma az Akadémia negyedéves finanszírozása volt. Palkovics László szerint a dologi kiadások finanszírozására van jogi lehetőség az Akadémia saját forrásaiból, míg Lovász Lászlót az Akadémia szakértői arról tájékoztatták, hogy „ez a pénzátirányítás törvényes úton nem valósítható meg”.

Palkovics László kedden délután küldött az Akadémia elnökének a hétfői tárgyalásról egy emlékeztetőt. Ebben az szerepelt, hogy megegyeztek a finanszírozás kérdésében. Lovász László szerint viszont nem történt megegyezés. Erről még szerdán este tájékoztatta a minisztert.

„Még mindig reméljük, hogy sikerül meggyőzni a kormányzatot: ne ilyen módszerekkel gyakoroljon nyomást ránk” – mondta Lovász László az első negyedéves költségvetés dologi részének miniszteri visszatartásával kapcsolatban.

Az MTA elnöke szerint a legfőbb nézeteltérés az MTA és az ITM között az alapfinanszírozás fogalmában van: az Akadémia álláspontja szerint egy intézet fennmaradásához az alapfinanszírozás, a villanyszámla fizetése nem történhet pályázat alapján – ezt garantálni kell, amíg a pályázat működik.

TISZTELETKÖR

AH. Balázs Éva születésének 100. évfordulója alkalmából kiadott, francia és német nyelvű tanulmányait és kéziratait tartalmazó kötet a nemzetközi felvilágosodáskutatók számára sokoldalú betekintést nyújt szerzőjük alkotási folyamatába. Az 1969–1970 és 1990 között keletkezett szövegek egyfelől fontos építőkövei angol fordításban a *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: An Experiment in Enlightened Absolutism* (Transl. by Tim Wilkinson. Central European University Press, Bp., 1997.) címmel megjelent főművének, ugyanakkor a magyarországi felvilágosodáskutatás egyedi megközelítéseiként is értelmezhetők.

A következő érvrendszerre alapozott, egymásra épülő tanulmányok nyomán bontakoznak ki a Magyarországon a XVIII. század közepe után megjelenő felvilágosodás jellegzetes vonásai: a társadalmi, kulturális és vallási sokszínűség; a felvilágosodás képviselőinek nem a gazdaságilag gyenge városi polgárságból, sokkal inkább az arisztokráciából, a köznemességből és az értelmiségből rekrutálódó rétegei; a felvilágosodás magyarországi híveinek elméleti, politikai és kulturális orientációjában meghatározó jelentőségű szabadkőművesség csakúgy, mint politikai szerepvállalásuk, amely a hagyományos Habsburg hatalmi elittel való együttműködéstől a nyílt politikai ellenállásig terjedt.

H. Balázs Éva munkásságának fontos jellemzője az az éles tekintet, amellyel nemcsak a felvilágosodás különböző magyarországi megnyilvánulási formáinak, de előfeltétel-rendszerének analitikus vizsgálata felé fordult. Elemzéseiben szisztematikusan tárta fel a Habsburg felvilágosult abszolutizmus jelentőségét, s ennek a felvilágosodás megjelenése, kiteljesedése, valamint veszélyeztetése szempontjából meghatározó magyarországi alakzatait. Jól nyomon követhető módon rajzolódnak ki azok a társadalmi-gazdasági konstellációk, amelyek közepette a felvilágosodás

---

L'Europe des Lumières /
Europa der Aufklärung
Œuvres choisies de Éva H. Balázs /
Ausgewählte Schriften von
Sous la direction de /
Herausgegeben von
Lilla Krász – Tibor Frank
Académie Hongroise des Sciences /
Centre de Recherche en Sciences
Humaines et Sociales – Corvina,
Bp., 2015. 424 old., á. n.

Magyarországon kibontakozott: a különböző gazdaságföldrajzi térségek és az ezekkel kapcsolatba hozható specifikus mezőgazdasági termelési viszonyok, a Habsburg-gazdaságpolitikától való függő helyzet, a többszintű bekapcsolódás a korabeli európai gazdasági életbe. Végül, de nem utolsósorban a tanulmányok nyomán kibontakoznak a felvilágosodás Magyarországra jellemző társadalmi, kulturális feltételei: a

vallási ellentétek fokozatos leküzdése; az egyre növekvő hajlandóság képzettség megszerzésére, mindenek előtt Közép-Európa iskoláinak, egyetemének (ezek sorában a Göttingeni Egyetem jelentős szerepet játszott) látogatása révén; a társiaság felvilágosult formáinak – szabadkőműves-páholyok, olvasóköriek – megjelenése; az irodalmi piac létrejötte.

A felvilágosodás magyarországi feltételrendszerének és motivációs szerkezetének pontos rekonstrukciója H. Balázs Évának lehetőséget adott arra, hogy a felvilágosodás híveinek cselekvési tereit, azok szubjektív és objektív dimenzióit behatóan elemezze. Világosan kimutatta, hogy a politikai és kulturális befolyásteremtés terén milyen lehetőségeik kínálkoztak a Habsburg hatalmi elittel való együttműködés révén, de érzékeltette ezen kooperáció szigorú határait is. Jó példa erre a szabadkőműves pátenst, amely a szabadkőműveseket illegálisba kényszerítette, az 1790. évi országgyűlés eredményeként pedig a felvilágosodás magyar hívei lépésről lépésre szorultak ki a politikából, s tevékenységük egyre inkább a kultúra területére korlátozódott.

Ezen összefüggések felismerése nem utolsósorban H. Balázs Éva beható forrásismeretének köszönhető. Nem csupán addig alig használt források tekintélyes méretű bázisát tárta fel a magyar felvilágosodáskutatás számára, hanem a már ismert forrásokra is más szemmel tekintett. Nem csak regisztrálta az általa vizsgált történeti szereplők megnyilatkozásait, elméleti érzékenysége révén sokkal inkább azt mutatta

meg, amit hősei az adott történelmi kontextusban kifejezésre akartak juttatni. Interpretációiban a pontos és igen széles történelmi ismeretei mellett a történelmi megismerés elméletéhez kapcsolható tudására is támaszkodhatott.

H. Balázs Éva publikációinak egyik legfőbb jellegzetessége a kutatási témák kreatív változatosságában ragadható meg. Az életrajzi tanulmányok mellett szintetizáló igényű írásai is ott sorakoznak. A biográfiaírás általa kezdetől fogva alkalmazott reflektáló formájának segítségével vizsgált történelmi alakjai a maguk társadalmi, kulturális és politikai konstellációiba ágyazva jelennek meg, amely megközelítés a biográfia műfajában ma már megkerülhetetlen perspektívának számít. Szintézisei az életrajzi résztanulmányaira utaló folyamatos reflexióival nemcsak színesebbé váltak, de a történelmi megismerésnek újabb, továbbgondolásra érdemes távlatait is megnyitották.

Más felvilágosodás-kutatókat megelőzve H. Balázs Éva már korán feladta a nemzeti felvilágosodásokról szóló, a szakirodalomban hosszú ideig uralkodó értelmezési keretet. A magyar aufkláristák sokszínűségének tudatában mindvégig kitartóan érvelt a *felvilágosodás Magyarországon*, nem pedig a *magyar felvilágosodás* interpretáció mellett. Kutatásaiban nyomatékosan hangsúlyozta a felvilágosodás magyar híveinek európai orientációját és téziseit az európai kontextusba való meggyőző integrációjukról. Mindeközben nem egy egységes európai felvilágosodásból indult ki, hanem elméleti következetességgel érvelt a felvilágosodás különböző európai megnyilvánulási formái mellett. Értelmezése arra a tézisére épült, hogy a felvilágosodás hívei Európa-szerte ugyanazokat a kérdéseket tették fel, amelyekre azonban kultúrspecifikus módon különböző válaszokat adtak. Más kortárs felvilágosodáskutatóktól eltérően szilárdan kitartott a felvilágosodás Európáját a kölcsönösségi alapon működő cserék lehetőségének feltételeként értelmező, a *sokszínűség egységéről* alkotott tézise mellett.

H. Balázs Éva

H. Balázs Éva összegyűjtött írásai, amelyek Krász Lilla és Frank Tibor kezdeményezésének köszönhetően jelentek meg, a felvilágosodáskutatást a legmagasabb nemzetközi színvonalon reprezentálják. A véletlen, amely e tanulmányok szerzőjét a XVIII. század kutatásához vezette, visszatekintve úgy tűnik, mind a magyar, mind a nemzetközi felvilágosodáskutatást jelentős eredményekkel gazdagította. H. Balázs Éva tanulmányai ma is igen aktuálisak, jól olvashatók az egykor innovatív tézisnek számító, napjainkra elfogadottá vált, a felvilágosodás európai dimenzióit kulturális gyakorlatként értelmező keretben.

PHANS ERICH BÖDEKER

Krász Lilla fordítása

„A FELVILÁGOSODÁS JEGYÉBEN”

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS H. BALÁZS ÉVA TISZTELETÉRE

ELTE Egyetemi Könyvtár I. emeleti díszterme, 2006. május 4–5.

2006 májusában „A felvilágosodás jegyében”/„*Sous le signe des Lumières*” címmel kétnapos nemzetközi tudományos emlékkonferenciát rendeztek az ELTE Egyetemi Könyvtárában a 2006. február 15-én elhunyt H. Balázs Éva professzor emlékére. Az előadók egyike egykori kedves tanítványa, az 1975 óta Angliában élő és a cambridge-i King’s College-ban tanító Istvan Hont volt. Bár Hont több alkalommal tartott Magyarországon előadást (például a Collegium Budapestben vagy a CEU-n), nagy valószínűséggel a H. Balázs Éváról szóló előadás volt az egyetlen alkalom, amikor a szöveget magyarul írta meg és mondta el, és ezzel összhangban a nevét is így használta. Noha a megmaradt kézíraton az egyébként is perfekcionista szerző a szokásnak megfelelően természetesen jelez-

te, hogy nem idézhető vázlatról van szó, amiben szerepet játszhatott az is, hogy két évtizedes szünet után érezhetően elszokott attól, hogy magyarul írjon a politikai filozófia és a felvilágosodás témáiról, mégis úgy éreztük, hogy a szöveg közlésre érdemes. Egy nagy magyar tudós (John Dunn nevezte így a BUKSZ 2016. 3–4. számában megjelent írásában) értő és gondolatébresztő tiszteletadása ez a szöveg az ő pályáján elindító tanárának, az 1970-es évek Magyarországon világszínvonalon alkotó patrióta történész, H. Balázs Éva emlékének.

A szövegen csak minimális szerkesztői javításokat tettünk, és néhány helyen lábjegyzetekkel egészítettük ki. Köszönettel tartozunk Anna Hontnak, hogy hozzájárult a kézirat megjelentetéséhez.

A HÉTÉVES HÁBORÚ ÉS A FELVILÁGOSODÁS POLITIKÁJA

HONT ISTVÁN

Az angol–amerikai nyelvterületen (éppúgy, mint japánul) H. Balázs professzor legismertebb munkája a *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800* című monográfia. Ez, mint köztudott, az úgynevezett tízkötetes magyar történelem egyik alrészének fordítása. Minden érdemének elismerése mellett, ki gondolná, hogy valaki a tízkötetesbe írt munkájával tudott világszínvonalat elérni, nem mint a magyar történelem ismerője – hiszen ebből a szempontból a világszínvonal máshogy néz ki –, hanem mint Európa egyik legvitatottabb időszakának, a felvilágosodásnak a kutatója.

A tízkötetes a kádári időszak második felének volt tudományos csúcsterméke, de H. Balázs professzor asszony élvezte a megírását. Ennek több oka is volt. Egyrészt ő szatírárt írt a Kádár-kormányzatról. Aki elolvasta a passzusokat az öregedő Mária Teréziáról és a körülötte kialakult korrumpált udvarról és udvaroncokról, az tudta, hogy ez Kádárról szól. Ez azonban még nem hozta volna meg a világhírt, hiszen a legtöbb olvasó nem vette észre, sem itthon, sem oda-

kint. Aki pedig igen, nem dicsekedett vele, már csak a szerző védelmében sem. Ez egy bennfentes vicc volt. Éva néni nemcsak humánus volt a diákjaihoz és sok, bár nem mindegyik kollégájához. Ő megmosolyogta a rendszert. A könyv azonban azért volt viszonylag könnyen angolra fordítható – ezt persze nem nyelvtanilag értem, mert úgy egyáltalán nem volna igaz, hanem intellektuálisan –, mert ugyanazon a hullámhosszon mozgott, mint a kilencvenes évek és a XXI. század elejének angol és amerikai történetírása. H. Balázs Éva ezt a szöveget a hetvenes években írta, és a másik ok, amiért élvezte a megírását, az volt, hogy bebetonozhatta a tízkötetesbe a felvilágosodásról alkotott nézeteit. Ez neki igazán fontos volt, mert ez volt az ő világnézete is. A felvilágosodás illúzióit nem nagyon osztotta, de pozitív programját igen. Ez tette a munkáját lefordíthatóvá és modernné. Ezért olvasható ez a része a tízkötetesnek angolul és napjainkban is, ami nem kis teljesítmény.

A felvilágosodás ostoba és kártékony értelmezése az, hogy a kozmopolitizmus évszázada vagy mozgalmá-

volt. H. Balázs Éva ezt a nézetet mélyen megvetette, és soha nem is írt róla. Aki ismerte, tudja, hogy büszke magyar volt, patrióta. Saját szellemi kiválóságával a magyar szellem kiválóságáért állt ki. Más szavakkal, H. Balázs Éva patrióta volt, és a felvilágosodást a patriotizmus mozgalmanak tartotta. A közgazdaságtan mint olyan mélyen nem érdekelte. Ő nem Berzeviczy Gergely magyar közgazdáról írt, hanem Berzeviczy Gergely magyar patrióta közgazdáról. A patriotizmus és a közgazdaságtan H. Balázs Éva szerint a magyar patriotizmus alapköve volt, éppúgy, mint a felvilágosodásé.

Ehhez a témához majd mindjárt visszatérek. Előbb azonban még egy másik témát kell érintenem, a szabadkőművességet. H. Balázs nem volt filozófus. Levéltári kutatásokat végző történész volt. Nem ideológiai okokból jutott el a szabadkőművességhez. Kiderült, hogy a magyar hazafiak szabadkőművesek voltak. Kiderült, hogy a szabadkőművesség az európai felvilágosodás korának központi intézménye. H. Balázs számára ez azt jelentette, hogy a szabadkőművesség a patriotizmus támasza volt, Magyarországon különösen. Sajnálatos, hogy ennek kimondásához valaha is – talán még ma is – bátorságra volt szükség. H. Balázs Éva kimondta. A magyar patriotizmus nem csak a XIX. században gyökerezik. Igazi alapjai a XVIII. század utolsó harmadára nyúlnak vissza. H. Balázs nézetei szerint a reformkor volt Magyarországon a XVIII. század vége és apoteózisa. Különböző okokból sokan osztják ezt a nézetet. H. Balázson kívül csak kevesen dolgozták ki vagy vitatták ennek alapjait, mint Kosáry Domokos a kultúrával kapcsolatban, és szűkebb értelemben, az ökonomiai patriotizmus szemszögéből nézve, senki más. Ez tette H. Balázst modern és maig is érdekes történésszé, túl a levéltári feltáró munkáján, amely egyszerűen elsőrangú, és mint ilyen maradandó, példamutató. H. Balázs patriotizmustörténetet írt, kifejezetten hazafias történetírást, amely soha meg sem indult afelé, hogy lecsússzon a nacionalizmus sikamlós lejtőjén.

H. Balázs nemcsak a patriotizmus és a szabadkőművesség politikai kapcsolatairól írt, hanem hangsúllyal a patriotizmus és a gazdaság, a gazdasági gondolkodás kapcsolatáról is. Én ehhez a gondolatmenethez szeretnék kapcsolódni, mégpedig az angol, jobban mondva az anglofón történetírás szemszögéből. Ez bonyolult összefüggés, mert én Cambridge-ben dolgozom, a történeti fakultáson. Mi Cambridge-ben a politikai és a gazdasági gondolkodás történetével foglalkozunk, ami H. Balázs Évának is szakmai érdeke volt. Cambridge-ben ez nemigen függ össze a gyakorlatban a felvilágosodástörténettel,

még a skót felvilágosodás történetével sem. A cambridge-i iskola úgynevezett kontextuális iskola, de ezt nem életrajzra, hanem szövegekre összpontosítva fejt ki. A szöveg kontextusa itt csak részben a történelem menete az adott időszakban, vagy a biográfia. Főleg arról van inkább szó, hogy szövegeket más, korabeli és kicsit korábbi szövegek kontextusában olvassunk. A törekvés az, hogy ne csak a legfontosabb szövegeket olvassuk, hanem a többi is, de úgy, hogy ezt kama-toztassuk a nagy szövegek megértésében is. Ebből a szempontból H. Balázs Éva munkája nagyon fontos, melynek egy lényeges része a főbb angol és francia művek kelet-európai visszfényével foglalkozik. Sokban előbbre is jár, mint az angol vagy anglofón történetírás, különösen a szabadkőművesség tekintetében. Nincs hasonló igényű munka Angliáról és főleg Skóciáról. A szabadkőművesség és a politika, valamint az úgynevezett *improverek*kel való kapcsolat nem világos. Paradox módon itt Carl Schmitt szabadkőművesség-kritikája a háttér, de ez Amerikában ma egy baloldali ideológia, mint Margaret Jacobs munkásságában¹ és baloldali politikai elméletekben. Koselleck *Kritika és válság* című munkája alig hatott, de ellenfele, Jürgen Habermas annál inkább. Félreértve megint csak, egy amúgy baloldali történetírássá vált. E tekintetben H. Balázs munkája még mindig iránymutató még Angliában is. H. Balázs e szempontból a hétéves háborút egy válságjelenségnek tekintette, és több fontos írását is innen indította. Szerencsés módon ez egybeesik Berzeviczy születésének időpontjával. Így a *Berzeviczy*-könyv azzal indul, többek között, hogy idézi Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*-ját, amelyben Kovachich azt írta, hogy a magyar felvilágosodás a hétéves háború után és annak következményeként alakult ki. A tizkötetes, a *Hungary and the Habsburgs* 1765-tel kezd, a hétéves háború utáni válsaggal. Az osztrák és a német fejlődés H. Balázs

1 ■ Margaret Jacobs: *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1991.

2 ■ Linda Colley: *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. Pimlico, London, 2003.

3 ■ John Brewer: *Sinews of Power. War, Money and the English State*. Knopf, New York, 1989.

4 ■ Az itt érintett kérdéskörök részletesebb kifejtését lásd Istvan Hont: *The Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. The Belknap Press, Cambridge, Mass., 2005.; Istvan Hont: *The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury*. In: M. Goldie – R. Wokler (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 379–418. old.; Istvan Hont: *Politics in Commercial Society*. Ed. by B. Kapossy – M. Sonenscher. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2015.

Éva könyvében világosan a kríziskezelés és a hatalmi versengés hatványa. A modernizáció és a gazdaságpolitika ennek volt eszköze. Tehát a politikai gazdaságtan is az volt. Ez nem új meglátás, de egy részben elfeledett érvelési mód. A XX. század tönkretette, mind a jobb-, mind a baloldalon. H. Balázs e tekintetben a XIX. századi historiográfia tradícióit követte, a XX. századi és különösen a közép- és késő XX. századi ellenében. Ahogy a munkája fejlődött, a XIX. századi, Marczali-típusú koncepciót kiszorította egy autentikus XVIII. századi hang. H. Balázs a versengés fogalmát azért helyezte történetírása középpontjába, mert ezt találta a forrásokban. Ilyen szempontból munkája, minden francia orientációja ellenére, nem az *Annales*-ra, hanem Franco Venturi olasz történetírására emlékeztet. H. Balázs munkáját nemzetközileg leginkább a *Settecento riformatore* magyar változatának lehet tekinteni. Az angol történetírás manapság jutott el oda, hogy ennek fontosságát komplex módon ábrázolja. Linda Colley *Britons* című munkája² és John Brewer *The Sinews of Power* című könyve³ ma elmondja azt, ami egy Schmoller számára közhely volt. A politikai és a gazdasági gondolkodás történetében ez még mindig viszonylag újdonság.⁴ Kardinális kérdés, hogy észrevegyük, a fiziokraták a hétéves háború alatt tűnnek fel, amikor Quesnay megmagyarázza Mirabeau-nak, hogy civilizáció- és kereskedelemkritikája hiányos vagy téves alapokon nyugszik. A fiziokrácia politikai elmélet volt, nem csak gazdasági, amely a hatalmi pozíciókra ugyanúgy koncentrált, mint a gazdaság analitikus elméletére. Franciaország felvirágzását akarta, és folytatta a XIV. Lajos-i colbertizmus éles kritikáját. Szellemileg Fénelonra ment vissza, a *Telemachus*-ra, és a rendbe tett, szektorálisan kiegyensúlyozott, logikus gazdaság radikális reformeszméjét hirdette. Ebből a szemszögből fontos meglátni, hogy Adam Smith könyve, *A nemzetek gazdagsága*, egy ellenstratégiát kínált, amely a colbertizmus radikálisan javított, de körvonalaiiban mégis csak colbertista változata volt. Az etatizmus hiányzott belőle, többek között, éppen azért, mert nem akarta a gazdasági szerkezetet nagy állami reform tárgyává tenni. Hogy miként lehet Smith versenysztratégiáját Kelet-Közép-Európára alkalmazni, az ugyanúgy kérdés volt akkor, mint ma is. Pillanatnyilag az a fontos, hogy Smith szintén a hétéves háború alatt kezdte mérlegelni nézeteit, noha a könyv csak Turgot bukása idején jelent meg. Smith nem lehet megérteni az 1750-es évek jobb megértése nélkül, amikor Smith francia irodalmat olvasott. A Gournay-kör nélkül e kor nézeteit csak félreérteni lehet. Ugyanez vonatkozik Hume-ra is. Mind Hume, mind Smith bírálója

lója volt a hétéves háború brit stratégiájának, és félt a következményeitől Britanniára nézve. A háborúnak világtörténeti következménye volt Amerika, az USA születése, de a francia forradalom is. Rövidebb távon azonban a háború nagy bizonytalanságot okozott. Brit szemszögből nézve ez azt jelenti, hogy ami kívülről szolid és győzelmes nézetrendszernek látszik, az belülről egy elkeseredett vita és bizonytalanság kifejezője volt. Hume attól félt, hogy Anglia győzelme pirruszi volt, és hanyatlását fogja előidézni. Ez nem különbözött az európai gondolkozástól annyira, mint sokan ma is hiszik. Hogy hogyan is értsük Adam Smith gondolkozását, az még nem befejezett kérdés. Sőt. Végiggondolásában a magyar történelem is fontos, és ebben H. Balázs munkája nagy segítségünkre van. H. Balázs Évát a történelem komplexitása érdekelte, és talán emiatt nem lehetett megírnia a *Berzeviczy* második kötetét. Már tudta, hogy mit nem lehet, gondoljunk csak arra a megjegyzésére, hogy ő a középső korszakában Göttingát túlértékelte. Gondoljunk csak itt a szabadkőművesek komplex gondolkodására. Fénelont négyszer fordították magyarra. Ez nem merkantilista gondolkodás volt, és kétségkívül nem colbertista. Sully és Colbert együtt nem fértek el könnyen. Itt térnek vissza a hétéves háború kérdéséhez. Nincs még meg a háttér a XVIII. század politikai eszmetörténetének megírásához. Hume és Smith mögött, ugyanúgy, mint a Gournay-iskola és a fiziokraták mögött is ott állt az abszolutizmus kérdése a gazdaságpolitika függvényében. Montesquieu, mint Balázs Éva szüntelen emlékeztetett rá, központi figura volt – de Montesquieu alternatíváira koncentrált, még ha Montesquieu szellemében is. Bizonyos kérdésekben a magyar alkotmánytervek, amelyekről Balázs Éva sokat írt, nem montesquieu-iek voltak, hanem a demokratikus monarchia arisztokráciaellenes nézeteit követték, még ha arisztokraták írták is őket. D'Argenson itt nagyon fontos. A politikai gazdaságtanban Jean-François Melon *Politikai esszé a kereskedelemről* (*L'Essai sur le commerce*) című könyve volt jelentős. Ez a harmincas–negyvenes években egyedülállóan fontos könyv volt. Ő vetette föl előre a kereskedelmi háború veszélyének gondolatát, amit aztán a hétéves háború részben meg is valósított.

Melon könyve egy modellel kezdődött, amely három vagy négy szigetet írt le, közülük mindegyik specializálódott. Így békésen rászorultak egymásra, és kereskedtek, de amint az egyik diverzifikálta a gazdaságát, már nem függött többé a többiektől. A szakosodott gazdaságok így kiszorultak a cseréből. Ennek, ahogy Melon nyíltan ki is mondta, háborúhoz kellett vezetnie. A konfliktus kimenetele azonban a mono-

polista nemzet győzelmével is végződhetett. Így a katonai és kereskedelmi hatalom egy kézben összpontosulhatott. Ezt a franciák Angliáról mondták, és mint tudjuk, ez vezetett is háborúra. Melon válasza az volt, hogy Franciaország is lehet a győztes, ha megfelelő gazdaságpolitikát folytat. A következtetések bonyolultak voltak, de Nápolytól Skóciáig és Közép-Európáig mindenki felfigyelt Melon elemzésére. A hétéves háború során sok francia gondolkodó Anglia ellen kereskedelmi háborút akart. A kereskedelem nemcsak gazdasági, hanem katonai és hatalmi kérdés is, ez Közép- és Kelet-Európában világos volt. Nézzük meg, még ha nagyon röviden is, mit írtak kevésbé ismert szerzők erről. A svájci Georg Ludwig Schmid, aki elmenekült Weimarból, amikor Frigyes lerohanta Szászországot, esszéiben kimondta, hogy az agrárkérdés stratégiai kérdés.⁵ Élelmezés nélkül nem lehetett háborút nyerni, és az agrármánia ezért is központi kérdéssé vált. Ez európai divat volt, de ez az interpretációja, amely a kortársak számára nyilvánvaló volt, ebbe az országba is nyilván eljutott. Sokszor még most is leírják, hogy Justi és kicsit később Sonnenfels kameralisták voltak. De inspirációjuk francia volt. Justié különösen. Ezt mutatja részvétele a poszt-montesquieu-i kereskedelmi arisztokrácia vitában és érdeklődésében a Saint-Pierre-t követő európai béketervek esetében is. Már porosz szolgálatban írta híres röpiratait a hatalmi egyensúly délibábjáról és még inkább a kereskedelmi egyensúly délibábjáról. Itt kimutatta, hogy a hatalmi egyensúly elmélete machiavellizmushoz vezet, a kereskedelmi egyensúly elmélete még inkább. Ha a hatalom a gazdaságon múlott, és emiatt minden ország gazdasági növekedését mindig figyelni kellett, nehogy a katonai egyensúly felbillenjen, akkor a béke egyáltalán nem volt lehetséges. Ha egy ország gazdaságilag felemelkedett, akkor szomszédai háborút indíthattak az egyensúly visszaállítására. Ezzel a logikával a gazdasági növekedés Európában nem békéhez, hanem háborúhoz vezetne. Ehelyett, írta ő, a szabad kereskedelmet kell támogatni, de szelektíven. Ha Angliának szabad volt megtartania a *Navigation Actet*, akkor másnak is. Ahelyett, hogy másokra irigykednének, az államoknak a termelési árakat kell csökkenteniük. A gazdag országok, állította Justi Montesquieu és Hume nyomában, kiszorulnak a piacról magas béreik miatt. Ezért érdemes az ipart támogatnia és fejlesztenie mindenkinek, és főleg a lemaradt országoknak, amelyek fel akarnak zárkózni.

Ez csak egy példa arra, hogy milyen sokszínű és változatos volt ennek a korszaknak a politikai és gazdasági gondolkodása, és hogy mennyire összefüggött a nemzeti biztonság, uralkodói forma és nemzetkö-

zi verseny kérdéseivel. Ezt H. Balázs Éva jól tudta és értette. Jól megírni a *Berzeviczyt* és a térség történetét 1848-ig nem lehet a hagyományos történetírási sémakon belül, és különösen nem azokkal az eszmetörténeti kategóriákkal, amelyek általában véve rendelkezésre állnak, legalábbis legtöbbször számára, itt és máshol. Hogy a késő XVIII. század folyamatos-e a XIX. első felével, avagy sem, az attól függ, hogy ki honnan indul az érveléssel, és mennyire vakítja önnönmagát hibás kategóriákkal. A patriotizmus és a nacionalizmus szembeállításában ebben a fekvésben valószínűleg hamis. H. Balázs Éva évtizedekig harcolt a hamis kategóriák ellen, kezdve a felvilágosodott abszolutizmus rémével. Ezeket a megkövesedett részmevlátásokat jobb kategóriákkal nehéz helyettesíteni. De ha életrajzokra, csoportosulásokra, vitákra összpontosítunk, akkor ezek a nagy absztrakt kategóriák sokszor elolvadnak. H. Balázs stratégiája a korrózió volt és a történelem részletes rekonstrukciója. Ezt nem tudta befejezni, nem is tudhatta, még ha szerencsésebb időszakban élt volna is. De erre vezette minden tanítványát és barátját. Ez nem valami empirikus stratégia volt a jó elmélet és a jó értelemben vett spekuláció ellen. H. Balázs Éva szeretett spekulálni. Csak inkább úgy gondolta, hogy jól spekuláljunk, és tudásra alapozva. Ezért volt nagy történész és nagy pedagógus, és ezért élte túl a rossz spekuláció évtizedeit. Ezért látott érdekes forrást ott, ahol mások gyakran csak ásitottak. Ezért lesz olyan nehéz az ő munkásságát folytatni az ő képességei, forrástudása és ugyanakkor egészséges politikai szkepticizmusa nélkül. □

---

5 ■ Istvan Hont: Correcting Europe's political economy: The virtuous eclecticism of Georg Ludwig Schmid. *History of European Ideas*, 33 (2007), 4. szám, 390-410. old.

Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások

Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867. Osiris, Bp., 2018. 350 old., 2980 Ft

A feltűnő címlapképen az előtérben ropja a táncot a XIX. századi sztereotípiának megfelelő Magyar Miska, akinek a talpalávalót két muzsikusz, egy cseh és egy osztrák szolgáltatja. Igaz, hogy az élclap címében *Bolond ez a Miska* – nyilván mert úgy táncol, ahogy a „burgerek” húzzák, pedig kezében a „Ne bánts d a” (tudniillik „magyart”, Zrínyi Miklóstól kölcsönözve) feliratú mángorló. Ebben, a stílusában és tartalmában egyformán kifejező rajzban (feltehetőleg Jankó János műve) rápillantásra megismerhető a kötet tartalma: a magyar sajtó, ahogyan azt a Habsburg-provizórium látta a szabályozás, az ellenőrzés és a szubvenció tárgyaként, illetve mint a kormányzati információk és a *gutgesinnt* állampolgári nevelés fóruma. Ezek az 1860-as évtized magyar sajtója létezésének keretei.

Hála Deák Ágnes kiterjedt kutatásainak, mindent, valóban mindent megismerhetünk, ami megismerhető abból, hogy a Schmerling-adminisztráció hogyan tekintett a magyar sajtóra, és mit akart kezdeni vele. Majdnem egy évszázad elteltével, Angyal Dávidnak a Bach-korszak sajtóviszonyait feldolgozó műve (Angyal Dávid [szerk.]: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Pesti Lloyd-társulat Könyvnyomdája, Bp., 1922. [Magyarország újabbkori történetének forrásai]) könyvnyi méretű, több mint 200 oldalas bevezető tanulmánya után Deák Ágnes most teljessé tette a magyar sajtóviszonyok történetét az „abszolutizmus korában”. Nem túlzás azt állítani, hogy az 1849 és 1867 közötti korszak sajtóviszonyainak legális és közigazgatási feltételeiről, hatósági működéséről és működtetőiről nem lehet többet mondani, mint amit Angyal Dávid, majd most Deák Ágnes feltárt. Ebből a teljességből persze további, vonzó

történelmi feladat következhet a megteremtett alapokra hagyatkozva: a kor magyar szereplőinek érzései, állításai és kombinációi immár összevethetők a tényleges viszonyokkal, keretekkel, illetve hitelesen, mentségek nélkül megítélhetővé váltak a szerkesztői és publicisztikai teljesítmények. (Megelőlegezem, hogy például a gyakori önsajnáló és önfelmentő állítások nem elhanyagolható része kerülhet majd új megvilágításba.)

Deák Ágnes monográfiája a sajtót illető közigazgatás történetét fogja át: a „sajtórendtartás”, a sajtóirányítás elveit és módszereit, az eljárások fajtáit, a cenzúrázás „pótszereit”, a nyilvántartásokat, illetve a támogatás, a szubvenció változatait tárja fel. A korábbi szabályok 1860–61-es alkalmazásának nehézségeivel indítja a rendszer ismertetését, majd a következő évek sajtóirányításának dilemmáival (pl. különböző hatalmi tényezők eltérő nézeteivel arról, hogy birodalmi ügy-e a sajtófelügyelet), illetve a magyarországi sajtóirányítás vezetőinek és hivatalnokainak bemutatásával folytatja, miközben megrajzol egy-egy plasztikus hivatalnokportrét (például Okolicsányi Zsigmondét vagy Fluck Edéét). Így érkezik el az 1860-as évek magyarországi sajtóstatistikáinak kérdésköréig. Ez természetesen elsősorban a pesti sajtóra vonatkozik ugyan, de lehetőség szerint itt is, a monográfia más helyein is adatokat közöl az eddig gyakorlatilag fehér foltnak nevezhető vidéki sajtóról, a függelékben pedig közli a lapok negyedéves példányszámainak kimutatását, amivel egy újabb korszakra vonatkozóan lehet foglalkozni a publicitás mértékéről. „Kormánypropaganda” megnevezés alatt a két „független félhivatalos lapot”, az *Ungarische Nachrichtent* és a *Sürgönyt* mutatja be részletesen, majd a „támogatás és tűrés” útvesztőit felderítő fejezetek következnek, hogy végül az 1865 nyara és 1867 tavasza közötti, az osztrák–magyar tárgyalások és a kiegyezés előkészületei során követett kormányzati magatartás határozatlanságainak és buktatóinak részletezésével vezesse ki a magyar sajtó korabeli történetét a központosított birodalmi sajtóirányítás zsákutcájából.

A szép nyomású szöveg közti illusztrációk a karikatúra eszközeivel nemcsak kommentálják a politikai eseményeket és szereplőket, de többször közérthető háttérmagyarázattal is szolgálnak. Ezek a karikatúrák a magyar sajtó történetének fontos új stádiumát érzékeltetik: az élclapok a politika megindult demokratizálódásának első nyilvánvaló dokumentumai, velük és bennük válik nyilvánvalóvá, hogy a politika és alakítói már a nyilvánosság szereplői lettek, és a nyilvánosság is értelmezi őket, véleményt formál róluk, akár populáris módon.

A szerző monográfiáiban már megszokhattuk a gazdag kéziratos forrásanyagot, ez ebben a kötetben sincs másként: állításainak jelentős részét az Országos Levéltár, az MTA Kézirattára és a bécsi Staatsarchiv iratanyagával támasztja alá – másképp fogalmazva nagyrészt eddig ismeretlen anyagot dolgozott fel. A tényeknek nevezhető adatok döntő jelenléte eredményezi, vagy legalábbis hozzájárul Deák Ágnes higgadt, távolságtartó előadásmódjához, a következtetések óvatos kezeléséhez, és bármiféle áthallás messzi elkerüléséhez (ami pedig a téma kapcsán akár kézenfekvő is lehetett volna).

A közigazgatás-történeti szempont elsőségből következik, hogy szokatlan sajtótörténeti mű született, amelyben a sajtó és publicistái többnyire csak az igazgatás tárgyaként jelennek meg. A magyar sajtótörténetek általában, a Bach- és a Schmerling-korszakra nézve különösen csak a magyar sajtó és közreműködői szempontjait, sőt létezését veszik figyelembe – szellemisziget-komplexus –, amelyben minden jelenség csak általunk jön létre és ránk vonatkozik; a különböző megtorlások is csak minket, magyarokat sújtanak. Némi sarkítással viszont azt mondhatjuk, hogy Deák Ágnes a magyar sajtót a Habsburg-közigazgatás szemével nézi, aminek fontos következményei vannak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a haditörvényszéki eljárásoknak csak töredéke volt sajtóügy, bármennyire ezek álltak is az érdeklődés előtérben. Hitelesen alátámasztva szögezi le, hogy „[a] magyarországi, jóval szigorúbb sajtórendészeti előírások

mellett sem voltak a haditörvénytől származó ítéletek számottevően súlyosabbak, mint a birodalom nyugati felében” (228. old.).

Nemzeti szellemű sajtótörténeti felfogásunk szerint az 1860-as évtized két (joggal) legjelentősebb publicistája-szerkesztője Kemény Zsigmond (*Pesti Napló*) és Jókai Mór (*A Hon*) volt. Deák Ágnes művében azonban bármennyi részinformációt találunk is róluk, a főszereplő mégis a félhivatalos *Sürgöny* – amelynek a magyar sajtótörténet-írásban Deák végzi el először részletes bemutatását – és szerkesztője, Kecskeméthy Aurél.

Kecskeméthy, azonkívül, hogy Kemény Zsigmond mellett az 1850–60-as évek legkiválóbb politikai elemzője és Kákay Aranyos néven a magyar politikai satíra megteremtője, karakterként és szellemi jelenséggént is különleges helyet foglalt el kortársai között. Öröklődő megbélyegzésének valójában két fő oka volt: nagyon rossz véleménnyel volt Kossuth politikai szerepléséről és jelleméről nemcsak a forradalom és szabadságharc idején, hanem az emigrációban is, és ezt hangoztatta is; másrészt pedig, amint ő maga megfogalmazta: „mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára vagyok, s csak mint ilyen vagyok magyar.” (*Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878*. S. a. r. Rózsa Miklós. Franklin-Társulat, Bp., 1909. 82–83. old.) Bár személyében közkedvelt és széles körben olvasott volt életében, Csernátony Lajos aljas támadásai, majd naplójának botrányos minőségű kiadása a nemzeti koalíció kormányzása idején – sajtó alá rendezőjének szinte a Rákosi-korszak hangját megelőlegező minősítése szerint „a hatalomvágytól s éhes epikureizmustól megszárdult [...] Kecskeméthy most már vakon vetette magát a reakció karjaiba” (uo. XLV. old.) –, mind a publicisztikában, mind a történeti szakirodalom jelentős – függetlenségi, kossuthiánus stb. – részében a cinikus, nemzetáruló értelmiségi szimbólumát formálta meg belőle, s ennek megfelelően bármennyire megkerülhetetlen volt is működése ebben az időszakban, legfeljebb szükséztől említésre méltótták.

Deák Ágnes most mintegy rehabilitálja Kecskeméthy, részletesen dokumentálja diplomatikusan megőrzött függetlenségét, ami a viszonyokat tekintve gyakran a kötéltanc egyik formája volt. Műveltsége, publicista tehetsége és feladatvállalási készsége nélkülözhetetlenné tette őt a kormányzat számára: az egyetlen „konzervatív” újságíró volt, aki méltó vetélytársa lehetett a népesebb, a magyar társadalomban szinte kizárólagosan elfogadott és népszerű ellenzéki újságíróknak. „Kétségtelenül ő volt a legtehetségesebb újságíró a konzervatív táboron belül – szögezi le Deák Ágnes – [...] minden konfliktus ellenére újra és újra rá voltak utalva a magyarországi döntéshozók, ha egyáltalán esélyt akartak teremteni arra, hogy színvonalas és valamelyest hatást gyakorló kormányzati politikai propaganda folyjék. Kecskeméthy egyszerűen nélkülözhetetlennek bizonyult.” (120. old.)

A „propaganda”, „kormányzati propaganda” kifejezések a monográfia kulcsfogalmai közé tartoznak, ezért jelentésüket talán nem lett volna haszontalan pontosítani. A fogalom mai értelmére, megszorítás nélküli használatára gondolva, kérdéses, hogy a birodalmi és a magyar kormányoknak a nyilvánosság befolyásolására vonatkozó törekvései, agitációja kormánypropagandának tekinthető-e, pontosabban, hogy létezett-e akkor és ott egyáltalán kormánypropaganda. A propaganda feltételezi a tömeg, a közvélemény befolyásolására irányuló tudatos, szervezett törekvést, egyoldalú állítások vagy az információk – tények, érvek, szóbeszéd, féligazságok vagy hazugságok – célzott terjesztésével. Az ilyen szervezett állami propaganda megjelenésének ez még túlzottan korai ideje lett volna, tekintve, hogy azt az első világháború totális hadviselése hívta életre világszerte. A szónak a XVII. századtól élő használata (eredeti jelentése szerinti „terjesztés”, lásd a jezsuita *Propaganda fidei*) szervezetek vagy egyének tevékenységét jelölte, amellyel nézeteiket terjesztették, befolyásolni akartak, valójában publicitást kívántak biztosítani. Például a magyar forradalom és szabadságharc angliai támogató-

it is Hungarian Propaganda Committee néven szervezte meg Pulszky Ferenc. Szervezett kormányzati propagandáról a monográfia sem szól; de számos adattal dokumentálja, hogy a tilos kérdésekről, megsértőik büntetéséről, elhallgattatott szerzőkről és művekről intézkedtek a hatóságok, állami-kormányzati hirdetések megjelenését kívánták meg – ez volt az újságok „Hivatalos rész” rovata –, és a szerkesztő figyelmébe ajánlották, hogy foglalkozzék egyes, számukra fontos kérdésekkel. Tehát nem kidolgozott propaganda-irányelveket alkalmaztak, hanem mindig adott személyek kívánták a saját felfogásukat érvényesíteni, így aztán jelentősen különbözött egymástól az, amit és ahogyan például gróf Forgách Antal kancellár vagy gróf Pálffy Mór helytartó megkívánt, illetve amit aztán a hierarchiában lefelé haladva egyes hivatalnokai közvetítettek. Ilyen széttartó és egymáshoz ellentmondó elvárásokat nem tekinthetünk kormányzati propagandának.

Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogy a sajtóellenőrzés apparátusa, a kormányzati vezetők és hivatalnokok folyamatos foglalkozása a sajtóval – vagy azért, mert renitens, vagy azért, hogy biztosítsa az állampolgárok „megnyugtató” tájékoztatását –, a sajtó irányítóinak munkája és a törvényszékek perekkel való fásztása, valamint a tekintélyes összegű szubvenció milyen léptékű, nagyságrendű sajtó „helyes” működését kívánta biztosítani. Mekkora volt ennek a sajtónak a publicitása? Deák Ágnes kutatásaiból és összegezéseiből az derül ki, hogy a viharos 1861. esztendő vége és a kiegyezés között egyetlen magyar nyelvű újság, lap, folyóirat sem érte el a hiteles példányszámot – csak előfizetni lehetett a lapokra, megvásárlásukra nem volt lehetőség –, a nagy költséggel és nagy munkával létrehozott hivatalos/félhivatalos lapok ennek egyharmadát sem érték el. Egyedül a *Pester Lloyd* volt képes egy negyedévben a tízezres példányszám fölé emelkedni, amit kereskedelmi, gazdasági információinak német nyelvű publikálása tett nemzetközi érdekűvé. A pest-budai rendőr-igazgatóság területén megjelent lapok, azaz az országos hatókörű

sajtó legmagasabb összpéldányszáma 1861 végén megközelítette a 100 ezret, de az évtized közepére még ez az ország lakosságához viszonyított szerény szám is visszazuhant, és alig haladta meg a 60 ezret. Az egyes politikai lapokra 1861-ről 1862-re ötödével-negyedével kevesebb példányban mutatkozott igény, ami jelzi, hogy a nemzet apátiába süppedt, pedig még a legmagasabb példányszám is csak nagyon alacsony szintű nyilvánosságot jelentett. Mivel a szóban forgó központi terület sajtójának jelentős többsége magyar nyelvű volt, célszerű ennek a lehetséges publicitását megnéznünk. A hatvanas évek végén a szűkebb Magyarországi magyar anyanyelvű lakossága megközelítette a hatmillió főt, de ennek valamivel több mint a fele analfabéta volt. (1869-ben, amikor a teljes osztrák birodalomrészen 1000 lakosra 16,2 lap jutott – de Alsó-Ausztriában 92 lap! –, Magyarországon a legjobban ellátott, a sajtóügyekben illetékes pesti esküdtsték területén is ennek csak valamivel több mint a fele, ami a Monarchia két fele közötti sajtóellátottsági arányt jól érzékelteti.)

Ha egy hatalom a sajtót, a médiát centralizáltan kézben akarja tartani, közigazgatási kérdésnek tekint, ez csak ideig-óráig sikerülhet, és együttműködésük addig is zökkenőkel terhes. Azt, amit máig sajtónak ismerünk, céljait, működése jellegét tekintve a felvilágosodás teremtette meg, és a liberalizmus eszmevilága táplálta. Ha egy kormány, egy állam csak propagandaeszköznek tekintette, mindig csak fél sikert tudott elérni. A monográfiát továbbgondolva nem is nagyon meglepő a tanulság: a sajtóirányításban sincsen új a nap alatt: a 3 T – tiltás, túrés, támogatás – nem Aczél György leleménye, bár akár tudhatta volna, hogy ez a sajtóellenőrzési-irányítási módszer már az 1860-as években is csak rossz hatásokkal és igen rövid távon működött.

Robert A. Kahn: A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Szerk. Koltay András. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 555 old., 6520 Ft

Ennek a válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetnek az összes darabja ugyanattól a szerzőtől származik. A gyanútlan olvasó könnyen azt hiheheti, hogy monográfiát tart a kezében. Erre utal a részek és fejezetek címe is, amelyek mintha logikai ívet alkotnának.

A figyelmes olvasót azonban csaldásként érheti, amikor rájön, hogy nem erről van szó: a könyv nagyjából tematikus csoportosításban az amerikai Robert A. Kahn korábban tudományos folyóiratokban megjelent cikkeinek fordítását tartalmazza. Mivel ezek a cikkek egymástól függetlenül, gyakran több év, akár egy évtized különbséggel jelentek meg, tartalmuk lineárisan nem függ össze egymással: azonos gondolatvilágot tükröznek ugyan, de sok az átfedés, a gondolati ismétlés és a keresztutalás. Erényei ellenére a kötet így nem valószínű, hogy azt a koncepcionális következetességet, amelyet egy ilyen tekintélyes, egyszerűs kiadványtól elvárnánk. Szöveggyűjteménynek lenne tekinthető, amely feldolgozza a gyűlöletbeszéd témáját amerikai és európai perspektívából – csak hogy a szöveggyűjtemény akkor átfogó és informatív, ha több szerzőtől mutat be válogatást a választott témában. Egyetlenegy szerző munkásságának egy kötetbe foglalása inkább a szerző előtt lerótt tiszteletadásnak tekinthető, semmint a közönség információéhsége kiszolgálásának, és főként érett, jelentős elméletalkotók „életművének” illetően megjelenítése érdemel figyelmet. Robert A.

Kahn azonban inkább fiatal elméleti jogtudós, akinek az – egyébként igen rokonszenves – attitűdjére sokkal jellemzőbb a kérdésfeltevés, az új ajtók nyitogatása, mintsem a koncepcionális válaszok megadása. A szerző újszerű megközelítése, gondolati nyitottsága kétségkívül figyelemre érdemes, azonban tanulmányainak szinte teljes gyűjteménye, úgy tűnik, túllő a célon, mert a kérdésfeltevések, a témák tárgyalása ismétlődik, és egy idő után már nem nyújt újat.

Kahn a gyűlöletbeszéd jogának talán a legelkötelezettebb kortárs amerikai kutatója, munkássága szinte kizárólag e körül forog. Szemléletében több szempontból is újszerű: nem is annyira jogelméleti, mint kulturális, történeti és társadalompszichológiai megközelítésben elemzi a jogi szabályozások, bírói döntések hátterét. Meghatározó jellegzetessége az összehasonlító szemlélet, amellyel az egyes társadalmak eltérő körülményeit figyelembe véve keresi a választ a jogi, szabályozásbeli eltérésekre. Megállapítja, hogy a jog – vagy akár egyetlen szabadságjog, a szólásszabadság – identitásképző tényező is lehet, például az amerikai nép számára, és mint ilyen alkalmas arra, hogy kifejezze „kivételességét” a világ népei között. Amerikaiként épp az a kivételes, hogy Kahn érdeklődik a gyűlöletbeszéd európai szabályozásai iránt, ráadásul külön figyelmet fordít számos ország egyedi megoldására. Empatikus anélkül, hogy feladná az amerikai nézőpontot, ez pedig különlegessé teszi a magyar olvasó számára: viszonylag ritkán olvashatunk olyan, az európai jelenségeket összehasonlító, elemző tanulmányt, amelyet amerikai szemzőkből írtak.

Ugyancsak szimpatikus a szerző indíttatása, amelyet három pontban foglal össze a magyar kötethez írt bevezetőjében:

1. A globalizálódó világ elengedhetetlenül teszi, hogy megértsük az egyes országok gyűlöletbeszédrel kapcsolatos eltérő felfogását. – Habár e helyütt nem nevesíti, de nyilvánvaló, hogy az internet révén megvalósuló, határokon átlépő kommunikációra gondol, aminthogy más helyeken tárgyalja is a Facebook és a Twitter szabályozási koncepció-

ját, amely az amerikai mércénél jóval szorosabb kontrollt irányoz elő a közlések felett.

2. Más kultúrák gyűlöletbeszéddel kapcsolatos nézeteinek megértése az első lépés az empátia felé.

3. A gyűlöletbeszéd eltérő szabályozási rendszereinek megértése az elméleti háttér kialakításához is hozzájárulhat. E tekintetben említendő, hogy Kahn hivatkozik Heinze elméletére, amely szerint a gyűlöletbeszédet a demokráciáknak kötelező megtűrniük, ám kulcskérdés, hogy a társadalom rendelkezik-e a gyűlöletbeszéd ártalmainak leküzdéséhez szükséges erőforrásokkal – ez pedig csak egy régóta fennálló, gyarapodó és stabil demokráciában tekinthető adotttnak.

(Kahnak a kötetbe a magyar olvasókhöz írt előszava megtalálható az *In Medias Res* 2017. 1. számában. Maga az egész kötet e-könyvként is megvásárolható, de az egyes cikkek sajnos nem.)

Ez a megállapítás – akárcsak a kötet számos kérdésfeltevése – a hazai tapasztalatokkal kétségkívül jól alátámasztható. Erre válaszol az is, hogy a nyitó tanulmány Karl Loewenstein és Robert Post vitáját elemzi: miért érvelt a militáns demokrácia fogalmát németországi tapasztalatai alapján, az Egyesült Államokba menekülését követően megteremtő Loewenstein mellett, hogy az Egyesült Államoknak is tiltania kell a gyűlöletbeszédet, és milyen érvekkel utasította ezt el Robert Post, a gyűlöletbeszéd másik rendkívül jelentős teoretikusa? Kahn a cikk harmadik részében világosan megmutatja az amerikai érvelés korlátait, amelyek szembetűnők, ha a liberalizmus általános hagyománya mellett a társadalmak történelmi tapasztalatait is szemügyre vesszük. Post elméletének kritikája rendkívül lendületes, dinamikus és informatív is egyben.

A következő cikk az Egyesült Államok gyűlöletbeszéddel kapcsolatos álláspontját Kanadáéval hasonlítja össze, és itt is elsősorban a kulturális és társadalompszichológiai különbségek következményeire összpontosít. Az V. fejezet (*Hűség és lázadás*) érdekes asszociációkat ébreszthet az olvasóban: Kahn az amerikai nép-

lélek sajátosságaként állítja be a forradalmi attitűdöt és a kormányba vetett bizalom hiányát (szemben a kanadaival). A magyar olvasó számára ismerősen csengenek ezek a szavak: lehetséges, hogy ez a rokonság a magyar népi érzülettel hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar jogi szabályozás 1992 után az amerikai gyűlöletbeszéd mércéjét vette alapul, és kitartóan követte, jóllehet szinte minden egyéb közjogi vonatkozásban a német mintára épült, miközben a magyar közbeszéd nyilvánvaló eldurvulása jelezte is a szabályozás alkalmazhatóságát. Ugyanakkor – az első írásból kitetszően – Loewenstein is figyelmeztetett arra, hogy a törvényi szabályozás önmagában semmit sem ér, ha nincs meg hozzá a demokráciát megtartó politikai akarat.

A kanadai összehasonlítást követi egy 2006-os, a kereszttegetésről és a holokauszttagadásról szóló cikk, amely számos amerikai ügy alapján mutatja be az amerikai joggyakorlatot, majd a német szabályozást elemzi történelmi perspektívában. Konklúziójában röviden levonja a tanulságokat: a történelmi bűnököt bagatellizáló gyűlöletbeszéd különösen romboló hatású lehet a társadalomban. Mivel sokan kívánnák felejtetni a korábbi erőszakos cselekményeket, megnyugtató lehet a nyilvánosság számára, ha az állam egyértelműen állást foglal e kérdésben. Én magam úgy vélem, ez a megnyugtató funkció korántsem lebecsülendő: számos példa mutatja, hogy a társadalom fogékony az állam által közzétett „üzenetekre” – anélkül is, hogy manipulatív propagandaként sulykolnák. Például, ahol a hivatalos közbeszéd rasszista, ott az egyes állampolgárok is nyíltabban és hangosabban vállalják rasszizmusukat, amely végül meghatározó lesz a társadalom egészére nézve. Ahol azonban az állam nyíltan elítéli a gyűlölködést, ott az ilyen vélemény a perifériára szorul. A liberális hagyomány a gyűlöletbeszéd tiltása elleni érvként használja azt a tényt, hogy a gyűlölködő vélemények nem tűnnek el a tiltás révén. Természetesen a vélemények megmaradnak, de kisebbségbe kerülnek, és nem határozzák meg a hétköznapi han-

gulatát, ami nagyban befolyásolja a kisebbségi csoportok biztonságérzetét, és összességében javítja a társadalom stabilitását.

Az első rész utolsó fejezete Fleming Rose dán újságíró dánul megjelent, és angolra röviden összefoglalt nézeteit ostorozza több mint harminc oldalon keresztül. Az egyébként oly empátikus és türelmes szerző némileg ingerülten kéri számon az újságírón, hogy pamfletjében nem elemezte a „nagy” amerikai bírósági határozatokat, ellenben Bruce Springsteentől és Bob Dylantól idézett. Nem teljesen világos, hogy ez az írás mivel érdemelte ki helyét a kötetben, hacsak nem az indokolja, hogy a „magyar elméleti szakember Koltay András” írására hivatkozik. Természetesen Rose és a dán karikatúrák ügye jó alkalmat kínál Kahnak, hogy ismét két magvas konklúziót vonjon le: az egyik, hogy a gyűlöletbeszéd támogatása vagy támadása kulturálisan meghatározott; a másik, hogy a gyűlöletbeszéd szabályozásának globális diskurzusa valószínűleg soha nem fog nyugvópontra jutni. Az egyik legeredetibb elem ebben az újjgyakorlatnak tűnő cikkben, hogy Kahn megkérdőjelezi a globális szólásszabadság-vitában az amerikai kánon hegemon pozícióját. Ehhez a cikk záró mondatában még hozzáfűzi a kérdést, hogy „a szólásszabadság-diskurzus vajon kiteljesedhet-e valaha egy hegemonikus, egyetemes szingularitásban – dogmatikus fekete lyukká válhat-e?” (142. old.). Jómagam e cikket és különösen a zárómondatát csak azért tartom esetleg megbocsáthatónak, mert pár sorral feljebb Isaac Asimov Alapítvány-regényfolyamára is hivatkozik, akinek társadalomjólatai véleményem szerint is sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének.

A könyv második része ugyancsak a kereszttegetéssel indít: első cikkében (eredeti megjelenése 2006) Kahn ízekre szedi a Virginia v. Black-ügy bírói érveit, többek között utánajárva a bírák forrásainak is. Ezt követően a szimbólumok tilalmát elemzi több jogrendszert is összehasonlító cikkében (2014), majd – az ebben megkezdett holland szálát folytatva – a Geert Wilder-pert elemzi (2012), amelyet az antiszemitizmusról és az anticio-

nizmusról szóló, számos kérdést feltevő írás követ (eredeti megjelenési helye egy ugyancsak Koltay András által szerkesztett hazai, angol nyelvű Wolters-Kluwer kiadvány, 2015).

A kötet harmadik része a blaszfémiaival foglalkozik 2009 és 2011 között publikált cikkekkal a dán karikatúraüggyel kapcsolatban. Ismét olvashatunk egy cikket Flemming Rose tevékenységéről, szerepéről a dán karikatúrák ügyében és érvelésének kritikájáról. A könyv negyedik részében a holokausztagadás témáját képviseli négy írás, az ötödik, egyben utolsó részben pedig két cikk szól a fejkendőviselésről. Igaz ugyan, hogy a fejkendőviselés csak távolról kapcsolódik a gyűlöletbeszéd elméleti kérdéseire, a vallási türelmetlenség és kirekesztés vonalán azért a szerző összeköti őket.

A cikkek érdekesítőek, gondolkodásra serkentik az olvasót, akinek azonban az átfedések miatt gyakran van *déjà vu* érzése. A színvonal nagyjából egyenletes, de az írások lendülete, ritmusa eltérő – ha nem így volna, valószínűleg még monotonabbnak tűnne az olvasmány. Kahn elemzése nem bocsátkozik bele olyan részletekbe, amelyekbe a bírói döntések rendszerint igen: egyáltalán nem elemzi a gyűlölködő tartalmakat a szerzők célja és a társadalomra vagy egyes vallási csoportokra gyakorolt hatásuk felől.

Kahn legnagyobb erénye, hogy a gyűlöletbeszéd kérdését elvonatkoztatja a jogelméleti, alapjogi doktrínáktól, és társadalmi működésében szemléli. Ez máris számos szempontot nyújt ahhoz, hogy a gyűlöletbeszédéről miért születtek különböző jogi megoldások a világ más és más tájain, és alapot adhat annak megítéléséhez is, hogy melyik szabályozás a célravezető egy adott társadalom történelmi, kulturális sajátosságai között.

Megnyitja az utat azon érvelés felé, amely lehetővé teszi az érett, stabil demokráciák és a fejlődő, alacsony bizalmi indexű társadalmak közötti különbségtételt. Például jelen sorok írójának régi vesszőparipája, hogy mindaddig, amíg a gyűlöletbeszéd elszigetelt jelenség egy társadalomban, amíg csupán egy szélsőséges

kisebbség véleménye, addig eltérése a társadalom toleranciáját mutatja. Az erős és nyitott társadalom elviseli ezt, és jogon kívüli eszközökkel kerek között tartja: a gyűlölködőt kiközösítik, megvetés és nevetség sújtja a meghatározó véleményformálók részéről. Egy stabil, összetartó társadalomban az ilyen ember forrásoktól és pozíciótól zárja el magát, ha gyűlölködik: hiszen a racionális többség egészséges morálja elutasítja a kirekesztést. A toleráns társadalom elutasítja az intoleranciát (habár közben tolerálja), nem támogatja, hanem mellőzött helyzetben tartja.

Más a helyzet azonban, hogyha a gyűlöletbeszéd a közbeszéd meghatározó hangjává válik. Ha bekerül a fősodorba, ha a hangja többséginek tűnik a médiában (még ha a társadalomban nem az is). Ettől kezdve (még a közvetlen és nyilvánvaló veszélyt nem jelentő gyalázkodás is) képes lesz hatást gyakorolni a közönségre, különösen akkor, ha a független, empátiára ösztönző források közben eltűnnek.

Ennél is mélyebb szint, amikor közösségi forrásokat fordítanak a gyűlölködés terjesztésére: ha a gyűlöletbeszéd éppen a közmédiában, valamint a nyilvánosság közpénzeiből finanszírozott egyéb felületein jelenik meg. Ha általánosan elfogadottá, sőt követendővé válik a parlamentben, a kormányzati politikusok körében, sőt ha az állam hivatalos ideológiájává válik. Ekkor mindazok az amúgy törvénytisztelő állampolgárok, akik a bennük lappangó gyűlölettel szembesülnek, nem látnak okot szenvedélyük csitítására, hanem vezetőik példáját követve indokoltnak látják hangoztatni, esetleg tettelesen is kimutatni azt. Megfigyelhetjük a dehumanizáló, gyűlölködő propaganda hatását Ruandában és Jugoszláviában: mindkét helyen embertelen vérengzést készített elő és legitímált, lassan gyógyuló, mély sebeket okozott a társadalom együtt élő népcsoportjaiban. Megfigyelhetjük az uralkodó rasszista nézetek hatását Ausztráliában is, ami különösen a szomszédos Új-Zélanddal összehasonlításban válik feltűnővé. Míg Új-Zélandon az állami politika az őslakosok egyenrangú tisztele-

tét követeli meg, számos megerősítő intézkedés, nyelvpolitika, kultúrpolitika, vallási egyenlőség és a közbeszéd szintjén, addig Ausztráliában az agresszió a színes bőrűekkel szemben a hétköznapiok velejárója.

Számos teoretikus érvelt úgy, hogy az emberek alapvetően racionális lények, és a média hatása csak korlátozottan érvényesül. Csakhogy egy üzenet hatását rendkívüli mértékben befolyásolja a forrásnak tulajdonított tekintély. Ezért a társadalom véleményformálói, politikai, kulturális vezetői, úgy tűnik, nagyobb befolyással rendelkeznek a közvélemény formálásában, mint azt a liberális gondolkodók hinni szeretnék. Szintetotalissá válik ez a hatás a közvélemény túlnyomó részére nézve egy egysíkú médiaszintérben, ahol az ellentétes véleményeket diszkvalifikálják a versenyből, másodsorban pedig az ellenzők tisztességét megkérdőjelezzik (l. „Soros-bérencezés”).

A magyar gyűlöletbeszéd szabályozását máig meghatározta az AB 1992-es határozata, amely a legszigorúbb mércét vezette be a büntetésére. Abban bizonyosan nem tévedett az AB, hogy „[a gyűlölködő] megnyilvánulások akadályozzák, hogy az emberek bizonyos közösségei harmonikus kapcsolatban éljenek más csoportokkal. [...] szétszakítja a társadalmat, erősíti a szélsőségeket, az előítéletességet és intoleranciát. Mindez csökkenti a plurális értékrendet, a különbözőséghez való jogot elismerő, toleráns, multikulturális, az emberek egyenlő méltóságának elismerésén alapuló, a diszkriminációt értékként el nem ismerő társadalom kialakulásának esélyét.” [30/1992. (V. 26.) AB-határozat, Indoklás, IV. 1.]

De amikor egy társadalomban még csak csírájában jelenik meg a gyűlöletbeszéd, tudható-e, hogy később meghatározó „szervező erővé” fog-e válni valamelyik hatalomra politikai erő kezében? Loewensteinnél maradva, a tiltó szabályok annyit sem érnek, mint a papír, amelyre írták őket, ha nincs politikai szándék a betartásukra – és a többséget szerző politikai erő egyszerűen semmibe veheti vagy átírhatja a szabályozást. A militáns demokrácia eszközei arra szolgálnának, hogy az ilyen poli-

tikai erőnek útját állja egy stabil, kőbe vésett intézményrendszer. Ha azonban az államhatalmat nem korlátozzák a fékek és ellensúlyok, és a politikai szándék is hiányzik belőle az alkotmányos és emberi jogi szabályok betartására, akkor a jog tehetetlenné válik. Ilyen fázisban a hatalom a nemzetközi szabályokat vagy bírói ítéleteket sem tiszteli.

A nemzetközi közösség az említett népi pirtásokat sem tudta megakadályozni, a bűnösök egy részét azonban utólag el tudta számoltatni. Csakhogy ahol a szomszéd gyűlöli a szomszédot, ott egy hágai ítélet nem gyógyítja be a társadalom sebeit, viszont az egész világ számára üzenetet küld arról, hol a helyük a gyűlölet elültető politikusoknak.

Lehetséges, hogy az európai hagyományok elemzése és a következtetések levonása belőlük nagyobb feladat, semhogy korlátozott terjedelmű cikkekből el lehessen végezni. A cikkek végén szereplő konklúziók röviddek, egy idő után sematikusak. Az olvasónak hiányérzete támad, s felmerül benne a kérdés: vajon a kétségkívül érdekes, friss gondolatok miért nem állnak össze rendszerre? A sporadikusan megjelenő összehasonlítások alapján jó lenne a munkát szisztematikusan is elvégezni, a gondolatokat és konklúziókat pedig rendszerezni. Ahogy a szerző a rendkívül alapos kutatást és tárgyi elemzést végző Loewensteinről írja: „nem fél attól, hogy elvégezze a piszkos munkát.” (43. old.) Érdekes lenne, ha a jogrendszerek módszeresebb összehasonlítását kínálná a kötet, és – ha már van szociológiai érdeklődés Kahnban – különböző kulturális, történelmi vagy esetleg gazdasági faktorkok alapján elemezné az eltéréseket. A jelenlegi szerkezet azonban nem segíti az olvasót, hogy bármilyen általános következtetést levonjon: mintha a szerző csak annyit akarna mondani, hogy a kérdés igen bonyolult. Erre utal a kötet bevezetője is, amely – habár többet ígér, mint amennyit megvalósít – azzal zárul, hogy e terület sűrű erdővel, tekergő ösvényekkel teli vidék, ahol csodálatos kilátást kínáló meredélyeket is találhatunk.

Valóban tekereghet ezeken az önmagukba visszakanyarodó, egy-

mást keresztező ösvényeken az olvasó, de ha van is ott meredély, olyan panorámát, amely megmutatja magát a vidéket is, nem talál.

Robert A. Kahn gondolatainak lefordítása magyar nyelvre hasznos lehet, ha ösztönzi a magyarországi diskurzust a gyűlöletbeszéd szabályozási indokairól. A kötet beleillik abba a sorozatba, amelynek révén a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete megalapozta a médiatudományi szakirodalom magyar nyelvű kánonját, túlnyomórészt konzervatív szellemiségű szerzők fordítása révén.

BAYER JUDIT

David Nirenberg: Antijudaizmus: a nyugati hagyomány

Ford. Felcsuti Péter. Kalligram, Bp., 2016. 585 old., 3990 Ft

Jó, hogy ez a könyv megjelent a mai Magyarországon, ahol a gyűlöletbeszéd az állami politika szintjére emelkedett, s ennek megfélemlően szennyradatként lepett el mindent. Jó, mert ez a könyv az emberiség történetében az egyik legmaradandóbb s legpusztítóbb gyűlöletbeszéd eredetének története. Nirenberg fő tézise, hogy a nyugati világban a kritikai gondolkodás könnyen az antijudaizmus kategóriáihoz fordul, amelyeket évszázadok óta alkalmaz s alakít a mindig változó társadalmi rendszerekhez. A szerző nem az antiszemitizmus szót használja, hogy megkülönböztesse érvrendszerét azokétól, akik szerint irracionális okokból alakult ki a zsidóellenesség-kép. Azoktól is élesen elhatárolódik, akik a zsidók viselkedésében vagy jellemében keresik az antijudaizmus indítékait. A judaizmus olyan kategória, amellyel egyesek a világot értelmezik, és megfogalmazzák kritikai viszonyukat hozzá. Fogalmaink ebben az értelemben akár valóságos zsidók nélkül is létrehozhatják a judaizmust.

A „nyugati hagyományt” Nirenberg az ókori Egyiptomból eredezteti. Úgy látja, ott váltak először a világmentés eszközévé a judaizmussal kapcsolatos gondolatok. A konkrét körülményekről igen keveset lehet tudni, csak feltevéseink lehetnek arról, hogyan lett a zsidó az istenfélés, függetlenség és jólét ellensége az egyiptomi világképben. A hellenisztikus Egyiptomban azután a görög polgárok megalkották a zsidókra támaszkodó uralkodó figuráját és annak kritikáját. A római uralom idején pedig a császárelles kritika építkezett hasonló elemekből, és a zsarnokság elleni küzdelem a zsidók elleni küzdelemként jelent meg.

A korai kereszténységben „a judaizmusról való gondolkodás az egész világról való gondolkodássá változott át” (63. old.), mert csak így lehetett feloldani azt az önellentmondást, hogy Jézus evangéliuma teljesíti Isten Ábrahámnak tett ígérését, itt azonban ez az ígérlet nem a zsidóknak, Ábrahám test szerinti leszármazottjainak szól. A kora keresztények egymással vetekedő csoportjai mind úgy gondolták, meg tudják különböztetni a hamis tanítókat a valódiaktól; így a korai kereszténységben végül az a megközelítés vált uralkodóvá, hogy egyes tanítások viszonylagos közelsége a zsidó tanításokhoz a hamisság mércéje. Más szóval, a II–IV. században zajló, keresztények közötti belső viták a zsidót a kereszténység ellenségévé tették. Nirenberg hangsúlyozza is, hogy a „zsidóellenes logika” elsődlegesen nem „a hús-vér zsidók és Jézus követői közötti összeütközések következményeként jött létre, hanem gyakran a keresztények közötti csatározások eredménye volt” (100. old.). A „judaizálás” a zsidó írások keresztény értelmezése körüli vitákban egyre nagyobb probléma lett, hiszen a kereszténység kisajátította az ősi zsidó próféciákat, de elutasította a zsidók törvényeinek betartását. Az antijudaizmus eszköz volt a pogányok meggyőzésére, és eszköz a keresztények közti vitákban; így alakult ki az elképzelés, hogy az írások „test szerinti”, zsidó értelmezése hamis, szellemi vakságról árulkodik, és spirituális, keresztény értelmezésük a helyes.

Az üldözött vallásból államvallássá lett kereszténység már új hatalmával tudta alátámasztani a zsidók elleni támadást. Nirenberg bemutatja, hogy nem is a zsidók voltak a valóságos ellenfél, hanem a zsidó kategória kitágításával megalkotott „ellenségkép” – például Aranyuszájú Szent Jánosnál: „János igazi ellenfelei: keresztények vagy pogányok, természetesen épp annyira nem hús-vér zsidók voltak, mint ahogy a zsidók nem voltak János igazi ellenfelei. János, mint sok bibliamagyarázó előtte és utána, az ellenfeleit zsidóknak nevezte, majd addig csűrte-csavarta, ameddig ábrázolásában az ellenfelek valóban hasonlítani kezdtek a képmáshoz.” (122–123. old.) Minden, ami a kialakított gondolatrendszer szerint „zsidóságnak” bizonyult, legyen az szó szerinti értelmezés vagy a törvények, „zsidóvá” lett a polémiában, hiába volt valójában keresztény.

Nirenberg koncepciója nem veszi kellően figyelembe a kereszténység alapproblémáját: a zsidóság folyamatos tovább élését az állítólagos Messiás megérkezése után. A kereszténység identitása arra épül, hogy ugyanaz az egyetlen Isten, aki a zsidók szerint nekik adta a Bibliát, elhagyta a zsidókat, és a keresztényekkel kötött új szövetséget, vagyis a keresztényeket tette „új Izraellé”. A kereszténység a zsidó szent szövegeket nem elvetette, hanem Ótestamentummá változtatta, a keresztényeket kiálta ki a szövegek egyedüli helyes értelmezőivé. A zsidók fennmaradásának pusztán ténye elbizonytalanítja a keresztény üdvőtörténet igazát, s ezért magyarázatot kellett találni rá. Ilyen volt például az ágostoni *testimonium veritatis*, amely a zsidók létét a keresztény igazság bizonyítékának tekintette, vagy az az elképzelés, hogy az idők végezetekor az összes, még élő zsidó megtér a kereszténységre. Ezek hosszú távon nem nyújtottak kielégítő magyarázatot, és ismét csak a zsidóellenesség táptalajává váltak. Ezt az aspektust Nirenberg nem vizsgálja.

Nirenberg kitér a korai iszlámra is, amelyben jelen voltak hasonló gondolatok, ám a modern korig ritkán fordult elő, hogy politikai haszonnal „zsidós” keretbe helyezzenek különféle küzdelmeket.

A középkori Európáról szólva Nirenberg főként az Ibériai-félszigettel foglalkozik, és arra koncentrálna, hogyan alakították ki az uralkodók a zsidók speciális függő státuszát, milyen bírálat érte a zsidók pártfogójaként látott uralkodót (ezzel dilemma elé állítva az uralkodókat, hogy védelmezzék-e vagy üldözzék a zsidókat), és hogyan fogalmazódott meg a zsidók kiirtásának terve azért, hogy a világot tökéletesebbé tegyék. Mivel érvelésének vezérfonala evilágiság és spiritualitás küzdelme, amelyben a kitalált zsidó figurájának funkcionális szerepe van a keresztény beharcokban és politikai játszmákban, Nirenberg nem tudja megfelelően bemutatni az újabb zsidóellenes vádak – ostyagyalázás, rituális gyilkosság – valódi kontextusát. Nem beszél a keresztény teológia átalakulásáról, arról, hogy a zsidók megvádolása a szentelt ostya bántalmazásával hogyan függ össze az átlényegülés új keresztény tanával, amely szerint az eukarisztiában Krisztus valóságosan jelen van; illetve a rituális gyilkosság vádja hogyan fordult felé a megtestesülést, a gyermek Krisztust, illetve a keresztre feszítést és Krisztus szenvedéstörténetét állította a középpontba.

Külön fejezet foglalkozik a késő középkori ibériai paradoxonnal: a zsidóknak választaniuk kellett az áttérés és a kivándorlás között, de éppen ebből adódóan a legkisebb ok miatt is judaizálással lehetett vádolni bárkit, és mindenütt titokban zsidóságot kerestek. Vagyis a valós zsidóságtól való megszabadulás nemhogy csökkentette, de éppen fordítva, növelte a judaizálástól való félelmet. Anglia esete még ékeesebben példázza, hogy a zsidók kiűzése után több száz évvel hogyan lehet a gondolkodásnak és a retorikának fontos pillére az antijudaizmus, ahogy Shakespeare *Velencei kalmára* bemutatja.

A reformáció idején Luther a katolikusokat, a katolikusok Luthert vádolták judaizálással, illetve azzal, hogy a másik még a zsidóknál is rosszabb. Luther átértelmezte az ágostoni tételt a Krisztusról tanúságot tevő zsidókról: szerinte a zsidók szennyező

hulladék, mérge, amely végveszélyt hoz a keresztényekre. Mint Spanyolországban, végül ez az összecsapás is a valódi zsidókon csattant, hiszen Luther élete végén azért harcolt, hogy kiűzzék a zsidókat a német területekről. A vallásháborúk a kereszténységen belül folytak ugyan, és a keresztény világ egyre heterogénebbé vált, mégis „a hatalomért folyó harcokban a felek kölcsönös judaizálással vádolják egymást” (305. old.). Így például judaizálással vádolták azt, aki a királyi hatalom kiterjesztése ellen lépett fel (s egyben veszélyes álláspontnak minősítették, amit mondott). A kép bonyolultabb azonban, mert az angol polgárháború idején erőteljes törekvés irányult arra is, hogy az ókori Izrael mintájára alakítsák ki az állami intézményeket és az alkotmányjogi koncepciókat.

A szekularizáció sem változtatott az antijudaizmuson: a filozófusok, bár támadták a keresztény vallást, támadták a judaizmust is. A teljes gondolati és lelkiismereti szabadsággért harcoló Spinoza kifejtette, hogy az az alapelv, amely szerint a Szentírás mindenütt igaz és isteni, judaizálás. A felvilágosodás filozófusai, például Voltaire, többek között azzal is támadták a kereszténységet, hogy a judaizmus steril legalizmusából táplálkozik. Ugyanakkor a zsidóságot mint a vallási türelmetlenség megteremtőjét is elítélték. Mindemellett a gazdasági élet változásait, a tőzsde fejlődését, a papírpénz és a részvények térfoglalását szítén a zsidókhoz kötötték, bár „a zsidók a 18. századi Európa globalizálódó áru- és pénzforgalmának csupán egy töredékét tudhatták magukénak, ám a gazdasági csere kulturális képzetében sokkal nagyobb szerepet töltöttek be” (339. old.). A francia forradalom, bár nem sok köze volt a valós zsidókhöz, új szerepet és értelmet adott a judaizmusnak az emberiség világról alkotott képének újrafogalmazásában, a doktrína és a teoretikus dogma elleni harcban. Ugyanakkor a nemzetgyűlés újra és újra tárgyalta, hogy kaphatnak-e a hús-vér zsidók állampolgári jogokat. Amolyan vizsgáló volt ez a forradalmi értékek valószínű alkalmazására: képesek-e az emberek a tökéletesedésre. A nem-

zetgyűlés 1789. december 24-én megtagadta, majd végül 1791. szeptember 27-én megadta a zsidóknak a polgárjogokat.

A francia forradalom ellenfelei magukat a forradalmárokat hasonlították a zsidókhoz. Edmund Burke szerint a forradalmárok farizeusok, izgága, perlekedő szellemű emberek, akik pusztulást hoztak az országra. Szerinte a katolikus egyház földjeit azért sajátították ki, mert a zsidók akarták rátenni a kezüket. A XIX. századi német filozófia azután a kritikai ész égisze alatt megteremtette a „judaizmusgyűlölet tudományát”. Fichte a világtörténelmet a szeretet és az önzés harcaként ábrázolta; a látszatok anyagi világa, a hideg, számító racionalitás katonái szerepébe könnyen behelyettesíthetők voltak a zsidók. Kant filozófiája a „dolgok” világán felülemelkedő észről ugyanúgy, mint a kereszténység, a judaizmushoz kötötte az anyagi világnak való alávetettséget, továbbá azt állította, hogy amikor teljes lesz a filozófiai forradalom, a zsidók kikeresztelkednek, és megszűnnek zsidók lenni. Hívei szerint Kant a szabadságba, bírálói szerint a judaizmusba vezeti az emberi gondolatot.

Hegel, miután szembefordult Kanttal, 1799-ben írt (nyomatásban viszont csak a XX. század elején megjelent) *A kereszténység szelleme és sorsa* című ifjúkori művében úgy találta, hogy Ábrahám volt a kanti idealizmus első képviselője: elhagyta szülőföldjét, hogy „teljes mértékben függetlenül” bolyongjon, „idegen né [tette magát] a földön, [...] hogy imádhasson egy távoli istenséget, [...] egy »Ideált«” (390. old.). A zsidó nép összes nyomorúsága ezeken az alapokon nyugszik. Hegel a rivális filozófiát bírálva lekicsinylően ír a judaizmushoz kapcsolt, vele asszociált jellemzőkről. Későbbi rendszerben viszont, mint Nirenberg írja, „Kant dualizmusa kevésbé tűnik fel »zsidósznak«, a judaizmus pedig kevésbé »gyalázatosnak«, sőt a *Valószínűfilozófiai előadásokban* „Kantot és Fichtét kimondatlanul a perzsa manicheusokkal foglalkozó részben [...] helyezi el” (394. old.).

Nirenberg a német filozófusok közül még Schopenhauert emeli ki,

aki szerint a zsidók elkerülhetetlen akadályt jelentettek Európa útjában az idealizmus felé, és Heinét, aki, ellenkezőleg, úgy vélte, Európa feladata a szintézis megteremtése a zsidók abszolútum iránti odaadása és a görögök szépségkultusza között. A modern gondolkodásban a judaizmus ismét az ellenfél megszemélyesítésére és a társadalomban megjelenő bajok jellemzésére szolgált. „A »megbúvó gondok« nem egy idea, hanem egy gondolati folyamat, a meghaladás teológiáinak lefordítása a modern tudomány nyelvére; a »zsidó alakok« átcsempészése a keresztény képzelet [...] világából a kritikai és filozófiai gondolat [...] piacára.” (411. old.) Mindez a modern ipari és nacionalista átalakulás és a tömegpolitika korában hozta meg gyümölcsét, abban a világban, ahol Göbbels a „féktelen zsidó intellektualizmus” ellen hirdett harcot.

Az ehhez vezető úton azonban még egy fontos gondolkodó műveit elemzi Nirenberg részletesen: Marx a hagyományból merítette gondolati mintáit, de ezekből az új gazdasági és társadalmi kérdésekre alakított ki választ. Marx ifjúkori *A zsidókérdésről* című művében a szombatzi-dó helyett a valódi zsidóban keresi a vallás titkát – ami nem más, mint a gyakorlati szükséglet, a haszonlesés: így lett a zsidók világi istene a pénz. A kapitalizmusban azután a pénz világhatalommá vált, a keresztények is zsidók lettek. „A zsidóemancipáció végső jelentésében az emberiségnek a zsidóság alól való emancipációja.” (425. old.)

Nirenberg nem kívánja megválaszolni a kérdést, hogy az általa részletesen elemzett gondolati sémák pontosan mennyiben befolyásolták a tényleges cselekedeteket. Hangsúlyozza, hogy ezt az egyén szintjén is nehéz megállapítani; társadalmi szinten pedig még nehezebb. A gondolkodás befolyásolja a politikai döntéseket, és a gondolkodást befolyásolja az ideológia, a propaganda. Am, ahogy írja, „különösen fontosnak tűnik, hogy hangsúlyozzam az interaktivitást az ideák története és a között, ahogy az egyének bármely pillanatban és helyen a saját világukról gondolkodnak” (437. old.).

Nirenberg kiemeli, hogy az antijudaizmus a nyugati gondolkodásban nem vezetett *szükségképpen* a népirtáshoz, de nem tette *elkerülhetelenné* azt; sok történelmi véletlen összejátszása eredményezte a tömeggyilkosságot. Ugyanakkor „a Holokauszt *elképzelhetetlen és megmagyarázhatatlan* e gondolatok hosszú történelme nélkül” (447. old.).

A mai kor embere tudja, hogy abból a gondolatkörből, amely szerint „a liberális modernitás halálos veszedelemmel [...] jár a [...] fiatalság és a kultúra számára” (438. old.) valóban halálos veszedelem származott: a több millió zsidóra, akiket meggyilkoltak; a sok-sok millió emberre, akiket a háború pusztított el; az európai kultúrára, amely végveszélybe került, és csak úgy vált megmenthetővé, hogy egy fiatalabb generáció szembenézett a múlttal, és a liberális demokrácia felépítését tűzte ki célul.

Nirenberg remekül mutatja be, hogyan alakította át az antijudaizmust minden korszak a saját kontextusának, érdekeinek megfelelően. Arról azonban nem ír, hogy az ellenségkép nem egyedi a nyugati hagyományban, sőt épp ellenkezőleg, általános az emberi történelemben; mindenféle csoportok kialakíthatnak ilyet, és az ellenség szerepét is a legkülönbefélebb csoportok alakíthatják, így például a protestánsok a katolikus Franciaországban, a XVI–XVIII. században, vagy a katolikusok Angliában ugyanezekben a századokban. Nagy különbség van azonban abban, hogy egy-egy csoport milyen hatalommal rendelkezett arra, hogy a negatív ellenségképből táplálkozó politikát a gyakorlatban megvalósítsa, kirekesztéssel vagy akár emberöléssel. A zsidók kapcsán a történelem egyik szélsőséges alapoossággal megvalósított gyűlöletpolitikájával találkozunk. Nirenberg ezt a kérdést csak futólag érinti.

Továbbá nem szentel kellő figyelmet annak a kérdéskörnek, amely történelmileg a kereszténységnek a judaizmussal való speciális viszonyából fakad. A kereszténység egyszerre származik (és származtatja magát) a judaizmusból, és akarja egyben meghaladni, legyőzni azt – ezen alapul a nyugati világ tartós antijudaizmu-

sa. Az ebből eredő csoportidentitás konstrukciójából egyenesen következő verbális (és fizikai) erőszakról, mind a korai kereszténység, mind a korai iszlám történetében remek elemzést nyújt Thomas Sizgorich könyve (*Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam. Divinations: Rereading Late Ancient Religion*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.).

Nirenberg nem térképezi fel a (hitehagyott, kikeresztelkedett) zsidók szerepét az antijudaizmusban. Az iszonyú nyomás, amely a keresztény országokban élő zsidóknak századokon keresztül osztályrészül jutott, a kirekesztés, a zsidóság megbélyegzése és ember mivoltának megkérdőjelezése, valamint az egyenlőség hiánya a gyakorlati életben vezethetett ugyan oda, hogy bezárkóztak a saját hagyományaikba, ragaszkodtak a zsidósághoz, ám sokakban inkább azt a vágyat keltette, hogy a (mindenkori) többségi, „modern” világban akarjanak élni: az asszimilációhoz pedig nagyon sokáig elkerülhetetlen feltétel volt a kikeresztelkedés. Sok kikeresztelkedett, az új környezethez tartozást görcsösen bizonyítandó, éles antijudaizmussal kompenzálta zsidó eredetét. Extrém példái ennek a ferences Nicholas Donin, vagy a dominikánus Pablo Christiani, akik a Talmud betiltását szorgalmazták. Később a kulturális asszimilációhoz már nem volt szükség keresztény hévre, a sokszor formális kikeresztelkedést nem követte mély vallásos azonosulás, de az eredeti zsidó környezet megtagadása és a zsidóellenesség még ekkor sem volt idegen sok frissen kikeresztelkedett családtól, ahogy Marxtól sem. Nirenberg röviden utal erre a problémakörre, de nem elemzi.

Nirenberg következtetései különféle részletkérdésekben megkérdőjelezhetők. Például többször hangsúlyozza, hogy a vádak, amelyek szerint keresztények zsidó hitre tértek volna, valótlanok voltak. Az újabb kutatások árnyalták ezt a képet, a középkori elszórt említések-ből kiderül, hogy még a XIII. században is valóban létezett áttérés a judaizmusra, még katolikus egyházi emberek között is, bár halálbün-

tetéssel lakott, akiről ez nyilvánosan kiderült. (Paola Tartakoff: *Segregatory Legislation and Jewish Religious Influence on Christians in the Thirteenth Century*. In: John Tolan – Capucine Nemo-Pekelman – Nora Berend – Youna Maset [eds.]: *Religious Minorities in Christian, Jewish and Muslim Law [5th–15th centuries]*. Brepols, Turnhout, 2017. 265–276. old.) Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a „zsidó veszély” keresztény kitaláció; mély gondolati beidegződés terméke, hogy bármiféle aktív zsidó szerep úgy ábrázolható, mint ami alátámasztaná a keresztény vádak „jogosságát”.

Nirenberg hangsúlyozza, hogy nem a tényleges politikát akarja elemezni, hanem a gondolati rendszereket. Maga is kénytelen azonban többször elismerni, hogy a kettő nem választható szét tisztán, a zsidók sokszor váltak áldozattá az ilyen gondolkodás gyakorlati következményeként. Nirenberg kiemeli, hogy nem a holokauszt előtörténetét akarja megírni, de végül maga is kifejti, hogy az általa leírtak nélkül a holokausztot nem lehet megérteni. Jobban be lehetett volna mutatni, miért hatottak a már meglévő nézetek: az előítéletekről szóló társadalomtudományi és pszichológiai kutatások eredményeit felhasználva lehetett volna elemezni, hogyan épültek be mélyen a gondolkodásba a negatív sztereotípiák, hogyan váltak maguktól éretődővé, és teszik nagyon nehezzé a kritikus szembefordulást. Nirenberg utal ugyan a korábbi gondolatrendszerekhez való hasonlóságokra (például ahogy a kanti *A tiszta ész kritikája* hasonlít a keresztény szellem–anyag, lélek–test, hit–értelem hierarchiákra), de nem vizsgálja módszeresen, hogyan adódtak át az ilyen hatások.

Vannak, akik Nirenberg szeméretik, hogy nem ír a zsidókat jobb fényben feltüntető szerzőkről. A szemrehányás nem jogos, egyrészt mivel Nirenberg világosan kitűzött célja az antijudaizmus történetének megírása, másrészt mivel valójában sokszor említ pozitív nézeteket, amelyek azonban kisebbségi véleményként nem tudták ellensúlyozni az antijudaizmust. Ilyen például a keresztény hebraizmus, a judaizmus

tudományos kutatásának megszületése a XVI. század közepén.

A könyvben a jó elemzések keverednek a kissé túlírt ismétlésekkel. A fordítás olvasmányos, bár néhol szerencsésebb magyar kifejezéseket is lehetett volna találni (például „ágens” és „kauzalitás” helyett); többször a német művek – például Fichte, Ascher és Hegel írásai – „eredeti” címeiként a német helyett az angolra fordítottak szerepelnek, zárójelben a magyar fordítással; helyenként betűhibák zavarják az olvasást (például „ö” ő helyett, „Feud” Freud helyett, „szemben a azoban galatákkal” ki tudja, mi helyett, 72. old.). A tárgymutató hiánya akadályozza, hogy az olvasó bizonyos fogalmak, szavak korokon átívelő használatát követhesse.

Nirenberg könyve összefoglaló jellegű; aki tehát a legfrissebb tudományos eredményekre kíváncsi, jobban teszi, ha egy-egy részkerdés szakirodalmát veszi kézbe, még a középkori témákban is, melyek Nirenberg eredeti szakterületéhez tartoznak. Levezetései, véleménye több szempontból is bírálható. Alaptézise azonban helytálló és fontos: az antijudaizmus nem elsősorban a zsidókról szól, hanem azokról, akik azt saját céljaikra felhasználják. Az antijudaizmus alapján álló gyakorlati politikának azonban gyakran nagyon is a hús-vér zsidók az áldozatai. Az antijudaizmus politikai eszközzé tétele a mai világban nem lehet naiv tett; pontosan tudható, milyen valóságos tragédiák alapja volt már. Annak, aki ennek magyar vonatkozásairól akar olvasni, ajánlom Komoróczy Géza *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe* című könyvét (Osiris, Bp., 2000.).

A problémák ellenére Nirenberg könyve gondolatébresztő: bemutatja, hogy a kritikai fogalmak maguk a judaizmusellenesség termékei, összekapcsolódtak vele. Felhívja a figyelmet a reflexió szükségességére. Világot értelmező fogalmaink kivetítése a világra felveti azt a kérdést, van-e olyan pont, ahonnan képesek vagyunk megvizsgálni saját gondolati sémáinkat. Erich Auerbach 1938-ban írt sorai veszes időszerejükkel arra is felhívják a figyelmet, miért lenne különösen fontos, hogy sokan olvas-

sák ezt a könyvet, és elgondolkodjanak rajta: „A kihívás nem abban áll, hogy megértsük és feldolgozzuk mindazt a gonoszot, ami körülötünk történik – ez igazából nem olyan nehéz –, sokkal inkább az, hogy találjunk egy kiindulási pontot azon történelmi erők számára, amelyeket e gonosszal szembeállíthatunk”. (453. old.)

BEREND NÓRA

Fülöp Éva– Kővágó Pál (szerk.): A kollektív áldozati szerep szociál- pszichológiája

Oriold és Társa, Bp. 400 old., 4700 Ft

A szociálpszichológiában az 1990-es évektől került előtérbe az az irányzat, amely a csoportalapú jelenségek vizsgálatában számot ad a történelmi háttér és a kollektív emlékezet szerepéről, jelentőségéről is. *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája* című kötet ennek egyik fogalmi leágazását, a kollektív áldozati tudat, avagy szerep jelenségét vizsgálja. Nagyjából az elmúlt tíz év angol nyelvű szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaiból nyújt válogatást, ezen túl pedig a magyar nyelvű elemzések a téma hazai relevanciáját és tudományos beágyazottságát mutatják.

A kollektív áldozatiság kérdése számos ponton kötődik a trauma fogalmához, azonban mind a publikációk megjelenési ideje (2009–2015), mind a kidolgozott fogalmi keret bizonyos elkülönülést, távolságtartást sejtet. A kollektív áldozati szerep fogalma olvasható úgy is, mint válasz az ezredforduló traumaelméleteinek túlbujánzására, a (kollektív) trauma fogalmának tudományos devalválódására, metaforikus használatára (lásd Erős Ferenc: *Trauma és törté-*

nelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jászöveg, Bp., 2007.), de úgy is, mint a trauma fogalmi alternatívája, amely a traumatizáltság *egyéni* negatív következményeit azonosítja csoportszintű folyamatokban. A fogalom továbbra is kötődik a traumához, mivel „a kollektív áldozati tudat különféle traumatikus tapasztalatokban gyökerezik” (31. old.).

Kollektív áldozati tudat vagy szerep akkor alakul ki, ha egy csoportot valamilyen károkozás vagy sérelem ért, és a csoporttagok úgy érzik, ők egyáltalán nem tehetők érte felelősök, hiszen nem volt semmilyen eszüközük, módjuk, hogy elháríthassák a veszélyt. Bár kárt szenvedtek, az erkölcsi fölény, az „igazság” mégis az ő oldalukon áll, és ezért együttérzést érdemelnek. Az elszenvedett sérelem azonban önmagában nem elég a kollektív áldozati tudat kialakulásához, ehhez az is szükséges, hogy az áldozati tudat tartóssá váljon, és meghatározó eleme legyen a csoport önképének, valóságészlelésének. Ugyanakkor a fogalom teoretikusai kiemelik, hogy az elszenvedett kár, sérelem „nem csupán objektív esemény, hanem szubjektív tapasztalati vonatkozással is bír: némelyek »áldozatnak« tekinthetik magukat olyan körülmények között, melyek mások számára a mindennapi élethez tartoznak” (25. old.), vagy amikor a kívülállók az áldozattá válást nem ismerik el.

E ponton máris számos olyan problémába ütközünk, amelyek viszálytalanul a trauma fogalmi meghatározása, lehatárolása körüli vitákra – például a közvetett vagy közvetlen érintettség vagy az erőszaknak kitettség kérdésére. Jóllehet a kötetbe válogatott tanulmányok jobbára a közvetlen erőszak és fenyegetettség helyzetét vizsgálják (elhúzódó, kölcsönösen erőszakos konfliktusok, háborúk, népiirtások), amelyeknek az áttekintésével mintegy „tesztelik” a fogalom magyarázóerejét, a példák jelzik, hogy a fenyegetettség áttételesen is növelheti a csoportkohéziót. A múltbeli sérelmekbe való beavatásnak, az áldozattá válás tudatának is lehet eredménye az, hogy valaki „áldozati vélekedéseket táplál” (26.

old.) Következésképpen a kollektív áldozatiság „lehet valós vagy részben képzelt” (34. old.). Erre reflektál a *választott trauma* fogalma, amely a csoporttal való azonosulást kiterjeszti, és eloldja a közvetlen fenyegetettség kontextusától. A közös áldozatiság konstrukciója körüli reprezentációs játszmákban, a szimbolikus küzdelmekben nem nehéz észrevenni Jeffrey Alexander kulturális traumaelméletének alapfogalmait, a kulturális és a társadalmi traumát (Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In: J. C. Alexander et al. [eds.]: *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, 2004. 1–31. old.), amelyek végső soron reprezentációs kérdéssé oldják a kollektív feldolgozást, és összemosás a trauma és a beavatás kérdését (Virágh Szabolcs: *Trauma és történelem találkozása*. Emlékezet, reprezentáció, ritus. *BUKSZ*, 2011. nyár, 161–170. old.).

A kötetben rendre a *sérelem* szó áll a trauma helyett, ami már önmagában is relativizál, hiszen ellentétben az egyszeri és unikális traumával, a sérelem *relatív* (Erős: i. m.). Más kérdés, hogy ezzel nyilvánvaló fogalmi feszültséget teremt, ha egy csoport a saját *sérelmét* rendkívülként és kizárólagosként éli meg, vagy ekként láttatja (exkluzív áldozattudat). A fogalmi tisztánlátást tovább nehezíti, hogy a közösen elszenvedett sérelem forrása lehet *strukturális erőszak* is, ami definíció szerint tartós, és éppen a normalizáltságánál fogva nehéz észrevenni, azonosítani, és az áldozatiság fogalmi körébe emelni. (Bár van strukturális trauma, a fogalmat Heller Ágnes más értelemben használja: Heller Ágnes: *Trauma*. Múlt és Jövő, Bp., 2006.). Mindazonáltal az elszenvedett kár (sérelem) kiterjesztett fogalma felveti azt a kérdést is, hogy mi történik akkor, ha van ugyan egy erőteljes veszteségélmény, de nincs felelős vagy tettes – például a természeti katasztrófák esetében. Ugyancsak feszültséget teremt a kollektív áldozati *tudat* és a kollektív áldozati *szerep* – a kötetben fogalmi szinten nem reflektált – különbsége. A traumatizált *tudat* az áldozat által kontrollálhatatlan negatív tüne-

tekben manifesztálódik, tehát szándéktalan, míg a szerephez valamiféle tudatosság társul. Ez utóbbi persze látni engedi azt a könyvben egyébként bőségesen tárgyalt eshetőséget, hogy valamely csoport az áldozati lét által valamilyen stratégiai céllal azonosul.

A kollektív áldozatiság fogalmának vitathatatlan érdeme, hogy az áldozatlét vállalásának *paradoxonjait* firtatja. Azaz, arra keresi a választ, hogy az áldozattá válással járó fájdalom és veszteség, a kontroll és a cselekvőség hiánya ellenére miért helyezik magukat bizonyos csoportok mégis az áldozat pozíciójába. Mi több, erőfeszítéseket is tesznek az áldozati státus megőrzéséért. Az áldozatlét ugyanis komoly (szimbolikus) erőforrás lehet. A legvonzóbb előny kétségkívül a felelősség elhárításában rejlik, az erkölcsi fölényben és az öngigazolásban, valamint a feljogosítottság érzésében, mivel a csoporttagok úgy érezhetik, hogy szenvedéseik feljogosítják őket az önvédelemre, a válaszcsepásokra, tehát a morális szabályokon felülhelyezkedhetnek. Amennyiben a kollektív áldozati tudat tartóssá válik, a csoport identitásának alapjául szolgálhat, azaz kialakul az áldozatiság kultúrája. Ezzel megszűnik a perspektívaváltás lehetősége; az áldozattudat kognitív szinten egyfajta „szűrővé válik” (30. old.) a csoportközi konfliktus és a valóság érzékelésében, az emlékezésben. Eközben persze érzelmi előnyei is vannak, növeli például a csoportkohéziót és a mobilizálhatóságot.

A kollektív áldozati tudat további előnye a trauma fogalomrendszerével szemben, hogy eleve nyitott a pozitív hatásokra, a kilábalás lehetőségére. Ezzel szemben az ezredforduló táján elterjedt dekonstruktív traumaelméletekben (pl. Cathy Caruth: *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*. The Johns Hopkins University Press, London–Baltimore, 1996.) jószerevével meg sem jelenik a poszttraumás fejlődés. A kollektív áldozati tudat elmélete a csoportszinten megfogható pozitív hatásokat, a megbékélés felé mutató folyamatokat is tematizálja. Az inkluzív áldozattudat proszociális viselkedést, fokozott empátiát ered-

ményez, és számos jelenséget magyaráz – főként az identitáspolitika terepében. (Ezekről is olvashatunk a kötetben.) Az exkluzív áldozattudatot könnyedén párhuzamba állíthatjuk az egyéni traumatizáltság gyötrő tüneteivel a bizalomvesztéstől a fokozott érzékenységen és fenyegetettségérzésen keresztül a másokkal érzett empátia megvonásáig. E tüneteket más, nem szociálpszichológus szerzők is régóta ismerik mind csoport-, mind nemzeti szinten, gondoljunk csak „a sérelmi csőlátás” (Saád József: *Hortobágy örökségei. Kényszer-munkatáborok és lakóik nyomában*. Argumentum, Bp., 2015. 310. old.), vagy akár „az eltorzult magyar alkat” (Bibó István) fogalmára.

A kollektív áldozattudat tehát egyszerre elégíti ki alapvető lelki igényeket, és teremti meg a stratégiai cselekvés lehetőségét. A versengő áldozatiság alapfeltétele, hogy az áldozat és a tettes fogalma legalább retorikai szinten kölcsönösen kizárja egymást, hiszen az áldozat csak így mentesül minden felelősség alól, és vívhatja ki a kívülállók elismerését. A játszma tétje tehát annak reprezentálása, hogy ki a konfliktus „igazi” áldozata, aki igazságtalanul és mérhetetlenül többet szenvedett, mint a másik vagy mások.

A *valós* csoportközi konfliktusokban – mutatnak rá a tanulmányok szerzői – ennek épp a fordítottja érvényesül. A feloldhatatlan konfliktust a kölcsönös agresszió ördögi köre táplálja, amelyben mindkét fél áldozatként tekint magára, és feljogosítva érzí magát a válaszcsepásokra. Miközben az ellene elkövetett sérelmek foglya, a saját csoportja által elkövetett tetteket rendre relativizálja vagy tagadja.

Erre rimel az az összefüggés, amelyet Wohl és Branscombe tesztelt különféle szociálpszichológiai kísérleti helyzetekben: ha egy csoport tagjait múltbeli áldozattá válásukra emlékeztetjük, akkor kevésbé valószínű, hogy tagjai büntudatot éreznek egy jelenbeli konfliktusban általuk okozott sérelmek miatt. A versengő áldozatiságban kulcsfontosságú a *viszonylagos* áldozati szerep; olyan helyzetekben is felbukkanhat, ahol a felek között nagy hatalmi különbség

van. Daniel Sullivan és szerzőtársai kísérleti módszerekkel vizsgálták, mi készítheti a magas státuszú csoportokat az áldozati versengésre. Ha a magasabb státuszú csoportot az a vád éri, hogy közvetve vagy közvetlenül sérelmet okoz a másokkal szemben eleve előnyösebb pozíciójával, akkor a csoport tagjai az identitásukat érintő morális fenyegetés miatt mintegy védekező stratégiaként bocsátkoznak bele az áldozati versengésbe. Ez magától értetődő módon relativizálja a sérelmeket; a képet viszont bonyolítja, hogy vizsgálatukban a kísérleti helyzetek a strukturális erőszak (a relatív depriváció) példáin alapultak.

A szükségletalapú modell szerint az áldozatnak és a tettesnek alapvetően más pszichés szükségletei vannak, ám a konfliktus megoldásához, a versengés megszüntetéséhez a csoportidentitást fenyegető tényezőket mindkét oldalon meg kell megszüntetni. A „tettes traumája” (187. old.; Giesen kifejezése lásd Bernhard Giesen: *The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity*. In: Alexander et al.: *i. m.* 112–155. old.) alapvetően a moralitást érintő sérülés, így az erkölcsi megítélést, a szavahihetőséget, a bizalmat kell helyreállítani. Az áldozatok esetében a cselekvőség helyreállítása a legfőbb feladat, amelyben kulcsfontosságú a szenvedésük elismerése és hatalommal való felruházásuk.

Nurit Schnabel és Arie Nadler kísérlete azt firtatja, mi történik akkor, ha egy tartós konfliktusban mindkét szemben álló fél áldozat mivoltát elismerik. Jóllehet a szükségletalapú modellből indultak ki, a feltevésük részben ellentmond ennek (és a társadalmi címkézés elméletének is). A címben „bizonyító erejűnek” aposztrofált vizsgálat kontextusa az izraeli–palesztin konfliktus, amelyben egy „objektívnek” tekinthető harmadik szereplő mindkét felet biztosította arról, hogy elismeri áldozat státuszukat. A kísérletben ez a stratégia mindkét fél igényeit kielégítette, és a megbékélési hajlandóságukat is növelte. A vizsgálat a szükségletalapú modellel szemben felvetette, hogy az áldozati szerep talán meghatározóbb az elkövetőnél, és a legalap-

vetőbb szükséglet mindkét esetben a pozitív énkép (csoportidentitás) helyreállítása. A szerzők záró megjegyzései ugyanakkor eloszlatják azt a reményt, hogy a kísérleti helyzetben megtalálták volna az erőszakos csoportközi konfliktusok kezelésének kulcsát. A gyakorlati akadályok közül az egyik legnagyobb, hogy a valóságban a felek aligha fognak osztozni az „igazi” áldozat státuszán: ha mindkét felet külön-külön értesítenék erről, és ez kiderülne, azzal aláásnák a közvetítő iránt táplált bizalmat. Ráadásul katasztrofális morális következményekkel járhat, ha az elkövetőt áldozatként kezeljük.

A kollektív áldozatiság sajátos, ámbar nem ritka esete, amikor az elkövető lép fel az áldozatiság igényével vagy éppen az exkluzív áldozattudat lép paradox módon érintkezésbe a viszonylagos áldozatszereppel. Michał Bilewicz és Anna Stefaniak elemzése sajátos kontextusban íródott, hiszen a lengyelek áldozatiságát és felelősségét firtatja. A tanulmány bevezeti a másodlagos antiszemitizmus fogalmát, miszerint „az elkövető múlttal rendelkező nemzeteknél a felelősség érzésének elkerülési igénye az antiszemitizmus egyik forrásaként jelenik meg” (283. old.). E feltevésre alapozva megállapítják, hogy az antiszemitizmust nem pusztán az áldozati versengés – paradox módon egyfajta neheztelés (*ressentiment*) a holokauszt miatt” – táplálja, hanem az áldozati identitás is. Azaz, „a két bemutatott felmérés alapján minél inkább áldozatnak érezték magukat a résztvevők, annál inkább antiszemita nézeteket vallottak” (300. old.).

Az érdekes eredményt hozó elemzés hiányossága, hogy a komplex és érzékeny összefüggéseket alakító változókat esetenként csak egy-egy kérdéssel mérték. A többi kötetbeli tanulmány módszertanát nem érheti kritika, de a kvantifikáló szemlélet felvet néhány (tagadhatatlanul izlésbeli) kérdést. A kötet tanulmányai egyfelől elképzelt helyzetek összetevőinek/kontextusának furfangos manipulációján és a rájuk adott szóbeli válaszokon, azaz kísérleti helyzeteken és/vagy kérdőíves felméréseken alapulnak. Ezt némileg ellensúlyozzák azok az írások, amelyek „valós eseteket” is

elemeznek. E megközelítési módok tagadhatatlanul tudományosak, megfelelnek a standard módszertani kritériumoknak (a lengyel tanulmány módszertanilag gyengébb lábakon áll), azonban az olvasóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy ezek az eredmények mennyire tudják modellálni a valós helyzeteket. Az analógiás gondolkodás, a helyzetek mérhetővé tétele természetesen megköveteli a komplexitás redukcióját; a kérdés sokkal inkább az, hogy mekkora távolság választja el a valóságos napi fenyegetettség tapasztalatát egy strukturális erőszakra szóló szöveg elolvasásától a kísérleti helyzetben. Következtethetünk-e tényleges erőszakos konfliktusok alakulására egy olyan kísérleti helyzet eredményéből, amelyben valakit igazságtalanság ér a kreditpontok elosztása közben? (A dilemma természetesen jóval túlmutat a szóban forgó kötetben és a tárgyalat fogalmi kereten is, hiszen az emberi viselkedés modellezhetőségét firtatja.)

Egy másik hiányérzet a kötet szerkesztésével kapcsolatos. A szakfolyóiratokban megjelent tanulmányoknak sajátos elvárásoknak kell megfelelniük: a műfajnak megvan a maga szigorú struktúrája és terjedelmi korlátja (bár a kötetben némelyik tanulmány kifejezetten hosszú). Emellett a nemzetközi szintér nem kedvez az eset-tanulmányok történelmi-társadalmi kontextusa részletezésének, azaz ez a „tálalási mód” elkerülhetetlenül egyszerűsít. Az angol nyelvű folyóiratcikkek következképpen sok felesleges mondatot és bekezdést, az absztraktban, a fejezetek végén és a konklúzióban is megismételt tételmondatot visznek a kötetbe. Ráadásul az azonos fogalmi keretben íródó, egymás után következő tanulmányok között is számottevő az ismétlés (definíció, fogalmak, elméleti keret); ugyanakkor belátható, hogy itt nem egy kutatócsoport tanulmánykötetéről van szó, és nyilván nem lehet más szerzők másutt megjelent szaktanulmányait „áramvonalasítani”. A kézikönyvi, tankönyvi használatnak pedig nem árt az ismétlés, az egyes tanulmányok természetesen önállóan is megállják a helyüket. A kiválasztott tanulmányok emellett jól reprezentálják az irányzat

főáramát és főbb kutatási területeit, a hivatkozások összérnek, a tárgyalat témák reagálnak egymásra, kiegészítik egymást.

Mind a módszertani kidolgozottságban, mind a tágabb kontextus értelmezésében üdítő kivételt jelentenek a magyar szerzők tanulmányai. (Ezekről sajnos nem tudjuk meg, hol jelentek meg, megjelentek-e korábban.) Egyfelől jól mutatják, hogy a kelet-európai és a magyar történelmi kontextus értelmezésében mennyire kitüntetett szerep jut a kollektív áldozatiság fogalmának. Másfelől az is látszik, hogy a kollektív áldozati tudat vizsgálata szerves folytatása László János és munkatársai narratív szociálpszichológiai vizsgálódásainak (László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai, Bp., 2012.). László János korábbi számítógépes pszichológiai tartalomelemzéses vizsgálatai kimutatták, hogy a magyar nemzeti identitás kognitív és érzelmi szerveződésében a dicsőséges múlt és a kudarcok sorozata sajátos, lereagálatlan feszültségben áll egymással, amelyet erősen negatív érzelmi dinamika kísér. A történelmi pályát rendre a „győztünk, de veszítettünk” (341. old.) mintázata szervezi, amelyben összekeveredik az áldozatiság és a büszkeség, megmutatkozik a saját csoporttal kapcsolatban az alacsony szintű cselekvőség és uralás érzete, a felelősség áthárításának tendenciája. Az eredmények azt mutatják, hogy a történelmi események mind kanonizált, mind laikus reprezentációjában „a történelem tőlünk függetlenül történik” (342. old.). Mindez már korábban a feldolgozatlan trauma markáns jeleit mutatta, és felvetette a kollektív áldozatszerep fogalmát.

Mészáros Noémi Zsuzsanna és Szabó Zsolt Péter tanulmánya ebből az alapvetésből kiindulva vizsgálja, hogy milyen élményszerveződési mód dominál az áldozati tapasztalatok szerveződésében, és az mennyiben határozza meg a külső csoportokra irányuló érzelmeket (empátiát vagy közönyt). A módszertani kidolgozottság mellett a kutatás másik előnye, hogy az adatfelvétel egy nagyobb kérdőíves adatfelvételhez kötődött, ami lehetőséget teremtett az eredmények

mélyebb összefüggésekbe ágyazó bemutatására. Az elemzés megerősítette Wohl és Branscombe (2009) a kötetben szereplő kutatásának eredményét, miszerint az emlékeztetés a saját csoport múltbeli áldozattá válására önmagában is csökkenti a jelenbeli konfliktusokban elkövetőként érzett felelősség és büntudat mértékét. Trianon traumája „a magyarság választott traumájaként” (351. old.) továbbra is az áldozati identitás egyik központi eleme. Az erre való emlékeztetés viszonylag könnyedén hívja elő a fenyegetettség érzését és a más csoportok iránti közömbösséget, függetlenül attól, hogy e csoportokat szomszédos népek tagjai vagy éppen menekültek alkotják-e, hogy volt-e velük történelmi konfliktusunk (illetve velük szemben területi követelésünk), vagy sem – a kérdőívben románok, szlovákok és ukránok, illetve menekültek szerepeltek. A fenyegetettség érzése könnyen aktíválódo felelemmel jár együtt, főként azok körében, akik a magyarok szenvedéseit kizárólagosnak és egyedinek látják és láttatják (exkluzív áldozattudat). A saját csoport sérülékenységgel azonosulók sokkal gyanakvóbbak, bizalmatlanabbak, és jóval kevesebb empátiát éreznek másokkal, mint azok, akiket inkluzív áldozattudat jellemez, azaz analógiákat látnak más népek és a magyarok szenvedései között.

A kötetet szerkesztő Fülöp Éva és Kóvágó Pál elméletileg-módszertanilag kidolgozott tanulmánya is a történelmi sérelmekhez való viszonyt vizsgálja, ám ezúttal a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia összefüggésében. Kutatásuk egy olyan „külső” csoporttal szembeni előítéletességgel foglalkozik, amely egyúttal „belső” is, hiszen a magyar társadalom része. Így a kapott eredmények azt is felvetik, miként emelhető be a strukturális erőszak kérdése egy következő vizsgálatba. A szerzők összefüggést találtak a felsőbbrendűség-tudaton alapuló nemzeti azonosulás és az exkluzív áldozattudat, illetve az exkluzív áldozattudat és a cigányokkal/romákkal szemben táplált előítéletek között. Mindez illeszkedik a fentiekben tárgyalt előzetes kutatási eredményekhez, és árnyal-

ja is őket, hiszen feltehető, hogy a saját csoport felsőbbrendűségének konstrukciója egyfajta kompenzáció az elszenvedett sérülésekért (traumákért), a fenyegetettségért. Mindez azért is paradox, mert az exkluzív áldozattudat az elszenvedett sérülés egyediségén alapul, amelyet kizárólagosként érzékel és reprezentál. Ezáltal csökkenti a kifelé megnyilvánuló empátiát, viszont így sem kerülheti el az implicit áttételes összehasonlítást, és nem lehet teljesen önreferenciális, hiszen szüksége van egy ellenségre vagy egy másik elnyomott csoportra, amelynél többet szenvedett. A fel dolgozatlan traumából, a társadalmi frusztrációból így a cigányellenesség, tágabban véve az intolerancia is táplálkozhat. Következésképpen itt alapvető magyarázóereje van a relatív depriváció érzetének, miközben az is felvetődik, hogy a populizmust ajánlatos sajátos identitáspolitikaként értelmezni.

Agora Zsuzsanna a kollektív áldozati szerep instrumentálizálásának mélyebb összefüggéseit vizsgálja a náci propagandabeszédekben. Tanulmánya tágabb fogalmi keretet használ, ám igen komplex összefüggéseket láttat. (Az elemzés meggyőző és kifejezetten élvezetes olvasmány, de nem tudunk meg semmit például az elemzés módszeréről.) Az egyik legfontosabb megállapítás, hogy az első világháborús (illetve az az utáni) propaganda rendkívül sok nárcisztikus elemet használt gyakorlatilag egész Európában, de különösen a háború után Kelet-Európa vesztes államai-ban. A náci propaganda (hét Hitler- és két Goebbels-beszédről van az elemzésben szó) felfedezte és könyörtelenül kihasználta, hogy egy csoport szenvedése is lehet a kollektív nárcizmus forrása, hiszen a szenvedés a nemzet kiválasztottságának jeleként is értelmezhető. E keretben a saját csoport az a kivételes, ám igazságtalanságokat elszenvedő áldozat, amelynek további hősi áldozatokat kell vállalnia a szakrálissá, fajilag felsőbbrendűvé válásért. A beszédek érzelmi dinamikája tehát a megalázottságból, a szenvedésből a „büszke dominancia érzését” (176. old.) állítja elő úgy, hogy a kezdeti feszültséget feloldja, és szabadjára engedi mások rágalmá-

zásával, törvényen kívül helyezésével (bűnbakképzés). A heroikus tudat a veszteséget sértettséggé transzformálja, miközben az elszenvedett traumát pusztán hártja: azzal, hogy szakrálizálja, egyúttal derealizálja is a szenvedést. Prolongálódik a traumát követő regresszió, sőt megerősítést nyer a Főhírnök megjelenésével, aki magára vállalja az áldozatot, biztosságot és dicsőséget kínál.

Összességében a kötet érdekes lehet a különféle társadalomtudományok művelőinek, de a szélesebb olvasóközönségnek is – főként a magyar és a kelet-európai kontextust mélyen érintő kollektív áldozatiság máig ható következményei, detektálható tünetei miatt. Jóllehet a fogalmi keret az egyéni és kollektív szint közötti feszültségtől kissé „maszatos”, így is számos kortárs jelenség értelmezéséhez nyújt fogódzót az identitáspolitikától nemzetközi konfliktusok rendezésén és a férfi-nő viszony kérdésein át a #Metoo jelenségig. A kötet rezonál a sajátos korszellemlre, amelyben áldozatnak lenni már-már vonzó, miközben bizonyos helyzetekben a hatalommal felruházottság már-már gyanús. A kötet olvasásakor mégis az áthallások voltak hátborzongatók, mivel a kollektív áldozatszerep politikai instrumentálizálásának kot-tája nagyon is ismerős.

NÉMETH KRISZTINA

Borgos Anna: Holnaplányok

NŐK A PSZICHOANALÍZIS BUDAPESTI ISKOLÁJÁBAN

Noran Libro, Bp., 2018. 311 old., 3490 Ft

„A holnap asszonya hű polgár, jó ember, igaz barát. Testének helyes nevelés erőt, szépséget ad. Akaratát az élet küzdelme megacélozza. Lelkének a szabadság éltető levegője vonzó bájt kölcsönöz. Művelt agya velünk együtt gondolkodik. Ezért találjuk fel benne érzéki szerelmünk és szellemi vágyaink megtestesülését.”

Harkányi Ede, a Társadalomtudományi Társaság fiatalon meghalt titkára írta ezeket a sorokat 1905-ben

megjelent, *A holnap asszonyai* című, a szó minden értelmében kimerítő tanulmányának zárszavában (Harkányi Ede: *A holnap asszonyai. Tanulmány a társadalomtudomány köréből.* Politzer Zsigmond és Fia, Bp., 1905.). Harkányi a szociológia és pszichológia lelkes, bár mai fogalmaink szerint amatőr művelője és a kör nőtagjainak feminista harcostársa, a *Huszdik Század* gárdájában a „nőkérdés” felelőse volt. Ha nem hal meg 1909-ben, alig 31 évesen, bizonyára az érdeklődő közönség soraiban ült volna az 1918 szeptemberében Budapesten rendezett Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszuson.

Borgos Anna új könyvének címét az orvos, pszichoanalitikus és Galilei Kör-tag Hajdú Lillytól kölcsönözte – s bár bizonyítani ezt ma már nem lehetséges, szinte biztosra vehetjük, hogy a „holnaplányok” kifejezést és ideált a galileisták között is jól ismert és szeretett Harkányi inspirálta. Freud és Ferenczi első magyarországi hívei, páciensei, tanítványai, tanaik művelői és továbbfejlesztői – gyakran mindezeket a stációkat végigjárva – szinte kivétel nélkül a *Huszdik Század* köréből, a Vasárnapi Társaság tagjai vagy a valamivel fiatalabb galileisták közül kerültek ki – és fél vagy egy egész generációval később a két világháború közti kulturális avantgárd és a progresszív polgári vagy szociáldemokrata értelmiség tagjai lettek.

Amilyen kis létszámú – és hozzátehetjük, belterjes – volt ez a kör, annyira maradandó a teljesítménye. Ha pedig kétségeink lettek volna, Borgos kötete újabb adalékul szolgál annak bizonyítására, hogy e létszámára nézve parányi progresszív polgári értelmiség még az 1919 utáni emigrációval kivézetve is milyen kulturális tartalékokkal rendelkezett, milyen jelentős teljesítményt hozott létre a két világháború közötti két rövid évtizedben. Mert paradox módon a Horthy-korszak, a pszichoanalízissel és a vele érintkező politikai és kulturális mozgalmakkal szemben határozottan ellenséges konzervatív kultúrpolitikája és hivatalos antiszemitizmusa ellenére, a magyarországi pszichoanalízis legtermékenyebb korszakának bizonyult.

Borgos fiatal korát meghazudtolóan jelentős szakmai – két monográfia, egy tanulmánygyűjtemény és számtalan tanulmány szerzőjeként – munkásságát, szerkesztői és aktivista tevékenységét a pszichológia, az irodalomtörténet, a nőtörténet és a *gender studies* egymással határos területein, e diszciplínák terminológiájában, megközelítésében egyaránt otthonosan mozogva építette fel. Bár fő szakterülete a pszichológia, interdiszciplináris érdeklődése és háttere, a nőtörténet iránti fogékonysága, társadalomtörténeti érzékenysége szinte predesztinálta az új könyvben vállalt feladatára. A téma iránti régi elkötelezettségét jelzi, hogy a kötet három, terjedelmét és mélységét tekintve is legjelentősebb életrajzi fejezetét Hajdú Lilly, Gyömrői Edit és Bálint Alice életéről és szakmai tevékenységéről már korábban publikálta, de a most közölt, átdolgozott változatban figyelembe vette az azóta felfedezett forrásokat és újabb szakirodalmat.

A könyv alcímében tárgyilagosan megfogalmazott témája a pszichoanalízis budapesti iskolája nőtagjainak története, amelynek kutatása távolról sem egyszerű feladat; épp ellenkezőleg, rendkívül komplex és – feminista történetész szakszóval – valóságos interszekcionális kihívás. Ennek egyik oka a pszichoanalízisnek a kezdetek óta tartó, a hivatalos tudományossággal szemben, az orvostudomány perifériáján elfoglalt vagy inkább megtúrt helye. Ebből a perifériális helyzetből és a pszichoanalitikus szakma újdonságából is következett a pszichoanalízis kivételes nyitottsága a nők felé, bár a kezdeti éveket követően az orvosi végzettség – a bécsi és budapesti egyesületek kivételével – mindenütt a tagság feltétele lett. Ezt a dinamikát tovább árnyalta, hogy 1895-től egy miniszteri rendelet lehetővé tette a nők beiratkozását a budapesti egyetem orvosi karára; hogy a nők, különösen a zsidó nők aránya az orvostanhallgatók között az első világháború alatt jelentősen megemelkedett; hogy a forradalmak alatt a pszichoanalízisnek, a világon elsőként, a budapesti egyetemen tanszéke létesült (l. Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom.* Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem

1918/19-ben. Józsoveg, Bp., 2013.); s hogy a háború utáni ellenforradalmi időszakban a numerus claususszal egy időben és attól nem függetlenül 1926-ig tényleges numerus nullus tiltotta ki a nőket a budapesti orvosi karról.

A képletet tovább bonyolítják Freud és a korai freudi elmélet problematikus nézetei a nőiségről és a női szexualitásról. Freud és Ferenczi a nők szakmai befogadására, támogatására irányuló gyakorlata ellenére sem tudta feloldani az elmélet nőket illető ambivalenciáját. Ezt a dilemmát illusztrálja a könyv első oldalán idézett anekdota Freud kiszólásáról a női–férfi dichotómiáról szóló előadásán a jelen lévő női analitikusoknak: „Ez nem érvényes Önökre. Önök e szempontból kivételek, Önök inkább férfiasak, mint nőiesek.”

Ez a belülről legalábbis feloldhatatlan dilemma jellemezte az analitikusnők sajátos, kezdettől ambivalens helyzetét a pszichoanalitikai mozgalmon belül: a mozgalom otthon, az intellektuális és szakmai kibontakozás lehetőségét adta meg nekik egy olyan korban, amikor a szélesebb tudományos élet és a társadalom szakmai előrelépésük elé mint nőknek és zsidóknak akadályokat emelt. Ez a pozíció és a szinte családi viszonyuk a mozgalom alapítóihoz élet vette a freudi elmélet nőket illető elemei elleni kritikájuknak, esetleges lázadásuknak.

A kötet három, első pillantásra nem feltétlenül organikusan, de logikusan illeszkedő részből áll. Az első fejezet remek, világos, laikusoknak – köztük nekem – megfizethetetlen összefoglaló a freudi elmélet nőkre vonatkozó axiómáiról, problematikus voltáról, intellektuális gyökereiről, irodalmáról és utóéletéről. E rövid, alig több mint húszoldalas, de rendkívül tartalmas fejezet számba veszi a pszichoanalízis ambivalens kapcsolatát a korabeli feminizmussal, és felvillantja az első sikeres analitikusnők pályáját és hozzájárulását az elmélet fejlődéséhez. A nemzetközi mozgalomban legismertebb női úttörők példái (Sabina Spielrein, Lou Andreas-Salomé, Helene Deutsch) azt is nyilvánvalóvá teszik, milyen hatalmas és rég esedékes munkát végeztet

el Borgos ezzel a kötettel: hiszen míg az említett, nem magyar pszichoanalitikusnőkről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, Borgos igen csekély előzetes irodalomra támaszkodhatott. Elődje ebben a tekintetben Vezér Erzsébet, aki a XX. század hetvenes éveiben feltérképezte, és – az akkor sokkal zártabb világban – körbelátogatta, meginterjúvolta a magyar századforduló külföldre szakadt nagyjait. Borgos több mint egy évtizedes kutatómunkája során felkutatta és elolvasta a levéltári és magántulajdonban lévő forrásokat, feltérképezte és meginterjúvolta a sok évtizede külföldön élő leszármazottakat. Könyvének második és harmadik része ennek a munkának a gyümölcse.

A második rész életrajzi tanulmányai öt jelentős pszichoanalitikus-nő portréját rajzolják fel. Az élet- és pályarajzokat bevezető-összegző fejezet, mely e laikus, történelmes olvasó számára a legfontosabb új eredményeket nyújtotta, a XX. század első felében Magyarországon élő és – indokolt a szó: alkotó – pszichoanalitikus-nők prozopográfiaja. Borgos egyszerre figyel az életutakban és munkásságokban kimutatható származási, nemi és szakmai hasonlóságokra és a földrajzi, szakmai, politikai, társadalmi, kulturális, nyelvi és családi tényezőkből adódó különbségekre.

Elemzése azt mutatja, hogy a század első felében működő pszichoanalitikus-nők kivétel nélkül már asszimilált vagy az asszimiláció felé tartó középosztálybeli, kereskedő- vagy értelmiségi zsidó családból származtak. Képzettségükre nézve orvosok vagy más szakokon szereztek diplomát (Kovács Vilma az egyetlen egyetemi végzettség nélküli, laikus analitikus); a második generációban még gyakoribb az orvosi végzettség.

Az úttörők további közös vonása, hogy éppen „átcsúsztak” a numerus clausus (1920) és a numerus nullus (1920–26) által bezáródó egyetemi kapun – illetve, mint Bálint Alice esetében, részben ezek a rendeletek terelheték őket külföldi egyetemekre, vagy az orvosi fakultáson kívüli szakterületekre. Mindez a numerus clausus hosszú távú negatív hatásá-

ról is további adalékkal szolgál – a törvénykezés potenciálisan kiváló orvosoktól fosztotta meg a magyar egészségügyet, illetve közvetve hozzájárult olyan, marginális területek fejlődéséhez, mint a mozgáskultúra, az évtizedek múltán, nemzetközileg is kiváló gyógypedagógia, vagy a majd minden rendszerben a legalitás határára kényszerített progresszív magánóvodák és -iskolák által megőrzött és továbbfejlesztett kísérleti pedagógia.

A harmincas évektől a pszichoanalitikus-nők érdeklődése és szakmai tevékenysége is egyre inkább a pszichoanalitikus szemléletű gyermekpszichológia és pedagógia felé fordult – Borgos meggyőző érvelése szerint ez nagyrészt a mozgalmon belüli, már említett ambivalens helyzetük feloldására tett erőfeszítés jele volt. Bár e tevékenységük haszonélvezője főként a budapesti zsidó középosztály volt, a Pszichoanalitikai Egyesület 1931-ben megnyílt ingyenes, ambuláns Poliklinikája kifejezetten „szegénysorsú járóbetegnek” nyújtott kezelést. A Poliklinika rövid története és sorsa, 1942-es bezárásáig, jól illusztrálja a pszichoanalitikus mozgalom és a progresszív szociálpolitika, ezen belül a mentálhigiénés szolgáltatás kiszolgáltatottságát a mindenkori hatalomnak. A hasonló berlini és bécsi kezdeményezésekkel összehasonlítva a Poliklinika rövidebb ideig és állami támogatás híján működött – s pusztá létezése példázta a budapesti iskola kiaknázatlanul maradt, potenciálisan szélesebb társadalmi hasznosságát és hatását.

E komplex, de nálam szerencsére jóval világosabban felvázolt és konzekvensen követett modellben Borgos tovább árnyalja a pszichoanalízis és a politika két világháború közötti, önmagában is viharos kapcsolatát a nem, a társadalmi-családi és a zsidó származás dinamikájával. Visszatér a könyv általános bevezetésében már említett, a pszichoanalitikus-nők létét és munkáját alapvetően meghatározó sajátos, ambivalens helyzetre, hogy az ő példájukon elemezze az általuk megkísérelt – vagy még gyakrabban megkerült – feloldási próbálkozásokat. Az a tény, hogy a pszichoanalízis női úttörői egyszerre voltak „függő és

autonóm, periferikus és kiváltságos pozícióban”, döntően befolyásolta szakmai érdeklődésüket, és korlátokat szabott a freudizmushoz való elméleti hozzájárulásuknak. Borgos meggyőzően érvel amellett, hogy a nők számban és tartalomban is erős jelenléte különösen alkalmassá teszi a budapesti iskolát a nőtörténeti szempontú vizsgálatra. (Számításai szerint a nők aránya a magyarországi-budapesti pszichoanalitikus mozgalomban 1937-ben nemzetközileg is a legmagasabb, 48% volt, s addig is csak a bécsi előzte meg.)

A magyarországi pszichoanalízis jelentős női úttörőinek az e paraméterekkel körülrít térben, ezeknek a lehetőségeknek és korlátoknak a figyelembevételével elemzett életútja sok azonosságot mutat: mindegyikük asszimiláns, többnyire közép-, illetve nagypolgári zsidó családba született. Ugyanakkor fontosak a hasonlóságokon túl a családi, vagyoni, politikai, de alkati és személyes körülményekkel és választásokkal magyarázható különbségek is. Közös vonás még, hogy kivétel nélkül mindegyikük életútja mozgalmas, fordulatoss és sok tekintetben tragikus volt – túl a zsidó származással járó, a XX. század Magyarországon elkerülhetetlen tragédiákon. Az életutak bemutatása a lehetőségekhez és az elérhető forrásokhoz mérten teljes – a dolog természetéből fakadóan a legkevesebb információ a szakmai működés értékeléséhez elengedhetetlen analitikusi tevékenységről maradt fenn, de Borgos itt is gondosan utánajárt az elérhető, többnyire másodlagos forrásoknak –, de ezenfelül mindegyik életút egy-egy sajátos aspektusra vet fényt. (Talán az egyetlen kivétel a másik négy tanulmányhoz képest vázlatos portré Rotter Lillianról, amely akár a kötet végén közölt rövid szócikknek között is helyet kaphatott volna.)

Hajdú Lilly első világháborútól az 1956-os forradalmon túlig ívelő élete és pályája a pszichoanalízis, a politika és az ideológia tragikus ütközéseit példázta. Galilei-körös kezdetei, házassága, családi és baráti kapcsolatai a polgári értelmiség radikális, majd liberális elitjéhez kötődtek. Férje deportálását és halálát követően,

1945 után Hajdú belépett a pártba, és rendkívül sikeres pályát futott be: 1950-től a „Lipót” osztályvezető főorvosa, igazgatóhelyettese, majd 1954 és 1957 között igazgatója volt. De ennek a sikernek ára volt: hosszú évekgig valósággal „gúzsba kötve táncolt”, hogy hivatali szerepében összeegyeztesse a Rákosi-korszakban anatómának kikiáltott pszichoanalitikusi múltját a hivatalos, pavlovi elmélettel. Élete legnagyobb, feldolgozhatatlan tragédiája fiának, Gimes Miklósnak, a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottjának kivégzése volt. Két év múlva öngyilkos lett.

Gyömrői Edit életrajza, kalandregényeket megszégyenítő mozgalmassága, fizikai bolyongásainak és partnerkapcsolatainak kavalkádjá mellett, elsősorban az identitás témáját világítja meg. Gyömrői átváltozásai, kimeríthetetlennek tűnő képessége az újrakezdésre és önmaga újraformálására, de megőrzésére is, kivételes ugyan, de az identitás témája fel-felvillan a többi életútban is.

Bálint Alice, a kötet szereplői közül a nemzetközileg legismertebb és legelismertebb analitikus fiatalon, alig 41 évesen, a második világháború előtt néhány nappal, angliai emigrációban halt meg. Az egyik legeredetibb, a korban szokatlan interdiszciplináris háttérrel felfegyverzett, elsősorban elméleti munkásságával kitűnő Bálint nemrégiben előkerült naplója a férjével és pályatársával, a később igen sikeres Bálint Mihálylyal kötött házasságának, egy korai, egyenlők közti partnerkapcsolatnak a krónikájává is válik Borgos interpretációjában. (A kötet számos kitűnő illusztrációja közt talán a legmegkapóbb a 160. oldalon közölt fénykép, amely a szabadban, egymástól elfordulva, de mégis összeérve olvasó Bálint házaspárt ábrázolja.)

A sorban következő életút Kovács Vilmaé. Bálint Alice édesanyja, Ferenczi páciense, majd tanítványa, az egyik legelső gyakorló analitikus, Ferenczi halála után hagyatékának kezelője a magyarországi mozgalom fontos összetartó és szervező alakjává vált. Szakmai és személyes választásaiban keveredtek a hagyományos és úttörő döntések: a mozgalomban játszott szerepe a hagyományos női

szerepekhez igazodott, gyermekeivel, családjával, kollégáival, pácienseivel egyaránt tradicionálisan női, anyai szerepeket követett. Ugyanakkor első férjétől elvált, elveszítve a gyermekeihez való jogot, élete első felének akadályait messze meghaladó képzettséget szerzett, analitikusként és kiképzőként is igen sikeresnek bizonyult. A sok nehéz döntés után az igazi, megemészthetetlen tragédia lánya, Bálint Alice halála volt – kilenc hónappal később, mintegy megismételve a kihordást, hirtelen betegségben ő is meghalt.

A kötet utolsó ötven oldalán Borgos rövid, lexikoncikkszerű ismertetéssel vázolja fel további 27 analitikusnő életét és pályáját – ezek az életrajzi és szakmai vázlatok hasznosságuk mellett jelzik, hogy az általa megkezdett munka e kötettel és az elvégzett elméleti megalapozással csak részben tekinthető lezártnak, sok irányban folytatható.

Erősebb szerkesztői kéz, ha létezik még ilyen a magyar könyvkiadásban, egyenletesebbre szabta volna az öt élet- és pályarajzot, Rotter Lillian rövidke életrajzát esetleg a kötet végére utalva – s a rövid életrajzok talán inkább egy függelékebe illettek volna. Egy név- és tárgymutató megkönnyítené a visszakeresést, a családi, szakmai kapcsolatok kisillabizálását, a kötet témáinak átlátását. S végül a zárójelek parttalan – és többnyire indokolatlan – használata megtöri, szaggatottá teszi a szöveget, mely a tömöntelen zárójelek ellenére is lendületes és pontos. Nélkülük még gördülékenyebb lenne.

Eme apró kifogásoktól eltekintve a kötet a pszichológia és a pszichoanalízis története iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen olvasmány, mely nemcsak szűkebb célját, a budapesti iskola nőtagjai életútjának ismertetését valósítja meg, de rendkívül fontos hozzájárulás a XX. század első felének magyarországi társadalom- és nőtörténetéhez is. Borgos érzékenyen és árnyaltan bontja ki az analitikusnők női mivoltából és szerepeiből, zsidóságából, szakmai tevékenységéből szőtt, családi és kulturális hatások által formált, ideológiai és politikai nyomás alatt formálódó szálat. Némi antropomorfizáló túl-

zással azt is mondhatnánk, hogy a személyes, 5 + 27 életrajz mellett a kötet hőse a 20. század első felének magyar pszichoanalitikai mozgalma, a témája pedig e mozgalom tragikus és pikareszk története.

A könyv megjelenése után röviddel kitört vihar az ELTE „Társadalmi nem tanulmányok” programjának hatósági megszüntetése körül véletlen egybeesés ugyan, de intésként szolgál. A gender – nem túl sikeres, de mára elterjedt magyar fordításban a társadalmi nemek kutatása – körüli közbotrány talán egyetlen haszna, hogy napvilágra hozta a mai magyar közbeszédben uralkodó, a tudományos életben sem kisebbségben lévő, abszurditásig menő tájékozatlanságot. A nemi, köztük a női és szexualitással kapcsolatos szerepek körüli tudatlanság, a nemi szerepek társadalmi megítéléséről és a társadalommal való kölcsönhatásáról való párbeszéd visszautasítása, ha nem direkt következménye is, de tüneti szinten összefügg a pszichoanalízis hosszú „szilenciumával,” perifériára vagy föld alá kényszerítésével nagyjából 1989-ig. A holnaplányoknak a szakmai és intellektuális elismerésért folytatott küzdelme a Horthy-korszakban, egy ellenséges, konzervatív tágabb politikai, társadalmi és kulturális környezetben és saját, ambivalens, szűkebb mozgalom keretében ma aktuálisabb, mint bármikor. Fájdalmasan ismerősen csengenek Bálint Mihály szavai is, aki a húszas évek politikai légkörének nyomására reagáló baloldali értelmiségiek reakcióját így jellemezte: „Ez van és meg kell tanulni együtt élni vele.” Borgos Anna könyvének optimista olvasata azt sugallja, hogy a budapesti iskola, nemzetközi kapcsolatai, belső értékei és nem utolsósorban nőtagjainak összetartó, szervező energiái révén mégis túlélte, ha nagyrészt a perifériára vagy a föld alá szorulva is, a XX. század diktatúráit és autoriter rendszereit.

István Pál Ádám: Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary

*Palgrave Macmillan, London, 2016.
204 old., á. n.*

A budapesti házmesterek és a XX. századi diktatúrák közötti bensőséges kapcsolat mondhatni triviális kérdés. Ezt a közhelyszerű „igazságot” korrigálja a könyv, amely a hazai holokauszt-kutatás új áramlatát fémjelzi. Munkájában a szerző egyszerre hasznosítja a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítést és szemléletmódot, hogy magyarázat adhassa annak, hogyan válhattak hatalmi tényezővé a házmesterek. Ez ugyanis korántsem magától értetődő. A város 1873. évi egyesítését követően megindult nagyvárosiasodás a többemeletes bérházépítkezésekkel fonódott össze. A lakóépületek közvetlen igazgatása és szüntelen karbantartása egy új foglalkozási csoport, a házmesterek dolga és megélhetési forrása lett. A csekély jövedelmű és egyébként alacsony társadalmi presztízsű budapesti házmesterek ezzel némi hatalmi jogkörhöz jutottak a középosztályi (és felső-középosztályi) bérpaloták bérlőivel szemben, akik – társadalmi státuszukat tekintve – messze fölöttük helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában. A többnyire vidékről és alsó társadalmi rétegekből származó és e foglalkozás révén kiemelkedő fővárosi házmesterek nem kaptak bért a munkájuk után: fizetségük egyes-egyedül a szolgálati lakás és a kapupénz, valamint az egyéb borrhálás bevétel volt. Ez így sajátos helyzetet teremtett közöttük és a bérházak lakói között, mivel a bérlők tartották el a szolgálatukra rendelt házmestereket, akik viszont a háztulajdonost képviselték velük szemben. Rájuk volt bízva a negyedévi lakbér beszédése és a házirend betartatása, és a bérlők kiválasztásában, valamint a felmondások kez-

deményezésében is kulcsszerepük volt. S ott van végül a kapupénz rendszere, amikor a házmesterek – kapuőrök gyanánt – ellenőrzik este 10 óra (olykor éjfél) és hajnali 5 óra között a kapukulcsot nélkülöző lakók és vendégeik házbeli ki-bemozgását. Ehhez járul a lifttel felszerelt házakban a kötelező liftpénz is mint külön jövedelemforrás. A részmunkaidősből lassanként teljes munkaidőjűvé váló házmesterkedés a századfordulón nagyjából 10 ezer, a második világháború éveiben már nagyjából 23 ezer embernek adott megélhetési lehetőséget.

A házmester-foglalkozásban eleve benne rejlő társadalmi kétértelműség, az alacsony státusz ellenére számukra biztosított mégoly minimális rendelkezési hatalom a társadalmilag felettük állókkal szemben, a zsidótörvények korában fokozott jelentőséget nyert. Hiszen a harmincas évek végétől az állampolgári és a szabadságjogaiktól megfosztott zsidó (izraelita) lakásbérlők életének folytonos szemmel tartása, jogfosztásuk napi szintű érvényesítése is a házmesterek teendője lett. A hatalom gyakorlásának az a módja, amely a tér használatának ellenőrzésével valósul meg – és amelyről elsőként Michel Foucault szólt revelatív módon a *Felügyelet és büntetés* című könyvében –, a házmesterek „rangemelkedésének” is kivételes lehetőséget teremt. Nem pusztán véletlen, hogy a zsidótörvények életbe léptetése állt a dolog hátterében. Az állami antiszemitizmus különösen nagy fogékonyságot árult el ekkortájt Európa-szerte a térhasználat szabályozásával, szelektív megszigorításával megoldott társadalmi kirekesztésnek, egyes népcsoportok üldözésének a politikája iránt. Nem véletlenül jött divatba az utóbbi időben egyes holokauszt-kutatók körében az a megközelítés, amely a nyilvános és magántér szigorú hatósági felügyeletében véli felfedezni a náci (és a hasonzorú) zsidópolitikák mikéntjét. Ez a szemléletmód bújik meg a zsidók második világháború alatti gettósítását érintő történeti vizsgálatok, valamint a zsidókat már korábban is sújtó diszkrimináció hatalmi eljárásainak kutatása mögött. Különösen figyelemre méltó, hogy a

magyarországi holokauszt kutatásába új gondolati impulzusokkal bekapcsolódó angol történész, Tim Cole szintén ennek a felfogásnak megfelelően világítja meg a budapesti gettósítás történetét (*Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, London, 2003.) és a vidéki gettóéletet (*Traces of the Holocaust. Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011.); a szerző újabb könyve a kérdést átfogóbban tárgyalja (*Holocaust Landscape*. Bloomsbury Continuum, London, 2016.)

Ádám István Pálra bevallottan nagy hatással volt doktori témavezetője, Tim Cole, a holokauszt-kutatás említett „iskolájának” egyik vezető alakja, amikor gondosan rekonstruálja azt a folyamatot, melynek eredményeként az addig lenézett, bár morzsányi hatalmat azért birtokló budapesti házmesterek egyszerűen a zsidókat üldöző államhatalom és közigazgatási hatóság ügynökeiként lépnek fel. Ez a folyamat a házmesterek sorainak a zsidóktól való megtisztításával kezdődik (1942), majd a budapesti gettósításban betöltött szerepükkel jut elsőként tetőpontjára, s végül a nyilas uralom és kivált az ostrom idején a bérházak (zsidó) népe és elhagyott javaik felügyeletének teljhatalmával ér révbe. Plasztikusan mutatja a házmester és a társadalmilag felette állók kapcsolatában – az idő előre haladtával – beálló radikális változást, hogy a házmester és munkaadója, az olykor zsidó (volt) háztulajdonos korábbi „természetes” alá- és fölerendeltsége szintúgy az ellentétébe csapott át.

A házmester kapcsolata a mindenkori felsőbbséghez korábban kizárólag a ház tulajdonosához, a munkáltatójához fűződő alárendeltségi viszonyban mutatkozott meg. Amikor az immár súlyosan diszkriminált zsidóság feletti közvetlen hatósági rendelkezés – részben – a térhasználat korlátozásával történik, a lakóhelyi tér felügyeletének is megnő a jelentősége. Az a házmester, aki kezdettől vezeti a házbérvilvántartást, ezután megbízást kap a hatóságoktól a lakók rendőrségi bejelentésének regisztrálására, és egyúttal kötelességévé teszik a bérlők felekezeti státuszának megállapítását

is. Az 1944 nyarán tervbe vett gettósítást (utcák, házak árjásítását/zsidósítását, a csillagos házak létesítését) a hatóság szintén csak a házmesterek hathatós közreműködésével remélhette megoldani. Ez érthető, hiszen a városi vezetés nem ismeri, nem ismerheti mikroszinten a lakóközönseget, ezért válik számára nélkülözhetelenné a házmesterek azt illető tudása. A budapesti zsidó (izraelita) népesség térpolitikai eszközökkel is megtámogatott diszkriminációja és üldözése szempontjából a házmester közreműködése megkerülhetelenné válik tehát az állam és helyi hatóságok számára.

Ilyen körülmények között a házmesterek hagyományos egzisztenciális meghatározottsága új értelmet nyer, nevezetesen, hogy fő jövedelemforrásuk a gondjaikra bízott bérlőtársadalom megsarcolása; a házmesterek valójában a borraivalókból, a bérlők önkéntes, de elvárt adományaiból élnek. A házmester addigi pályafutása során tehát ahhoz a társadalmi gyakorlathoz szokott hozzá, hogy naponta megvesztegetik. Igaz, fővárosi szabályrendelet is kimondja a kötelező kapupénzt, sőt még az összeg nagyságáról is rendelkezik (Dr. Berényi Sándor – dr. Gáber Károly: *Budapesti lakásbérleti szabályok*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Bp., 1909. 17. §. 40. old.). Mindezek dacára a bérlőt terhelő fizetési kötelezettség egy informális csereaktusnak felel meg, amely mögül hiányzik az állami (hatósági) szankcionálás megerősítő gesztusa. Sőt mi több: a házmester és a bérlők között ezzel olyan személyes kapcsolatok alakul(hat)nak ki, amelyek ezen anyagi köteleket (a házmesterek kijáró borraivalós fizetségeket) a hála és a viszontszolgálat aurájába vonják. Ádám István Pál szerint ezt az emberi kapcsolatot fogalmilag Ronald S. Burt „strukturális szakadás” (*structural hole*) terminusa fejezi ki, amely azt a helyzetet írja le, ahol egymástól társadalmi téren távol eső emberek között bensőséges viszony létesül. A házmesterek egy ilyen strukturális szakadék áthidalására alkalmas pozíciót foglalnak el valójában a zsidóüldözések teremtette végletes körülmények között.

Amikor a zsidóüldözések a korábbiakhoz mérten jóval nagyobb felügyeleti hatókörhöz, hatalmi jogosítványhoz segítik hozzá a házmestert életbevágó ügyekben, hatni kezd a házmester státuszába kódolt társadalmi logika is, amely a segítségnyújtás (a megmentés) vagy a cserbenhagyás, a feladás, a kiszolgáltatás dilemmáját veti fel újból és újból. Ádám könyvéből napnál világosabban kiderül, hogy kizárólag az számíthatott a házmester zsidómentő jóindulatára, aki akart és tudott is élni „természetes” megvesztegethetőségre hangoltságával, készpénzt fizetve, vagy a kényszerűen elhagyott lakását, berendezési tárgyait engedve át neki. Mindezt annak fejében, hogy a házmester futni hagyja, vagy segíti elrejtőzni üldözői elől. Aki viszont erre nem volt hajlandó, vagy a kellő anyagiak híján nem volt képes, nem számíthatott a házmester segítőkészségére, sőt a nyilas hatóságok megtorlásától rettegő házmesterek olykor ki is szolgáltatták őt üldözőiknek. Egy, még a XIX. században kialakult és idővel megcsontosodott szociológiai struktúra, a neki megfelelő habitus magyarázza tehát Ádám szerint a házmesterek ambivalens viselkedését az olyan, nem mindennapi helyzetben, amely végül tömeggyilkosságba torkollott.

Az előbb mondottakból következik, hogy komoly feszültségek támadhattak a háborút követően a számonkérések, az igazolások és a bírósági procedúrák során, amikor a zsidók üldözéséhez közvetlen segédkezet nyújtó nyilas és antiszemita házmesterek elleni vádakat megfogalmazták. A vádak az esetek egy bizonyos hányadában egyértelműen bizonyíthatók voltak, máskor viszont a felmentő tanúságtételek kerekedtek felül. Ez abból eredt, hogy amíg a jól megfizetett, anyagi javakkal kellően kielégített házmester valóban segített egyes zsidó bérlőkön, vagy a házba kényszerűen bekerülő zsidó személyeken (csillagos házak), addig a többieket a sorsukra hagyta, vagy maga okozta vesztüket. Ez a pragmatikus beállítottság, a sajátos házmesterhabitus magyarázza, hogy a helyükön maradó házmesterek miért válhattak könnyen hatalmat, amikor egyik napról a másikra nyilasból kom-

munisták lettek, legalábbis készek mutatkoztak szolgálataikat immár a kommunista hatalmi apparátus rendelkezésére bocsátani.

A könyv vázolt gondolatmenete a tettes–áldozat–szemlélő (*bystander*) szokásos kategóriarendszer merevségének feloldását célzó erőfeszítés gyümölcse. Ha ugyanis nem egyedül a házmesterek politikai elvakultsága, hanem az így adott egzisztenciális helyzet „követelményei” bújnak meg a zsidóüldözésekben játszott szerepük háttérében is, akkor a megszokottnál rugalmasabb döntési helyzet körülményei között találjuk őket. Ez szorosan együtt jár azzal, hogy a házmestereket szociológiai és mentális karakterük egyszerre képesíthette a tettes és a *bystander* szerepére, amely utóbbiba nemcsak a passzív szemlélődés, de az aktív zsidómentés is könnyen belefért akkortájt. Túl azon, hogy a hazai holokauszt-kutatás vajmi kevéssé vetett eddig számot a *bystander* létező és nehezen túlbecsülhető jelentőségével a zsidóüldözések során, Ádám érvelése azért figyelemre méltó, mert átjárhatóvá teszi a két kategória határát. A budapesti házmesterek nehezen besorolható társadalmi típust képviselnek a tettes–áldozat–*bystander* taxonómiában, hiszen legalább két kategóriát is lefoglalnak maguknak: ugyanaz a személy egyszerre és egy időben lehetett tettes és (aktív) *bystander*. Ez így túlmegy az egyértelmű osztályozás kényelmi szempontjain.

Könyvében Ádám nem a házmesterek általános társadalom- és mentalitástörténeti elbeszélését tűzte ki célul, ezért nem is foglalkozik a bérkaszárnnyak gondnokaival. Velük kapcsolatban aligha állíthatná ugyanis, hogy státuszinkonzisztencia állt volna fenn napi munkavégzésük és egyben saját lakóhelyük társadalmi terében. Nem állíthatná továbbá, hogy habitusukat a kvázikorrupcióval biztosított egzisztenciájuk formálta, és később a zsidóüldözések során is épp ez vezette volna őket. A proletár bérkaszárnnyak világában ugyanis minden kissé másképp volt akkoriban.

A szerző kutatóként is alapos munkát végzett: a témát jól megvilágító elsődleges forrásokat tárt fel külön-

féle levéltárakban, főként Budapest Főváros Levéltárában és néhány holokauszt-archívumban, közte a jeruzsálemi Jad Vasem Levéltárában vagy a washingtoni Holocaust Memorial Museum levéltárában. Kiterjedt kutatásokat folytatott továbbá a korabeli sajtóban, kiaknázva a házfelügyelők szervezetének sajtóorgánumait is (négy ilyen létezett a korban), és végül oral history interjúkat is készített a még élő volt házmesterekkel.

Ádám munkája üdítő hozzájárulás a magyar holokauszt-tanulmányok eddigi világához. Ezért szinte érthetetlen, miért fogadja Karsai László recenziója oly nagy fanyalgással, sőt kifejezetten ellenségesen (*Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv XII. Bp., 2018. 404. old.*). A recenziót teljesen érintetlenül hagyja a könyv fő tézise, mondandója így abban merül ki, hogy önmagát dicséri, majd úgymond „helyre tesz” néhány, a könyvben állítólag rosszul tált „tényadatot”. A dolog azért is külön figyelmet érdemel, mert egy évtizeddel ezelőtt már lezajlott egy szenvedélyes polémia a magyarországi holokauszt kutatásának akut állapotáról. Az ezzel a történetírással szemben akkor kifejtett kritika (Gyáni Gábor: *Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár, 2008. 3. szám, 13–23. old.*) szemléleti és módszertani avítságot, egyúttal elméleti sivárságot vetett az olykor meglehetősen provinciálisnak tetsző magyar történeti diskurzus szemére. Karsai László vette fel a kesztyűt, aki azzal oktatta ki a bírálót, hogy miután „nem szakértője a holokausztnak”, „neki csak véleménye van, melyet tényektől nem befolyásolt tisztánlátással [sic!] fogalmazott meg” (Karsai László: *A magyar holokauszt-történetírásról. Kommentár, 2008. 6. szám, 104. old.*). Amikor Karsai ezúttal Ádám könyvét bírálja, látszólag ugyanott folytatja, ahol akkori védőbeszédét befejezte: olyan „negatív kutatási eredménynek” könyveli el a munkát, melynek az volna az egyedüli „haszna”, hogy kiderül belőle: a házmestereknek a zsidóüldözésben játszott szerepe nem méltó téma a holokauszt-történetírás számára. Ádám Pál Istvának, nem teljesen függetlenül ettől a

kirekesztő attitűdtől, szikrányi reménye sincs, hogy a mai Magyarországon kutatói álláshoz jusson, számos fiatalabb évjáratú, tehetséges holokauszt-történész pedig nem kutatói állásban tengődik. Ez a korántsem szívderítő helyzet akkor változhat csupán érdemben, ha az értékek végre a megérdemelt helyükre kerülnek.

GYÁNI GÁBOR

Gábor Klaniczay–Éva Pócs (eds.): Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania

Palgrave Macmillan, London, 2017. XV + 412 old., \$109 (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic)

Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában

Balassi, Bp., 2014. 524 old., 4300 Ft

A magyar és erdélyi (tágabban kelet-közép-európai) boszorkányság történetét áttekintő magyar, illetve angol nyelvű tanulmánykötet közeli kapcsolatban áll egymással: a Palgrave-kötet öt tanulmányát a magyar könyvből veszi át, amelyhez újonnan csatlakozik Kristóf Ildikó egy magyarul korábban megjelent szövegének angol verziója, Pócs Éva egy korábbi cikkének fordítása, valamint Hesz Ágnes új írása. A két reprezentatív könyv az MTA Néprajzi Kutatóintézetében és a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén harminc éve

működő kutatócsoport munkájának a gyümölcse. A kutatás új lendületet kapott, amikor Pócs Éva 2013-ban megkapta az Európai Kutatási Központ hazai bölcsészek számára igen nehezen elnyerhető ösztöndíját (*ERC advanced grant*). A történeti, etnográfiai és levéltári kutatást végző csoport mintegy hatezer oldalnyi új forrást tárt fel és tizenöt kötetnyi forrást adott közre. Bár a hazai szakemberek jól ismerték a szövegykiadásokban, szaktanulmányokban, konferencia-előadásokban és nemzetközi konferenciák szervezésében (1988-ban és 1998-ban) megnyitva új kutatást, melynek nemzetközi visszhangja is jelentős volt, a legutóbbi időkig mégsem jelent meg olyan áttekintő munka, amely angol nyelven a nemzetközi közvélemény számára is elérhetővé tette volna a hazai és a környező országok boszorkányságtörténetével foglalkozó kutatás eredményeit (miközben a lengyel és az orosz boszorkánytanulmányokból már korábban készült angol nyelvű válogatás).

A laikusok némileg különösnek találhatják ezt a koncentrált érdeklődést egyetlen forrástípus, a boszorkányperek jegyzőkönyvei iránt. Miközben e vádak önmagukban is releváns és izgalmas kutatási feladatokat jelentenek a történészeknek, a jegyzőkönyvekben szereplő részletek korántsem csupán a boszorkánysággal kapcsolatos kérdések megválaszolására alkalmasak. Nem véletlen, hogy a magyar könyv bevezetőjének első oldalán a boszorkány szó nem is szerepel. A peranyagok ugyanis szinte bármely témában tartalmaznak olyan információkat, amelyek fontosak az elődeink mindennapjai és szokásai iránt érdeklődő történeti antropológus, a népi és az elit vallásosság viszonyait felfejtő vallástörténész, a közösségek belső és külső normáit rekonstruáló néprajzos, a nyelvi és vallási kölcsönhatásokat vizsgáló kultúrtörténész és az archaikus mágikus és tudományos világképeket feltérképező tudománytörténész számára. A boszorkányság (és tágabban: a démonológia, a szentkultusz, a ráolvasások) kutatásának tehát önmagán túlmutató fontossága van. Módszer-tanában is szorosan összefonódik

izgalmas történettudományi területekkel, nem véletlen, hogy Emmanuel Leroy Ladurie az inkvizíció és az etnográfia szoros kapcsolatáról beszél nagy hatású könyvének, a *Montaillou-nak* az előszavában (Emmanuel Leroy Ladurie: *Montaillou, egy okszi-tán falu életrajza [1294–1324]*. Ford. Jászay Gabriella. Osiris, Bp., 1997.), míg Carlo Ginzburg az inkvizítor mint antropológust (és az antropológust mint inkvizítor) mutatja be (Sebők Marcell [szerk.]: *Történeti antropológia*. Replika Kör, Bp., 2000. 147–156. old.). A múlt rítusai, szokásai, mindennapjai iránt érdeklődő történeti antropológus nyilvánvalóan hátrányban van a mai természeti népeket tanulmányozó kollégájához képest: nem tudja felkeresni, megfigyelni és kikérdezni forrásait. Viszont segíti az inkvizítor, aki – különösen az inkvizíciót csak filmekből ismerők számára – meglepő részletességgel és pontossággal kérdezte ki annak idején a perben megidézett falusiakat és városi polgárokat olyan dolgokról is, amelyeknek látszólag nem sok közük volt a boszorkánnyvád tisztázásához.

Ahogy az angol kötet előszava hangsúlyozza, a kelet-közép-európai boszorkánnyáadvádak története némi késéssel kezdődik. Míg e perek Nyugat-Európában a XV. századtól kezdve jelennek meg nagyobb számban és a XVI. században válnak dominánssá, a mi térségünkben csak 1686 után erősödnek fel: a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint az esetek kétharmada Buda visszafoglalása utánra tehető. Összesen 2275 perről van tudomásunk, 4263 boszorkányt vádoltak meg (3673 nőt és 590 férfit), és – legalábbis az ismert források szerint – 702 halálos ítélet született.

Mind a magyar, mind az angol kötet Sz. Kristóf Ildikó egy-egy tanulmányával kezdődik. A magyar kötetet nagyon részletes kutatástörténeti áttekintéssel vezeti be, az európai boszorkányüldözés történetének keretébe illesztve a hazai boszorkánykutatás historiográfiáját. Az angol kötet viszont a debreceni és Bihar megyei boszorkánypererekről szóló, 1998-ban megjelent monográfiájának (*Ördögi mesterséget nem cselekedtem: a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debre-*

cenben és Bihar vármegyében. Ethnica, Debrecen, 1998.) a boszorkányvádak társadalmi hátterét feltáró fejezetével kezdődik. Az 1575 és 1766 közti időszakból ismert 217 per (303 vádlott) anyagából megismerhetők a városi környezet napi konfliktusai – meghozzá abban a kálvinista környezetben, amely egyébként is gyanakvással viseltetett a jó szándékú varázslatok, a divináció, a gyógyítók és a bábák iránt, mert e tevékenységekről és szereplőkről azt tartotta, hogy szembenemnek az isteni gondviseléssel. Sz. Kristóf Ildikó a peranyagok mellett orvosi és jogi dokumentumokat is vizsgált történeti antropológiai módszerekkel. E megközelítés hagyományosan a mindennapi kapcsolatokban felgyülemelő feszültségekre helyezi a hangsúlyt a vádak mechanizmusainak magyarázatok. Az érdekes vizsgálat visszaigazolja e megközelítés termékenységét. Sz. Kristóf Ildikó nem csupán azt hangsúlyozza, hogy az „áldozat” és a „boszorkány” térben és szociokulturális hátterét tekintve közel van egymáshoz, hanem azt is, hogy aki messze volt, különbözött (így a római katolikusok és a cigányok), az nem vett részt ezekben a konfliktusokban, és ezért sokkal ritkábban és nehezebben vált akár áldozattá, akár boszorkánnyá.

Pakó László mindkét kötetben közölt tanulmányának főhőse Ígyártó György kolozsvári ügyvéd. Esetében egy másik interpretációs út kínálkozik: boszorkányvádak nemcsak a nagyjából egyenrangú felek közti helyi feszültségekből szülehetnek, hanem a hatalom, a befolyás, az egyéni sérelmek és ambíciók mechanizmusaiból is. Ígyártó meglehetősen korrupt városi prókátor; konfliktusa Rengő Annával és másokkal túl könnyen vezet ahhoz, hogy ellenfeleitől a boszorkányvád eszközével szabaduljon meg. Nem riad vissza attól, hogy személyes érdekét követve vádoljon és éljen vissza pozíciójával.

A vádlók és vádlottakhoz képest egy harmadik szereplőt, a gyógyítót állít a fókuszba Klaniczay Gábor, amikor a boszorkányrontás-történetek struktúráit modellezi Kolozsvár, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely iratanyagára támaszkodva. Érvelése szerint az egyházi démonológus-

sok, a hivatásos boszorkányüldözők és a bírák mellett a gyógyítók tartották napirenden a boszorkányhitet, hiszen ők voltak azok, akik megállapították, majd kiküszöbölték a boszorkánybehatást, és meggyógyították a kárvallottakat. A rontáselméletek morfológiájában a konfliktus, a fenyegetés, a boszorkány újabb megjelenése, a természetfeletti jelenség, a rontás és a rontó azonosítása alkotta sort az ő cselekvésük epizódja zárta. Különösen érdekes, hogy a rontásnak és a gyógyításnak elmosódott a határa, a sikertelen gyógyítást olykor rontásként is lehet értelmezni, ami a gyógyítónak nem sok jót ígért. De a másik irányból sem volt éles a határ, a rontótól is gyakran követelték, hogy vegye le a rontást, azaz gyógyítson. Mind a rontás, mind a gyógyítás beavatkozás a természetfeletti szféra mechanizmusai. A bábák és a gyógyítók konkurenciaharcának történetét a táltosokról, a gyógyítókról és a bábákról szóló szekunder irodalom historiográfiai összefoglalója követi – Keith Thomastól Carlo Ginzburgon át Pócs Éva és Sz. Kristóf Ildikó munkáiig.

Kis-Halas Judit is a gyógyítókkal és mágikus gyakorlatokkal foglalkozik, amikor bemutatja Nagybánya mágikus és egészségügyi piacának szereplőit. Érvelése szerint a népi mágia specialistái, a perekben felbukkanó jósök, kincskeresők, pénzénezők, szerelmimágia-gyakorlók legalább annyira hozzátartoznak a vizsgálandó kontextushoz, mint maguk a boszorkányok. Márpedig ez a fajta mágia meglehetősen elterjedt volt a kora újkori Magyarországon, de konfliktushoz, pereskedéshez csak esetenként vezetett. A kötet vizsgálatérő – és ebben a tanulmányban is tárgyalt – témája, hogy a protestáns démonológia és a katolikus elképzelések hogyan befolyásolták a boszorkánnyáadvád kapcsolatos képzeteket. Tóth G. Péter már a boszorkánnyáadvád és a mágikus tevékenység dekriminálizációjának, azaz a történet végének krónikása, illetve éppen azt vizsgálja, miért nem ért véget a boszorkánnyáadvád története akkor, amikor véget kellett volna érnie. A vizsgált időszak (1740–1848) nagyon kései, mintegy száz évvel későbbi, mint amikor a

pereknek elvileg végleg meg kellett volna szünniük, legkésőbb az után, hogy Mária Terézia az ügyet a maga kezébe vette. Ekkor ugyanis a boszorkányvádaskodás már botrányossá vált Európában, és ez meglehetősen nyomást helyezett a bécsi udvarra, ahogy egy másik írásában Klaniczay Gábor kimutatta. S valóban, az utolsó halálos ítéletek az 1760-as években születtek, de további perek még jócskán folytak a XIX. század első felében is. Tóth Péter szerint ennek két fontos oka volt. Egyrészt a központi hatalom megfékezte ugyan az eljárásokat, ám a vonatkozó jogszabályokat nem mindig helyezte hatályon kívül, így a mágikus tevékenységek egy része, úgymint a csalás, kincskeresés során a temető felásása és a holtak háborgatása, továbbra is büntetőjogi kategória maradt. Másrészt, mivel a hatalom nem deklarálta, hogy a boszorkányság nem bűncselekmény, a korlátozó beavatkozás képmutató volt. Mária Terézia „csak a bíróságokról seprúzta ki a boszorkányságot, a közerkölcsök nyilvános színpadáról nem”.

Bárh Dániel a viszonylag alapsabban vizsgált protestáns démonológiához képest egy kevésbé tanulmányozott tárggyal foglalkozik, a katolikus felvilágosodás időszakának ördögméretét tárgyalja (*Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon*). Az egyházi körök egyre visszafogottabban nyilatkoztak a csodákról, bizonyos természetfeletti jelenségeket fokozatosan a népi babonáság körébe utaltak. A katolikus egyház fehér mágiához és különösen az ördögűzéshez való viszonyának igencsak dinamikus története. Különösen érdekes a XVIII. század közepén, a zombori főtéren, nagy közönség előtt nyilvános ördögűzést gyakorló szerzetes esete, akinek népszerűsége nagyon kínos helyzetbe hozta az egyházi előjárókat.

Az angol és a magyar kötet közös tanulmányai mellett számos olyan kutatási beszámolót is olvashatunk, amelyek csak az egyik kötetben kaptak helyet. Hesz Ágnes például egy mai (meg nem nevezett) erdélyi faluközösségnek a boszorkányságról alkotott elképzeléseit mutatja be,

hangsúlyozva, hogy az ártó beavatkozásba vetett hit hogyan segít a falusiaknak berendezni a világot, értelmezni a velük történő – olykor irracionálisan rossz – dolgokat. A boszorkányhit e mai kisközösségben – minden bizonnyal hasonlóan ahhoz, ahogyan a múltban – hatékonyan strukturálja a kommunikációs tartalmakat, különösen a pletykát, segít megmagyarázni azt, amire egyébként nehezen találnak magyarázatot. A bevezető történet például az egyszerű falusi emberről szól, aki azért lett öngyilkos, mert valaki megbabonázta – kétségbeesett tetteire más magyarázat nem áll rendelkezésére. Kortárs közösségről szól Takács György *Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás* című tanulmánya is, amelyben a boszorkányság *különböző módzatait* leíró terminusokat vizsgálja a Tatros menti (gyimesi, hárompataki, Uz menti) csángók nyelvhasználatában, s ebből kiindulva térképezi fel a Kárpát-medence keleti határvidékén élő csángók hiedelemvilágát. Mézes Ádám is természetfeletti aktorokkal – az őket zaklató holtakkal, azaz a vámpirokkal – kapcsolatos, évszázadokon keresztül szívesen tovább élő és nem kevés pánikot okozó hiedelmek „szakirodalmát” elemzi. Főszereplője Georg Tallar sebész, aki a Habsburg uralkodó megbízásából összeállítja a vámpirokról szóló legalaposabb művet (*Visum repertum*). Ez a mű legalább annyira releváns a néprajzi kutatások, mint az orvostörténet és az eszmetörténet számára. Mézes különféle kéziratok összevetésével elemzi a kor politikai érdekeit, hatalmi tereit és démonológiai, illetve orvosi vitáit, amelyek a vámpírbizottság tagjaként tevékenykedő, ezáltal első kézből tapasztalattal gyűjtő Tallarra hatottak. A helyi olvasóközönség számára különösen érdekes, hogy a vámpír és az vámpirizmus szavak Közép-Európában, a Habsburg Birodalomban keletkeztek, és elterjedésük a démonhit történetének egy viszonylag kései időszakára, a XVIII. századra tehető.

Czégényi Dóra Andrea ötven XVIII. századi pert elemez (*Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban*) című írásában. E forrásanyag különlegességét a keletke-

zés határhelyezete jelenti, ugyanis a Szilágyság közigazgatásilag Erdély, de jogilag Magyarország része volt, a szövegekből a magyar–román vegyes lakosság mindennapi élete és speciális viszonyai bontakoznak ki.

Hasonló irányultságú, bár szűkebb fókuszú D. Szakács Anita írása: egy Sopron megyei nemesi család (a Nádasdyak szolgálatában álló Zekék) levéltári anyagában fennmaradt úri-széki jegyzőkönyvek alapján vizsgálja az urak, asszonyaik és jobbágyaik közti konfliktusokat egy helyét és szerepét kereső, változóban lévő faluközösségben.

A magyar kötet utolsó előtti tanulmányában Ilyefalvi Emese *„Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...” Egy gyógyító ráolvasástípus a magyarországi boszorkányperekben* című írása a szómágia és a ráolvasás területére vezeti el az olvasót. Miközben a szó mágikus erejébe vetett hit valódi és elterjedt volt, a tárgyalótermi helyzetben a gyógyító ráolvasás szerepe felerősödött, a felhozott vádak kiaknázták az ismertséget.

A végére tartogattam a kötetek egyik szerkesztőjének, Pócs Évának két tanulmányát. Az angol kötetben *Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybírók előtt* című, magyarul ugyanennek a kutatócsoportnak egy másik kötetében (Pócs Éva – Hesz Ágnes [szerk.]: *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*. Balassi, Bp., 2016.) megjelent tanulmányának egy rövidebb változata szerepel, amely a XVIII. századi peranyagok táltosait, 35 főt (többségük nő, a többi 9 férfi és 2 gyerek) veszi sorra. A táltos, aki közvetít a földi és a természetfeletti világ közt, a boszorkányperek mindkét alapszerepében előfordulhat, lehet boszorkány vagy gyógyító. Nehéz definiálni a táltos szerepét, de általánosságban elmondható róla, hogy az alábbi négy jellemzője van: testén is viseli a táltosság jegyét; hisz abban, hogy ő táltos; kincset keres vagy gyógyít; s végül valamiféle természetfeletti harcot folytat spirituális létezőkkel. A sámánizmus és a boszorkányság viszonya a szakma fontos kérdése. A korábbi szakirodalom igyekezett kapcsolatot kimu-

tatni a honfoglalás kori sámának és a táltoshit között, ettől az elképzeléstől azonban Pócs Éva elhatárolódik – korábbi írásaiban már többször cáfolta (l. Pócs Éva: A magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések. *Ethnographia*, 2017. 1. szám, 1–46. old.; A dob és a rosta. Újabb gondolatok a magyar sámándobról. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András [szerk.]: *Aranyhid: tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2017. 59–72. old.). A forrásanyag egyoldalúsága behatárolja, mit tudhatunk a táltosokról, rendszerint akkor bukkannak fel, amikor megvádolják őket, miközben nyilván számosan közülük soha nem kerültek bíróság elé. Pócs Éva bemutatja, hogy a saját táltosságba vetett hitben bizonyára voltak eltérések: míg sokak őszinte tapasztalataik alapján tartották magukat táltosnak, mások számára e szerep menekülőt volt a vádak elől (a táltos nem boszorkány, önmagában a táltosságot, a vízbe nézést, az állattá válást vagy a transzba esést nem szankcionáltak), megint mások szerepük foglyai voltak, s végül akadtak, akik pénzért vagy megtévesztésből mondták magukat táltosnak.

Pócs Évának a magyar kötetben olvasható írása XX. század eleji beszámolók alapján vizsgálja a Magyarországon és a Balkán-félszigeten ismert „sárkányos” idővarázslókat. Az idővarázslókat, akiket a kortárs gyűjtésekben gyakran táltosnak neveznek, a szakma egy része szívesen magyarítja a kereszténység előtti magyar sámánizmus fényében, pedig, mint Pócs Éva jelzi, a szláv népek tradíciói, az Északnyugat-Balkán varázslói is magyarázhatják.

Bár ezek az írások nagyjából esettanulmánynak tűnhetnek, a két kötet külön-külön is, de együtt még hatékonyabban, teljes körképet ad a régió boszorkánykutatásainak fontos kérdéseiről, forrásairól, módszertanáról és kapcsolatáról a rokon diszciplínákkal. A koherens és gondosan szerkesztett tanulmánygyűjteményekkel – pontosabban csak az angol kötetrel – kapcsolatban talán csak egy kritikai megjegyzésem van: a nyugat-európai vagy észak-amerikai olvasó szükségképpen kevésbé ismeri

a magyarországi eseménytörténeti és kultúrtörténeti kontextust, amelyben a boszorkányvadás történetei zajlanak. A szereplőket, a helyszíneket, valamint a politikai és a társadalmi helyzet és a közép-európai régió vallási és népességi komplexitását bemutató általános bevezető segíthette volna az angolul olvasókat a történetek értelmezésében. Egy teljes körű áttekintés nyilván nem fért volna bele az adott keretbe, de egy kimondottan a tanulmányok tematikájából építkező, az ott szereplő témák kontextualizálását segítő bevezetőre szükség lett volna.

E könyveket olvasni nemcsak a boszorkányság iránt érdeklődőknek érdemes. A gazdag forrásokból kibontakozó konkrét történetek – mint általában a történeti antropológiai és a mikrotörténeti vizsgálatok – különösen alkalmasak arra, hogy testközelbe hozzák a múlt embereinek gondolkodásmódját, mindennapjait, konfliktusait, a vallásról, a túlvilágról, az orvoslásról való elképzeléseit.

LÁNG BENEDEK

Kiséry, András: Hamlet's moment

**DRAMA AND POLITICAL KNOWLEDGE IN
EARLY MODERN ENGLAND**

Oxford University Press, Oxford – New York, 2017. viii + 324 old., € 60

Kiséry András az ELTE-n (BA) és Bristolban (MA) szerzett angol szakos diplomát, a Columbián pedig angol–komparatiztika (összehasonlító irodalomtudományi) PhD-t, közben pedig Géher tanár úrnál is felbukkant azon az Angol Reneszánsz és Barokk Doktori Programon, amely a mai magyar shakespeareológusok derékhadát adta, távoli ismeretgöngyünk is innen származik. Kiséry majd' húsz éve él Amerikában, előbb a Columbián tanított, aztán a szegények Harvardjának nevezett City College-ban (City University of New York, CUNY). Mi, honi angol reneszánszosok rég tudjuk, hogy Kiséry egy kincs. Amikor a Shakespeare

Bizottságban előadást tart, mindig tömegek gyűlnek össze, kérdésfeltevései szokatlanok és hallatlanul érdeksek.

Lenyűgöző. Most, kötetével a kézben is újfent ez jár a fejemben.

A Hamlet pillanata: dráma és politikai jártasság a kora modern Angliában című kötet borítószövege mintha lelőné a poént (hogyan fogja fokozni vajon?), Kiséry szerintem zseniális ötletét, azt, hogy a *Hamlet*ben megpillantja a politika iránti közérdeklődésre adott választ, a korabeli drámában és színházban pedig ennek a politikai érdeklődésnek a kielégítését, a politikai diskurzusnak a színes-szagos tanítását – utóbbi ma „élményalapú oktatásnak” neveznénk. Egyszerre tűnik kultúrtörténetinek és gyakorlatiasnak, irodalomtörténetinek és elméletinek, felfedeztetőnek és felfedezőnek.

Gyakran megesis még jó nevű kiadók monográfiái esetén is, hogy a bevezetőben megfogalmazott elméleti tézis alátámasztását a többi fejezet kissé mechanikusan, kötelező tiszteletkörtként kivitelezett esettanulmányokkal támasztja alá, így az olvasó nemritkán azt érzi, elég a bevezetőt, esetleg még a konklúziót elolvasnia ahhoz, hogy értse és kövesse, miről szól a szerző elmélete. Kiséry könyve nem ilyen: minden fejezetében újat hoz, sőt úgy építi fel a könyvet, hogy előreugrani benne, vagy egy részt átlapozni szinte lehetetlen. Mindvégig szorosan fogja az olvasó kezét, érvelése világos, hihetetlenül aprólékos és élvezetesen változatos. A kötet több részből álló, 30 oldalas bevezetője a teret, időt, helyszínt tisztázza: a *Hamlet* pillanatát, az Erzsébet-kori politizálás és színház szakirodalmát és a könyv struktúráját. Az ez utáni nagy rész, az első fejezet a *Hamlet and the Profession of Politics* címet viseli. Ebben a bő 130 oldalban három fejezet kap helyet: 1. Gabriel Harvey margináliája és a 'wiser sort'/bölcsebb fajta közönség vizsgálata, amely magában foglalja Machiavelli-korabeli angol recepcióját is. A második fejezetben Kiséry a visszatért utazók szellemi importjával, valamint a kialakuló politikusi szakmával foglalkozik. A harmadik fejezet a *Hamlet*et elemzi az immár

megismert retorikai mintázatokhoz való viszonyítással. A *Hamlet and the Profession of Politics* (I. rész) három fejezete hangsúlyosan irodalmi megközelítésű, szorosan összetartozik. A *Political Knowledge and the Public Stage in Hamlet's Moment* című II. rész valamivel rövidebb, mint az első, alig 100 oldal, de tükrösen szintén három fejezetet tartalmaz, amelyek némileg lazábban kapcsolódnak az előzőekhez. A negyedik fejezet Chapman darabjain keresztül az árulással, a botránnyal indít, az ötödik Jonson *Sejanus*-ával és a korabeli Tacitus-olvasás hagyományával folytatja a gondolatmenetet, majd a hatodik fejezetben a színházon kívüli politikai diskurzussal zárul. (Ez a *Sejanus*-ról szóló fejezet esettanulmányként egy irodalomelméleti fejtegetésben magyarul is megjelent a *Ki merre tart a magyar Shakespeare-kutatásban?* című konferenciasorozat kötetében, lásd: Az irodalom részletei: A historizmus néhány újabb változata az amerikai reneszánszkutatásban. In: Kiss Attila Atilla – Matuska Ágnes [szerk.]: *Shakespeare Szegezen 2007–2011*. JATEPress, Szeged, 2013. 13–28. old.)

A hihetetlen aprólékosságra Kisérynek szüksége is van, mert lényegében a lehetetlenre vállalkozik. A politika tudományának 500 évvel ezelőtti létrejöttét és terjedését, és legfőképpen e tudás birtoklásának igényét, hatását és következményeit igyekeznek tetten érni egy viszonylag rövid időszakban, az 1600 előtti és utáni egy-egy évtizedben. Állítása szerint az 1600 körül, azaz „a *Hamlet* pillanatában” született drámák részben vagy egészen a politikai információterjesztés céljával születtek. Arra világít rá, hogyan tanítják ezek a művek a politika gyakorlatában való jártasságot, hogyan alakul ki ennek révén egy új szakma, a politikusé, azaz hogyan születik meg és miként lesz tanulható a politika tudománya.

Kiséry váratlan helyeken egészen mai, hétköznapi életből vett példákmal magyaráz, a bevezető elején a tézis szemléltetésére például azt állítja, hogy a tárgyalóteremben vagy kórházban játszódó televíziós sorozatok hasonló módon avatnak be minket,

fizikai, kulturális és/vagy intellektuális értelemben távollévőket egy másik szakmába, például a jogi vagy orvosi munkába. – A XVI–XVII. század fordulójának eseményeire élénken és azonnal reagáló, szó szerint nagy közönséghez eljutó médiumként a színházat azonosítja: hírügynökségek nem voltak, az udvar politikai tanácsadóitól kiszivárgó vagy szándékosan kiszivárogtatott hírek első körben csak a legbefolyásosabbak otthoniba jutottak el, személyes találkozások során; a szélesebb publikum tájékozódása és/vagy tájékoztatása ritkábban nyomtatott pamfleteken, gyakrabban színházi előadásokon keresztül történt. Kiséry egyik érdekes példája erre az az azóta elveszett színdarab, amelyet egy 1597-es belgiumi katonai győzelem hírének elterjesztésére írtak a két győztes hadvezér egyikének megbízottjai, természetesen megbízójuk, Francis de Vere pozíciójának előmozdítása céljából. Ha az elveszett színdarabot nem is, de az előadásáról szóló beszámolót Kiséry kiásta, megtalálta (Michael G. Brennan – Noel J. Kinnamon – Margaret P. Hannay [eds.]: *The Letters [1595–1608] of Rowland Whyte*. American Philosophical Society, Philadelphia, 2013. 362–363. old.). A levél arról tudósítja a háttérbe szorított hadvezért, hogy míg őt csak megemlégették, riválisát, De Vere-t csinos szaténmellényben, ezüst szegélyű térdnadrágban, élethű szakállal meg is személyesítették a színpadon, és úgy véli, ez az előnyös színpadi reprezentáció megnöveli De Vere esélyeit a mindkettőjük által áhított ír kormányzói állás betöltésére. E példánál Kiséry a történelmi esemény kapcsán íródott szövegek, a magánlevél és a nagyközönségnek szánt színdarab közötti információáramlás rekonstruálásának nehézségeire tesz megjegyzést, amivel természetesen egyetértünk, de megnyugodva konstatálhatjuk, hogy azért Kisérynek az ilyesmi mégsem lehetetlen.

Az említett, 1597-es turnhouti angol győzelmet bemutató, De Vere komissiója nyomán született és őt fényező színdarab, ahogy sok más mű is, gyorsan aktualitását veszítette, és valamikor nyoma veszett. Kiséry olvasata – mely szerint a színművek

egy jó része a híreket dramatizálta – magyarázatot ad arra, miért szerepel olyan elképesztő mennyiségű bemutatott, de csak nagyon kevésszer játszott, majd eltűnt Erzsébet-kori színdarab a Stationer's Registerben, valamint arra is, hogy ezek megőrzésére miért nem fordítódott több figyelem. Míg az 1580-as években a hírek terjesztéséért még kétféle médium verseng, a színház és a nyomtatás (a sajtó előzménye), körülbelül 1610-re az írott sajtó beelözi, a színháznak pedig a hírekre való reagálás, a kommentár marad, az aktualitásukon kívül más értékkel nem rendelkező művek már nem lesznek fontosak, eltűnnek a süllyesztőben.

Ahogy a fenti példa mutatta, az agresszív Francis de Vere-nek csakúgy, mint a háttérbe szorított másik hadvezérnek, Robert Sidney-nek is megvoltak a maga lojális informátorai: Kiséry kötete hosszan foglalkozik az ilyen a függőségi viszonyok a feltérképezésével. A tanácsadó-információszerző személy politikai karrierje ennek az olykor informális viszonyoknak az ápolásán és fenntartásán múlott. Mivel előfordulhatott, hogy a tanácsadó/hírszerző/követ önhibáján kívül nem tudta kivitelezni feladatát, igyekezett másképp hasznosítani magát, és egyéb megfigyeléseket végzett. A velencei követek visszatértükkor ún. *relazionét* készítettek (pl. Remigio Nannini [a cura di]: *Orationi in Matera Civile e Criminale*. Velence, 1561.), ezek mintájára születtek azok az angol narratívák, amelyek egy-egy nemzet vagy fontosabb külföldi város társadalmának és gazdaságának működését írták le. Kiséry Daniel Rogers angol követ életútján és a British Libraryben őrzött levelein keresztül mutatja be az otthon és a Csatornán túl szerzett tudás útját.

Kiséry szerint a *relazioni* és a tanácsadó-hírszerző funkció számos ponton figyelemre méltó a politika tudományának színpadi felbukkanása szempontjából. Egyrészt a külhoni beszámolók, a *relazioni* történelmi tényanyaga, szó- és névkészlete megjelent a drámákban, ilyen a *Hamlet*-ben például Dánia, Helsingör/Elsinore és a dánok leírása Rogers alapján (például Rogerstól száрма-

zik Rosencrantz és Guildenstern neve; Daniel Rogers: *Description of Denmark*. 1588.), vagy Amlethus/Hamlet története Remigio Nannini 1561-es *Orationijából*. Másrészt maga a tanácsadás aktusa, a hírszerzés gyakorlata is felkerült a színpadra, ilyen például Polonius Rajnáldhoz intézett instrukciója, amelyben Polonius Rajnáldot lényegében arra képezi ki, milyen eszközökkel, milyen szempontokat tekintetbe véve kémkedjen Párizsban Laertes után. Kiséry jelzi azt is – és rá jellemzően nem a főszövegben, hanem csak egy lábjegyzetben jelzi, hogy ezt eddig rajta kívül senki más nem vette észre –, hogy Polonius egyik instruáló sora, valamint egész gondolatmenete felbukkan John Melton 1609-es, *Six Folde Politician* című traktátusában: Shakespeare irodalmi sora Melton csendes tolvajlásával a hasznavehető intelmek közé sorolódott. Melton gyakorlatias szemléletére egyébként jellemző, hogy jellemrajzokon keresztül mutatja be a politikusi rátermettség kritériumait, így munkája, amely Polonius kémtréningjét is tartalmazza, lényegében megalapoz egy új szakmát, az államvezetést (*statecraft*).

Melton könyve egy a sok között, amely a politikai jártasságot komoly pragmatikai értékű intellektuális vagyontárgyként, az esetleges társadalmi fölemelkedés eszközeként kezeli, s amely pusztán létezésével arról árulkodik, milyen nagyfokú érdeklődés kísérte a *Hamlet* pillanatában még gyakran pozitív hozadékkal kecsegtető politikai tanácsadói szakmát. Kiséry ennek kapcsán rámutat, hogy bizony Horatio a tevével és menyéttel kegyetlenül kinevetett (Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal. *Holmi*, 5. [1993. június] 6. szám, 787–796. old.), Poloniusához hasonló, a pártfogójával mindig egyetértő, rendkívül barátságos, ám a hierarchiát és lojalitást sosem feledő politikai tanácsadó. Kiséry olvasatában Horatio pillanata akkor jön el, amikor a IV. felvonás 5. jelenetében a királynénak ad tanácsot Opheliával kapcsolatban, ő, a csóró, Wittenbergből szalajtott bölcsész, aki ezúttal is, mint a darabban többször, jókor van jó helyen (hazautazott a temetésre-koronázásra stb.). Végül ő, Horatio az,

akinek a tragikus dán eseményekről szóló *relazionéját* Fortinbras meghallgatja, és ő az, akinek lehetősége van a norvég hódítót meginvitálni a dán trónra. Polonius meggyilkolását, azaz a hivatásos tanácsadó kiírását és kiirtását a darabból Kiséry úgy értelmezi, hogy Shakespeare itt szakít a korábbi színdarabokra jellemző retorikai mintával, az uralkodó-tanácsadó dialógussal, és járatlan utakon indul el: a tapasztalatlan új generációra, Laertesre, Hamletre és Horatióra testálja a bosszút és/vagy az ügyek elsimítását. Fontos különbség, emeli ki Kiséry, hogy a fiatalok már nem közszereplők, hanem hangsúlyozottan magánemberek: Laertes például egy felkelő tömeg élén tér vissza Párizsból, ám végül nem előttük vonja kérdőre a királyt, Hamlet például soha nem kérdezi meg nyilvánosan, vajon miért a testvérré, és miért nem a fiúra száll a trón a király halála után. Horatio pedig *love*-ről beszél mint arról a kötelékről, amely Hamlethez fűzi, de majd ő lesz az első, aki fogadja a norvég hódítót; tanácsadói funkciója, bár egyre magasabb rangú szereplőknek ad tanácsot, mindvégig rejtve marad.

Shakespeare Hamletjének túlélő-tanácsadója után hosszabb rész foglalkozik a könyvben Jonsonnak a tanácsadásba belepusztuló Sejanusával (1605), ez mintha dekadensebb és hiábavalóbb politikai jártasság-értelmezést tenne lehetővé, mint a korábbiak. A *Sejanus His Fall* című tragédia (Kiséry az 1605-ös kvartót használja), akárcsak a *Hamlet*, szintén tudatosan a politikai ismereteket tárgyalja, terjeszti széles körben. Jonson szándékosan épít az ekkor nagyra tartott, divatos Tacitusra, mintha történelmet dramatizálna. Forrásul az *Annales*t használja és az *Annales*-ből hiányzó részeket Tacitus angol szakértőjétől, Henry Savile-tól veszi át. (Henry Savile, Jonson barátja, oxfordi történész, a Tacitus *Annales*-éből hiányzó részeket írta meg. *The Ende of Nero and Beginning of Galba. Fower Bookes of the Histories of Cornelius Tacitus* [1591] című munkája a Greneway által fordított angol nyelvű Tacitus-kiadásokban kapott helyet.) Historiográfiai/történetírói hitelességét még a darab címlapjá-

val is igyekeznek fenntartani: a darab címlapja, amely nem jelzi, hogy a mű dráma lenne, az angol nyelvű Tacitus-kiadás címlapjára hasonlít (lásd a fakszimile illusztrációkat a kötetben). Jonson Sejanusában nem csak a nagy igyekezettel fenntartott történeti hűség látszata figyelemre méltó. Kiséry szerint a *parrhesia*, azaz a félelem nélküli tanácsadás szűnik meg Tiberius császár kedvencének, Sejanusnak a kivégzésével. Sejanus bukását Jonson Tiberius zsarnokságában elkerülhetetlennek állítja be: aki rávilágít a zsarnokság működésére, aki értelmezni képes a zsarnokság egyes mozzanatait, az olyan politikai tudás birtokában van, amiért meg kell halnia. A tanácsadó többé már nem az uralkodó adott helyzetekben inspiráló vagy korlátozó szakmai segítsége, hanem az uralkodás mechanizmusának leleplezője. Jonson tagadja ugyan, hogy ő maga mindentudó kommentátorként Sejanushoz hasonló módon vesztélyben lenne, de Kiséry megjegyzi, hogy Jonson tagadása épp ennek az ellenkezőjére hívja fel a figyelmet.

Azt a problémát, hogy színikritikák híján honnan tudhatjuk, mi járt egy Erzsébet-kori színházi néző fejében, mit és hogyan olvasott, Kiséry úgy oldotta meg, hogy a XVI–XVII. századi forrásait mind eredeti kéziratokban (esetleg digitalizált változatokban) olvasta, hogy hozzáférjen az 500 évvel ezelőtti olvasók margináliáihoz. Hasznát vette az ún. *gnomic pointing* jelölésnek is: az akár történelmi, akár irodalmi művek korai kiadásaiban a nyomdász-kiadó az általánosan hasznavehetőnek tartott mondatok vagy sorok elé macskakörmöt tett: ez a tipográfiai jel és gyakran a sorvégi párrím a kontextustól függetlenül alkalmazható tudásmorzsára, kiragadhatóságra hívja fel az olvasó figyelmét. (Erről bővebben lásd Kiséry: Az irodalom részletei.) A *Hamlet* 1603-as első kvartójának egyik oldalán is ezt mutatja meg Kiséry: „*Be thou familiar, but by no means vulgare.*” Az ilyen aforizmára utaló megjelöléssel könnyebben kiragadhatók kedvenc mondatok, míves szentenciák vagy a magvas megfogalmazások. A kijegyzetelésük és szó szerinti kimásolásuk a kor jelleg-

zetes tevékenysége volt, egy sajátosan dekontextualizáló, fragmentált értelmezési és befogadási és egyben tanulási folyamat lenyomata. Akár Tacitust olvas valaki, akár egy színdarabot, akár csak egy *relazionét*, Kiséry szerint a cél itt is a megszerzett információ gyakorlatba, azaz a *beszélgetésbe* való átültetése, új kontextusban, új beszédszituációban való felhasználása.

A fenti példákkal igyekeztem ízeletet adni a kötet üdítően különleges és mindvégig konzekvens látásmódjából, amely szerint a drámák a *Hamlet* pillanatában a politikai játsszmák, a tanácsadás, illetve a zsarnokság és ellenállás képleteinek széles körű megismertetésével járultak hozzá a színházba járók „élményalapú” tájékoztatásához, oktatásához, hírekkel való ellátásához. Végző soron a laikus publikum részvétele a politikai diskurzusban – a közélet mint olyan kialakulása – ekkor, a legnépszerűbb médiumon, a színházon keresztül született meg. A diskurzushoz szükséges tapasztalat, ítélőképesség, logika, szókinccs, hatásos szintaxis, retorika és esztétikai érzék ekkor, így, a színházon, az ott hallott vernakuláris nyelven, a macskakörmös szentenciák újrahasznosításán (tematikai kötetekbe, közhelygyűjteményekbe rendezésével) és általában a beszélgetésen keresztül fejlődött ki. A verbális közélet megszületését Kiséry kreatívan dokumentálja: érvelésben olyan bizonyító erejű szövegritkaságok szerepelnek, mint például a Gabriel Harvey olasz nyelvkönyvének végén, a nagybetűs FINIS szó alatt álló kézírásos magyarázat, amely szerint a színműveknél nem létezik jobb beszéd- és nyelvgyakorlat: „*No finer, or pithier Examples, then in ye Excellent Comedies, & Tragedies following: full of sweet, & Wise Discourse*” (Gabriel Harvey: *An Italian Grammer*. Huntington Library 62184 sig. L2r).

Még a könyv utolsó, hatodik fejezete (*Reading Plays for Discourse's Sake*) is tartogat egy különleges textuális csemegét, nevezetesen Edward Pudsey (1572–1613) gloucestershire-i földbirtokos, olvasó, néző aligmert feljegyzéseit. A Pudsey-*notess* kézírata Oxfordban a Bodleian Könyvtárban található (MS

Eng. Poet. d3.), ám három oldalt, amelyen Pudsey Shakespeare-darabokból idéz, külön, brutálisan kitépve, a stratfordi Shakespeare Birthplace Trust könyvtárában őriznek. Kiséry nem mulasztja el sajnálkozását kifejezni a korai shakespeareológia bizarr, kannibalisztikus könyvbirtoklási vágya felett. Pudsey többek között 26, 1600–1602 körül előadott-látott színdarab kiragadott részleteivel foglalkozott. Szorgos jegyzeteléséből és az irodalmi-történelmi-kommersz színházi művekből kiszedett mondataiból arra lehet következtetni, hogy Pudsey-t, a kora modern közönség e tagját nem a dráma, hanem inkább a történelem és a politika érdekelte; kimásolta például magának Poloniusnak Laerteshez szóló intelmeit. Pudsey a korában oly kedvelt Tacitustól is másolt, ám korántsem ő volt az egyetlen, aki saját bölcsesség-kompilációja számára kiemelt/ellopott néhány formulát Tacitustól. Képzelem, Kiséry milyen jól szórakozott, amikor felfedezte Tacitus népszerűségének és a kortárs szerzők szövegáttemelő (-lenyúló) gyakorlatának bizonyítékaként Pudsey Haywardtól (John Hayward: *First Parte of the History of Henry IV. 1599.*) másolt sorai között azokat a mondatokat, amelyeket Pudsey már korábban egyenesen Tacitusból kimásolt.

Ez a recenzió rövid ahhoz, hogy a Kiséry által megvizsgált kéziratok margináliáinak elemzését aprólékosan bemutathassa. Még annak ismeretéséhez is rövid, hogyan vonul végig a zsarnokság és a zsarnoki uralkodó elleni fellépés lehetősége és joga mint visszatérő közbeszéd- és színdarabtema a könyv látszólag igencsak szerteágazó forrásanyagán, *Lukrécia meggyalázásától Harvey Machiavellitől* át Belleforest történetírásáig hogyan épül be a Machiavellitől származó dichotóm, a problémát ellentétpárokra leegyszerűsítő praktikus gondolkodásmód a szentenciagyűjtés kultúrájába, amely a kínos döntési helyzeteket, a létező opciók közötti választást hivatott megkönnyíteni. A vaskos, a *Hamlet* pillanatát meghatározó bevezető szakirodalmi részének részletezése is elmaradt, noha Kiséry bevezetője valóságos *tour de force*.

Megjegyzendő, hogy érdemes akár a könyv többi részétől függetlenül végigböngészni – a dekontextualizáló, a fragmentált és kissé haszonelvű olvasás kipróbálására.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az Erzsébet-kori kávéházi, sörözői és tavernás kultúrára, azaz a politikáról való diskurzusok formai-tematikai-társadalmi keretei között megszülető, bel- és külföldi hírek alapján politizálni kezdő közéletre már másként tekintünk Kiséry könyve után. (Kiséry óva int attól, hogy az 1601-es miliót, a *Hamlet* pillanatot a kávéházak történeti-kulturális toposzán keresztül vagy azon a modellen keresztül, amit ez a toposz azóta kialakított, olvassuk. A XVII–XIX. századi kávéházat ugyanis a képviselői politizálás feltétlen támogatása, valamint a nyomtatott hírek, újságok jellemzik, és ez a környezet alapvetően különbözik a [hír]nyomtatást megelőző időszak politikai beszélgetéseitől.) A XVI–XVII. századi fogadó vagy kocsmá langyos, közvetlen, sörszagú melegébe John Marston Sir Fortune nevű szereplője (*Jacke Drums Entertainment: or The Pasquill and Katherine*. Richard Oliue, London, 1601.) szerint az ember bármikor, könnyen becsuszanhat – méghozzá a politikai hírek szállításával, akár egy cipőkanállal... A politika megbeszélésének igénye az Essex gróf kivégzésével és az Erzsébet utáni örökösödéssel kapcsolatos kérdések háttérbe szorulásával merült fel intenzíven, ez a *Hamlet* átpolitizált belső világú, külföldi utazásokkal, követekkel, hamisított dokumentumokkal, felemelkedni vágyó tanácsadókkal teli pillanata. Ez az, amikor a politika mint terület eseményei sok-sok figyelmet és kritikát kapnak, ez az, amikor a politikai tudás demokratizálódik, és laikusokhoz is elér, és ez az a pillanat, amikor nemcsak a színpadon, hanem a sörházakban, de főleg a szofisztikáltabb tavernákban is a politikai attitűdökről, az *arcanum imperii* kezeléséről, azaz nem a politika céljairól, hanem eszközeiről disputáltak. Ez az, a politika révén, de a nyomtatás elterjedése előtt megpezdülő közélet, amelyben a színpadi vagy történeti művekből kigyűjtött, általánosan alkalmazha-

tó írott-nyomatott bölcsességeket az érvelések hatékonyságát növelni hivatott, gyakran kézírásos közhelygyűjtemények őrizték meg. Ez a *Hamlet* pillanata, amikor a nyomtatott tudás nyomon követhetően, a szentencia-Úgyjteményeknek köszönhetően bekerül mindennapi asztali-szóbeli, laikus és politikai érvelésekbe. Ez az a bő tízéves „pillanat”, amely majd a harmincéves háború kezdetével, illetve a nyomtatott hírek és kommentárok terjedésével megváltozik. Kiséry erre a különös egyensúlyi helyzetre világít rá, az angol közéleti diskurzus kultúrájának megszületésére.

Kiséry sörház- és tavernakultúrával indító bevezetője a politikai diskurzusban laikusként vagy nézőként részt vevő térdnadrágos Erzsébet-koriakat helyezi kontextusba, és ugyanő hozzájuk ér vissza a szentenciagyűjtő, notesztulajdonos Edward Pudsey alakjával.

John Marston figurája, Sir Fortune társadalmi különbségeket fogalmaz meg az alkoholfogyasztási szokások alapján, a bumfordibb sörház és a szofisztikáltabb eszmecsere alkalmasabb taverna említésével – számára a vastag sörhab az üres beszéd szimbóluma, s nem véletlenül kapcsolja össze monológjában a bordói nedűt az udvari hírekkel.

Olvasóként élvezem, hogy Kiséry nem szabadult meg az alkoholfogyasztás különbségétől, sem a vastag sörhabtól, sem a bordóitól, sőt. A szofisztikált, kifinomult, szellemes érvelés azonban nem a sörözőben, hanem az otthon vagy tavernában bort fogyasztók sajátja, azoké, akik a politikát, mint a megszerezhető ismeretek egy kiemelt területét, mint szakmát és mint magas fokon művelhető mesterséget/művészetet fogják fel. Sir Fortune számára egyébként a parttalannak tűnő témát, a közéleti politikai beszélgetések születését, a politikai diskurzust mint státusz-kijelölő lehetőséget körülírhatóvá és megfoghatóvá tette.

Worlds of Hungarian Writing

NATIONAL LITERATURE
AS INTERCULTURAL EXCHANGE

Edited by András Kiséry, Zsolt Komáromy and Zsuzsanna Varga. Farleigh Dickinson University Press, Madison-Teaneck, 2016. 272 old., \$ 95

Nincs könnyű dolga az angol anyanyelvű olvasónak, ha már olvasott pár angolra fordított magyar regényt, ami kíváncsivá tette a magyar irodalomtörténetre. Angol nyelvű magyar irodalomtörténeti művet lehet ugyan találni, de közülük kevés jelent meg brit vagy amerikai kiadónál, így pedig beszerzésük nehezebb. A *Worlds of Hungarian Writing* kötet valószínűleg az amerikai kiadónak köszönhető könnyű elérhetőségét jelzi, hogy a Google Bookson is megtekinthető egy részlete.

A szerkesztők e munkát John Neubauernek, a Kelet-Közép-Európa irodalmaival foglalkozó tudósnak ajánlották. Neubauer és Marcel Cornis-Pope 2010-ben kiadott komparatív kelet-közép-európai irodalomtörténeti művükkel (Marcel Cornis-Pope – John Neubauer [eds.]: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Vol. IV: *Types and Stereotypes*. John Benjamins Publishing Group, Amsterdam–Philadelphia, 2010.) újfajta irodalomtörténetben kívánták feltérképezni a regionális irodalomtörténetek lehetőségeit és problémáit, és meg akarták írni Kelet-Közép-Európa első transznacionális irodalomtörténetét. A könyv középpontjában az a kérdés áll, hogy az egyes nemzetek irodalomtörténetei miként kapcsolódnak a régióban zajló történésekhez. A jelen kötet tizenkét tanulmánya részben ehhez az elgondoláshoz kötődik, hiszen nem átfogó magyar irodalomtörténet angol nyelven, hanem – különböző szempontokból – a magyar irodalom külföldi kultúrákkal fennálló kapcsolatának vizsgálata regionális és globális szinten. Kiséry András és Komáromy

Zsolt a bevezetőben kijelenti, hogy bár e kapcsolattal korábban is gyakran foglalkozott a magyar irodalomtörténet, de mindig a nemzeti irodalomtörténet keretében; a közelmúlt kutatási eredményei viszont lehetővé tették, hogy a nemzeti narratíváktól eltávolodva, az interkulturális kapcsolatok váljanak az irodalomtörténet szervező elvévé. A magyar irodalmat nem egyetlen egységként kezelik, nem annak koherens történetét kívánják elbeszélni, hanem a magyar irodalom önálló – de természetesen sokszor egymással is érintkező – kis világit vizsgálgják.

A kötet a modern magyar irodalomra koncentrál, abból a modernizmusfoglalomból kiindulva, amely a kezdetet az 1870-es évekhez köti. Az első tanulmányok viszont – főleg az előzmények miatt – pár évvel, évtizeddel korábbi jelenségeket is tárgyalnak. A témák: a külföldi írók magyarországi fogadtatása, a fordítások, az emigráns szerzők és a kultúrák közötti áttételesebb kapcsolódások. A kötet felépítése is ezt a sokszínűséget tükrözi: a szövegek nem szerveződnek fejezetekké, nincsenek tematikus egységek, a tanulmányok egymásutánja az időrendet követi. Ez az elrendezés azonban kevésbé segíti a magyar kultúrával csak ismerkedő olvasók eligazodását.

A tizenkét szerző közül sokan külföldi egyetemen dolgoznak: Bácskai-Atkari Júlia a University of Potsdam, Kiséry András a City College of New York (CUNY), Vashegyi MacDonald Agnes a Simon Fraser University és a vancouveri Columbia College, míg Varga Zsuzsanna a University of Glasgow oktatója. De egy nem magyar, a szöveg és a fényképezés kapcsolatával foglalkozó tudós, Lauren Walsh is publikált a kötetben. Segítségével egy kívülálló szemével láthatunk rá a magyar kultúrára, a kortárs magyar irodalomra és azon belül Nadas Péter műveire.

Vajon kikből állhat a megcélzott olvasóközönség? Egyáltalán kiket érdekelhet a magyar kultúra ilyen mélységű tanulmányozása? Természetesen ott vannak a világhírűvé vált magyar próza (az angolra fordított Kertész Imre, Nadas Péter, Szabó Magda, Dragomán György)

olvasói. A potenciális olvasóközön-séghez tartoznak még a kelet-közép-európai irodalommal szakmai szinten foglalkozók. Magyar irodalommal vagy magyar kultúrával foglalkozó kurzusokat tart például az amerikai Indiana University, a német Humboldt-Universität, az angol University College London, az osztrák Universität Wien, és ez a kötet akár szakirodalomnak is tekinthető ezekhez a kurzusokhoz.

Gyökeresen eltérő várakozásokkal veheti kézbe ezt a könyvet a magyar irodalmat még kevésbé ismerő, de érdeklődő olvasó és a magyar irodalommal elmélyülten foglalkozó szaktudós. Míg az előbbinek valószínűleg szüksége lenne tájékoztatásra a korszak magyarországi történeti folyamatairól és bennük a magyar irodalom helyzetéről, az írók szerepéről, műveik fogadtatásáról, a magyar irodalmat jobban ismerők ezt nem igénylik. A kötet tanulmányai a várakozások e kétféle rendszere között mozognak, de a mérleg inkább a magyar kultúrában jártasak javára billen, az ő szűkebb körükhöz szólnak igazán a szerzők. Ám talán egy általános fejezet elkelt volna a magyar irodalom történetéről, esetleg magyarázó jegyzetekkel – anélkül, hogy engedni kellett volna a szakmai igényességből.

Jól megírt, változatos, izgalmas témákkal foglalkozó tanulmányok olvashatók a kötetben. A szerkesztők célja, hogy az interkulturális kontextusok bemutatásával megnyissák a magyar irodalmi kultúrát a külföldi olvasók előtt, bemutatva, milyen utakon miként mélyíthetik el a nemzeti irodalmi kultúra megértését ezek a kontextusok. Az interkulturális kapcsolatokat nem külső, befolyásoló tényezőnek tekintik, hanem a nemzeti kultúra egyik összetevőjének. További cél a már nemzetközileg ismert magyar irodalmi művek kontextualizása és hírnevük növelése. Ez igazán nemes vállalkozás, hiszen a globalizáció korában rendkívül fontossá vált a nemzetközi láthatóság.

A bevezető izgalmas és adatokban gazdag összefoglalást is nyújt a magyar irodalom nemzetközi és interkulturális kapcsolatairól, a magyar irodalomtörténet-írásról,

a külföldi irodalom magyarországi fogadtatástörténetének helyzetéről, a hazai összehasonlító irodalomtudomány kezdeteiről. A szerkesztők azt tapasztalták, hogy az angolszász világban egyre nagyobb az érdeklődés a magyar irodalom iránt, talán mert reflektál a világirodalmi trendekre és hagyományokra. A külföldi népszerűség a magyar irodalmi életre is visszahat: Krasznahorkai László, Márton László, Kun Árpád, Bán Zsófia és Barnás Ferenc művei is mind szövevényes interkulturális kapcsolatokba ágyazódnak, de talán a legérdekesebb és leglátványosabb Kertész Imre és Esterházy Péter műveinek esete. Míg Kertész Imre Nobel-díja nagyban átrendezte a *Sorstalanság* magyarországi fogadtatását, és vitát kavart a szerző kulturális és nemzeti identitásáról, Esterházy Péter *Estije* német fordításának megjelenése közel esett Kosztolányi *Esti Kornéljának* németországi publikálásához, így azután a Kosztolányi műve által inspirált – annak ismerete nélkül kevésbé értelmezhető – alkotás is érvényesülhetett a nemzetközi piacon. Kosztolányi németországi sikerét Esterházynak az egyik *Esti Kornél*-kiadáshoz írt utószava is elősegíthette.

A kötetben szereplő tanulmányok egyik típusa az interkulturális kapcsolatok általánosabb kérdéseivel, a másik egy-egy konkrét megjelenésével foglalkozik. Az előbbieket közé tartozik Bácskai-Atkári Júlia tanulmánya a magyar verses regényt formáló nemzetközi hatásokról, Varga Zsuzsannáé a XIX. századi magyar irodalmi élet fontos női szereplőiről, Túry Györgyé Lukács György munkáinak újbóloldali értelmezéséről, Hites Sándoré a XX. századi magyar emigrált irodalomtudósokról, Horváth Györgyié az 1990 utáni magyar irodalomtudományról, valamint Demény Tamásé a roma és az afroamerikai irodalom és zene összefüggéseiről. Wordsworth magyarországi hatástörténetével foglalkozik Komáromy Zsolt, Ruttkay Veronika Robert Burns egy művének két magyar fordítását elemzi, interkulturális szempontból vizsgálja Ágnes Vashegyi MacDonald Szerb Antaltól *A királyné nyakláncát*, Zsadányi

Edit pedig Kelet-Európa, a Kelet és a Nyugat megjelenését Krasznahorkai műveiben. Lauren Walsh már említett írása az emlékezet, a fénykép és a szöveg kapcsolatát vizsgálja Nádas Péter két rövidebb művében, a *Saját halálban* és *A fotográfia szép történetében*, Orbán Katalin összehasonlító elemzést ad Esterházy Péter *Harmónia Caelestis* és Donald Barthelme *A Holtapa* című könyvéről.

A tanulmányok közül kiemelkedő Varga Zsuzsanna, Bácskai-Atkári Júlia, Demény Tamás és Horváth Györgyi írása. Ezek a tanulmányok szokatlan, újszerű kérdéseket vizsgálnak mai nézőpontból, és gyakran külföldi szakirodalmakra, elméletekre építenek, amelyek még csak beépülőben vannak a magyar irodalomtudományba. Varga Zsuzsanna a 19. századi irodalmi világban vizsgálja a nők irodalmi mediátor szerepét, mintegy beemelve a kánonba a kevésbé elismert női szerzőket. A magyar írónők tanulmányozása már elkezdődött Fábri Anna *A szép tiltott táj felé. A magyar írónők története a két századforduló között (1795–1905)* című kötetével, a nők kulturális mediatori tevékenységével még nem foglalkoztak (76. old.). Varga három kulturális mediátor nő tevékenységét elemzi, Pulszky Theresáét, Jósika Júliáét és Kánya Emíliaét. Míg Pulszky Theresza és Jósika Júlia férjével együtt emigrált, és írásaikkal a magyar kultúra mellett az 1848–49-es forradalom és szabadságharc magyar szempontú narratíváját is terjesztették, Kánya Emília, a *Családi kör* szerkesztőjeként a külföldi (női) irodalom népszerűsítésében játszott nagy szerepet. A tanulmány a három nő tevékenységének bemutatásával a XIX. századi nők irodalomban és kultúrában betöltött szerepének feltárásához kapcsolódik. Ez az angolszász kultúrában már megtörtént, de Magyarországon még folyamatban van, és így egyszerre kapcsolódik a külföldi kutatásokhoz, és mutatja be, hogy egy másfajta közegben milyen lehetőségeik voltak a nőknek az irodalmi világban.

Bácskai-Atkári Júlia tanulmánya a gyakran kutatott magyar verses regényt Byron *Don Juanjához* és Puskin *Anyeginjéhez* köti, így a

magyar verses regényeket, főképp az írás középpontjában lévő Gyulai Pál *Romhányiját*, Arany János *Bolond Istókját* és Arany László *A délibábok hőseit* is elérhetővé teszi a külföldi olvasók számára, és új szempontokat hoz be az értelmezésbe.

Demény Tamás két, igen távolinak tűnő témát, a roma és az afroamerikai irodalmat és zenét helyezi egymás mellé. Demény úgy véli, hogy a két kisebbség kultúrája, legalábbis jelenkori kultúrája között kapcsolat van, a romák az afroamerikai kultúra megjelenéseire reflektálnak, sőt például nekik tekintik. A magyar roma alkotók közül Lakatos Menyhért, Péliné Nyári Hilda és Tristan Schwartz műveit vizsgálja, és veti össze a roma rap, elsősorban a Fekete vonat zenekar alkotásaival. A magyar irodalomtudomány nem fordít nagy figyelmet a roma alkotók műveire, ez a tanulmány viszont a vizsgálat körébe emeli ezeket a regényeket is, és az afroamerikai művek elemzésekor is használt elméleteket alkalmazza, emellett megmutatja, hogy miként fejezi ki az irodalom a kisebbségi élethelyzetet és a hibrid identitást. Emellett a roma és afroamerikai rap és hip hop zenében már feltárt hasonló művészi kifejezési módokat keresi az irodalomban is, Richard Wright és Lakatos Menyhért műveiben a rekontextualizáció és az identitáskonstrukció, Zora Neale Hurston és Péliné Nyári Hilda alkotásaiban a helyszínek működése, míg Tristan Schwartz *Katika cigányéletével* kapcsolatban a hibriditás áll a vizsgálódás fókuszában. A rapzenében megfigyelt hasonlóságok irodalombeli megjelenésének vizsgálata újszerű téma, és remekül mutatja, miként hatnak egymásra a különböző művészeti ágak, és mennyire működhetnek hasonló módon a dalszövegek és az irodalmi szövegek egy-egy téma ábrázolásában.

Horváth Györgyi az 1990 utáni irodalmi élet változásaival, illetve ezek hiányával foglalkozik, így feltárva a közelmúlt történéseit, a berlini fal lebontásának magyar kultúrára gyakorolt hatását. Horváth úgy véli, hogy 1990 után azon nyugati elméletek és módszertanok, amelyek korábban a politikai berendezkedés miatt nem épülhettek be a magyar tudomá-

nyos világba, lassan Magyarországon is teret hódítottak, de az esztétikum politikizálásához kötődő teóriák sok ellenérzéssel néztek szembe, és gyakran irányultak próbálkozások a politikától való elválasztásukra. A rendszerváltás előtt sok irodalomtudós választotta azt a taktikát, hogy a kutatott kérdéseket teljesen elválasztotta a politikai ideológiáktól, ez a távolságtartás pedig az 1990 utáni irodalomtudományon is nyomot hagyott. Két olyan műről ír, amelyek témájukban a feminista irodalomkritikához kapcsolhatók, de – különböző taktikákkal – mégis eltávolodnak tőle, Kovács Eszter eredetileg szakdolgozatként írott tanulmányáról és Gács Anna doktori disszertációjáról. A választás megmutatja, hogy a politikamentesség igénye, a nyugati elméletekkel szembeni óvatosság a fiatal kutatók tevékenységét is mennyire meghatározza. A feminista irodalomkritika és a feminizmus bizonyos körökben még ma is szitkoszónak számít Magyarországon, de a feminista irodalomkritika mellett a vitatott, a kulturális fordulathoz kapcsolódó elméletek között jelenik meg a tanulmányban a posztkolonializmus, az új historicizmus és a *queer studies*.

A kötet izgalmas vállalkozás, érdekes lehet, hogy mennyi külföldi reakciót vált majd ki. A magyar irodalom külföldi elismertségének elősegítése fontos cél, és a kötetben megjelenő, változatos témájú, a külföldi irodalmakra is figyelő és nemzetközi irodalomelméleteket is használó tanulmányok sikerrel hívhatják fel a külföldi kutatók és az irodalom iránt komolyabban érdeklődők figyelmét a magyar irodalom alkotásai iránt. Az olvasóbarátabb, több magyarázatot tartalmazó felépítés még könnyebbé tehetné volna a külföldi olvasó dolgát (aki általában igen keveset tud a magyar kultúráról), és talán több embert érhetett volna el. Mindazonáltal a kötet a mai irodalomtudomány egyik meghatározó kérdésével foglalkozik, és a tanulmányok – a bevezető írást is beleértve – értékes és érdekesítő olvasmány lehetnek nem csupán a külföldi, de a magyar olvasók számára is.

SCHÄFFER ANETT

Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás (szerk.): Verskultúrák

A LÍRAELMÉLET PERSPEKTÍVÁI

Ráció, Bp., 2017. 568 old. 4125 Ft

Nincs könnyű dolga a recenzensnek, amikor ilyen sokszerzős és sokszínű tanulmánykötetről kell véleményt formálnia. A *Verskultúrák* egyértelműen komoly, nagy horderejű könyv terjedelme, tematikus gazdasága és a benne tárgyalt korszakok sokasága miatt is. Képet nyújt a jelen líraértelmezési kereteiről – hogy mennyire átfogóan, arról majd később. Mégis hogyan lehet közelíteni egy ennyire szétartó tanulmánygyűjteményhez, amelynek darabjait csak az köti össze, hogy mind a lírával foglalkozik? Mérlegelni azt érdemes, hogy az egyes szövegek mennyire aktuálisak, és milyen újdonságokat tartalmaznak a szakmai olvasó számára. Fontos követelmény lehet, hogy az egyes tanulmányok mutassanak túl tárgyukon, egy-két vers vagy egy-egy életmű meggyőző elemzése nem kielégítő, ha nem nyit újabb távlatokat.

A kötet a jól strukturált, invenciózus írásokban ugyanúgy bővelkedik, mint a színvonalasabb szemináriumi dolgozatok szintjén maradó szövegekben. A tartalomjegyzéket fölülteve is szembevetendő az ókori szerzőkkel foglalkozó írások hangsúlyos szerepeltetése, melyek főleg műfajelméleti kérdéseket tisztáznak. Az előszóban megfogalmazott szerkesztői szándék szerint a „líra egyre inkább olvasvalamiként jelenik meg a társadalmi kommunikáció színterein [...], amivel szembesülni idegesítő vagy bosszantó. A líraelmélet feladatkörének emiatt annak megvizsgálására is ki kellene terjednie, hogy miként lehetne oldani ezt az irritációt.” (10. old.) Ennek a célkitűzésnek azonban a *Verskultúrák* nem tesz eleget, hiszen a szakmai olvasó számára is nehéz a könyv egé-

szének befogadása. Az előszó emliti ugyan a könnyűzenei líraiságot, a slam-költészetet, a közösségi médiában virálisan terjedő verseket mint korjelenséget, ám ezekkel egyik írás sem foglalkozik érdemben. Viszont a kötet az újonnan megjelent lírakutatás fejleményeinek közvetítésére törekszik: „a líra kulturális, társadalmi, antropológiai és kognitív funkciója felé fordulva helyezi új keretbe a régebbi modelleket” (uo.). Ez sikerül a klaszszikus szerzők esetében, ám a jelen irodalmára vonatkozóan hiányzanak a hasonló szemléletű vizsgálatok.

A *Verskultúrák* deklarált közelítési módja elsődlegesen az, hogy: „lát-hatóvá válhasson a költészet azon (nyilvánvalóan nem kultúrafüggetlen) teljesítménye, hogy [...] nemcsak feltárja, hanem formálja is azokat a megértés- és tudásformákat, diszpozíciókat, amelyek az embernek az önmagáról és a világról, nem utolsósorban pedig természetesen a nyelvről szerzett tudását artikulálják.” (11. old.)

A *könyv* négy, címmel ellátott fejezetre bomlik. A bevezető megkísérli egybeolvasni a tanulmányokat, mint ha valóban egyfelé tartanának és a fejezetek is egymásra épülnének. Az én olvasói tapasztalatom azonban egészen más, szétartótnak, olykor ellentmondásosnak tűnik a struktúra. A dolgozatok között viszont sokszor termékeny párbeszéd jön létre, például egyfelől a fenomenológiai olvasatok és a velük szembehelyezkedve a tárgy-ontológiát és spekulatív realizmust tárgyalók, másfelől a műfajelméleti és az azt dekonstruáló olvasatok között.

Az első tömbben (*Keretkezések – Műfaj, intézmény, önreprezentáció*) a szövegek új megvilágításba helyezik a költészet önmagáról alkotott, vagyis a líraértés hagyományában kialakult képét. A műfajtörténeti írások közül Agócs Péter az azt vizsgálja, hogy az epinikon, avagy győzelmi óda miként alkotja meg önnön kereteit azzal, hogy a szövegen kívüli énekvilág az énekhagyomány múltjára és az adott ének-típusokhoz kötődő, meglehetősen összetett kulturális értékekre és ideológiákra reflektál. Általános érvényű meghatározása szerint a műfaj az a tér, amelyben a játék zajlik. S bár napjaink irodalmára nem tér ki, szemlé-

letmódja a jelenkort kutatók számára is hasznos tanulságokkal szolgálhat.

Molnár Gábor Tamás dolgozata sokkal közelebb áll a jelen kérdéseihöz. Az *ars poetica* definíciója és a *branding*gel való összehasonlítása ezt a verstípust az énmárka-építés kézenfekvő eszközeként mutatja be. A szerző kérdése, hogy az *ars poetica* kívül kerül-e a voltaképpeni korpuszon, végtére is metaszöveg, hiszen a költői gyakorlatról szól. Kifejti, hogy hibás az *ars poetica* felől olvasni egy életművet vagy életműszakaszt, ami szerinte a tanári gyakorlatban megszokott eljárás. Kitér az *ars poeticának* az értekező beszédhez fűződő viszonyára is. Nagyszerű történeti áttekintést nyújt: a XIX. századtól (érvelésében visszanyúlva az ókorig) napjainkig vizsgálja tárgyát olyan kortárs szerzők verseire is kitérve, mint Térey János, Kovács András Ferenc, Borbély Szilárd vagy Orbán Ottó. Fölveti az irodalom és a piac manapság egyre nagyobb érdeklődés övezte kérdését is.

Pataky Adrienn szűkebb fókuszú írásában a szonettforma jelentőségét mint a költői önreflexió instrumentumát vizsgálja, jórészt az utóbbi évtizedek lírájában. Olvasatában a szonett mint az irodalomtörténeti változások leképezője és mint önműködő struktúra tétéleződik. A formára jellemző öntematizálást a kezdetektől, Petrarcatól eredezteti, és elemzésében Tandori versein mutatja be. A szonettet a nyelvi önműködés és az önreflexió formájaként nevezi meg. Furcsa hiányossága a dolgozatnak, hogy Bertók Lászlót (*Három az ötödiken*), a magyar szonett megújítóját még csak nem is említi.

A költői szereppel két dolgozat foglalkozik behatóbban. A költőkre és így a költészetre gyakorolt hatalmi nyomást tematizálja Vaderna Gábor. Költő és költészet öndefiníciója válik láthatóvá, miközben Vályi Klára költészetét a XVIII–XIX. században végbement változás, a szerzőség társadalmi meghatározottságának módosulása szempontjából mutatja be. Kitér a mecénás szereppel járó hatalmi törekvésekre is, mely szerep meglátása szerint mindig a saját politikai érdekkörébe vonja magát a művet.

Laczházi Gyula dolgozata abból a tényből indul ki, miszerint Zrínyi Miklós lírája háttérbe szorult nagy epikus költeményeivel szemben, pedig a versek esztétikai színvonala nem marad el az eposzé mögött. Olvasatában a *Syrena*-kötetet egységes kompozícióként kell kezelni, ami „lírai verseket” és epikus költeményt egyaránt tartalmaz. A pozitivistá gyakorlat helyett – mely alapján a befogadók a szövegben szereplő személyek azonosítására törekcsenek – új nézőpontból vizsgálja a kötet személyességét, szubjektivitását. Arra alapoz, hogy Zrínyi „lírai versei” narratív keretbe ágyazódnak (szerelmi történet). A tanulmány legfontosabb hozadéka a szerzői/beszélői szerep történeti áttekintése, miközben általános következtetésekre jut, például az önéletírás felől is értelmezi a narratív struktúrát.

A legelméletibb írás ebben a fejezetben Szabó Marcellé. Szabó a költői nyelvi, költői funkció elméleteinek történeti áttekintését adja. A költői praxis mint direkt cselekvés, valamint a formalista hatáselmélet bemutatása után Christophe Hanna költészeti modelljének részletes, magyarázó ismertetését nyújtja a „diszpozitív” fogalmának segítségül hívásával. Dolgozatának zárása gyakorlati prezentáció, (szintén) egy Tandori-vers elemzését olvashatjuk ilyen tematikus keretben.

A második fejezet, mely *A költői szó igazsága – (Ön) megértés és (ön) megszólítás* címet kapta, a „költészet lényegét és funkcionalitását a nyelvi „teremtőerő”, a „performativitás”, a nyelvi „esemény”, a „történet” és az „igazság” kérdései felől közelíti meg. Ezen az elméleti talajon bomlik ki az a két tanulmány is, amely az önmegszólító verstípus kategóriájával operál. Kulcsár Szabó Ernő Kosztolányi Dezső, *Ha negyven éves elmúltál...* című verséről adott értelmezésének egyik célja Kosztolányi 1929-es – az önmegszólító verstípus „irányvesztéseként” olvasott költeménye – líratörténeti jelentőségének hangsúlyozása. A lenyűgözően részletes analízis mellékutakat nyit és továbbgondolásra késztet. Ezt a verstípust tárgyalja Balogh Gergő dolgozata is. Fókuszpontja az igazság és eticitás a költészetben. Megállapítása szerint

a költészet az igazságosság ígérete és legalószínűbb terepe.

Pataki Viktor és Gorove Eszter tanulmánya egyaránt Oravecz Imre lírájával foglalkozik. Pataki az időszembesítő verstípus értelmezési keretében vizsgálja Oravecz Imre szövegeit, valamint az emlékidézés nyelvi lehetőségeit is feltérképezi a *Halászóemberben*. Gorove fókuszba az én és te viszonyán van, de szintén az emlékezés/táj/idő/én problémakörbe bocsátkozik bele. A két dolgozat egymás mellett kioltja egymást, elemzett szöveghelyeik is jórészt ugyanazok, ahogyan a legtöbb konklúzió is, viszont a két munka nem reflektál egymásra. Gorove nagyobb léptékű áttekintést tesz ugyan, mikroelemzések helyett három kötet összefüggéseivel, irodalomtörténeti beágyazottságával foglalkozik, ugyanakkor legfőbb állítása, hogy az idő múlását a tér változásaiban mutatja be a vers.

A *Verskultúrák* egyik legkiemelkedőbb darabja – Mészáros Márton Kovács András Ferenc költészetét olvasó szövege – a pátosz meghatározásait (Arisztotelész, Goethe, Warburg stb.) és líraelméleti alkalmazhatóságát is tárgyalja. Fontos, fajsúlyos megállapításokat tartalmazó, jól felépített dolgozat ez, pontos, szövegközeli elemzésekkel. A pátosz fogalomköre tisztázásának és olvasási módjainak lehetőségeit ma égetően szükséges feltárni. A pátoszlól (giccsről) tájékozódni ma, az újkomolyság (pl. Krusovszky Dénes lírája) és az új tárgyiasság (pl. Závada Péter újabb versei) miatt is elengedhetetlen. Mészáros Márton megmutatja, a hamis pátosz ellentétben áll a bensőséges őszinteséggel; kitér arra, hogy a kortárs költészetben már-már tabu az „igazi pátosz” is. Ezt a megjelölést szitokszóként, a dilettáns irodalom sajátjaként vagyunk hajlamosak érteni.

Mészáros Kovács András Ferenc verseiben vizsgálja a pátosz megjelölési formáit, s arra jut, hogy a persónak alkalmazása és az imitációjelleg óvja meg a költeményeket a rossz pátosztól. Így hiába dagályosak, fellengzősek, nem tekinthetők reflektálatlanoknak, hiszen bővelkednek az eltávolító gesztusokban. Ilyen szemmel elemzi a *Friss tinta, tinta, tinta* című verset, olvasatából kiderül,

hogy ez valóban gazdagító perspektíva. Izgalmas és fontos tanulmány ez tehát.

A harmadik blokk *A líra antropológiája – Kognitív-, bio- és poszthumán poétikák* fölirat alá rendeződik. A cím sokat ígér, de valójában csak kóstolót kapunk a megjelölt témákból.

Halász Hajnalka a hallás és a nyelv kapcsolatát vizsgálja, kitér a költői nyelv értelmezésére, illetve – Herder alapján – az állati, a természeti és a költői nyelv meghatározását adja. Foglalkoztatja a nyelvvel és öntudattal nem rendelkező állat és ember szembeállításának kérdése, alapkérdése, hogy az érzékek mint aktív teremtők az adott állatfaj világát definiálják, azaz például a pók művészete a hálóban összpontosul, ez egy szűk tér, ez az ő világa, vagyis minél inkább összpontosulnak az érzékeink, annál intenzívebb az adott faj művészi képessége. Kérdésként megfogalmazódhat az olvasóban – s a tanulmány nem tér ki rá –, miféle művészetfogalommal operál a szöveg. Például a pók művészetének ki a befogadója? Az ember? Milyen viszonyban van maga a terminus (művészet) a humánnal. Mintha magával a kategóriával (művészet) is éppen az történe, amit következtetésében Nietzsche szavaival foglal össze: „mindaz, ami az embert az állattól megkülönbözteti, ennek a képességnek a függvénye, tehát a képessége, hogy a közvetlen szemléleti metaforákat sémává desztillálja, más szóval, hogy a képeket egy-egy fogalommal oldja föl.” (302. old.)

Timár Andrea az előtérbe kerülő poszthumán elméletek kérdésirányait Wordsworth műveinek elemzése nyomán mutatja be. Kérdése, hogy létezik-e, pontosabban el lehet-e képzelni egy olyan emberen túli, ember utáni olvasatot, amely (már) nem emberi tekintettel tekint a veszteségre, amely (már) nem emberi hangon szól a pusztulásról. És ha igen, milyen lehet ez a poétika, amely az ember pusztulását, az emberi pusztulást vagy az emberi pusztulását nem (?) túlélőként tételezi. Ennek átgondolásához Meillassoux spekulatív realizmus és nem-korrelacionista filozófia fogalmát használja Timothy Morton tárgyorientált ontológiájával együtt. Hiszen: „A természettudományos

formulák az emberi faj kihalása utáni idő megragadására is képesek.” (321. old.) A tanulmány jó áttekintést nyújt, azokat az újabb filozófiai irányzatokat alkalmazza, amelyek a bio-, poszt- és transzhumán líraértéshez természetesen használhatók, ugyanakkor kortárs irodalmi példákra nem tér ki.

Tolcsvai Nagy Gábor szemiotikai fókuszú tanulmánya a nyelv felől vizsgálódik, hiánypótló közelítésmódját és módszertanát tekintve. A késő modernség paradigmaalkotó, hagyományosan a „személytelenség” és a „tárgyas költészet” kategóriáival jellemzett szövegeit elemzi, s egyúttal hasznos eszköztárat kínál a kort tanulmányozóknak. Szintén a nyelv felől közelít Simon Gábor, aki a Coserin-tételre alapoz: a költészet mibenlétét a nyelv funkcionálisában véli felfedezni. Axiómája, hogy a nyelv a humán megismerés közege (ezen a ponton kapcsolódik a korábbi, poszthumán tárgyaló írásokhoz is), a poétika tehát nyelvi konstrukciók és az olvasó elméje közti interakció. Azaz a jelentésalkotási folyamat dinamikus. Kognitív poétikáról beszél, amely vállalja egy megismerő pozíció kijelölését a műalkotáson kívül. Lényeges állítása, hogy az emberi megismerés modelljeire is reflektálni kell a poétikai magyarázatban. Végeredményben azt vizsgálja, a költészet befogadása tekinthető-e abduktív aktusnak, s hogy ebben milyen szerepe van a nyelvi megformálásnak.

A nyelv mellett a technikai képek költészetre gyakorolt hatása is a vizsgálat tárgya. Ezek poétikai szerepét tanulmányozza Lénárt Tamás Pilinszky János *Ravensbrücki passiójában*. Azt ígéri, ezen poétikai eljárás háború utáni líranyelvben betöltött szerepét is bemutatja, ám ez dolgozatában nem valósul meg. Versolvasásában a kép-film-fényképességére, illetve a „technikizált látásra” koncentrálna, azonban ez a fókusz nem gazdagítja a vers olvasatát. Nagyon kézenfekvő ezt a látásmódot a szenvedéstörténettel összeolvasni, hiszen a cím is erre utal, azonban Lénárt dolgozatában a filmszerűség bemutatása felületes, a két szempont együttes érvényesítésének konklúzióját mindössze a bibliai

passió újramondásának, bemutatottságának, a reprezentáció dilemmájának paradoxonjaként láttatja, pedig a vers ennél tágasabb olvasatot kínál fel, úgy általában a Másik szenvedése, passiója mint idegen, empátiával is megközelíthetetlen jelenség tematizálódik. Mivel elmarad a bevezetésben megígért távlatosság, a tanulmányban nincs is igazi konklúziója.

Az utolsó blokk *A líra médiuma – A médiumok lírája, Írás, tér, ritmus*, „a költői nyelv közvetítőképeségének mibenlétét magának a közvetítésnek mint olyannak a problematizálásával kívánja körüljárni” (19. old.).

Simon Attila Plátón *enthusiasmos*-fogalmát vizsgálja, s közvetítésként, közvetítő szerepként érti a medialitást, ami a nyelv- és líraértésünket az antikvitás óta meghatározza. Plátón *choreia* kapcsán kifejtett esztétikai elméletét mutatja be a kartáncok performatív művészi produkciójának politikai, erkölcsi és érzéki-mediális aspektusairól szólva.

Tamács Ábel tanulmányában Catullus apropóján a nyelvi matéria „közegellenállás” és ennek líraelméleti konzekvenciáit tematizálja. S a „közegellenállás” problémája ragadja meg Konkoly Dániel figyelmét is, aki Kassák Lajos „munka” fogalmának potenciális jelentésrétegeit is feltérképezi. Kifejtéséből megtudjuk, Kassáknál szerep jut egyes technikai médiumoknak, melyek veszélyeztetik a költői én hagyományos pozícióit és antropológiai-individuális státuszát. A kötetben egyedül ez a dolgozat foglalkozik magyar avantgárd szerzővel, a mai líra befogadásához is fontos volna nagyobb hangsúlyt fektetni erre a területre, hiszen a kortársak is párbeszédbe lépnek ezzel az irányzattal (elég csak Mohácsi Balázs *Hungária út hazafelé* című, most megjelent kötetére gondolnunk).

A technicizált írásfolyamat poétikai következményeit veszi sorra Kulcsár-Szabó Zoltán. A kézírás, az írógéppel mint társszerzővel való alkotás és a szövegszerkesztőben végzett művészi munka gyakorlati és részben alkotáslélektani kérdéseire is kitér. A kézírás mint legközvetlenebb technika, magányos tevékenység az írógép megjelenése óta háttérbe szorult, s a gép mint társ vesz részt a versírás

során. Tanulságos következtetésekkel jár a hibatípusok számbavétele is. Tanulmányának gyakorlati részében Tandori Dezső deklaráltan írógéppel (társhatározó!) létrehozott költeményeit elemzi. Érdekes lett volna még nagyobb hangsúlyt fektetni a digitálisan szerkesztett szövegek írásfolyamatára, a papírra rögzített betűsor kötelező linearitása a létrehozás közben ugyanis egy ilyen könnyen módosítható médiumban elodázódik, csak a kész szöveget jellemzi, fogalmazás közben könnyedén illeszthetünk be szavakat a már leírtak elé.

Műfajelmélet, műfaj történet, a műfaji határok és műfaji kódok alapján történő olvasás egyidejűleg jelen van a *Verskultúrák*ban. Ahogy a költői szó igazságának filozófiai vizsgálata és a költői nyelv nyelvfilozófiai, lingvisztikai megközelítése is. Ez utóbbi remek, friss eszközkészletet ad a mai kutató számára a szoros olvasáshoz. Bár a tanulmánykötet tematikus sokféleségén, arányosságán lehetett volna még javítani – például, ha nem foglalkozik redundáns módon több szöveg ugyanazzal a korpusszal –, így sem lehet okunk panaszra. Hiányérzetünk támadhat azonban azért, mert a kortárs líratendenciákat nem tárgyalja a kötet. A *Verskultúrák* irodalomtörténeti lefedettsége bár tágas, mégis véletlenszerű; a jelenben használt műfaji, formai tendenciákat sem veszi sorra. Hatalom és irodalom kapcsolatáról szólva hiányoznak az aktuális irodalompolitikai, művészetszociológiai problémák tételezése, ezek az irodalmi közbeszédben jelenleg rendre felmerülnek, a kötetben azonban csak érintőlegesen is alig jelennek meg. (Csak néhány példa a közelmúltból állításom alátámasztására: a *Műút* online-on zajlott nemrégiben kritikusvita Parti Nagy Lajos új kötetéről és a poétikai megújulás szükségességének kérdése körül. Ugyanitt jelent meg Csete Soma kritikája Závada Péter *Roncs szélárnyékban* című kötetéről, ahol az irodalom marketingstratégiáit, pontosabban az irodalomra épült marketinget diskurzuselemként tárgyalva kéri számon a szerzőt és a művet. [Korábban ugyanezzel a fókusszal fordult Kemény Zsófi rapalbuma felé is]. Érdekes kérdés tehát a marketing ígéreteinek hatása a szö-

vegek befogadására. De itt említhető még Vida Kamilla és Kállay Eszter írása, amely szociokulturális kérdések felől közelíti meg Peer Krisztián költészetét és az abban megjelenő maszkulin-hegemón lírai ént, Peer verseit életrajzi tényeivel és [valóban túlzott számú] interjúinak tartalmával összevetve. Újabb vizsgálható jelenség, a szerzői interjú hatása a költészet befogadására.)

Kijelenthető tehát, hogy a tanulmánygyűjtemény minimálisan nyit a kortárs horizont felé (jelen diskurzusának érdeklődéséhez legközelebb a bio-, poszt- és transzhumán líra elmélete áll), annak újdonságaihoz elméleti fogódzót csak egy-két dolgozat kínál. Talán a kötetben nagy számban szereplő ókori irodalmat tárgyaló szöveg helyett érdekesebb lett volna errefelé vizsgálni.

Mindezek mellett a *Verskultúrák* fontos, fajsúlyos tanulmánykötet, a szakmai olvasó számára megkerülhetetlen.

KISS GEORGINA

Visy Beatrix: Madártávlat és halszemoptika

IRODALOMKRITIKÁK

Szépírók Alapítvány – Műút Könyvek, Miskolc, 2017. 328 old., 2500 Ft

Tökéletes kezdésnek tűnik Visy Beatrix kritikakötetének az utolsó darabjából vett mondat, amelyet ő is egy általa recenzeált kritikustól idéz, hogy aztán én idézzem, amikor az ő kötetéről írok kritikát: „Létezik a kritikáírásnak egy igencsak bizarr alfaja, amikor kritikusok más kritikusok kritikáit összegyűjtő kötetekről írnak.” (301. old.) Lengyel Imre Zsolt egyik írásának a felütése ez, amit lehet még fokozni, hiszen éppen egy kritikaszerűség van születőben Visy kötetéről. Bizarrság a köbön, de miért éppen a kritika világa ne lenne bizarr manapság. Ám a helyzet nem csupán komikus, hanem tanulságos is annak, akit manapság érdekel az irodalomkritika

működése. Kétlem, hogy sokan volnának, ami talán nem is baj.

Vagy mégis? Mert kinek is ír a kritikus? Visy idézi Radnóti Sándornak a rendszerváltás hajnalán írt híres cikkét arról, hogy a bíráló és értelmező kritikus viszi be a művet az irodalmi kommunikációba. Az irodalmi kommunikáció fenntartása viszont egyre kevesebb ember ügye, és ha a művek eljutnak is az olvasókhöz, a róluk írott kritikák már kevésbé. Nem sokan olvassák a bírálatokat közlő irodalmi folyóiratokat, talán még a *Magyar Narancs*-ban és az *Élet és Irodalomban* megjelenő kritikák kivételével. A lapokban megjelenő kritikák egykori címzettje, a „művelt nagyközönség” helyén ma már jóformán csak a szakmabéliek állnak, akik „hivatalból” olvasnak kritikát.

Ugyanakkor a kortárs irodalom hallatlanul izgalmas, sokszínű, és elég sok fontos mű született az utóbbi időkből. Igazi nagy, korszakos mű persze kevesebb, de ez így van rendjén. Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy a kortárs irodalom sikertörténet, főleg a próza, hiszen verset még kevesebben olvasnak, mint regényt vagy novellát, és verset fordítani is jóval nehezebb. Ez a minőség színvonalas kritikát érdemel, s hál istennek, abban sincs hiány. Itt van például okáért Visy Beatrix kötete, amelynek 49 írása jóformán a kortárs magyar irodalom egészét átfogja.

Nem mindig a kritikus választja ki, miről írjon, ám bizonyos következtetéseket le lehet vonni a tartalomjegyzékekben található névsorból. Egyrészt azt, hogy Visy részt vesz az irodalom üzemszerű működtetésében, vagyis ő is foglalkozik mindazokkal a könyvekkel, amelyek megjelenésükkor nagyobb visszhangot keltettek. Ez bizonyos értelemben biztonsági játék, ám teljesen mégsem az, hiszen ilyenkor az a kihívás, hogy az adott kritikus mit tud még hozzátenni azokhoz az értelmezésekhez, amelyek mondjuk a *Világló részletekről* vagy a *Nincstelenekről* születtek. A kötelezőnek is mondható körökön túl azonban ott vannak a kevésbé ünnepeelt szerzők, és talán a róluk írottakban érhetők tetten igazán egy kritikus preferenciái.

Figyelemre méltó továbbá, hogy a 49 kritika közül 18 női szerzők-

kel foglalkozik, ami igen nagy arány, tekintve, hogy mint a magyar közélet egészében, az irodalmi életben is férfidominancia érvényesül. Ezért is külön öröm és feltehetően a kritikus számára is kihívás pályakezdő írónők munkáját, például Láng Orsolya *Tejszobor* című regényét alapos elemzés tárgyává tenni. Erre az alaposágra pedig szükség is volt ahhoz, hogy Visy megfogalmazza bírálatát a könyvről, amelynek éppen a nagy munkával létrehozott, sűrített nyelve jelent buktatót a befogadás során: „ez a kimódoltság, megcsináltság mintha egyfelől nem hagyná lélegezni a szöveget, élni a történetet...[...] Másfelől ez eredményezi azt, hogy a regény mindvégig egyfajta tetőpont-érzetben tartja az olvasót, így jobbára hiányoznak a dinamikai ívek, a ráfutások.” (66. old.) Visy kritikájában éppen az van meg, amit a regényből hiányol: a hosszú, kitartó ráfutás, mellyel célhoz ér, vagyis érvekkel, elemzésekkel támasztja alá a bírálatot.

Vagy nézzük például a Somogyi Aranka *Testmértan* című kötetéről írt kritikát, az *Elomló geometria* című, rövidebb lélegzetű írást. A terjedelmi korlátok a kritikust önfegyelmre készítetik, hiszen sokkal könnyebb több oldalban, mint ott bekezdésben érvelni egy könyv mellett vagy ellen. Visy ezt is meg tudja oldani, meghozza remekül. Nem csupán a versekről, valamint a velük párbeszédet folytató képekről szól, hanem arra is rámutat, mit ad hozzá ez a kötet a testről folyó, végtelennek tűnő diskurzushoz: hogy „a szerző a testrészekkel is kifejezhető érzelmeket és lelki tartalmakat, (test)képzeteket, nyelvi sztereotípiákat ütközteti a szakrendelők orvosi kifejezéseivel, a betegségek, a vizsgálatok konkrét és pontos megnevezéseivel, azt kifejezve, miként fonódnak össze a lelki-érzelmi és a testi tünetek, a fájdalom, a magány, a hangelgatók, az identitás jegyei hogyan jelennek meg a testen, a testen, és fordítva.” (263. old.)

Nádas Péternek a tavalyi év szenzációjának számító memoárja, a *Világló részletek* a másik végtelen képviseli Visy repertoárjában, hiszen nincs olyan irodalmi lap, amelybe legalább egy kritikus ne írt volna róla. Sőt viszonylag gyorsan komoly

német és angol nyelvű recepciója is született – nem könnyű róla újat mondani. Visy azonban évek óta vizsgálja az irodalom és a fotó kapcsolatát, egymásra hatását, és ez az értelmezési irány itt különösen termékenynek bizonyult, hiszen nem csupán a címben, hanem a szöveg egészében is számos reflexió található mind a fényképezés technikájára, mind a fényképekre. Az *Élfények és derítőlapok* című, tanulmány hosszúságú kritikában egymásra (fény)képeződnek az írás és a fotó technikái: „a retusálás mint képi rekonstrukció és az archiválás szintén vonatkozatható a memoár eljárásaira. A roncsolt, töredezett, gyűrött képfoszálányokból, rosszul fixált nagyításokból aprólékos lépések sorával javított képek eredményeként a halott vagy eltűntnek nyilvánított személyek alakja és arca felismerhetővé válik.” (19. old.) Visy értelmezése szerint ilyen alakok és arcok népesítik be Nádas fotóalbumát, melyben feltárnak a múlt évszázad történelmi eseményei éppúgy, mint a családi élet intimitásai.

A vaskos kötet öt kisebb szakaszra tagolódik, ami mindenképpen jól tesz az olvashatóságnak, noha nem minden esetben világos, hogy egy írás miért éppen az adott egységben kapott helyet, főleg az első két, novellásköteteket és regényeket recenziáló írásokat tartalmazó blokk (*Az érzékelés hidjai* és *A magányos helyvadász*) esetében. A későbbiekben már világosabb a szerkesztés szempontja. A harmadik, a *Nyelvnyűvő, szomorzsó, mesegyűróban* elegyes, nehezen meghatározható műfajú szövegekről esik szó, mint például Mosonyi Aliz *Magyarmesék* című kis groteszkjeiről, vagy Térey *A legkisebb jégkorszakáról*. *A mérés lázgörbéje* című blokk tizenkét, verseskötetéről szóló bírálatot tartalmaz, míg az utolsó, *A kontextus tágas csarnoka* hat, az irodalomtudomány körébe tartozó szöveget. Vagyis Visy, pályatársaihoz hasonlóan, nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy egyetlen műnemben vagy műfajban mélyüljön el, hanem hol erre, hol arra kap felkérést. Ez azonban általában jól tesz a kritikusnak, tágítja a szemhatárát – és egy keveset talán enyhít minden kritikus kínzó problémáján, azon tudniillik,

hogy hiába olvas reggel-délben-este, úgysem ér sosem a végére.

Visy Beatrix ebben a könyvben kitergette aduit, bizonyítva, hogy a hazai kritikusok középmezőnyének egyik fontos alakja, aki nem sajnálja sem a fáradságot, sem a karakterszámot, ha egy szövegnek a végére akar járni. Olyan kritikus, akit nem annyira a „csattanó”, az értékítélet foglalkoztat, mint inkább az, hogy megértse az adott szöveget; felmutassa belső összefüggésrendszerét, erővonalait, és egy lehetséges olvasatot tárjon az olvasó elé. Ami persze korántsem jelenti, hogy Visy ne értelme, hanem azt, hogy ezt finoman, alapos elemzésekkel megtámogatva teszi, és érvrendszere, értelmezései még akkor is már-már vonzóvá tesznek egy könyvet, ha éppen nincs a legjobb véleménnyel róla. Még ha jóval több fenntartásom volt is Péntek Orsolya első regényével (*Az andalúz lányai*) kapcsolatban, mint neki, *Az érzékelés hidjai* című kritikája akkor is nagyon tetszett. Noha – meg kell jegyezniem – e regény olvasása Visy általában visszafogott stílusára sem volt jó hatással, gondolok itt a kezdő mondatokra: „Péntek Orsolya regénye a zsigerekig hat(ol). Olvasása közben göndörödik a tincs, pirul vagy elsápad a bőr, összehúzódik a mell, ível a csípő, mint ahogy Szerterkéé, férfikezek és ránehezdedő férfisúlyok alatt.” (53. old.)

Érdeemes lett volna egy előszóval bevezetni a szövegeket, és azt is elmondani az olvasónak, hogy a sokat ígérő cím ellenére a fotográfiának ezúttal nincs kiemelt szerepe a kötetben, csupán egy-egy elemzésben kerül elő. S ha már hivatkoztam Visy Radnóti-olvasatára, akkor álljon itt, amit Radnóti Sándor ír a fűlszövegben: „A madártávlat és a halszemoptika egyaránt széles látószöveget jelent, de mégis alapvetően különböző nézőpontokat; a cím az ilyesmire való nyitottságra utal. Visy alapvetően követő kritikus, aki gondosan megmutatja a bírált művek szerkezetét, hogy aztán higgadtan mérlegelje működését, teherbíró képességét. [...] Jó helyekre visz, és gyakran ismeretlen területekre.” Így van, és csak annyit tennék hozzá, hogy érdemes vele tartani.

DECZKI SAROLTA

Voszka Éva: Az állami tulajdon pillanatai

**GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉS TUDOMÁNY-
TÖRTÉNETI NÉZŐPONTOK**

Akadémiai, Bp., 2018. 408 old., 5900 Ft

A könyv az államosításokat, a privatizációkat, az állam gazdasági szerepének ezekhez többé-kevésbé kapcsolódó változásait és mindezek tükröződését vizsgálja a közgazdasági elméletekben. A kutatás nagyrészt a kapitalista világra korlátozódik – ideértve a kapitalista útra térő volt kommunista országokat –, de viszonylag kevés figyelmet fordít magukra a kommunista rendszerekre, amelyekben úgyszólván magától értetődő majdnem minden gazdasági tevékenységet folytató szervezet államosítása és a gazdasági döntések szélsőséges centralizálása. A kutatás tárgyát nem az egyes tulajdonosváltások, hanem a privatizációs és államosítási hullámok alkotják, amelyek összekapcsolódnak a kapitalizmus adott formájának változásaival; a politikai folyamatokat is jelentő utóbbiak elemeiként jelennek meg. Az is lényeges vonása a könyvnek, hogy az amúgy a magyar gazdaság kiterjedt magántulajdonon alapuló működési rendszerének híveként ismert szerző a privatizálás–államosítás dichotómiát itt most nem értékeli, hanem az értelmezést tekinti főadatának.

A tárgyalás két fő részre oszlik. Az első a privatizáció–államosításnak és általánosabban az állam gazdasági szerepének USA-beli és európai, időben a XIX. század második felétől napjainkig terjedő változásait mutatja be; a második tárgyalja a témához kapcsolódó elméleteket. Az első rész kiterjedten alkalmaz idő- és térbeli összehasonlításokat. A térbeli összehasonlításokban sajátos nehézségeket okoznak az állami és magántulajdon fogalmának bonyodalmai (például a Private–Public Partnershipben létesített intézmények besorolása), országok közötti különbségei. Persze sem az állami, sem a magán-

tulajdon és így arányuk sem csak államosításokkal és privatizációkkal változik, de az utóbbiak alkotják a változások legmegfigyelhetőbb mozgatóit. A GDP százalékában mért privatizációs bevételek az 1980–90-es években a világban és az Európai Unióban is jelentősen növekedtek, a 2000-es évek elején erősen visszaestek, majd ismét emelkedtek, de a korábbi csúcstól nem érték el. Abszolút értékük 2000-ben megközelítette, a 2008 utáni években általában meghaladta a 200 milliárd dollárt. A világszintű államosítási kiadások a korábbi évek 10–20 milliárd dolláros szintjéről 1998-ban emelkedtek, lényegében tartósan, 50 milliárd fölé; egy rövid átmeneti időszakban, 2007–2009 között az (évi) 200 milliárdnak is fölötte voltak.

A tüzetesebb vizsgálódás kiindulópontja három, egymástól elkülönülő időszak megkülönböztetése. A XIX. század második felétől mintegy száz éven át Európát és az USA-t is az állami tulajdon terjeszkedése jellemezte. Ez az 1980-as évektől a visszajára fordult: az államosításokkal szemben a privatizációk váltak jellemzővé. 2008 után pedig egyszerre ugrott magasba mind a kettő.

Az első időszakon belül 1914-ig a bővülő állami tulajdonlás döntően a piacépítést, a magángazdaság fejlődését, civilizatorikus (közlekedési, kommunikációs, egészségügyi stb.) feltételeinek megteremtését segítette a szó széles értelmében vett kultúrálami részeként; a hiányzó magántőkét pótolta. A fizikai infrastruktúra mellett sok helyütt pénzügyi infrastruktúra-teremtésről is gondoskodott. Fontos példa a vasúthálózatok fejlesztése, amelynek általában koncessziós megoldású kezdetei súlyos korrupciós bajokkal, máskor csődökkel jártak. Részben ez magyarázza, hogy majdnem mindenütt az állam vált a vasutak tulajdonosává. Az állami tulajdonú bankok létesítése az – angolszász országokon kívül győngye – közbizalom erősítése érdekében látszólag szükségesnek.

A földolgozóipari állami tulajdon fejlesztésében Franciaország járt elől (már a XVII. században porcelán-, gobelinmanufaktúrákat létesítettek). Itt később a merkantilizmus hajó-,

textil- és más gyárak állami tulajdonához is elvezetett; állami dohány-, só- és más monopóliumok számos országban létrejöttek – céljuk az állami bevételek növelése volt. Hazánkban a kiegyezés után hozták létre a későbbi MÁVAG egyik elődállalatát; két másikat csődből mentettek ki. A szerző részletesen elemzi az állami tulajdon országok közötti szerepkülönbségének magyarázó tényezőit: a fejlettségi különbségeket, a piacok rendellenességeinek kiküszöbölésére irányuló törekvéseket stb. Emellett arra is rámutat, hogy a XIX. század végén az USA az állami tulajdon kiterjesztéséről áttért a szűkítésére és arra, hogy gazdasági célkitűzéseit szabályozási rendszerek kialakításával érvényesítse.

Az állami gazdasági beavatkozás kiterjesztésében az első világháború új fejezetet nyitott. Az égető hadi és közellátási szükségletek föltétlen kielégítésének igénye miatt a magánvállalatokat részben parancsuralom alá helyezték, részben államosították. A háború után a szociáldemokrata pártok erősödésével az állam gazdasági szerepének (államosításokkal és más módon való) erősítése politikai hátszelet kapott. Az újabb háborús készülődéssel együtt járt a (szabatosan sohasem definiált, nem tudományos, hanem politikai alapon megközelített) „stratégiai” ágazatok működésének fokozott állami kontrollja. A két világháború között több fontos európai országban létrejött diktatúrák különösen erősen munkálkodtak az állam gazdasági szerepének erősítésén, de nem csak ők tették ezt. A liberális piacgazdaság megrendülésére azokban az országokban is az állam funkcióinak, ezen belül a tulajdonlásnak a kiterjesztésével reagáltak, ahol a kapitalizmus és a demokratikus berendezkedés megmentése volt a cél. Aztán a második világháború a hadigazdálkodás, az ezzel járó államiszerep-növekedés újabb hullámát hozta magával.

Az 1940-es évek közepén kezdődő, katonailag viszonylag csöndes, gazdasági prosperitással jellemezhető évtizedek – az USA és néhány kisebb európai ország kivételével – paradox módon nem hoztak trendváltást. Ez részben a hidegháborúval és

részben azzal is magyarázható, hogy a mindent államosító Szovjetunió a baloldali pártok számára példát, hivatkozási alapot adott. Közvetlenül a háború után államosítást jelentett sok helyütt a kollaboráns vagyonok elkobzása; másutt a hiányzó magántőke helyett az állam szállt be súlyosan károsult üzemek újjaépítésébe. Ilyen – akkor még távolról sem mindenre kiterjedő – államosítások történtek az első években a szovjet érdekerületté vált Kelet-Közép-Európában is. Érdekes a szerző leírása az amúgy konzervatívként (és későbbi köztársasági elnökként) ismert De Gaulle háború utáni francia kormányfő államosítási filozófiájáról. Az állami tulajdon kiterjesztése az 1950–60-as években is folytatódott, különösen Nagy-Britanniában, Olaszországban, Spanyolországban, Finnországban. Az 1970-es évek olajválságai kapcsán pedig államosításokra részben válságkezelési céllal is sor került. Az állami tulajdonnak ez a több évtizedet átívelő bővülése a kapitalizmus formaváltásához kapcsolódott; az 1950–60-as években kialakult jóléti-tervező és (továbbra is) fejlesztő, modernizáló állam működésének egyik bázisaként tekintettek rá.

Az 1980-as években azonban megfordult a trend. Ebben szerepe volt annak, hogy az államosító válságkezelések kevésbé jártak sikerrel; ráadásul jelentős fiskális deficittek forrásává váltak. Az állam kiterjedt gazdasági szerepét erősödő bírálólat érte. A privatizációs hullám az 1970-es évek végén Nagy-Britanniában kezdődött (a British Telecom 1984-es magánosításával), de a bajnokok közé került a korábban ugyancsak erősen államosító Portugália és Finnország is. A középmezőnyt (1992-ig összesen a GDP 5-10 százalékának megfelelő privatizációs bevétellel) Olaszország, Svédország, Írország és Spanyolország alkotta, de magánosítottak Franciaországban (1986-tól, amikor a jobboldal került kormányra a korábban több bankot és vállalatot államosító baloldal után) és a legtöbb más nyugat-európai országban is. Voszka bemutatja néhány ország privatizációs technikáit, ágazati preferenciáit és további részleteket is, nem megfélemlítve e folyamatok társa-

dalmi-politikai összefüggéseiről sem. Külön alfejezet tárgyalja a kelet-közép-európai rendszerváltó privatizációt, ennek gyakran ellentmondásos célrendszerét, ingyenes – ezen belül állampolgári, illetve dolgozói alapú –, továbbá készpénzes és hitelnyújtásos módszereit, valamint összefüggéseit a kárpótlással. Elemzi a nyugati és a kelet-közép-európai magánosítás különbségeit és hasonlóságait.

A privatizációs évtizedek azonban megvetették az irányzat kritikájának alapjait is. A kritikusok rámutattak arra, hogy a liberalizáció és dereguláció a magánkézbe adás alternatívája is lehet; ezt a gyakorlatot követték Kínában, de például Szlovéniában is. A privatizálással, főleg, de nem csak a monopolisztikus, oligopolisztikus ágazatokban, nagy szerepet kapott a reguláció, amely költséges és sok nehézséggel járó tevékenység. Új, de korántsem problémamentes formákban hozza vissza az állami beavatkozást. Voszka megállapítja: a privatizációval a nyugati országokban az állami szerepnek nem föltétlenül az egyébként nehezen mérhető nagysága, hanem a módszere változik. Persze Kelet-Közép-Európában a magánosítás kétségtelenül a kapitalizmus létrehozásának egyik alappillére volt.

Összefoglalóan a szerző az államosítási hullámokat és később az 1980-as évektől 2007-ig terjedő neoliberais korszakot egységes modell keretébe foglalja. Közös jellemzőjük az országokat, a köztulajdon kiterjesztésének változtatási irányát és a szabályozáshoz fűződő viszonyát is érintő összehangoltság mellett az, hogy a döntés és a végrehajtás mindig politikai természetű, a kiindulópont pedig valamilyen rendkívüli helyzet volt; a tulajdonosi változások egybekapcsolódtak a gazdasági-társadalmi berendezkedés egészét érintő útkereséssel.

A tulajdonváltások máig utolsó időszaka összefügg a nagy recesszióval; ennek megfelelően Európában és az USA-ban 2007-ben, Magyarországon 2010-ben kezdődött. A világban ezt az időszakot egyszerre jellemzi, hogy az előző időszakhoz képest a magánosítások és az államosítások száma ugrásszerűen megnö-

vekedett. Hazánk ebben is kilóg az általános képből: nálunk ez inkább államosítási időszak, amelyet a könyv részletesen tárgyal.

A kiterjedt államosítások jelentős részben bankokat és más pénzügyi közvetítőket értek – most is rendkívüli (ezúttal csőd- vagy ahhoz közeli) helyzet váltotta ki őket –, konzolidálásuk után – az USA-ban gyorsan, Európában jóval lassabban – ismét magánkézbe kerültek. Európában Írország és Görögország járt mind az államosítások, mind a privatizációk élén. Olaszország, Franciaország és Németország viszont alig vett részt a nagy mozgásban. Ezen túlmenően is fontos országközi különbségek mutatkoztak, például a portugálok és a lengyelek a bankoknak inkább magánosításában, a spanyolok és a belgák inkább államosításában jeleskedtek. Sajátos módon jelent meg mindkét irányzat Franciaországban, ahol az állam energetikai részvényeket adott el, miközben a vízszolgáltatás egy részét köztulajdonba vették. Az ellentétes irányú mozgások mellett jellemző lett a vegyes formák alkalmazása is; mindez azt mutatja, hogy az egyetlen helyes megoldásba vetett hit megrendült. Ebben az időszakban lett jelentős kiterjedésű a külföldi állami tulajdon: főleg olajgazdag országok vállalatvásárlásai (részvényvásárlásai) más országokban.

A könyv második fő része az állami tulajdont, általánosabban az állam gazdasági szerepét érintő tudományos fölfogásokat vizsgálja. A vizsgált nézetek részben szűkebb közgazdaságiak, a költségek és megtérülések alakulását vizsgálja, részben politikai gazdaságtaniak, intézményeket, társadalmi-politikai motivációkat elemeznek. A szerző további kérdése a könyvnek ebben a részében az, hogy a vizsgált nézetek hogyan hatnak a gazdaságpolitika alakítására.

A tárgyalás itt is időrendi. A magántulajdon teljes fölszámolását előírányzó marxi elképzelések taglalásával kezdődik, és a – gyakorlatba inkább átültetett, a nyugati világbeli gondolkodást nem kevésbé befolyásoló – lenini nézetekre is kitér. A szerző tanulságosnak találja azt, hogy Lenin személyében megvalósult a tudo-

mány és a politika perszónalunioja, és a gyakorlat még ilyen körülmények között sem követte a szocializmusra vonatkozó tudományos elképzeléseket: lényeges pontokon eltért tőlük. Például az 1917-et követő években Szovjet-Oroszországban, később a Szovjetunióban követett, bármennyire radikális gazdaságrendszer-alakító politika, „államkapitalizmussal” és egyebekkel, nyilvánvalóan revizionista volt.

A nyugat-európai, jóval kevésbé radikális szocialista törekvések, amelyek a XIX. század második felétől kezdve az államosítások mögött álltak, különféle gyökerekből táplálóztak. Az angol szociáldemokráciában és a Fábianus Társaságban kulcsszerepet játszó Sydney Webb a korlátolatlan magántulajdon kritikusaként fontosnak tartotta az adózással, az állami szabályozással, az infrastrukturális ágazatokban terjedő helyhatósági tulajdonnal megvalósuló változtatásokat, és a jövőre nézve további hasonló, fokozatos fejlődést várt. Elméletének megalapozásakor a liberalizmus atyjaként ismert John Stuart Millre hivatkozott, aki ugyanakkor szimpatizált a szocializmussal, és a magántulajdont megkérdőjelezhetőnek tartotta.

Hasonló „fontolva haladó” államosítási, „államiszerp-növelési” nézeteket marxista indíttatású, revizionistának mondott teoretikusok, például Eduard Bernstein is képviseltek. A köztük és a keményebb kapitalizmusellenes elképzeléseket hangoztatók között folyó vitának fontos szerepük volt abban, hogy egyes országokban és nemzetközi szerveződésekben is a politikai baloldal szociáldemokratákra és kommunistákra szakadt ketté. Fontos revizionista teoretikusok – Hjalmar Branting, Nils Karleby – tevékenykedtek a svéd szociáldemokráciában; Ernst Wigforss, aki gyakorló politikus is volt, sokfajta szabályozást valósított meg a tőke korlátozására, és már az 1920-as években, Knut Wicksell nézeteit és John Maynard Keynes korai elképzeléseit követve, államilag finanszírozott beruházásokat, közmunkaprogramokat valósított meg a munkanélküliség csökkentése érdekében.

A részleges államosítások, a piaci folyamatokba való állami beavatkozás elméleti megalapozásában természetesen olyan tudósok is részt vettek, akik távol maradtak a pártpolitikától. A már említett svéd Wicksell az egyensúlyi árak és a maximális társadalmi haszon lehetséges ellentmondásaival, a szabadkereskedelem és a kívánatos jövedelemeloszlás viszonyával foglalkozott, és azt a lehetőséget is fölvetette, hogy a tulajdon eloszlásának megváltoztatása a társadalom legnépesebb rétegének előnyére szolgálna. Gustav Cassel, Oskar Lange, Abba Lerner és Fred Taylor munkássága a szocialista gazdaság piacot „szorosán” szimuláló modelljének kidolgozására irányult, vitába szállva Ludwig von Mises nézetével, amely szerint a szocialista gazdaság a racionális döntést lehetővé tevő árak hiánya miatt működésképtelen lenne. (Persze Mises és Friedrich A. Hayek visszavágott az információ korlátozottságára, a korrekciók lassúságára, a különérdekek létezésére és az ösztönzés nehézségeire hivatkozva.)

Joseph Schumpeter úgy gondolta, hogy a kapitalizmust saját sikerei ítélik halálra; a helyébe lépő szocializmus termelési döntéseit a Lange-Lerner-modellhez hasonlóan képzelte el, de a szocializmusbeli elosztást sui generis politikai döntéshalmaznak gondolta. Az első világháború után Ausztria pénzügyminisztere lett; ebben a pozícióban ellenezte, hogy hazája a szocializmus felé haladjon, mert ehhez nem tartotta eléggé fejlettnek.

A reformista szociáldemokrácia éppúgy, mint a kapitalizmus uralkodó formája és a kommunizmus között pártfüggetlen tudományos útkeresés, a harmadikutasság fajtája, de még továbbiak is mutatkoztak már a XIX. század végétől. Közéjük tartozik a keresztényszocialista mozgalom, amelynek alapjait XIII. Leó pápa 1891. évi *Rerum novarum* enciklikája vetette meg. Ez elutasította az államosítást, de fölhívott arra, hogy az állam, az egyház és a tehetősek részvételével át kell alakítani a viszonyokat, méltányos munkaföltételekre, jótékonyosságra, a keresztény értékek tanítására, munkáségyesületek támogatására, a dolgozókat és

a szegényeket védő intézményekre, törvényekre van szükség. Hazánkban Giesswein Sándor fogalmazott meg először keresztényszocialista programot, amelyben egyebek között azt hirdette, hogy a magántulajdon gyümölcsseit nem egyedül a tulajdonosnak kell élveznie. XI. Pius 1931. évi enciklikájá már túlméltul ideájában, és bár a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek nyilvánította a szocializmust mint olyat, fölvetette az állami tulajdon szükségességét, főleg a gazdaság olyan területein, ahol a magántulajdon nagy hatalommal jár.

Wilhelm Röpke, az ordoliberalizmus és a második világháború utáni német szociális piacgazdaság egyik atyja a katolikus indíttatást és a liberalizmust kapcsolta össze; már könyve címében is a harmadik utat kereste a kollektívizmus és a szélsőséges liberalizmus végletei között. Szembefordult egyfelől az igazságtalanná vált „szubvenció és monopolkapitalizmussal”, másrészt az „utópiából tragédiába fordult”, a piacot teljesen megszüntetni kívánó szocializmussal. Szerinte tisztességes versenygazdaság kell, amelyben a kisipar és az önellátás is fontos. Államosítást csak olyan területeken helyeselt, amelyeken a monopólium elkerülhetetlen. A keynesianizmust mint inflációs gazdaságpolitikát elvetette, és más ordoliberalisokhoz hasonlóan ellenezte az állam egyéb intenzív gazdasági beavatkozását is, amely Németországban a második világháború után a hitleri időkre emlékeztetett volna. Az 1950-es évek végéig a német kereszténydemokrata kormányok tanácsadója volt.

Az eddig tárgyalt irányzatok – amelyek a dolgozó osztályok időnként válságokkal súlyosbított nyomorára, az abból fakadó robbanásveszélyre reagáltak – besorolhatók a jóléti közgazdaságtan általános fogalmába. Az utóbbi azonban további irányzatok is beletartoznak. Ilyen a német katedraszocializmus (Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolf Wagner). Reformokat akartak, de államosítások, radikális átalakítások nélkül. Voszka kiemeli a módszerüket, amelynek lényege a történeti-tapasztalati elemzés, a tértől és időtől független, általános érvényű gaz-

dasági törvények tagadása, köztük a teljesen szabad piac és az ennek megfelelő individualisztikus emberkép megkérdőjelezése. Fő következtetésük az, hogy a rendszer védelme, a forradalmak elkerülése érdekében az igazságosabb elosztást, a szegények és a középrétegek erkölcsi és anyagi fölemelkedését szolgáló törvényekre van szükség. A korai jóléti elméletek további képviselőiként említi a szerző Gunnar Myrdalt, Arthur Cecil Pigou-t és William Beveridge-et.

Az 1950-es években jelentek meg a jóléti állam második generációs elméletei, amelyek már alapvetően nem normatív, hanem pozitív-elemző megközelítéssel vizsgálták a működő jóléti államokat. A jóléti államnak máig sincs általánosan elfogadott definíciója. 1990-ben Gosta Esping-Andersen két fölfogást különböztetett meg. A fogalom szűkebb értelemben a szociális helyzet javításának hagyományos területeit – a jövedelem-újraelosztást, a szociális szolgáltatásokat – jelenti, tágabb értelemben pedig az állam nagyobb szerepvállalását a gazdaság menedzselésében, és itt külön kiemeli a keynesiánus makrogazdasági politika alkalmazását. Azt is hangsúlyozza, hogy a jóléti kapitalizmus a munkaerő árjellegének korlátozására épül; az árjelleg teljes megszűnését az jelentené, ha egy személy anélkül tudná biztosítani létfenntartását, hogy a piacra támaszkodik. Esping-Andersen szerint a vállalatok állami tulajdona a jóléti állam szempontjából irreleváns. Az utóbbi szempontból ugyanis az „érdekel bennünket, hogy milyen mértékben dominálják a kollektív jóléti szempontok a piacot a munkaerő allokációjában”. (262. old.)

Ami magát Keynest illeti, ő a makrogazdasági folyamatokba való állami beavatkozás szükségességét a gazdasági tervezés más, dirigistább formáinak alternatívájaként hirdette; az utóbbiakat, az individualizmus túlzott korlátozását ellenezte. Eleinte az állam által szervezett társadalombiztosítást is ellenezte, mert úgy vélte, hogy az meghaladja az állam fiskális képességeit; később már úgy gondolta, hogy a gazdasági növekedés megoldja az utóbbi nehézséget.

A keynesiánus gazdaságpolitika korai bírálatái közül a könyv Surány-Unger Tivadar írását ismerteti, aki kétségbe vonta, hogy az ilyen politika elérheti célját. Azzal érvelt, hogy a vásárlóerő bővítése a bérkövetelések olyan emelkedésével járhat, amely vállalatokat tesz tönkre; ez növeli a munkanélküliséget, tehát a vásárlóerő bővítése ellenkező hatást gyakorol, mint amit várnak tőle. Emellett szerinte a keresletnövekedés a belföldi kibocsátás helyett az importot növelheti; az ösztönzött beruházásokkal létrehozott kapacitások pedig később fölöslegeseknek bizonyulhatnak.

Az elmondottak összegzéseként a szerző hangsúlyozza, hogy a jóléti állam elméletei és a keynesianizmus nem nyújtottak eszmei keretet az állami tulajdon kiterjesztésére (a könyv központi kérdésére); az 1945 utáni államosítások így elméleti alapok nélkül folytak. A két elmélet – és gazdaság- (társadalom-) politikai útmutatás – viszonyának elemzésével végül arra a következtetésre jut, hogy ezek csak hátszelet adtak az államosításokhoz.

A háborút követő „aranykorban” sem alakult ki az állami tulajdon, az államosítások pozitív elmélete. Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján viszont megjelent egy olyan fölfogás, amely az állami és a magántulajdon, a szocializmus és a kapitalizmus határainak fokozatos elmosódását vélte látni. Ennek egyik szószólója az első közgazdasági Nobel-díjas Jan Tinbergen volt. Szerinte az externalitások és a növekvő hozadék tesztek indokolták az állami tulajdont. A gazdasági rendszer ilyen racionális elveken alapuló fölépítése szerinte a hidegháborús szembenállást is tompíthatja. John Kenneth Galbraith is jelentős részben hasonló nézeteket vallott. A kormányzatok és a vállalatok összefonódását, a nagy állami cégek és a magánvállalatok közötti hasonlóságot hangsúlyozta műveiben. A fejlett nyugati országok gazdasági rendszere és a szovjet szocializmus szerinte konvergált egymással.

Összefoglalásul Voszka azt hangsúlyozza, hogy a vizsgált, a radikális-bolsevik utat nem választó irányzatok között már a századfordulón elindult a közeledés. Egy részük

a kapitalizmus megdöntésében, a demokratikus szocializmus megteremtésében látta ugyan a végcélt, de amikor hatalomra vagy annak közelébe kerültek, a rövid távon megvalósítható, szegénybarát, jólétet és szociális békét hozó reformokat helyezték előtérbe. Végso soron mindegyik harmadikutas volt. A tulajdonjogoknak mindig csak a részleges elvonását helyeselték: vagy a tulajdonhoz kapcsolódó jogok egy részét tartották elvonhatónak, vagy ezek összességének elvonását korlátozott területeken.

A szerző hangsúlyozza, hogy leegyszerűsítő az a széles körben elterjedt fölfogás, amely az államosítást a baloldali nézetekhez, ellenzését pedig a liberálisokhoz köti. A szociáldemokrata, keresztényszocialista és jóléti-liberális indíttatású elméletek érintkezési pontjai számosak, és az államosítások nagyobb hullámai a különböző eszmei háttérű pártok egyetértésén alapultak, a kormányváltások ennek megfelelően ritkán szakították meg a folyamatosságot.

A privatizációs elméletek tárgyalását a már említett Von Mises és tanítványa, Hayek nézeteinek – ahogy írja, az állami beavatkozás és tulajdonlás kiterjesztését övező konszenzus vagy főszólam mellett a legfontosabb (közgazdasági) mellékszólámnak – az ismertetésével kezdi a szerző, akik a szocializmust nem a célokkal, hanem az alkalmazott módszerekkel: a köztulajdonnal és az átfogó tervezéssel definiálták. Mindezt elutasították, a harmadikutas megoldásokkal együtt. Az állami beavatkozásnak ugyanis, ha harmadikutasnak indul is, szerintük az a természete, hogy fokozatosan kiterjed. Márpedig az államnak a magántulajdon működését kell védenie. A korlátozott mértékű államosítást, a szöványos állami tulajdont Von Mises kevésbé tartotta bajnak, mint az egyéb formákat öltő, kiterjedt állami – ahogy ő mondta – intervencionalizmust, ideértve a keynesiánus gazdaságpolitikát is. 1960-ban Hayek – korábbi írásaitól eltérően – a jóléti államot vette célkeresztbe, ami nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy akkor már a harmadikutas törekvésekben csökkent az állami tulajdon, az államosítások szerepe. Ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított a jóléti

állam bírálatának a neoliberalizmus atyjaként ismert Milton Friedman. Természetesen, elődeihez hasonlóan ő is szükségesnek, fontosnak tartotta az állam szabályalkotó, a szabályok betartására ügyelő szerepét.

A privatizáció teoretikus kereteit azonban nem az 1980-as évektől főárammá vált neoliberalis elméletben dolgozták ki, hanem ezek a mikroökonomia területén születtek meg. A vállalat- és ügynökélet és az ezekhez kapcsolódó kutatások 1960-as évektől megindult fejlődése során bekerült az elemzésbe a tranzakciós és információs költségek, a szabályozás, a szerződéses hatásának vizsgálata, alapvetően a neoklasszikus közgazdaságtan módszereit, előföltévéseit, mindenekelőtt a „racionalitás szellemének” és a rendszerszemléletnek a kombinációját alkalmazva. Így született meg az új intézményi közgazdaságtan, amely a különféle tulajdonformák működését is modellezte. Az ilyen megközelítések végső soron elméleti keretet adtak a tulajdonformák működésének értékeléséhez és a magánkézbe adás indokoltságának mérlegeléséhez is, noha ehhez hosszú út vezetett. A tulajdonjogi iskola (amelynek egyik fő képviselője Harold Demsetz, egy másik Armen Alchian volt) a tulajdont jogok kötegének tekintette. A modern részvénytársaságban e jogok különböző részeit különböző szereplők gyakorolják. Az erre a tárgyra irányuló elemzés természetesen módot ad a magán- és köztulajdon különbségeinek vizsgálatára is. Ez azonban nem föltétlenül jelentette az egyik vagy a másik melletti érvelést. De az innen már csak egy kis lépés.

Voszka egy másik kerülőt is leír a privatizációs elméletek kialakulásához vezető úton. Nevezetesen, olyan elméleteket, amelyek az állam szerepvállalásán belül még nem a tulajdont, az államosítást támadták. A közösségi választások elméletének alapföltévése, hogy a korlátozott racionalitás és az önérdékkövető magatartás a politikusokra is érvényes, ők is saját hasznukat maximalizálják, előnyben részesítik a hatalmi szempontokat a hatékonysággal szemben. A kormányzati beavatkozás lobbicsoportok befolyását is tükrözi. A kisebb, szer-

vezetebb csoportok esélye jobb, ezt emeli a csak nekik kedvező, az összhatékonyságot csökkentő döntések valószínűsége. Az ún. kormányzati kudarc – a piaci kudarc kormányzati pendant-ja – részben az itt leírtakból szokott fakadni. További lényeges mozzanat itt a megbízó-ügynök probléma: az előbbi kontrolljának korlátozott mivolta az utóbbi fölött, ami a választók és a politikusok, a politikusok és a szakapparátusok viszonyában egyaránt érvényes. A politikus számára nehéz fölismereni a választók szándékait, meghatározni a közérdeket. A választók pedig, a magas költségek és a potyautas-probléma miatt, kevésbé tudják ellenőrizni a politikusokat. Mindemellert demokráciában a politikai tulajdonjogok inherensen bizonytalanok, hiszen egyetlen kormány sem vállalhat felelősséget utódja tevékenységéért. Az állam mint végső gazda pedig absztrakció, mert ténylegesen a parlament által kijelölt szervezetek gyakorolják a tulajdonjogokat. A politikát középpontba állító teóriákat is közvetlenül lehet alkalmazni az állami vállalatok működésének értékelésére és a magánkézbe adás mérlegelésére. Az irányzat a privatizáció előnyeit és indokoltságát mutatta ki – igaz, csak évekkel a nagy hullám elindulása után. Voszka utal Maxim Boyco, Andrei Shleifer és Rober Vishny részben közös, részben külön-külön írásaira, Offe, Frydman–Rapaczinski és Vickers–Wright műveire, amelyek mind a kilencvenes években jelentek meg. A privatizációs célok rendszerezéséről George Yarrow és Piotr Jasinski művét idézi a szerző; ők hatékonysági, fiskális (privatizációs bevételi) és politikai elosztási célokat különböztetnek meg. Az utóbbiak a szavazótábor megerősítését, kiterjesztését, a kormányzat támogatóinak megjutalmazását jelentik.

Az államosítások „divatját” az 1980-as évektől a privatizációk föllendülése követte, sőt volt vállalat, nem is kevés, amely mindkettőt elszenvedte. A szerző fölveti a kérdést: mi ennek a hullámnak a magyarázata? Albert Hirschman szerint a társadalmak hajlamosak az intenzív közösségi részvétel és az individualizmus időszakai közötti ingadozásra; az ingadozás oka a

mindenkori irányvonal elfogadását, alkalmazását, kedvezőtlen következményeit követő csalódás. A szerző megállapítja, hogy ez a megközelítés a tulajdonra is alkalmazható. A piaci és a kollektív értékek közötti társadalmi ingadozsról Polányi Károly is írt. Amy Chua latin-amerikai államosítási-privatizációs ciklusokról ír, amelyekben az államosításokat a nacionalista indulatok, a privatizációkat az államosított vállalatok kedvezőtlen hatékonysága váltotta ki. Hasonló tényezőkre épít Chang, Hevia és Loayza formalizált modellje. Politikai-intézményi elemzésekre alapozott modelleket adott a kérdéses hullámzásokra Jürgen Backhaus, a már idézett Shleifer és Vishny, Edward Glaeser, továbbá Bernardo Bortolotti és Valentina Milella. Jean-Jacques Rosa és Edouard Pérard pedig politikai tényezőkkel is számolva, de gazdasági tényezők változásaira alapozva magyarázta a hullámzást. A privatizáció gyakorlatának elterjedése és elméletének terebélyesedése természetesen elvezetett a privatizáció elméleti bírálatához is. Thomas Clarke és Christos Pitellis szerint elméletileg, pusztán mikroökonómiai megközelítéssel nem bizonyítható, hogy a magántulajdon hatékonyabb lenne az államinál, a privatizáció hatása pedig elméletileg kimutathatatlan. Azzal is érvelnek, hogy nemcsak az állami tulajdon, hanem a vállalatok tipikusan korlátozott felelősségű formákban való megszervezése is a kockázatok társadalmosításával jár. Jean-Jacques Laffont és Jean Tirole is a különbségek erősen korlátozott voltát hangsúlyozza a magán- és állami vállalatok működési körülményei között. Az irodalomban mindezeket túl az is fölvetődik, hogy maga a privatizáció is lehet a kormányzati kudarc terepe; érvényes rá az ügynökprobléma is. További vitapont az, hogy ha van verseny, fölülírhatja-e a tulajdonlás hatását. Az sem mellékes, hogy a magán-, illetve az állami tulajdon milyen arányban van jelen, melyik a domináns; ennek kapcsán Voszka Kornai Jánost idézi, aki szerint az állami vállalatok vezetőinek viselkedése olyan mértékben fog közeledni az igazi üzletemberi viselkedéshez, amilyen mértékben

a magánszektor fenyegető versenytárrá válik.

Kézenfekvő a kérdés empirikus megvizsgálása: vajon a valóságban az állami vagy a magánvállalat hatékonyabb? A mérés azonban nem egyszerű feladat, akkor sem, ha ugyanazt a céget nézik a tulajdonosváltás előtt és után, például azért sem, mert a privatizálás gyakran a cégek szétbontásával jár, ami maga is befolyásolhatja a teljesítményt; persze az is lehet vita tárgya, hogy az utóbbit mivel mérik. A nehézségek ellenére folytak ilyen kutatások. Az 1990-es évek tanulmányai – köztük azok, amelyek a nagy nemzetközi szervezeteknél készültek – a privatizáció sikereiről számoltak be, 2000 után azonban megszapordtak a sikereket kétségbe vonó, ellentétes konklúziókra hajló írások. A szerző ennek kapcsán rámutat arra, hogy az empirikus elemzések sem mentesek a kutatói meggyőződések, előfeltevések hatásától.

Az elméletek változásának és a gazdaságpolitika alakításában játszott szerepüknek a tárgyalását Voszka annak megállapításával kezdi, hogy a XIX. századi liberalizmus, a szocialista irányzatok, a keynesianizmus és a neoliberalizmus egy-egy olyan nézetrendszer, amelyek megfelelnek a paradigma (Thomas Kuhn által definiált) fogalmának. Az időben is első és utolsó individualista, piacpárti megközelítés a kormányzati beavatkozás kiterjesztésének egymástól is különböző irányzatait fogja közre. Az államosítási és privatizációs elméletek illeszkednek ezekhez a paradigmákhoz, esetenként a részüket is alkotják. Önmagukban csonka paradigmáknak nevezhetők. Csonka voltuk nyilvánvaló, és azért paradigmák, mert az elkülönült szakaszokon belül az egyes kutatások túlnyomó többsége a fő irány igazolásával, annak megfelelő adatgyűjtéssel, modellkészítéssel foglalkozik. Abban is paradigmák, hogy a közöttük való váltások válságokhoz kapcsolódnak, noha itt a válság többnyire nem tudományos, hanem társadalmi-politikai-gazdasági természetű. Az ilyen válságok nemcsak a köztulajdon terjedelmének, hanem az erre vonatkozó uralkodó nézeteknek a változásában is fontos szerepet játszottak.

Az új paradigma tudományon belüli elfogadtatását segíti az, hogy a jórészt konzervatív, de többé-kevésbé mindig megosztott, különböző iskolákból álló szakmán belül nyitottság is mutatkozik. A közgazdaság-tudományban a változás általában nem törésszerű, az új nézetek eleinte beépülnek a régi rendszerbe. A teljes paradigmaváltás viszont sokszor generációváltást föltételez.

Ami most már a gazdaságpolitika és az elmélet viszonyát illeti, az ezzel kapcsolatos nézetek egyik végpontján az eszmék meghatározó szerepe áll. Ennek a fölfogásnak prominens képviselője volt Keynes. Szerinte – és ugyanígy Friedman szerint is – az új nézetek politikai elfogadtatásához válsághelyzet kell. A válság mellett fontos az is, hogy az új elmélet láthatóan alkalmas legyen annak kezelésére – ennek a követelménynek például a keynesi elméletből következő fizetőképes keresletnövelés nagyon megfelelt az 1930-as évek súlyos munkanélküliségének körülményei között. Keynes jókor szólalt meg; nem így Friedman, akinek évtizedeket kellett várnia nézeteinek gazdaságpolitikai elfogadtatására. További követelmény, hogy az új elméletet elfogadtassák a közvéleménnyel. A közgazdászok különféle módokon befolyásolhatják a politikát, egészen odáig, hogy maguk is politikai szerepet vállalnak – ez esetben gyakran már nem is tekintik őket tudósoknak. Abból, hogy a tudományt gyakorlati szerepekbe helyezik, veszélyek is adódnak. A tudományos nézetek néha alapot adhatnak a gazdaságpolitikának (persze a politika által akkor is többé-kevésbé megváltoztatva kerülnek át a gyakorlatba). Máskor inkább csak legitimáló szerep jut nekik. Az állami tulajdonnal kapcsolatos nézeteknek Voszka szerint a XX. század második felében inkább ez lett a sorsuk. Ilyen esetekben pedig az átlagosnál súlyosabb a tudomány korrumpálódásának veszélye. Ennél a korrumpálódásnál nem föltétlenül pénzügyi megvesztegetésről van szó, hanem – ahogyan Yarrow írja – arról, hogy szisztematikusan figyelmen kívül hagynak olyan tudást és információkat, amelyek fontosak lennének a gazdaságpolitikai döntések

következményeinek értékeléséhez.

A záró, összefoglaló fejezet címe *Örök igazságok és kontúrok nélkül*. A szerző rámutat az államosítási és privatizációs hullámok több közös alapvonására. Mindegyik hullám rendkívüli helyzetben, politikai döntéssel indult. Mind az államosítás, mind a privatizálás többé-kevésbé helyettesíthető különféle szabályozási változtatásokkal. A tulajdoni szerkezet átalakítására akkor kerül sor, amikor az ilyen alternatív módszerek kevésbé bizonyulnak hatásosnak. Noha a konkrét célok az államosítások és a privatizáció esetén mások, az általánosítás magasabb szintjén ugyanazokat a célokat deklarálják; mindkét fajta átalakítást minden gondot megoldó csodaszernek tekintik. Ugyancsak közös vonás a kétféle irányú változtatás beágyazottsága a gazdasági-társadalmi rendszer egészét érintő útkeresés adott időszakban jellemző orientációjába. Végül, a kétféle változtatás közös vonása, hogy gyakorlati megvalósításuk mindig kevésbé radikális, mint a vonatkozó elmélet és mint az őket övező remények és félelmek.

Az időbeli mintázatokat illetően a szerző hangsúlyozza, hogy az államosítások a XIX. században alapvetően a magángazdaság kiegészítését, támogatását célozták; ezzel szemben a XX. században inkább a piac alternatívájaként jelentek meg. A köztulajdon egyszer szolgálhatta a háború igényeit, máskor az áttérést a békegazdaságra; diktatúra kiépítését vagy a demokrácia megvédését. 2008 után a folyamatok bonyolultabbakká és elmosódottabbakká váltak, gondoljunk itt például a private-public partnership elterjedésére. Ugyanakkor az államosítás olyan rejtőzködő eszközei is megjelentek, mint az értékvesztett banki kihelyezések megvásárlása, és a döntéshozók el is bizonytalanodtak, ami összefügg a közvélekedés és a tudományos álláspontok ellentmondásosságával.

A térbeli különbségeket jellemezve Voszka rámutat a tulajdoni átalakítások mértékének országok, országcsoportok közötti jelentős különbségeire, emellett módjaik, kontextusuk eltéréseire is. Például 2008 után az USA-ban részlegesen államosított

bankokat konszolidálásuk után gyorsan eladták, miközben egyébként erősen keynesiánus politikát folytattak. Ugyanakkor az EU-ban fordított eszközkombinációt használtak: neoliberais megszorító politika érvényesült, és bankokat alig magánosítottak. A térbeli különbségek kapcsán a szerző idézi a Peter Hall és David Soskice kapitalizmustipizálási modelljének továbbfejlesztett változatát, amelybe megkísérli beleilleszteni a megfelelő országcsoportok tulajdonpolitikáját. Az eredmény rámutat a tipizálási lehetőségek erős korlátaira.

A privatizációs periódusban a legnagyobb különbség természetesen a Nyugat és a Kelet között mutatkozott: a rendszerváltó privatizáció erősen sajátos volt. Mégsem tért el mindenben nyugati „párjától”. Nem volt különös benne a célok összetettsége, ellentmondásossága, a politikai pártok konszenzusára építés, a kedvezményes formák alkalmazása a nagyközönsséggel való elfogadtatás érdekében, sem pedig az, hogy a privatizáló állam egyúttal, fontos következményekkel, a működés szabályozója is volt.

Végül, ami a magyar esetet illeti, az sok tekintetben beleillett az általános képbe. Sajátosságaiban nem a privatizáció dinamikája, élvonalba tartozó mértéke a legfontosabb, hanem a kontextus. Az állami vagyon szűkítése és bővítése nálunk is más rendszeralakító lépések hálózatába illeszkedik. Az utóbbi évek államosítási hulláma nyíltan vállalt, a választópolgárok széles körében népszerű politika. Ez a jelenlegi nemzetközi folyamatokhoz képest sajátos, de nem eredeti irányzat: a kortárs Európát nem követi ugyan, de a régebbi nagy államosítási hullámok tradícióit igen.

Befejezésül a szerző arra keres választ, hogy a közeli jövőben milyen irányba fordulhat az állami tulajdon változásainak kutatása. Az egyik lehetőség egy új paradigma megjelenése, amit időszerűvé tenne a válság, amely megrázta a világot. Semmi jele azonban annak, hogy egy ilyen paradigma készülne. Egy másik lehetőség a privatizáció, illetve az államosítás igenlése közötti hullámozás folytatódása. Ez nem zárható ki, de az a tény, hogy mindkét alapgondolat

sikertelennek bizonyult, valószínűlenné teszi, hogy duális modellekben, merev kategorizálással és mennyiségi szemlélettel – amikor az a kérdés, hogy több vagy kevesebb állam, köztulajdon kívánatos-e – található kiút. Ezért érdemes megfontolni egy harmadik lehetőséget, a dichotóm megközelítés föladását. Meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy a piac és az állam éles szembeállítása politikai konstrukció, a hidegháború terméke. A dichotómiát megkérdőjelező álláspontok már régen nem is számítanak kivételesnek.

Voszka Éva könyve hatalmas tudástanyagot rendez össze két vonulatba. Az egyik az állam gazdasági szerepe kiterjedésének és mibenlétének, a másik az erre vonatkozó közgazdasági nézeteknek a másfél évszázados története. A magam részéről mindkét vonulatot és a köztük kimutatott kapcsolatokat is érvényeseknek, értékeseknek tartom. Persze ezt csak közgazdászként írom; gazdaság- vagy tudománytörténészek nézőpontjait nem vagyok alkalmas képviselni. A könyv a magyar közgazdaságtudománynak az utóbbi években bizonyára egyik legjelentősebb alkotása. Nagyon kiérlelt, józan ítéleteit nehéz lenne vitatni.

Bíráló megjegyzéseim az alábbiak.

Van egy bizonyos egyenetlenség az első, gazdaságtörténeti és a második, elméletitörténeti rész között, éspe dig témájukban. Az előbbi kevésbé terjed túl az államosítás-privatizálás dichotómiáján, mint az utóbbi, amely nagyobb mértékben, kiterjedtebben szól az állam gazdasági szerepéről általában, a tulajdonügyön túlterjedően. Ezt az egyenetlenséget gyakorlatilag csak egy irányban, az első rész témájának kiszélesítésével lehetett volna kiküszöbölni (mert az állami gazdasági szerep tulajdonügyekre korlátozó elmélete nem létezik), ami további hatalmas ismeretanyag megismerését, rendszerbe szedését követelte volna meg. És végül is legitimnek kell tekinteni a szerző azon döntését, hogy egy ponton lezárja a könyvét, mert közzé is akarja tenni, nem csak írni. Ugyanez érvényes a további két megjegyzéseimre is.

Egyrészt, hasznos lett volna a szerzőnek röviden foglalkoznia azokkal

a módokkal, amelyeken az államok gyakorolják tulajdonosi jogait, és amelyeken gazdaság szabályozási tevékenységüket folytatják. Ezek a területeken sokféleség honol, és azon belül is jelentős a különbség egyfelől a magyar olvasók által ismert, a negyedszázaddal ezelőtti gyökeres változásokban született, másfelől a hosszú tradíciók által erősen befolyásolt, nyugatabbra megfigyelhető megoldások között.

Másrészt, a szerző a rendszerváltó privatizációnak, általánosabban a rendszerváltással kialakult állami gazdasági szerepnek a hazain kívüli eseteit nagyon kevésé tárgyalja. Persze jogos az a magyarázata, hogy az egykori „testvérországokról” kevés a komoly szakmai információ. Mégis, bizonyos áttekintést célszerű lett volna adni olyan fontos európai országok ügyeiről, mint Oroszország, Lengyelország, Ukrajna, esetleg arról is írni, hogy milyen sajátos bonyodalmakat vont maga után az adott vonatkozásokban a korábban évtizedeken át súlykolt öngazgatási ideológia a jugoszláv utódállamokban.

Ha az olvasónak volt türelme elolvasni ezeket a bíráló megjegyzéseket, kérem, olvassa el annak megismétlést is: az ismertetett könyv a magyar közgazdaság-tudományak az utóbbi években bizonyára egyik legjelentősebb alkotása.

SOÓS KÁROLY ATTILA

Rendszerváltás

(Szerk.): Mink András. *Osiris, Bp., 2018. 724 oldal, 8980 Ft (Nemzet és Emlékezet. Sorozatszerk. Gyurgyák János, Potó János)*

„Ezt az egészet nem akarta a társadalom. Az a leírás, amit egy bizonyos ideológus-csoportosulás rendszerezen ad a publicisztikában, hogy itt várakozások voltak, és a társadalom csalódott, ennek pontosan az ellenkezője igaz. Nem várakozások voltak, hanem bizalmatlanság és félelem, és most úgy gondolják, hogy minden bevált [sic!], amitől tartottak. Pontosan olyan rossz lett, [mint] amittől félték. [...] A]z új rendszer megint egy felvilágosult abszolútizmus, ilyen

modernizátor abszolútizmus helyzetben van, hogy úgy kell felépíteni a kapitalizmust, ahogy a szocializmust építették fel, holott azt nem lehet felépíteni. Tehát itt a kapitalizmus felépítésének egy kiagyalt programját kell a társadalomra rákényszeríteni, amely nem akarja, mert egyet tud világosan, és ezt jöhíszemű politikai irányzatok nem is tagadják, hogy neki egyelőre ebből csak rossz lesz. Ha a dolog sikerül, amire semmi garancia, akkor az unokáknak majd jó lesz. Hát nem várható, hogy [ez] nagy lelkesedést váltson ki a társadalomból” – olvasható a *Nemzet és Emlékezet* sorozat *Rendszerváltás* címmel megjelent kötetének 602. oldalán. Jutalom is felajánlható lenne annak, aki kitalálja e prófécia időpontját és dupla jutalom annak, aki még azt is eltalálja, ki mondhatta.

Nem várva a megfejtésekre: az idézett szöveg 1991. júniusi, ekkor hangzott el a *Csendes? Forradalom? Volt?* címmel az ELTE Jagszociológiai Tanszék és a Bibó István Szakkollégium konferenciáján Szabó Miklóstól, aki akkor az SZDSZ országgyűlési képviselője, a párt egyik alapítója, elvi nyilatkozatának és programjának egyik alkotója, korábban a demokratikus ellenzék meghatározó alakja volt. Meglehetősen rezignált a mondanivaló, nem egészen két évvel Nagy Imre temetése és alig több mint egy évvel az első demokratikus választás után, egy olyan ember szájából, aki valóban küzdött egy új, demokratikus rendszerért.

A tekintélyes méretű műből idézhető lenne számtalan más textus is, amelyekre egykor kevesen kapták fel a fejüket, vagy egyszerűen a feledés homályába veszttek, de ma időszzerűnek tűnnek, a témában kevésé járatos olvasónak pedig feltehetően meglepetést okoznának. Ha már az imént a kapitalizmus felépítésének nehézségeiről esett szó, sorakozhatnak itt a könyvből olyan szövegek is, döntő többségükben 1989 előtről, amelyeknek szerzői arra jutottak: a szocialistának nevezett kommunista rendszer, az úgynevezett létező szocializmus hazugságai és működésképtelensége, a kapitalizmus könnyen átlátható hibái és igazságtalanságai miatt kell lennie egy olyan társadalmi

berendezkedésnek, amely meghaladja e kettő bajait. Volt, aki igazi szocializmust emlegetett, mások valamiféle, pontosabban nem körülhatárolt harmadik útban reménykedtek, és voltak, akik a fennálló rendszer 1988-ig megrendíthetetlennek látszó politikai stabilitása miatt a létező szocializmus olyan reformján gondolkodtak, amely a kereteket már-már a felismerhetőség határain túl tágitotta volna.

A könyv *Függeléke* közli az egykori Tömegkommunikációs Kutatóintézet néhány közvélemény-kutatási eredményét. Ezek érdekes adalékai a magyar társadalom által elképzelt világnak. 1989-ben a megkérdezettek túlnyomó többsége (67%) arra a kérdésre, hogy svéd vagy osztrák típusú szocializmust kellett volna-e építeni, igennel felelt (és csak 7% nemmel). Az már csak a relatív többség (43%) egyetértésével találkozott, hogy a szocializmus csak szép elv, de nem megvalósítható (25% egyértelműen nem értett ezzel egyet). Arra a felvetésre, hogy a szocializmus zsákutca, még megosztottabban válaszolt a közönség (37% igen, 30% nem, 17% részben igen és 16% nem tudja).

Mindenesetre a kommunista rendszer magyarországi összeomlása, annak utolsó évében, 1989-ben egyféle értelemben véget ért az elképzelt ideális lehetőségeken meditálás kora, és a realitások a Szabó Miklóstól idézettek szerinti helyzetbe szorították az országot. Így-úgy, másként és másként, előbb vagy utóbb, de mindegyik volt kommunista országban hasonló helyzet alakult ki, minden mába nyúló következményével egyetemben. A „dolog” – hogy Szabó Miklós szóhasználatával éljek – jó, ha részlegesen sikerült, mára azonban többnyire elszállt az „unokáknak majd jó lesz” egykori reménye is. Hogy a lehetetlen helyzetből mi vezetett elkerülhetetlenül a későbbi fejleményekhez, és mi származik a szereplők vétkeiből, hibáiból vagy éppen szándékaiból, az már túlmutat azon a szakaszon, amit rendszerváltásnak nevezünk. Bemutatása nem ennek a könyvnek a tárgya, elemzése nem ennek az írásnak a feladata.

A *Rendszerváltás* kötet szöveggyűjtemény, más néven szemelvénygyűjtemény, olvasókönyv, kresztomátia,

antológia, amely ugyebár valamilyen szempontból összeválogatott szövegek együttese. Ebben a műfajban a történelmi tárgyú, tematikus kiadványoknak nem az a céljuk, mint mondjuk egy forrásközlésnek, hogy új, eddig nem publikált ismeretek, például nehezen hozzáférhető levéltári anyagok váljanak elsősorban a kutatók, de a szélesebb szakmai közönség számára is olvashatóvá, hanem hogy szemelvényekkel, többnyire nyomtatásban már különböző helyeken megjelent szövegek összegyűjtésével áttekintést nyújtsanak az adott témáról. A történelmi kresztomátiák olykor a nyelvi nehézségek áthidalására készülnek, például az ókorról, középkorról szólók a latin, ógörög vagy más, kevésbé használt nyelvekből fordítással a szövegek anyanyelvi olvashatóságát biztosítják. A kommunista rendszerben létezett a szöveggyűjteményeknek egy sajátos típusa: a filozófiatörténelmi, a tudományos szocializmusnak nevezett vagy más ideológiai kurzusokra olyan olvasókönyvek készültek, amelyek részletek kiemelésével megkímélték a használót attól, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusainak terjedelmes munkáit végigolvassa, illetve tartva az eszmei eltévedéstől, a filozófiai értelemben idealistának nevezett, vagy éppen a fennálló politikai rendszerrel szemben kritikusan, ellenségesnek tartott szerzők műveiből, a fertőzés veszélyét elkerülendő, csak a *comme il faut* szakaszokat tették hozzáférhetővé. Persze akkor a nemkívánatos olvasmányoktól az informális vagy formális cenzúra is óvta a közönséget, a kártékonynak tartott művekhez, amelyek részletei esetleg helyet kaptak a szöveggyűjteményben, nem, vagy csak igen nehezen lehetett hozzájutni.

A *Rendszerváltás* szövegeinek döntő többsége is megjelent már különböző kiadványokban, de azért akadnak archívumból származó darabok is, sőt legalább egy magántulajdonban lévő irat is. A kommunista rendszerben kiadott szöveggyűjtemények megerősítették a mindig fennálló gyanút, hogy a hosszabb művekből a szövegkiemelések érdemben torzítják, megváltoztatják a szerző eredeti mondanivalóját. Az utóbbi megjegy-

zést az indokolja, hogy bár az itt tárgyalt kötet szövegeinek döntő része nem töredékes, összefüggő szakasz, ha kiemelés is egy terjedelmesebb textusból, de néhány esetben nagyobb terjedelmű művek kisebb részletei is vannak köztük. Így a forrás megjelölésekor ilyesmivel is találkozhat az olvasó: 107–109, 205–207, 321–322, 342–343, 426, 433–434. oldalokról (Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*, vö. 83. old.) vagy 13–14, 18–19, 24–29, 31–33, 39–45, 67, 95. oldalokról (Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*, vö. 502. old.) stb. Az említett és más, a kötetben csak szemelvényesen megjelenő munkák persze ma elérhetőek, ha van rá igény, elolvashatók, a kiemelések tartalmi hűsége tehát ellenőrizhető. Bár jobb a fontosnak tartott könyveket teljes terjedelmükben megismerni, de a reprezentativitás igénye legitimálja a szöveggyűjteményben található kiemeléseket.

Az ilyen típusú antológiákat leggyakrabban oktatási célokra állítják össze, lehetőséget nyújtva az oktatóknak és a diákoknak, hogy maguk értelmezzék az olvasottakat. Megszokott az is, hogy a szöveggyűjtemény a szélesebb közönség számára készül, célja az ismeretterjesztés. Természetesen a *Rendszerváltás* című művet, valamint a *Nemzet és Emlékezet* sorozatban korábban megjelent darabokat (*Szent István és az államalapítás*, *Trianon*, *Tatárjárás*, *A Rákóczi-szabadságharc*, *A kiegyezés*, *A második világháború*, *Mohács, 1956*, *Mátyás és a humanizmus*, *Az első világháború*) oktatási célra is használhatják, mégis, e kötetek külalakja inkább a reprezentatív kiadványokéra, mintsem az oktatási segédkönyvekére emlékeztet. A hatalmas, 600, 700, 800 oldalas, igényesen tördelt, jó minőségű papírra nyomtatott kötetek nehezen mozgathatók, áruk sem tankönyvi (a *Rendszerváltás* 9000 Ft). A sorozatcím, a küllem és a terjedelem mintha az adott téma kánonját, a teljesség igényét célozná, de egy szakszerű történelmi szöveggyűjtemény nyilván nem lép fel ilyen ambíciókkal, hiszen lényegi funkciója éppen a közölt „nyersanyag” értelmezhetőségének nyitottsága, és hát a szer-

kesztő tudja leginkább, hogy csak reprezentativitásra törekedhet, nem pedig teljességre. A *Nemzet és Emlékezet* kötetei így, eltérően az egyértelműen oktatási célú kresztomátiáktól, a „jó, ha megvan” típusú kiadványok közé tartoznak. Mármost az olvasó a vásárláskor, esetleg könyvtári kölcsönzésekör örül, hogy az őt érdeklő téma szövegeit – tekintélyes kötetben, izléses kivitelben, jegyzetekkel, kiegészítő adatokkal megtámogatva – összegyűjtötték számára, s valószínűleg nem egyszeri olvasásra szánja, hanem lapozgatásra, ismétlődő kézbevetelre.

Teszem mindehhez hozzá: manapság érdemben változik a nyomtatott, köztük a reprezentatívabb megjelenésű szemelvénygyűjtemények státusa, hiszen a print napilapok helyét jelentős részben átvették az internetes portálok, számos középiskolai tananyagot és feladatot a diákok az interneten érnek el, az egyetemi kurzusok egy része ugyanott hozzáférhető, az archívumok fontosnak tartott forrásokat szintén elérhetővé tesznek online, a „hagyományos” formátumú könyvek egy része digitalizáltan is olvasható. A *Rendszerváltás* előlapja is feltünteti a szokványos szöveget arról, hogy a kiadó minden jogot fenntart, bármilyen másolás, sokszorosítás, adatfeldolgozó rendszerben tárolás csak előzetes írásos engedéllyel lehetséges. Nem valószínű, hogy egy ilyen terjedelmes kötet egészéről illegális digitalizált változat készülne, de a technikai lehetőség megvan, amellyel természetesen maga a kiadó is élhet. Nyilván gazdaságossági kalkuláció kérdése, megéri-e a kétféle elérhetőség biztosítása. A piac valószínűleg érdemben befolyásolja a hasonló kiadványok jövőjét – miközben persze messze nem lehet pusztán piaci kérdésnek tekinteni a nemzeti múlt minél alaposabb megismerhetőségét. Ennek a kötetnek a megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap, és ilyen források nélkül bizonyosan nem is készülhetnének hasonló kiadványok. Mindenesetre a ma aktív generációk számottevő része, ha használja is a világhálót, még ragaszkodik a hagyományos könyvekhez. A jövőt illető bizonytalanságok sem változtatnak azon, hogy bármilyen for-

mátumban teszik is közzé a hasonló szöveggyűjteményeket, összeállításuk komoly intellektuális befektetést és kitartó munkát igényel, továbbá – miként e kötetet is – jegyzetekkel, kiegészítő információkkal kell „felszerelni” őket.

A rendszerváltás kiemelt szerepet játszik a mai hivatalos emlékezetpolitikában. Nem pusztán azért, mert végül is a mai rendszer születéséről van szó, hanem azért is, mert a Fidesz 2010-es választási győzelme után, az Alaptörvény elfogadása körül, a korábbi lényegi konszenzushoz képest, miszerint az 1990-es szabad választásokkal új, demokratikus rendszer jött létre Magyarországon, új doktrínát hirdetett. Eszerint húsz év tévelygést követően, a Fidesz második kormányra kerülésével térhet vissza a magyar történelem a helyes kerékvágásba, hogy a rendszerváltozás – ahogy az 1989–90-es fordulatot szeretnék nevezni – valódi célja megvalósulhasson. A doktrína lényegi tétele, hogy a két évtizedes tévút a nyugati típusú liberális demokráciák modelljét követte, holott az hanyatlóban van, itt illiberális rendszer az adekvát. Nem elhanyagolható, hogy e két tétel összeegyeztethetetlen, hiszen 1989–90 reménye éppen az ország nyugati-as berendezkedésének megteremtése volt, antiliberális alternatíva csak a nem mérvadó perifériákon merült fel. Vagyis a Fidesz-doktrína éppenséggel szakít a rendszerváltás elképzeléseivel. Konceptiójának szerves része, hogy a kommunista rendszer évtizedei, sőt az 1944-es német megszállással kezdődő, 1990-ig tartó időszak egésze, a megszálló csapatok jelenlétében fenntartott rezsimek nem szerves részei a magyar történelemnek, a folytonosságot tehát az 1944 márciusa előtti állapottal kell helyreállítani. (Ezen írás témája szempontjából mellékes, hogy e történelemszemlélet alapján meglehetősen hosszú időszakok, a magyarság történetének közel fele kiesik a história folytonosságából.)

A Fidesz emlékezetpolitikájában, az említett átfogó szempontok mellett számos részletkérdésben is fontos helye van a rendszerváltás időszakának. Egyrészt, Orbán Viktor Nagy Imre temetésén elmondott beszé-

dét szeretik a maga egykori, aligha vitatható jelentőségéhez képest is kiemelni, mintegy a rendszerváltás folyamatának legfontosabb pillanataként felmutatni. (A beszéd szövegét és egykori visszhangjának adalékait közli a kötet.) Másrészt a Fidesz egykori arculatában igyekeznek a liberális, polgárpukkasztó, radikális vonásokat halványítani, kitakarni, és a 2010 utáni politikai karakterrel összefésülni. Ugyancsak igyekeznek elfeledtetni a párt egykori és máig fenntartott antikommunista megszólalásait, a Fidesz politikájában szerephez jutó egykori kommunista vezetők (Pozsgay Imre, Szűrös Mátyás), a kommunista rendszer államapparátusának magasabb posztjaiból magas posztokba átvett szereplők (Martonyi János, Pintér Sándor stb.), vagy az ügynökmúltsal gyanúsított helyi vezetők létét, és az egykori politikai rendőrségi iratok hozzáférését korlátozva bíznak a felejtésben.

A *Nemzet és Emlékezet* sorozat szerkesztői Gyurgyák János és Potó János. Potó az Akadémia Történettudományi Intézetének bibliográfiai témacsoportját vezeti, fő érdeklődési területe a történeti emlékezet, az emlékműállítás. Az önmagát hangsúlyozottan konzervatív liberális szemléletűnek nevező Gyurgyák a nyolcvanas évek második felében tanított a Bibó Kollegiumban, 1985-től 1995-ig főszerkesztője volt a *Századvég* című, itt alapított, majd a Fideszhez igen közel álló folyóiratnak, 1994-ig együtt a Századvég Kiadó vezetőjeként is tevékenykedett. Mondhatni, hosszú ideig megmaradt az igen közeli, jó viszonya a részben tanítványai-ból politikussá váló Fidesz-vezetőkkel. 1994-ben létrehozta és azóta vezeti a *Nemzet és Emlékezet* sorozatot is megjelentető Osiris Kiadót, amely az első Fidesz-kormány idején jelentős kormányzati pénzügyi támogatást kapott, ugyanakkor a kiadott művek igényessége leányegében egyenletes színvonalú maradt, másként fogalmazva, nem szolgált kormányzati vagy pártpolitikát. Gyurgyák 2010 után és különösen 2014 óta egyre kritikusabban viszonyul a Fidesz hatalomra kerülésével létrejött „Nemzeti Együttműködés Rendszeréhez” (NER). Az utóbbi

időben nyilvánosan igen éles bírálatokat, nevezhetjük így, elhatárolódást is megfogalmazott. Mindez annyiban tartozik ide, hogy a *Rendszerváltás* kötet szerkesztőjének kiválasztása, az evidens szakmai igényességi követelményen túl nyilvánvalóan némileg eltért a korábbi korszakokról szóló munkáknál követett szempontoktól. A második világháború és 1956 is része ugyan a történelem szakmán messze túlnyúló, éles emlékezetpolitikai vitáknak, de a rendszerváltás vegytisztán jelenkortörténet, nemcsak a két sorozatszerkesztő életének meghatározó része, de, miként fentebb jeleztem, közvetlen összefüggésben áll a jelenlegi politikai rendszert legitimáló ideológiával.

Mink András, a kötet szerkesztője 2003-tól éveken keresztül a *Beszélő* című baloldali, liberális szellemiségű folyóirat főszerkesztője volt. A kezdetektől, 1995-től mind a mai napig a Soros György által alapított, a CEU-hoz kapcsolódó OSA (OSA – Open Society Archives, Nyílt Társadalom Archivuma, amely 2015 óta Vera és Donald Blinken nevére is felvette) munkatársa. Nem mellékesen az Archivum gyűjtőkörében kiemelten szerepel a rendszerváltás témája, így kézenfekvő, hogy egy ott dolgozó kutatót kérjenek fel szerkesztőnek. Az említett paraméterek és korábbi publikációi alapján a sorozatszerkesztők és a kiadó, amikor megbízták a könyv összeállítóját, ismerték szemléletét, pontosan tudták, hogy tőle nem várhatnak a NER-konform emlékezetpolitikát visszaigazoló munkát. Félreértés ne essék, a *Rendszerváltás* természetesen nem politikai vitairat, szándéka szerint nem a NER emlékezetpolitikájának cáfolata, egyszerű szakmai munka, amely azonban, szintén természetesen, a szerző meggyőződését, véleményét is tükrözi, miközben megfelel a *Nemzet és Emlékezet* sorozat hagyományainak, tárgyáról igyekszik a lehető legátfogóbb képet bemutatni, lehetővé téve, hogy a kötet olvasói szuverén, akár a szerkesztőétől is eltérő értelmezést alakítsanak ki.

A szöveggyűjtemény már a címével – *Rendszerváltás* – is jelzi, hogy nem kíván megfelelni a NER emlékezetpolitikájának, hiszen ezt a kifejezést

a Fidesz már jó ideje nem használja. Mink közvetve ennek magyarázatát is adja, amikor az *Előszó*ban külön kitér a nyelvpolitikai összefüggésre, nevezetesen, hogy Antall József egyebek között azért utasította el ezt a megnevezést, mert pártjának, az MDF-nek legfőbb riválisa, az SZDSZ vezette be – egyebek között programja címével. Mink az *Előszó*ban megindokolja, hogy ő miért a „rendszerátalakítás” kifejezést használja, szemben a mások által előnyben részesített „rendszerátalakítással” vagy „rendszerátalakítással”. Három érvet említ. Egyrészt a rendszerátalakítás a -váltással szemben tudatosságát, szándékosságát jelez; másrészt, és ez részben már a -váltással szemben is érv, a kifejezés az akkori hatalom által használt modellváltással szemben született. A modellváltást – írja a szerkesztő – „saját maguk, a híveik és talán a kommunista blokk vezetőinek megnyugtatására, a párt szervezeti-hatalmi kohéziójának fenntartása érdekében” találták ki (19. old.), érzékeltetve, hogy a változtatások túlmennek azon, ami az akkor már bő húsz éve hullámokban unalomig emlegetett reform célja volt, de nem érinthetik a hatalom bástyáit. A harmadik érve az, hogy az egykori szereplők többsége szintén rendszerátalakításról beszélt, azok is, akik a liberális nézetekkel nem rokonszenveztek, sőt azok is, akik szerint a valódi rendszerátalakítás meg sem történt – írja.

A kötetnek „konceptuális értelemben a legproblematisabb része a kezdő- és végpont” – mondja Mink az *Előszó* első mondatában. A korszakok kezdő- és végpontja – természetesen hozzá – általában is örök viták tárgya. A magyarországi kommunista rendszerrel szembeni ellenállás bizonyosan nem a hetvenes évek második felében kezdődött, de erős érvek szólnak a választott megoldás mellett, amely az 1975-ös Helsinki Egyezményt tekinti a rendszerátalakítás kiindulópontjának. Úgy látja, érdemes különválasztani a kommunista rendszer elvetését és a kiütkeresést. Álláspontja: 1968 fordulópont, amennyiben a korábbinál is egyértelműbbé vált, hogy a rendszer érdemben nem megreformálható,

sem az ideológia, sem a hatalmi praxis nem közelíthető a hirdetett elvekhez, sőt a rezsim éppen ezekkel szemben képes csak fennmaradni. Szerintem ez a diagnózis pontosítandó, ennél heterogénebb a kép. A prágai tavasznak nevezett változások erőszakos leverése, az illúziók széles körű elvesztése ellenére, éppen az 1968-ban induló magyar gazdasági reform, illetve előkészítő időszaka alapján, a korábbi doktrínáktól való eltávolodás miatt sokakban élhetett tovább a hit, hogy a rendszer igenis reformálható, ha nem sértik a tabukat. Másként fogalmazva: miközben az ún. Brezsnyev-doktrína egyik irányba emelte ki újra, hogy a hirdetett elveket bármikor félre lehet söpörni, a magyar reform éppen azt érzékeltette, hogy ha a működőképesség a tét, ellenkező irányban is lehet pragmatikus a rendszer.

Mindezzel együtt megállja a helyét, amit Mink ír, hogy az emberi jogok doktrínája a rendszerrel szembeni fellépés uralkodó eszméjévé válhatott, olyan normát teremtett, amelyet a Helsinki Egyezményrel a kommunista vezetők is elfogadtak, nem számolva számon kérhetősége hatásával, vagyis releváns érvek szólnak amellett, hogy a rendszerátalakítás dokumentálása ettől a ponttól, az egyezménytől induljon.

Mink nem foglalkozik tételesen a NER múltszemléletével, de amikor a kommunista rendszerrel való szembefordulás elképzelhető irányairól ír, kitér arra, hogy például az 1945 előtti antikommunizmus miért esett ki a demokrácia hívei számára a lehetőségek közül: részben a társadalomképe, részben fajelméleti elképzelései miatt, valamint mert ellenezte a nyugati liberális kapitalizmust. A szűkszavú *Előszó* érthetően nem említi, hogy amikor 1989–90-ben, elsősorban az ún. történelmi pártokban felmerült a múlt közvetlen folytatásának szándéka, akkor az 1945 utáni koalíciós időszakról és lényegében soha nem az 1944 előtti rendszerről esett szó.

Mink, szemben az általa is jelzett nézettel, miszerint a szovjet típusú rendszerek a gazdasági, technológiai leszakadás, az anyagi erőforrások kimerülése miatt buktak el, közelebb áll ahhoz az állásponthoz,

amely nagyobb jelentőséget tulajdonít a hirdetett normák és a valóság közötti szakadék bomlasztó hatásának. Nem vitatva e kétféle szempont megkülönböztetésének indokoltságát, hajlok arra, hogy ne húzzak éles választóvonalat: az ellenzéki értelmiség egy része számára az emberi jogok mércét és kohéziót teremtettek, de a hivatalos eszmék, a normák és a valóság közötti távolság akkor vált igazán közvéleményt formáló erővé, amikor a rendszer erőforrásai kimerültek. Az összeomlást végül is közvetlenül ez utóbbi váltotta ki, így a társadalom jelentős része Magyarországon nem látta felfoghatatlannak az addigi berendezkedést (amit a fentebb idézett közvélemény-kutatások is jeleznek), nem is fordult szembe vele. Érzékelhetően valamilyen javított, kommunisták nélküli szocializmust kívánt, sőt a rendszer bukásának gazdasági, szociális következményeit nagyobb számmal irta.

Meggyőző Mink állítása, hogy az emberi jogi diskurzus részben háttérbe szorította a hagyományosnak nevezhető antikommunizmust, részben új keretbe ágyazta annak érvkészletét. Alkalmas volt arra is, hogy a fennálló rendszer ellenfelei ne tisztázzák álláspontjukat egy lehetséges új társadalmi berendezkedés, a szocializmus, a kapitalizmus vagy a harmadik út választása kérdésében. Az emberi jogi diskurzus a nemzeti kisebbségi jogok demokratikus elvek alapján, nacionalista felhangok nélküli számonkérésére is alkalmas volt. A rendszerrel szemben állók azonosulhattak az emberjogi elvekkel anélkül, hogy a liberális politikai filozófiát elfogadták volna, így a demokratikus és emberi jogokat középpontba állító ellenzéki konszenzus természetesen bomlott fel a kommunista rendszer szétesésekor.

A kötet *Előszava*, mint a főtevéb-
biekből kitetszik, a rendszerátalakítás
előzményeiben tehát kiemelt jelentő-
ségűnek látja az emberi jogok alap-
ján fellépő ellenzéki mozgalmat, az idővel
demokratikus ellenzéki mozgalmat, később
jórészt az SZDSZ-ben politizálókat szerepét.
Erőteljesen dokumentálja is ezt a tevékenységet,
így az elfogulatlan érdeklődő számára

világosabbá válhat, hogy egy SZDSZ karakterű párt mitől válhatott 1989-ben a történések egyik legfontosabb mozgatóerejévé, 1990-ben és 1994-ben, az utána következőket messze megelőzve, a második legnagyobb parlamenti párttá – bár Mink ezzel a kötet jellege miatt tételesen nem foglalkozik. Rögtön itt kell megjegyezni: a szöveggyűjtemény kevésbé tudja viszont érzékeltetni, hogy mitől vált az MDF 1989–90-ben az ország legjelentősebb politikai erejévé. Mink természetesen közli a kijelölt időhatáron belül keletkezett, az MDF szellemi előzményeit bemutató legfontosabb forrásokat és a szervezett meghatározó megnyilvánulásainak dokumentumait, de objektív okok, a dokumentálhatóság nehézségei miatt a befogadó közeg, a magyar társadalom attitűdje szemelvényekkel nem prezentálható, ehhez másféle kutatással és interpretációs technikával lehet hozzáférni.

Ami a kötetben bemutatott történet végpontját illeti, a szerkesztő másokkal összhangban azt mondja: mivel a rendszerváltás az az intézményes politikai átalakulás, amelynek során a diktatórikus rendszer demokráciává alakul, függetlenül attól, hogy számos transzformációs folyamat természetesen nem zárult le, az első demokratikus választás kézenfekvően jelölhető ki záró aktusnak. Így a források utolsó darabja Antall József megbízott kormányfői felszólalása az Országgyűlés 1990. május 3-i ülésén.

A *Nemzet és Emlékezet* sorozat kötetei főbb vonalaikban egységes szerkezetet követnek. Az *Előszó* rövid, a szerkesztés szempontjait foglalja össze (jelen esetben négy nagyalakú nyomtatott oldalon). A legterjedelmesebb egység természetesen a forrásszövegek felvonultatása, tematikus vagy kronologikus rend szerinti fejezetekre, alfejezetekre tagolva (e kötetben mintegy 580 oldalon). Az ezt követő rövidebb rész az adott téma utóéletét mutatja be, az utókor politikai, közéleti, tudományos, esetleg irodalmi reflexióinak szövegeivel (a *Rendszerváltásban* a tudományos és a közéleti emlékezet kap teret, nem egészen 100 oldalon). A sorozat darabjait a kötetek apparátu-

sa zárja, minden esetben válogatott bibliográfia, a gazdag illusztrációs anyag jegyzéke, némelykor helymutató, ugyancsak esetenként névmutató, ahol indokolt, a térképek jegyzéke. A *Rendszerváltás* kötet részletes kronológiát is közöl (30 oldal terjedelemben) és – mint utaltam rá – a szöveges rész *Függelékben* egyrészt néhány közvélemény-kutatási eredményrel, másrészt a Központi Statisztikai Hivatal hosszú távú, 1977 és 1990 közötti idősoraiból válogatott táblázatokkal is kiegészül.

A részletes tartalomismertetést mellőzve is érdemes felidézni a forrásszövegek közlésének szerkesztését és néhány más jellegzetességet. A *Prologus*, a fentiek alapján természetesen a Helsinki Egyezmény Záróokmányának részletével, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartásáról szóló résszel indul. A következő szöveg Adam Michnik 1976-os írásából való, amely *Új evolucionizmus* címmel a kommunista országok ellenzékének, az akkor inkább használt kifejezéssel, másként gondolkodóinak lehetséges stratégiájáról szól, és amely a hazai demokratikus ellenzék gondolkodását is jelentősen befolyásolta. Az ezt követő darabok a hazai rendszerváltás szervező előzményének tekinthető, első ellenzéki megnyilvánulások közül kerültek ki: szolidaritási nyilatkozatok a csehszlovákiai értelmiségiek elleni retorziók miatt. Végül pedig itt kapott helyet Kádár János beszédének részlete, az ellenzékéről mondtak az MSZMP Központi Bizottsága 1979. novemberi ülésén, mint feltehetően az ellenzék létére az első ilyen fórumon megfogalmazott hivatalos reflexió. Itt érdemes megjegyezni, hogy a kötetben közölt Kádár-szövegek, illetve az MSZMP belső értékelései az ellenzékéről önmagukban is érdekes elemzésnek lehetnek tárgyai, hogy mást ne mondjak, az a színjáték, amit Kádár előad, a „nem különösebben fontosak”, de „azért figyeljük őket”, „magas fórumokon beszélünk róluk”, „bármikor alkalmazhatunk adminisztratív eszközöket ellenük”, „nem csinálunk mártírokat” szempontok között egyensúlyozva.

A rendszerváltás közvetlen előzményeit, az 1977 és 1987 közötti idő-

szakot a Ripp Zoltántól kölcsönvett kifejezéssel *Rendszertörlés* cím alatt mutatja be a szerkesztő. A szándék itt nem az ellenzéki mozgalmak szisztematikus történetének dokumentálása, hanem a rendszerváltás éveiben meghatározóvá váló eszmék előtörténetének bemutatása. Bár a szövegek döntő része egykor a hazai könyvkiadásban, sajtóban nem kapott nyilvánosságot, akad kivétel is. Itt is olvasható két MSZMP-s dokumentumrészlet, amelyek az ellenzékre reflektálnak, s amelyeket természetesen egykor szintén nem publikáltak.

A következő fejezet *Gazdasági és társadalmi diagnózisok 1978–1986* címmel közöl nagyobbbrészt egykor is az ún. első nyilvánosságban, tehát legális fórumokon megjelent elemzéseket. Majd egy újabb rész az ellenzék és a hatalom 1981 és 1987 közötti viszonyát mutatja be, egyebek között a szamizdat *Beszélő* írásaival, az 1985-ös monori tanácskozás szövegrészleteivel, az ugyancsak 1985-ös ún. kulturális ellenfórum dokumentumaival. Itt is olvashatók a hatalom ellenzékkel kapcsolatos különféle reflexiói, a napi- és hetilapokban közölt írásoktól a belső MSZMP-dokumentumokon át Kádár *Time* magazinnak adott 1986-os interjújáig.

A *Források* című szakasz utolsó négy fejezete a rendszerváltás négy évét mutatja be. *1987 – Válság és alternatívák* cím alatt olvashatók egyebek között Bihari Mihály politikai reformelképzelésének, a demokratikus ellenzék, pontosabban a *Beszélő* szerkesztői lapban közzétett programjának, a *Társadalmi szerződés*nek, valamint a Lakitelki találkozó felszólalásainak részletei.

Az *1988 – Fordulóponton* rész egyebek között természetesen az ellenzékivé váló politikai szervezetek megjelenését prezentálja, illetve az előremenekülő MSZMP megnyilatkozásait mutatja be, de helyet kap itt olyan, ma már abszurdnak tűnő szöveg is, mint az MDF élén álló Bíró Zoltánnak az MSZMP egyik vezetőjével, Pozsgay Imrével készített interjúkötetének részlete, vagy az akkor még „civil” Antall József meglehetősen dagályos, nyílt, de csak 1992-ben nyilvánossá váló levele Grósz Károlyhoz, az MSZMP főtítkárához.

Az 1989 – *A tárgyalásos átmenet éve* fejezet kézenfekvően jelentős részt szentel a kerekasztal-tárgyalásoknak, a pártok programjairól, nyilatkozatairól közölt dokumentumoknak, és külön alfejezetben olvashatók az úgynevezett „négyigenes” népszavazásról szóló szövegek. 1989-ből, a többi fejezethez képest jóval több MSZMP-szöveg került a kötetbe, a nyilvánosságnak és belső fórumoknak szántak egyaránt. Egyebek között helyet kap Pozsgay nagy visszhangot kiváltó nyilatkozata, 1956 népfelkeléskénti megnevezése, az ezt „megalapozó”, az MSZMP KB történelmi albizottsága *Történelmi utunk* címen készült jelentésének részletei. A számos, a történések egykori tempójában elvesző részlet, illetve az azóta publikált, de kevés figyelmet keltő, egykor nem nyilvános szövegből érdekessége miatt emelem ki Ormos Máriának, aki ebben az évben lett az MSZMP Központi Bizottság (KB) tagja (majd 1989-ben a Politikai Intéző Bizottságba is bekerült) a februári KB-ülésen elhangzott véleményét a többpártrendszerrel: „... nem érett erre az ország, nem érett erre a társadalom, nincsenek hagyományai, és végképp nem ilyen a jelenlegi helyzet, amikor ilyenekkel lehet próbálkozni. [...] ahhoz minden egyes országban, Európában és azon kívül több évtizedes vagy évszázados kis- és nagycsoportos tréning kellett, és ez a tréning ebben az országban nincs meg.” (323. old.) A szöveg lényege rimel ugyebár Kádár pontosan három évvel korábban, az MSZMP XIII. kongresszusán elhangzott, elhíresült formulájára, amely a kötetben szintén olvasható: „történelmileg úgy alakult, hogy Magyarországon egypártrendszer van, és az is marad. [...] ez] nem elvi, hanem gyakorlati kérdés, amit az adott országban a fejlődés dönt el.” (137. old.)

A *Források* blokk zárófejezete, 1990 – *Az első szabad választások éve* címmel közli többek közt a Duna-gate-nek nevezett botrány válogatott dokumentumait, néhány forrást a magyarországi szovjet csapatok kivonásáról, a március 15-i ünnepek körüli nézetkülönbségeket bemutató szövegeket és természetesen a válas-

tási küzdelmek néhány jellegzetes megnyilvánulásának részleteit.

Bármilyen terjedelmes és sokoldalú, gondosan összeállított is e kötet *Források* című túlnyomó része, az olvasónak marad hiányérzete. Ennek objektív okai is vannak, például az, hogy a magyar társadalom attitűdje szemelvényekkel nem, vagy csak nehezen prezentálható. A közölt szövegek túlnyomó többsége értelmiségi megnyilvánulás, amelyek természetesen számos alkalommal a társadalom állapotára, gondjaira reflektálnak. Ezt egészítik ki az MSZMP-apparátus dokumentumai és más hatalmi politikai tényezők megnyilatkozásai, a nemzetközi, elsősorban a szovjet kapcsolatokról szóló források részletei. Tudatos, kényszerű döntés következtében maradtak ki azok a művészeti – irodalmi, színházi, filmes, zenei – alkotások, amelyek – mint Mink írja –, „véltetően nagyobb mértékben járultak hozzá a rendszerváltó közhangulat, kultúra és nyelvezet megteremtéséhez, mint a kötet zömét kiadó politikai, történelmi, társadalomtudományi szövegek” (20. old.). Ugyancsak hiányoznak a nyilvánosság átalakulását közvetlenül jelző források – gondolom, szintén szándékosan.

Közvetve természetesen megjelenik ez a téma, hiszen számos szöveg az egykori szamizdatból került a kötetbe. Egy jegyzet utal arra (51. old.), hogy Csoóri Sándor egyik esszéje (*Egy nomád értelmiségi*), amelyből a könyv ugyanott részleteket közöl, úgy nem jelenhetett meg egykor a *Forrás* című folyóiratban, hogy az elkészült lapszámot visszatarították, a szöveget kivágták. Szerepel a *Mozgó Világ* 1984-es botránya is, amikor a szerkesztőség testületileg mondott le, mert a hatalom korlátozni kívánta szuverenitásukat (130–132. old.). A vidéki folyóiratok más, a *Forrás*éhoz hasonló esetei is ismeretek, és köztudott, hogy olykor már terjesztésre átadott könyveket is visszavontak (például Borsányi György Kun Béláról szóló monográfiáját stb.), ami azt is jelzi, a bomlás része volt, hogy a főszerkesztők el-elvétették a rendszer mércéjét – bár ilyesmi korábban is előfordult. Az rendben, hogy a kötet nem tér ki minden egyes

ilyen típusú ügyre, de a rendszerbomlás majdnem érthetetlen az ún. első nyilvánosság, a szigorúan kézben tartott sajtó hangvétel-változásának nem könnyű, de valamilyen módon mégis megoldható bemutatása nélkül. A közhangulatot ugyanis még a művészeti alkotásoknál is jelentősebben formálta, hogy mit hallottak az emberek a rádióban, láttak a tévében, olvastak az országos és a helyi sajtóban. (Egy Rádiókabaré-részlet azért helyet kapott a szövegek között.) Érdekes és fontos, hogy a közölt szövegekből mi jelent meg a magyar hivatalos nyilvánosságban, ez hogyan változott, de az átfogó rendszerkritikák, társadalomjobbító szándékú szövegek mellett az sem mellékes, hogy a hétköznapi életéről milyen kép bontakozott ki, hogyan jutott el a média-rendszer a propagandaszövegektől, a „vannak még hibák” lokális kritikától a valódi problémák nyilvános tárgyalásáig, nem a kisemberek, hanem országos vezetők visszaéléseinek nyilvános pertraktálásáig, hogyan tanulták, vagy éppen nem tanulták meg a kommunista rendszerben felnőtt újságírók a szabad sajtó szabályait, a jelenségek és a lényeg megkülönböztetését, a tények és vélemények szétválasztásának követelményét.

A közölt szövegek legfeljebb közvetve jelzik, hogy a rendszerbomlásnak nevezett folyamat mit jelentett a hétköznapiakban. Az 1987 előtti időszakból közölt párt dokumentumok kizárólag az ellenzékre reflektálnak, holott a történések megértéséhez érdemes lenne elolvasni, miket írtak az apparátusok az 1970-es évek végével erőteljesen jelentkező gazdasági feszültségekről, szociális problémákról. Érdekes aspektust mutatna, ha megjelenne, hogy például a nyolcvanas évek első felének különféle reformbizottságaiban milyen szabadon beszéltek a párt- és államapparátus különféle szakértői, milyen messze jutottak a tabuk kikezdésében, hogyan igyekeztek eladni a rendszert erodáló javaslatokat a politikai változásoktól rettegő vezetőknek. Bence Györgytől olvasható egy 1990 végén megrendezett konferencián elhangzott szöveg: „Magyarországon tudvalevőleg nem voltak átjárhatatlanok a határok a reformis-

ta és a disszidens körök között. Elég nagy volt a jövés-menés, a gondolatok is meglehetősen szabadon áramlottak. A kései reformerek némelyike már alig volt szabad szemmel megkülönböztethető egy disszidenstől.” (598. old.) (A disszidens itt politikai értelmű státuszt, intézményeken kívül lévő, kirekesztett jelent.) E ténynek sokféle eleme csak sporadikusan, leginkább a közölt források elszórt jegyzeteiben jelenik meg. Így például az, hogy Kövér László 1986-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében segédmunkatárs (504. old.), Orbán Viktor 1987–88-ban a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Vezetőképző Intézetében, diploma utáni első munkahelyén gyakornok lehetett néhány hónapig (vö. *országgyűlési almanachok*), a korszakban kevésbé járatos utókor számára esetleg nehezen illik az összképbe. Vagy: a kötet hosszabb részletet közöl a *Fordulat és reform* 1987-ben megjelent szövegéből. Jelzi, hogy a munka alaptanulmányokra épült, így ezek szerzőit és munkahelyüket is megnevezi. Ezek az információk közvetve utalnak arra, hogy az államigazgatás számos helyén, minisztériumokban, a Tervhivatalban milyen messzire jutott a rendszerkritika.

A Soros Alapítvány 1984-es megjelenését és tevékenységét is a kommunista rendszer bomlása tette lehetővé, miként természetesen maga a tevékenység, a szociális, humanitárius, oktatási, informatikai célok támogatása mellett ösztöndíjaival közvetve hozzá is járult az eróziójához. Az Alapítvány támogatottjainak szelektív felsorolása nem lett volna szerencsés, a teljes lista pedig nyilván szétfeszítette volna a kötetet.

Nem tűnik ki a gyűjteményből a bomlásnak egy másféle következménye, az ún. félszamizdatok terjedése sem, mármint az, hogy a hivatásos könyvkiadók által megjelentetett művek, valamint a szamizdat, a nem engedélyezett publikációk mellett egyre több intézmény adott ki könyvesbolti forgalomba nem kerülő, szakmai körök számára elérhető, politikailag „kényes” tartalmú műveket, hivatalos engedéllyel. Igaz, kis példányszámban, nehezen elérhető-

en, de jelentek meg olyan periodikák, mint a *Medvetánc* vagy a *Századvég*, amelyek tartalmának nagyobb része a hetvenes években még bizonyosan nem kaphatott volna nyilvánosságot. A könyv ugyanakkor dokumentálja az MDF előzményének tekinthető, népnek nevezett íróknak, költőknek, társadalomtudósoknak a rendszerváltás előtti pillanatig eredménytelen próbálkozásait a *Hitel* címmel tervezett folyóirat állami engedélyezésére.

A kötet második, *Tudományos és közéleti emlékezet* című blokkjáról a szerkesztő azt írja: a rendszerváltás utóéletének történeti, társadalomtudományi irodalma tengernyi, szinte naponta jelennek meg írások, amelyek ilyen-olyan értelmezésben és összefüggésben foglalkoznak a tárggyal. A válogatás itt tehát inkább szemléltetésre, mintsem reprezentativitásra törekedett. Szerepet játszott a téma korlátozott prezentálásában az is, hogy a rendszerváltás utóélete, értelmezése, értékelése már inkább az új rendszer, a harmadik magyar köztársaság történetéhez tartozik – írja a szerkesztő. Mindenesetre ebben a blokkban kapott helyet a *Láttuk-e, hogy jön?* címmel az ELTE Filozófiai Tanszékcsoport és a BUKSZ közös rendezésében megtartott, 1990 végi konferencián elhangzott felszólalások több részlete (innen idéztem fentebb Bence Györgyöt). Ugyancsak itt olvasható annak a konferenciának számos szövegrészlete, ahonnan Szabó Miklóst idéztem az írás elején. Mások mellett viszonylag bő válogatás került be a *Rendszerváltás forgatókönyve* című mű (amelyről a BUKSZ 2002. tavaszi számában jelent meg recenzió) tanulmányokat közlő 7. kötetéből is.

Az *Előszó* fájdalmasnak nevezzi azt a szerkesztői döntést, amelyvel teljesen eltekintett a bőséges memoáriródalom szövegeitől. Míg a memoáriródalomról némi képet ad a mű végén található *Válogatott bibliográfia*, a rendszerváltás szempontjából releváns művészeti alkotásoknak még a felsorolásába sem merne belefogni – mondja Mink András.

Megvallom, csak anyagi, terjedelmi okokkal tudom magyarázni, hogy miért nem készült a kötethez névmutató. Ha valahol, akkor a ma élők

jelentős része által átélt korszakot bemutató műben ez mindenképpen indokolt lett volna. Ugyancsak hiányolom a tárgymutatót, amely létét, ha más nem, a szerkesztő nyelvpolitikai érzékenysége is indokolta volna, hiszen, hogy csak evidens példákat említsek, az olyan szavak, mint szocializmus, kommunista, demokrácia, gazdasági rendszer, a korszakban radikális jelentésváltozáson mentek keresztül, amit önmagában is érdemes lett volna követni, de egyébként is jelentősen javította volna a munka használhatóságát ez a segédeszköz.

Talán világosan kitűnik a fentiekből, hogy az észrevételekkel együtt is komoly teljesítmény Mink András szövegválogató, szerkesztői munkája. A fő erénye a könyvnek, hogy éppen mert rendkívül hosszú a témáról kiadott források, feldolgozások listája, az olvasókönyv szakszerű, sokoldalú, fontos jegyzeteivel, kiegészítő információival, önmagában is érdekes, gazdag illusztrációs anyaggal magas színvonalon szolgálhatja a ma forgalomban lévőnél realisabb kép kialakítását a rendszerváltásról. A műfajnak megfelelően biztosítja a közölt szövegek sokféle szempontú tanulmányozását. A kötet keretein ugyan messze túlnyúlik, de nyilván az egyik legkézenfekvőbb vizsgálódási szempont az egykori ideák és a mai valóság összevetése. Kalapot emelve, külön is tisztelgek a kiadó és a sorozatszerkesztők, valamint természetesen a kötet szerkesztője előtt az uralkodó emlékezetpolitikai széljártástól független döntései, álláspontjai elismeréseként.

Jean-Jacques Rousseau: Politikafilozófiai írások

Vál., utószó: Ludassy Mária, ford. Bakcsi Botond, Kis János, Ludassy Mária. *Atlantisz, Bp., 2017. 752 old., 4895 Ft*

Rousseau-nak az elmúlt kétszáz évben magyar nyelven megjelent műveit 1978-ban követte az első, átfogónak tekinthető válogatás (*Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Bp., 1978.). A tavaly napvilágot látott kötet politikafilozófiai írásait gyűjtötte egybe. Ez a kiadás így már önmagában újdonságnak tekinthető, de érdemes megnézni, miben áll még a kötet újszerűsége.

A Rousseau kilenc politikai írását tartalmazó gyűjteményből két fontos, kifejezetten politikai témájú írás most jelenik meg először magyarul: a gyakorlatias, sok szempontból inkább politológiai, mint filozófiai tekinthető *Elmélkedések a lengyel kormányzatról és tervezett reformjáról* (1772) mellett a másik, az *Alkotmánytervezet Korzika számára* (1772) politikai – de már inkább alkotmányjogi – elemzés. A vaskos könyv ezenkívül tartalmazhat, az 1978-as kötetben már megjelent írást: *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraélése?* (1750), *Előszó a Narcissushoz* (1752), *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (1754), *Politikai gazdaságtan* (1755), *A társadalmi szerződésről* (1762) és *Az emberi nem egyetemes társadalmáról*. E szövegek jórészt változatlan – vagy némi javított, frissített – fordításban, de bővített jegyzetekkel jelentek meg. A *Politikai töredékek 1752–1772* egyes részletei már szerepeltek korábban *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című válogatásban (Gondolat, Bp., 1975.), teljességében azonban ebben a kötetben jelenik meg először.

A két magyarul először megjelenő politikai elemzés javaslat a lehetséges reformokra Lengyelországon,

illetve Korzikán. Rousseau bevalótt célja, hogy olyan, még reményteljes országokat vizsgáljon, amelyek képesek lehetnek az erényes, „klaszszikus”, romlatlan köztársasági lét és kormányforma felmutatásával példát szolgálni más népek számára is.

A lengyel felkérésre készült, tanácsadói jellegűnek is tekinthető *Elmélkedések* két fő kérdése, hogy miként küzdhető le a már-már tradicionálisnak tekinthető, több évszázados lengyel rendi és általános politikai anarchia, valamint az a máig aktuális probléma, hogyan védhető ki a legjobban az orosz és a német/porosz befolyás. Általános megoldásként a nagyhatalmi hegemonia ellen Rousseau megerősített nemzeti szuverenitást és a jobb, könnyebb, átláthatóbb kormányzás érdekében (kon) föderális berendezkedést javasol. A lengyel esetben azonban Rousseau szerint biztosan, de a javaslat szándéka szerint akár más népek számára is érvényes recept, hogy a nagyhatalmak közötti beolvadás, a kulturális vagy egyéb „feloldódás”, keveredés másik ellenszere a lehetőleg teljes kulturális, tradicionális, tudományos elzárkózás, nemzeti bezárkózás. Ennek egyik módja a lengyel hagyományok megerősítése, folyamatos ápolása és merev tiszteletben tartása. A sok helyen fájóan aktuális populista („illiberális”) javaslatok között szerepel az oktatás teljes átalkítása „közneveléssé”, melynek célja a megfelelően trenírozott, teljesen „lengyelesített” honpolgár előállítás, akinek igazi feladata és küldetése, hogy folyamatosan gyakorolja közösségi erényeit, egyéni szabadságának rovására mindennapjaiban is a minél teljesebb lojalitás vezesse, és mintegy oldódjon fel a közösségi létben.

A tudományok, a tudományos élet erkölcstelensége – ami azt jelenti, hogy a szellemi élet elvonja a citoyen figyelmét az állampolgári erényekről, életről – a legfőbb indoka az ellenük folytatott harcnak, vagyis a tudomány nemcsak felesleges, hanem kifejezetten káros, mert alapjaiban közösségellenes, a közösséget gyengítő. Sőt az egyetemes tudás nemzetközi jellegénél fogva még veszélyes is, hiszen elősegíti például a nemzetek, népek keveredését és az elfordulást

a példának tekintett antik erényektől. Itt fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Rousseau-i bezárkózó, antiliberalis, törzsi, zárt nemzetállam természetesen nem faji/genetikai alapon szerveződik, „jó citizen” bárkiből lehet, tekintet nélkül a származásra – persze van, akiből kicsit nehezebben vagy lassabban. A tudományok közül kitüntetetten káros a filozófia, hiszen alapjaiban a kételyből, a kérdésből táplálkozik, márpedig ez az attitűd bizonyosan nem segíti elő az erős állam vagy a végrehajtó hatalom olajozott működését, az etnikai homogenitást, a nemzeti büszkeséget és a közösségi élet idilljének fenntartását.

A Rousseau-i lengyel nemzetállam szempontjából különösen fontos, hogy a lengyel nép megtartsa saját hagyományait, rítusait. Ennek legjobb módja a Rousseau által fenntartani, eredeti formájában minél inkább megőrizni javasolt feudalizmus, amely Lengyelország esetében tehát nem maradiságot, elavultságot jelent, hanem éppen hogy a megmaradás záloga. A beolvadás ellenszere a tudományok elleni fellépés is, mivel a mindennapi szokások, rítusok az akadémiai életnél sokkal inkább segítik a szuverenitás megőrzését. A hagyományok szakrális tisztelete végig központi helyet foglal el Rousseau érvelésében, valójában egy modernitásellenes receptet kínál: majdnem minden lengyel problémára a nemzeti hagyományok és a feudális berendezkedés minél teljesebb megőrzése a megoldás.

A sajátos lengyel katolicizmus Rousseau-i támogatása mögött elsősorban az áll, hogy az országot ortodox és protestáns államok veszik körül, így a tovább élés záloga a különutas, a tradíciókra, rítusokra, saját történelmi tapasztalatokra támaszkodó „belső”, „nemzeti” katolicizmus. Ehhez csak kiegészítő elemként társul a Rousseau által dicséret, a mássággal szemben táplált undor, az „idegen”, a „külső” személy, dolog, eszme vagy intézmény iránti megvetés. Általánosságban a nemzeti függetlenség a nemzeti rítusok, hagyományok, a katolikus vallás, a másság-modernség kirekesztése hármas pillérén nyugszik. Emellett Rousseau a keresz-

tény vallás – és főleg a katolicizmus – ellen is érvel, mivel az a hatalom megkettőződéséhez vezet, folyamatosan rivalizál a politikai hatalommal, az állammal; az állampolgári hűség, az ideális citoyenlét nem értelmezhető és nem is érhető el egy olyan vallás uralma alatt, amely elsősorban Rómának tartozik hűséggel. Éppen ezért van szükség egy új, „polgári vallásra”, amely nem választható el az államtól – deklarálta államvallás tehát –, és egyszerre kecsegtet elméleti és gyakorlati előnyökkel. A sok szempontból teokratikus állam-egyház egységet az indokolja, hogy egy nemzetnek egy vallásra van szüksége, az eddig ismert etnikai, nemzeti homogenitásnak a vallásban is meg kell jelennie, tükröződnie. Gyakorlati érveként elsősorban az szól a magánélet hátrányára az erős államvallás érvényesítése mellett, hogy segít kikényszeríteni a törvénytiszteletet és örködni az erkölcsök felett, miáltal az állami-közösségi élet is könnyebben gyakorolható és gyakoroltatható.

A kereszténység elleni legfőbb érv tehát a nemzeti szuverenitást gyengítő jellege, amely alól azonban a lengyel katolicizmus egyfajta különös kivételt képvisel; e sajátosság muniációt adott a lengyeleknek a szocializmus évtizedeiben is. A lengyel „függetlenség” védelme érdekében ajánlott, sőt az államiság tovább élésének feltétele a történelmi hagyományok, szokások fenntartása. Sajátos nemzeti katolicizmusról van szó, amely univerzális alapjai, háttere ellenére elsősorban „nemzeti”. A megfelelően felfogott és gyakorolt katolicizmus Rousseau-nál már nem egyetemes humanizmust, Isten előtti egyenlőséget, emberszeretet jelent, hanem a nemzeti fennmaradás és az állami szuverenitás feltételét.

Az ily módon államvallás-ként felfogott vallás nem ad teret a magánszférába úzótt vallásnak, hitnek sem. Hobbesszal ellentétben Rousseau tehát a vallásgyakorlásban és a vallásszabadságban nem enged meg *in foro externo* és *in foro interno* megkülönböztetését sem, a „jól kialakított” polgártól egyaránt elvárja a külső és belső illeszkedést, a besimulást a közösségbe. Szemében

a vallás kifejezetten politikai ügy, és a Rousseau-i értelemben vett erényes polgár – mely kifejezés csak speciálisan értelmezhető Rousseau-nál – belső szférája nem választható el a közösségtől és az államtól.

A kötetben szereplő írásai alapján (is) Rousseau kereszténységkritikája három pilléren áll – túlzott humanum, egyetemesség és szembenállás a republikánus eszmével –, és épp emiatt utasítja el a keresztény vallást, legalábbis politikai, államszervezési szempontból. A nemzeti kizárólagosság, az adott területen belüli teljes szuverenitás eszménye ellentétes a (katolikus) kereszténységgel, és a politikai hatalom gátlástalansága sem egyeztethető össze a keresztény humanizmussal.

Ez a fajta nacionalizmus azonban a hagyományosan bezárkózó, tradicionalista elképzelés, és nem a hódító, erőszakos, expanzív felfogás. Éppen ezért a Rousseau-i modell igazi terepül a kicsiny, zárt közösségek szolgálnak, ahol a bevett szokások kötőereje még sokkal erősebb, ahol a népek viselkedése még elüt a társadalmi szerződés mesterséges, vadonatúj embert megkövetelő elképzelésétől.

Az erősen tervezési jellegű gazdaságpolitika Korzika viszonylagos fejlettsége miatt a politikai berendezkedés sikerének egyik záloga is. Ellentétben a lengyel helyzettel, ahol a jobbagység, az elmaradottság, a feudális viszonyok miatt a szokások, hagyományok szerepe értékelődik fel, és a gazdasági-társadalmi elmaradottság Rousseau szemében etikai-politikai szempontból kimondottan előny.

Rousseau – mai követőihez hasonlóan – a nemzetközi szövetségi rendszer, valójában a nemzetközi jog haszontalansága mellett érvel. Szerinte az ilyen rendszerek, megegyezések, szerződések azért nem érnek semmit, mert senki sem tartja be, vagy csak addig tartja be őket, amíg valamelyik államnak ezt érdeke diktálja, tehát kizárólag a nagyhatalmak céljait szolgálják.

Mind ezek fényében talán némiképp meglepő módon Rousseau racionális és modern megoldási javaslatokkal (is) él, amikor azt ajánl-

ja, hogy az állam fiskális, monetáris politikáját szigorúság, ésszerűség, előregondolkodás, tervezés vezérelje, máskülönben stabil kormányzás nem lehetséges. Ugyanígy fontosságot tulajdonít a törvényhozásnak, a törvények jó minőségének és a közigazgatás magas (szakmai) színvonalú kialakításának és gyakorlásának. Az persze kérdés, hogy a homogenizált nevelés, a lojalitás és a tudományellenesség alól kivételt jelentenek-e ezek és esetleg más, az állam szempontjából fontos területek.

E helyen csak néhány gondolat erejéig hozom szóba a *Politikai töredékeket*, amelyből a hatalommegosztás és parlamentarizmus elvén kívül a Rousseau-i antropológia és az ebből következő etika is megismerhető. A humanitás – és főleg a kereszténység – és a hazaszeretet egymással nem egyeztethető össze, a humanizmus, bármelyik formájában, Rousseau számára legfeljebb magánemberként lehet pozitív erőny, a politikai, állami szférában azonban nem tolerálható; a keresztény vallás pedig egyenesen egy nemzet saját etnikai identitásának megrontását, feladását jelenti.

Ami az etikát illeti, későbbi szellemi ellenfele, Diderot szerint az erkölcsi normák univerzalitása az emberek biológiai-antropológiai hasonlóságából következik, ebben gyökereznek a ráépülő természetjogi normák is. Az erre adott válasz már megtalálható Rousseau-nak az *Enciklopédia* Diderot írta „Természetjog” cikkére reagáló, *Az emberi nem egyetemes társadalmáról* című rövid írásában is, amely azonban morálfilozófiájának fontos összefoglalása és a Diderot-val folytatott vita, valamint az enciklopédistákkal való szakítás alapja és háttere. Fő etikai és politikai állítása, hogy a politikai/polgári társadalmat létrehozó és fenntartó általános akarat mindig mesterségesen – szerződés útján – épül fel, és nem található meg, nem fedezhető fel az emberben, mint Diderot véli. Rousseau számára az egyéni akarat pusztán önzést és a saját érdek követését jelenti, s nem vezethet sikerre sem az egyéni, sem a közösségi életben. Az embert az önzés motiválja, egyetemes emberi természet, erkölcs, érzés nem létezik, vagy ha létezik is – például számalom –,

akkor nem elégséges mozdítóerő társadalom létrehozásához.

Rousseau szerint a társadalmon kívül, a természeti állapot emberében nincsen erkölcs (ez amorális állapotot jelent, nem erkölcsellent!), a későbbi általános akarat – amely minőségileg több, más, mint az egyéni akaratok összességét jelentő közakarat – csak megegyezéssel, szerződéssel fejeződhet ki, és hozhat létre társadalmat, amelyben az erkölcs és az erények már meg tudnak jelenni. Tehát a természetjogi tradíció politikai (vagy alapjogi, emberi jogi) vetülete elutasítandó, mert minden együttműködés, hatalom, intézményrendszer és megállapodás kérdése és eredménye.

A szerződéssel létrejövő politikai közösség fő jellemzője a széles értelemben vett homogenitás. A partikularitás, az egyéni érdekek megjelenése, az életformák, ízlések sokfélesége mind gyengíti az állam szuverenitását, az erényes, közösségi, tehát valódi állampolgári életet. A magánszféra hiánya, illetve a minimális magánélet folyamatos ellenőrzése polgártársaink által szintén a homogén, törzsi életforma felé mutat, ahol az önzetlen, közösségi, erényes állami lét (*citoyen*) megelőzi az önző polgárit (*bourgeois*).

Rousseau-nak köszönhetjük tehát az univerzális morál elvetésének első komoly filozófiai alapvetését, amelyben a humanizmus elleni legfőbb érv az, hogy csökkenteni az erényes állampolgári lét elérésének esélyét. Az erkölcs nem egyetemes, hanem egy közösségi, zárt, törzsi, etnikai, nacionalista szabályrendszer. Az erkölcsi fejlődés – ha egyáltalán van ilyen – valójában nem más, mint az antik erények, a „régiság” felélesztése és az értékeikre támaszkodó tökéletesedés. A tudomány, a technika és az általuk lehetővé tett luxus – akár csak szabadidő formájában – az erények gyengítője, mint ahogy a szellemi szabadság, a „szofista ész”, a racionalizmus, a kritikai ész használata és a szkepszis az erény gyilkosa. Világosan előttünk áll a jól ismert rousseau-i paradoxon: az embereknek már a társadalom létrejötte előtt olyanná kellene válniuk, amilyenek a társadalom létrehozása után lennének, amelynek érdekében szerződés

kötöttek. Mivel Rousseau számára hiányzik a morális motívum, nem tudni, miért lépnének szerződésre az addig természeti állapotban, erkölcsmentes szabadságban élő egyének. Ez azt is jelenti, hogy etika nem létezik ember és ember, csak ember és közösség viszonyában, ehhez azonban létre kell hozni szerződés útján a politikai közösséget.

A mesterségesen létrehozott politikai felépítmény ideájából következik az is, hogy Rousseau az erős jogi pozitívizmus híve. A szerződésemélet által létrehozott közösség és morál egyben azt is jelenti, hogy a szerződés betartása, a közösségi értelemben vett szabadság kikényszerítése magában foglalja a létrehozott jognak való teljes alárendeltséget. A jog akaratlagosan, szerződéssel, mesterségesen létrehozott szabálygyűttes, melynek tisztelete akár egészen a törvényfetiszmusig terjedhet. A törvényhozás feladata így nem is lehet más, mint az ember megváltoztatása, felkészítése, majd belekényszerítése a közösségi, állampolgári életbe. A közösség érdekét szolgáló törvények szakrális jelleget nyernek, a törvénysértés pedig maga a szentségtörés.

A kötetben szereplő többi írásról csak igen röviden, néhány gondolatot kiemelve: a *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újjáéledése?* című felvilágosodáskritika a már ismert antimodernista gondolatokat tartalmazza, ennek megfelelően a címben feltett kérdésre adott válasza is egyértelműen „nem”. A tudomány, a tudás elsősorban racionális, nemzetközi, egyetemes jellege miatt áll élesen szemben az erkölcsös étellel, erényekkel, és nem is egyeztethető össze velük. Sőt Rousseau egyenesen úgy fogalmaz, hogy a tudományok és művészetek az emberi bűnökből születtek, szemléletes, bár olykor kissé rejtélyes példáival: a babonából a csillagászat, a fősvénységéből a geometria, a becsvágyból a retorika, a hiú kíváncsiságból a fizika. Ezzel szemben az erény mindannyiunk szívébe bele van vésve, így elég, ha visszahúzódnak önmagunk lelkiismeretébe – persze nem megfélemlítve az erényes élethez szervesen hozzátartozó közösségi életről –, és az erényes élet már is ránk talál.

A hipotetikus politika- és társadalomtörténetnek tekinthető *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről* „tanulságos leckével” szolgál az egész emberiségnek arról, hogyan kerülje el a mesterséges egyenlőtlenség – a politika, a polgári élet – csapdait. Hiszen a preszociális emberek természetüknél fogva egyenlők, a kezdeti természeti állapot erkölcsmentes szabadsága idilli állapotnak tűnhet ugyan, de a fejlődés, tökéletesedés – amely Rousseau ezen írásában sem ölt előnyös színezetet – elkerülhetetlenül vezet a sokfajta értelemben vett romláshoz, amelynek végállomása az állam, a polgári állapot, amely már nem nélkülözheti az erkölcs szabályait. A pozitív jog segítségével létrehozott polgári társadalom már sokkal inkább egy rögzített, véglegesített egyenlőtlenségnek tekinthető.

Az *A társadalmi szerződésről* írott értekezés sok szempontból az egyenlőtlenségről szóló folytatásának is tekinthető. A szerződésről és az etikáról fentebb írottak mellett még a hatalom oszthatatlanságát és a közösségi szabadság érdekében az egyéni szabadság feláldozását érdemes gondolatai közül kiemelni. A hatalom megosztás jogállami ideája (a fő) hatalom gyengülésével jár, de ugyanígy kisebb társulások (mai kifejezéssel: a civil szervezetek) sem jöhetnek létre, mert mint párhuzamos intézmények már létüknél fogva eltérítik az „általános akaratot”, erejét és hangját csökkentik, így bizonytalanságon és a közösségi élet gyengítésén kívül mást nemigen köszönhetünk nekik.

Ennek megfelelően az igazi rousseau-i szabadság bizony nem az egyéni szabadság, a ma ismert és bevett alkotmányos szabadságjogokat sem foglalja magában, annál inkább a közösségi szabadság, a honpolgári társas élet folyamatos, akár kényszerű gyakorlását. „A nép önmagától mindig jót akar, de nem mindig látja önmagától, hogy mi a jó” – szól a híres gondolat –, és ebből már nyilvánvalóan következik a szuverén kiterjedt, majdnem korlátlan joga a vezetésre, a magánélet és a „mondvacsínált” szabadságjogok visszaszorítására. A végeredmény demokrácia

lesz ugyan, de igen speciális – talán mondhatjuk így, illiberális – értelemben. Ez persze nem szegi kedvét Rousseau-nak, hiszen a szó szigorú értelmében vett demokrácia nem létezik, és nem is fog soha, hiszen csupa isten kellene hozzá.

A kötet híres-hírhedt gondolatainak aktualitása ma is egyértelmű, az utóbbi néhány év nemzetközi és hazai politikai, jogi eseményeit tekintve napról napra még idősebbé válik. Így aztán ebből a szempontból is jó hír, hogy a Rousseau politikai filozófiájára szorító gyűjteményt nemsokára követi egy újabb válogatás, amely életrajzi és egyéb írásait gyűjti majd egybe.

MOLNÁR KRISZTIÁN

Kiskaté – Kortárs filozófiai kiskönyvtár

(Szerk.): Bárány Tibor, Jenei László. *Szép mesterségek Alapítvány, Miskolc, 2017. 323 old., 2500 Ft (Műút könyvek 33)*

2015-ben kibővült a *Műút* portál (www.muut.hu) kritikarovata. Az addig irodalmi recenziókra szakosodott felületen sorra jelentek meg az analitikus filozófia friss könyveit bemutató írások. A szerény reményű (filozófiai recenziókat írni elvégre nem kifizetődő), de mégis hiánypótló sorozatot az ötletgazda, Bárány Tibor *Kiskaté*-nak keresztelte. Saját bevallása szerint a vállalkozás célja, hogy láthatóbbá váljon a magyar kulturális életben kissé elhanyagolt analitikus filozófia. A *Műút* ehhez jó terepet és könnyen megszólítható célközönséget ad: rendszeresen olvasó és kíváncsi látogatókat, akik a kortárs angolszász filozófiában kevésbé otthonosan mozognak. A recenzió mint forma pedig tökéletesen megfelel a célnak: rövid, lehetőleg gondolatébresztő és világos bevezetőt nyújt, ráadásul az ajánlott könyvvel ki is jelöli az esetleges továbbhaladás irányát. A sorozat feladata elsősorban nem az, hogy analitikus filozófiai szövegek gyártásával szemléltess

se, hanem hogy megmutassa, merre és hogyan érdemes keresni a tárgyat.

A vállalkozás idén új fázisba lépett. Jenei László (a kritikarovat szerkesztője) és Bárány szerkesztésében kötetbe gyűjtötte a továbbra is folytatódó sorozat addig közölt recenzióit: 17 szerző 35 darab rövid (6-8 oldalas) írását – 7 nagy kérdés köré rendezve: Mi az ember? Milyen kötelességeink vannak? Milyen jogaink vannak? Mi létezik? Mi az elme? Mi a nyelv? Mi a filozófia? Az ismertetett könyvek listája sokszínű: elsősorban természetesen monográfiák, de akad közöttük tanulmánykötet, egyetlen szerző gyűjteményes kötet, előadás-sorozat szerkesztett változata és még interjúkötet is. A recenzensek között egyaránt vannak rutinos profik és fiatalabb kutatók. Annál, hogy a fiatalok kapnak némi jól megérdemelt nyilvánosságot csak az örömtelibb, hogy páran a magyar filozófiai élet legjelentősebb szereplői közül is időt és energiát szántak online megjelenő recenziók megírására. A lelkesedés érthető: a szerzők közül is többen évek óta a legkülönbözőbb fórumokon küzdenek (csak remélni tudom, hogy nem eredménytelenül) azért, hogy a filozófia kiszabaduljon a zárt tudományos keretből, hogy a szakmán kívüliek számára is elérhető és befogadható legyen.

A recenziók ezért rendkívül világosak, időnként kifejezetten olvasmányosak és szórakoztatók. A szerzők kerülnek a szakzsargon, ha pedig mégis előveszik, csakis a fogalmak körültekintő tisztázása árán. Mivel nem titkolt szándék, hogy a kötet több legyen egy sor egyszerű könyvajánlónál, és bevezetőként szolgáljon az analitikus filozófiába, az írások szinte minden esetben a probléma tágabb kontextusának ismertetésével kezdődnek. Amikor mégsem, akkor azért nem, mert nincs rá szükség: a rasszizmust vagy a hazugságot senkinek sem kell bemutatni; ilyenkor a felütés inkább aktualizálja a problémát. A szövegek gyakran utalnak más könyvekre, interneten kitölthető tesztekre és blogokra is.

A recenziók legnagyobb részét a könyvek érveinek rekonstruálása teszi ki, de a legtöbb esetben marad hely érdemi véleményezésre és ellen-

érvekre is – bár juthatott volna több is. Egyrészt azért, mert az analitikus filozófiára legalább annyira jellemző az állandó vita és a legelfogadottabb nézetek megkérdőjelezése, mint amennyire maguk az ismertetett könyvek a szerves részei. Hamis benyomást kelthet, hogy a „kortárs klasszikusok” érvei ennyivel nagyobb hangsúlyt kapnak, mint a felhozható ellenérvek. Nincsenek támadhatatlan érvek vagy egyöntetűen elfogadott álláspontok (illetve ha vannak, akkor filozófiailag nem érdekesek), és ezt a kötet jelzi ugyan, de erőteljesebben is hangoztathatná. Másrészt a kötetnek megvolt az esélye, hogy ne csak általában az analitikus filozófiát mutassa be, hanem bizonyos fókig a magyar művelőit is. Elkerülhetetlenül mond is valamit a recenzensekről, de lehetett volna beszédesebb, ha érveiket kevésbé tömören fejtik ki – nemcsak mintegy mellékelve a lényegi részhez. A *Kiskaté*t a kritika lehetőségére különbözteti meg egy közönséges antológiától, s minél inkább megmutatták volna magukat a szerzők, annál kevésbé hasonlítana egy *Kötelezők röviden*hez. A recenziók ilyen irányú átdolgozása ráadásul még alkalmasabbá tette volna a kötetet a neki szánt feladatra, hogy segítse az olvasót a kortárs analitikus filozófia befogadásában, ráadásul az online sorozattól is kellően megkülönböztette volna.

A szövegek eredeti verziójukhoz képest ugyanis csak minimális változtatásokon estek át, a szerkesztők pedig egy válogatási folyamatot sem tartottak indokoltnak, vagyis az összes addigi írás helyet kapott a kötetben. Ez az olvasó számára önmagában nem probléma, mivel a szövegek színvonala többnyire magas. De, ahogy egy Báránnyal készített interjúból kiderül, a selekció hiányát nem is a stabil minőség, hanem a kötet koncepciója magyarázza: átmenti az online szövegeket könyvformátumba, ezzel hozzáférhetőbbé teszi a recenziókat, és egyben felkészül a digitális apokalipszisre. A kötet tehát tulajdonképpen az online verzió biztonsági másolata. Így azonban erősen kérdéses, mi újat nyújthat a kritikarovat olvasóinak: egyszerűen nem nekik szól. A probléma azon-

ban ennél komolyabb, mivel az összes írás jelenleg az interneten is hozzáférhető (ingyen). A biztonsági másolat pedig majd csak akkor válik hasznossá, amikor összedől a gép.

Senki se értse félre: egyáltalán nem tartom értelmetlennek a kötet kiadását, ahogyan azt sem gondolom, hogy a tájékozatlanság valamiféle kapitalista büntetést érdemel („aki nem hallott az ingyenesről, fizessen érte!”). Egyrészt a kulturális portálok középtávú sorsa valóban bizonytalan (2017-ben a *Műút* is a megszűnés szélére került). Másrészt a könyv megjelenése miatt nagyobb figyelem irányul egy olyan kezdeményezésre, amelyre szükség is, képesség is van. A *Kiskáté* a filozófia népszerűsítésének és megítélésének csak jót tehet, akkor pedig igenis legyen minél inkább szem előtt. De meg kell indokolni, hogy az olvasók miért a kötetet válasszák az online változat helyett, és maga a könyv keveset tesz ennek érdekében.

Az egyetlen szembetűnő különbség az írások strukturálása, amit viszont körütekintően (és sokszor kifejezetten ötletesen) oldottak meg a szerkesztők. A fejezetekbe nem egyszerűen bezúfolták a hasonló témájú recenziókat, igyekeztek ívet adni a szakaszoknak, ami nemcsak olvashatóbbá teszi a kötetet, de bevezető jellegét is erősíti. Az egyes fejezeteken belül a szövegek ugyanakkor így is rendkívül változatosak.

Az első fejezet (*Mi az ember?*) talán mind közül a legszínesebb. Központi témája az egyén társadalomba ágyazottsága, aminek különböző aspektusait a szövegek egyre kevésbé az egyénre koncentrálnak mutatják be. Kajtár László írásának (*Az életem én vagyok?*) fő kérdése, hogy mit jelent személynek lenni – Marya Schechtman szerint. Szántó Veronika (*Egoizmus és halál – avagy hallgatnánk-e zenét apokalipszis idején?*) az emberiség egyéni életünkön túlmutató sorsába vetett hitünk értékalkotó szerepére kérdez rá Samuel Scheffler elméletének vizsgálatában. Gébert Judit (*Hogy megy sorod?*) írásából kiderül, hogy Martha C. Nussbaum szerint mit jelent az emberhez méltó élet. Paár Tamás kritikájának (*A modernitás mátrixa – [Neo]Arisztó-*

telész közbelép) fő kérdése, hogy Alasdair MacIntyre milyen veszélyeket lát a modernitásban, elsősorban az értékekre nézve. Kapelner Zsolt (*Slavoj Žižek és a világmegváltó dialektika*) pedig Žižek dialektika fogalmához nyújt rövid bevezetőt.

Tematikus sokféleség jellemzi a többi fejezetet is. A második (*Milyen kötelességeink vannak?*) három recenziója a kötelesség fogalmának három különböző – morális, politikai, illetve ismeretelméleti – oldalát mutatja be; a harmadik (*Milyen jogaink vannak?*) fő témája pedig az egyenlőség, illetve annak sérülése: az egyenlőség elvének vitatott hasznosságától a rasszizmus és a szexizmus problémáit érintve jutunk el a választójogból való kizárás melletti és elleni érvekig.

A következő három fejezet (*Mi létezik? Mi az elme? Mi a nyelv?*) egymáshoz hasonlóan építkeznek: rendszerint a legalapvetőbb fogalmak tisztázása után jöhetnek a tágabb problémakörök legkülönbözőbb kérdései. Az utolsó fejezet (*Mi a filozófia?*) recenzióinak sorrendje véletlenszerűnek tűnik, de talán itt a legerősebb a tematikus egység.

A kérdések központi szerepe nem csak a fejezetcímekben mutatkozik meg, a hátlap is a kérdést tartalmazó recenziókat sorolja fel. A kérdések ezzel tulajdonképpen a kötet fő szervezői elvévé válnak. Ez nem egyszerűen arra a trivialisra hívja fel a figyelmet, hogy a filozófus kérdésekre igyekszik választ adni (miközben a megfelelő kérdések után is nyomoz, hogy végül újabb és újabb kérdéseket vessen föl), hanem pozicionálja is a kötetet más bevezető jellegű filozófiakönyvekhez képest. Egy tankönyvszerű bevezető például rendszerint a kérdésekre adott sokféle választ, a különböző filozófiai irányzatokat tárgyalja, kiemelve hátrányaikat és előnyeiket. A *Kiskáté* recenziói azonban „problématerképet rajzolnak” (9. old.), szemben a tankönyvek irányzattérképeivel. Másfajta kiindulóponttal szolgálnak.

A különbség először is a műfajból ered: a recenziók (akkor is, ha sokat egymás mellé teszünk) csak felvillantanak egy-egy megoldást és érvet, az adott diskurzusról még a kontextusok felvázolásával (amelyre

a szerzők különben nagy hangsúlyt fektetnek) sem rajzolódik ki egységes kép. A *Kiskáté* térképe pontszerű. Érthető döntés, hogy a szerkesztők arra ösztönzik az olvasót, inkább a felvetett problémákra koncentráljon, mintsem a röviden – s elkerülhetetlenül némileg felületesen – bemutatott megoldásokra. Másodsorú pedig a problémacentrikus olvasást motíválja, hogy a szerzők feltehetően nem egy egységes kötet tervét szem előtt tartva írták a recenziókat, összehangolt munkafolyamat nélkül nem is lehetett elvárni, hogy egy diskurzus minden fontosabb aspektusát érintsék. A számottevő megoldások sokféleségéről, a mögöttük lévő intuíciókról, metafizikai elköteleződésekről nem tud teljes képet adni a kötet, amit ezért – nagyon bölcsen – nem is vállal. Szerencsére van annyira sokszínű, hogy lemondjon egy átfogó leírásról, és az ahhoz szükséges egységes rendezőelvről.

A *Kiskáté* pontszerű probléma-térképe, illetve az előzetes, pontos kötetterv hiánya azonban megnehezíti, hogy az egyes recenziókat egyértelműen fejezetekbe sorolják. Néhány szöveg helye esetlegesnek tűnik. Nem világos például, mit árul el arról Žižek elgondolása a világ alapszerkezetének eredendő metafizikai instabilitásáról, hogy mi is az ember. Vagy az implicit előítéletek miatt inkább a jogaink, mintsem a kötelességeink szempontjából érdekesek? De a szabad akaratról szóló írások is kerülhetek volna az első fejezetbe (bár az elmefilozófiánál sincsenek rossz helyen). A három példa közül az első a legszembetűnőbb, de Žižeknek (aki határozottan nem analitikus filozófus) *valahol* helyet kellett találni. Talán szerencsésebb lett volna az utolsó, metafizikai fejezetbe tenni ezt a recenziót – igaz, a szöveg nem metafizikáról szól, de nem is filozófiai antropológiáról. Az utolsó fejezetben viszont üzenetértékű helye lenne: a kortárs filozófiának sem muszáj analitikusnak lennie (egyáltalán nem biztos, hogy ez minden, a kötetet elolvasó laikus számára nyilvánvaló). Tényleges helye ellenben inkább azt sugallja, hogy a szerkesztők nem igazán tudtak vele mit kezdeni. Rosszul veszi ki magát, hogy

a kötetben tárgyalt egyetlen egyértelműen nem analitikus filozófussal kapcsolatban azonnal, a recenzió első bekezdésében felmerül a kétely, érdemes-e őt komolyan venni. Még ha a recenzió szerzője szerint érdemes is.

A fejezetekbe sorolás helyenként tehát kissé laza, de ez többnyire a kötet előnyére válik. A legtöbb fejezetcím egyértelműen egy-egy filozófiai diszciplínára utal, a kérdések szerinti csoportosítás viszont nagyobb szabadságot enged, mint a diszciplináris felosztás. Például a második fejezet (*Milyen kötelességeink vannak?*) szövegeit összeköti a kötelesség fogalma, viszont diszciplinárisan a bemutatott könyvek nagyon eltérők; a *Mi létezik?* fejezetben pedig jól megfér egymás mellett ontológia és tudományfilozófia. A szerkesztők ezzel végül előnyt kovácsoltak abból, hogy nem voltak előre eltervezett fejezetek. A diszciplinák világos elkülönítése helyett a *Kiskáté* rögtön a kapcsolataikra hívja fel a figyelmet. A filozófiai problémakörök közt ugyanis nincsenek olyan éles határok, mint amilyeneket bevezető könyvek túl gyakran mutatnak (akkor sem, ha maguk a filozófusok kénytelenek „szakosodni”). A kötet megmutatja, hogy az elme-, de még a nyelvfilozófiának is lehet morális tétje; hogy az ontológia tárgyai nemcsak asztalok (és trogok) lehetnek, hanem társadalmi létezők vagy műalkotások is; vagy hogy a biológiával kapcsolatban ontológiai és elmefilozófiai kérdések is felmerülnek.

Ugyanezt a hatást erősíti, hogy a szövegek folyamatosan utalnak egymásra. Ez egyfajta ugráló olvasási módot motivál: ha egy problémát, érvet vagy fogalmat elég érdekesnek talál az olvasó, előre- vagy visszalapozhat, hogy megnézze, más könyvekben, más kontextusban hogyan merült fel. A szövegek közti kommunikáció sajnos azonban mindig egyirányú: ha az egyik recenzió kiemelt egy másikat, utóbbi biztosan nem emeli ki az előbbit. Ennek oka nem a szerkesztési elvben, hanem a szövegek átdolgozásának hiányában keresendő, ami miatt (értelemszerűen) csak az online sorozatban később megjelent szövegek tudnak utalni a korábbiakra. Ez időnként szinte értel-

metlenné teszi az utalásokat. Például a kötet első recenziójának (Kajtár László: *Az életem én vagyok?*) az egyik központi fogalma a narratív identitás, amely később még két recenzióban is felmerül (Paár Tamás: *A modernitás mátrixa – [Neo]Arisztotelész közbelép,* illetve Bárány Tibor: *A narratívák hasznáról és káráról*). Balszerencse, hogy e három recenzió könyvben elfoglalt sorrendje megjelenésük sorrendjét követi. Így Kajtár egyáltalán nem utal a másik két szövegre (pedig indokolt volna), Paár csak az első recenzióra utal, s csak Bárány utal vissza mindkét másik szövegre (közűk a könyv legelső írására, melyet addigra már minden bizsonnyal ismer az olvasó). Az online sorozatban ez aligha jelentett problémát, hiszen ott nincs meghatározott olvasási irány (s ha mégis van, akkor az új írásoktól a régebbiek felé mutat), de egy könyvnél más a helyzet.

Mindenesetre tagadhatatlan, hogy strukturálásának köszönhetően a *Kiskáté* kötetként sokkal megfelelőbb filozófiai bevezető, mint online sorozatként, s még a hagyományosabb bevezető tankönyvekkel szemben is van előnye. Amikor a szerkesztők hozzáadtak valamit a hozott anyaghoz, azt kiválóan tették. Még a borítóképet is (Birkás Ákos: *Szt. Jeromos és egy ismeretlen,* 2013.) nagyon jó érzékkel választották meg: a kép a kötet borítójaként egyszerre állít valamit (vagy gondolkodtat el) az analitikus filozófiáról, a recenzióírásról, a *Kiskáté* küldetéséről, de még művészet és filozófia (*Műút* portál és *Kiskáté*) kapcsolatáról is. A szövegek átdolgozásának hiánya azonban helyenként tompítja a kötet erősségeit, és többször is hiányérzetem támadt, amikor a szerzők (valószínűleg terjedelmi megkötések miatt) rövidre zárták gondolatmenetüket.

Németh Krisztina: Életvilág-értelmezések

UTAK FELBOMLOTT VILÁGOKHOZ

Argumentum, Bp., 2018., 196 old., 2400 Ft

Az életvilág szociológiai elméleti fogalom, eredetileg a fenomenológiai hagyományban gyökerezik, látványlag tehát kevésbé használható az empirikus társadalomkutatásban. Ha azonban az életvilágot (az eredeti teoretikus szándéktól nem távol eső módon) az egyén vagy a közösség életét strukturáló jelentésszűfűggsékként értelmezzük, a fogalom az empirikus kutatás számára is vonzó lehet. A megfelelően alapos mikrotörténeti kutatást egy-egy kisközösség zárt „társadalmi valóságának” feltérképezéseként is értelmezhetjük, amely a kutató számára ugyan történetileg esetlegesként, a tagok számára azonban reflektálatlan, objektív valósággként létezik. Eredeti célja szerint ilyen „kisvilágok” feltárására vállalkozik Németh Krisztina könyve az elméleti reflexió és az empirikus kutatás határterületére vezet az olvasót. Két eltűnt közösség: a „szántási” zsidóság és a „nekeresdpusztai” uradalmi cselédség elemzésére törekszik, ennek fényében elemzi az életvilág-fogalommal összefüggő teoretikus és módszertani problémákat.

Elméleti feszültségek. A könyv pár oldalas elméleti bevezetőjének felépítése az egyetemi tankönyvek struktúráját követi, így azt sugallja, hogy az életvilág fogalmának különös jelentőséget tulajdonító szerzők (mindegyik: Edmund Husserl, Alfred Schütz és Jürgen Habermas) az életvilágnak egymással ugyan vitázó, egyenként azonban konzisztens koncepcióit dolgozták ki. Érzésem szerint az elmélet-immanens ellentmondásokat bemutató elemzés már a kutatás kezdetén rávilágíthatott volna az életvilág fogalmára épülő empirikus elemzés sajátos csapdahelyzeteire. A könyv helyesen állapítja meg, hogy az életvilág fogalmának

szociológiai alkalmazását eredetileg egy Max Webernél megjelenő probléma motiválta. Weber úgy gondolta, hogy a szociológiai megismerés a cselekvés megértésére irányul. Elmélete azonban nem adott magyarázatot arra, hogyan képes az egyes cselekvő a másik egyén szubjektív szándékainak megértésére, a cselekvések összehangolására. Weber végül a hangsúlyt a cselekvéseket meghatározó racionalitástípusok vizsgálatára helyezte, de adós maradt egy olyan módszertan kidolgozásával, amellyel a szociológus feltárhatná a köznapi cselekvéseket meghatározó értelemképződési folyamatokat. Schütz a kihívásra adott válaszában rögzítette, hogy minden cselekvés interszubjektív viszonyokat feltételez: a közös életvilág a garanciája annak, hogy az egyes cselekvők hasonló módon strukturálják a valóságot. A szociológus feladata így azoknak a közös „típusoknak” és „sémáknak” a feltárása, amelyek a cselekvéshez szükséges nem reflektált tudáskészletet biztosítják, és amelyek megteremtik a cselekvés végrehajtásához szükséges stabilitást. (Alfred Schütz – Thomas Luckmann: *The Structures of the Life-World*. Heinemann, London, 1974. 11. és 21. old.)

Schütz érdeme, hogy olyan határhelyzetek felé terelte a kutatók figyelmét, amelyek egy-egy életvilág összeomlásaként jellemezhetők, amennyiben a jelentések rendszere nem hatékony eszköze többé a közös értelem generálásának és a cselekvések összehangolásának. Schütz elméletének sokszor kritizált problémája, hogy a korai fenomenológiai hagyományból megörökli a tudatfilozófiai nézőpontot. Így, ellentmondva az eredeti intenciónak, amely szerint az értelem mindig interszubjektív módon jön létre, végül azt feltételezte, hogy a problematikussá váló jelentésszűkösségek felülvizsgálatára és kritikájára az egyéni tudat is képes. Ráadásul azt sugallta, hogy a közös „mi-perspektíva” mindig a partikuláris életvilágon belül jön létre. Ez szigorúan véve azt jelenti, hogy egymás megértésére azok képesek, akiknek közös élményeik vannak (egy „fenomén-folyamban osztoznak”), és ezeket az élményeket azonos „rele-

vancia-struktúra” mentén értelmezik. Ebből a pozícióból azonban igen nehéz felvázolni egy partikuláris életvilágokon túlmutató, átfogó „mi-perspektívát”, amelyből a különböző generációkhoz, társadalmi csoportokhoz tartozó egyének közösen vizsgálhatnák felül a problematikussá váló értelmi összefüggéseket. (Erről lásd: Sik Domonkos: Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. In: Némedi Dénes – Szabari Vera [szerk.]: *Kötő-jelek*, ELTE TáTK, Bp., 2008. 118. old.) Félő, hogy e probléma nem hagyja érintetlenül a szociológiai megismerés lehetőségére vonatkozó kérdést. Ha a közös értelmezés lehetősége nem nyúlik túl saját életvilágunkon, akkor a letűnt „világok” megismerhetősége illúzióknak bizonyulhat. A vizsgált életvilágok így csak akkor mutatkoznak számunkra jól strukturált egészként, ha saját jelentés-összefüggéseinket látjuk bennük visszatükröződni, a Weber által feltételezett „szubjektív értelem” azonban örökre hozzáférhetetlen marad.

Németh Krisztina feltehetően úgy gondolja, hogy a probléma a habermasi kommunikatív cselekvésemélet bázisán megoldható. Habermas nyelvi fordulata az értelemképződés folyamatát az egyéni tudatból kommunikatív szintre helyezte át: közös interszubjektív horizontot feltételezett, amelyen a problematikus értelmi összefüggések a kommunikatív folyamatban felülvizsgálhatók. Másrészt az életvilágot nem pusztán reflektálatlan „valóságként” fogta fel, hanem olyan szféraként, amelynek a kommunikatív cselekvők aktív formálói. (Vö. Weiss János: Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál. *Szociológiai Szemle*, 2014. 3. szám, 6. old.) Amennyiben tehát a kutató a vizsgálódását a kommunikáció lehetőségfeltételeire irányítja, felismerheti azt a szabályrendszert, amely a sajátjától eltérő jelentés-összefüggések, normarendszerek felépülésének, reprodukciójának folyamatait meghatározza. Elvileg tehát megnyílik az út az eltűnt életvilágok empirikus vizsgálatához.

Az elméleti szakirodalomban azonban az a kritika is megfogalmazódik (elsősorban lásd Herbert

Schnädelbach: *Transformation der Kritischen Theorie*. In: Axel Honneth – Hans Joas [Hrsg.]: *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' »Theorie des kommunikativen Handelns«*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988. 28–29. old.), hogy a habermasi életvilág-fogalomban két, egymással igen nehezen összeegyeztethető tradíció találkozik. Miközben Habermas kiszabadította az életvilág fogalmát a tudatfilozófia kontextusából, nem mondott le arról, hogy az életvilágot a megismerés eleve adott feltételrendszerként jellemezze. A kommunikációelmélet bázisán az életvilág feltárása így a minden kommunikációt univerzálisan meghatározó, tovább nem problematizálható háttértudás megragadását jelenti. Habermas azonban duális társadalomelméletet dolgozott ki, és az életvilág fogalmát az első pillanattól összekapcsolta a konkrét helyhez és időhöz kötődő cselekvő részvevő perspektívájával. A duális modell így azt sugallja: a társadalomkutatónak ki kell lépnie az életvilágából, hogy a *megfigyelő nézőpontjából* mint átfogó rendszerre tekinthessen társadalmára. Habermas műveiben az életvilág fogalma így sajátos belső ellentmondást hordoz: egyik jelentésében a kommunikatív cselekvéshez és a társadalom megismeréséhez szükséges háttértudás legalapvetőbb közös *forrása*, másik jelentésében a megismerés legszemélyesebb, már-már hozzáférhetetlen *tárgya*.

A fogalomban rejlő kettősséget Németh Krisztina gondolatmenete is megörökli, így gondosan ügyelni kell arra, hogy az „életvilág-elemzés” igen szétartó szálait összetartsa. Amennyiben az életvilág-analízist schütziánus módon egy eltűnt világ belső rekonstrukciójaként gondolja el (a szántási zsidóság jellemzésénél ez az életvilág-fogalom válik viszonyítási ponttá), akkor az elméleti nehézségek ellenére bizonyítania kell, hogy a hagyományos empirikus módszerekkel végzett kutatás során valahogy átszűrődnek az eredetileg meglévő jelentésszűkösségek. Azt is, hogy az egykori történeteknek a korabeli szereplők számára adott értelméből az egészen eltérő életvilághoz tartozó mai olvasónak valamennyi felfog-

ható. Ha viszont az életvilág-elemzés a gyökeresen eltérő életformához tartozó személyekkel folytatott kommunikáció háttérfeltételeinek feltérképezését jelenti (a pusztán készült interjúk elemzésénél inkább erről van szó), fennáll a veszély, hogy lemondunk a kutatás eredetileg erőteljes mikrotörténeti ambíciójáról, és Szántás vagy Nekeresdpusztás bemutatása pusztán színes illusztrációként szolgál az életútinterjú átfogó metaelméletének kidolgozásához.

Az értelemképződés társas mintázatai. A könyv legfőbb erénye, hogy az életvilág-elemzés nézőpontjából érzékenyen reflektál a kutatásmódszertani problémákra. A szerző – más empirikus kutatókhoz hasonlóan – a szántási zsidó életvilág elemzésekor szembesül az ellenőrizhető, levéltári kutatáson nyugvó tudás és az egyéni emlékezetben megelevenedő reprezentáció gyökeres különbségeivel. Az írott források, statisztikák, térképek fontos szerepet játszanak egy eltűnt közösség morfológiai sajátosságainak feltárásában. Az interjúhelyzetekben megjelenő személyes emlékezés viszont nem az objektív valóság feltárására, inkább az elbeszélő önigazolására, erkölcsi integritásának helyreállítására irányul. Így a mikrotörténeti kutatások fontos kérdésével szembesülünk: a levéltári adatokon nyugvó strukturális rekonstrukció hogyan egyeztethető össze a személyes elbeszélésekkel, amelyeket tényállások megállapításához nem használhatunk fel?

Németh Krisztina éppen a két forrástípus radikális eltérését használja ki az eltűnt életvilágok természetének feltárásakor. A narratív interjúk feldolgozása során tipizálja az interjúalanyoknak az egykori település térbeli, tulajdoni és társas viszonyairól szóló interpretációit. Majd a kirajzolódó heteronóm képet összeveti a levéltári források segítségével rekonstruált társadalom- és térszerkezettel. Feltételezése szerint a szisztematikusan kirajzolódó „bizonytalanságok”, „tévedések” és „torzítások” árulkodók lehetnek, ha az elfeledettnek hitt jelentés-összefüggéseket keressük. A „tipikus” torzítások jelentős része persze az emlékezés sajátosságaiból, illetve a narráció logikájából adódik.

Valaki például úgy emlékezik, hogy a kertjük végében volt a valójában több kilométerre lévő csatorna: az emlékezés során az elbeszélő koherenciára törekszik, és hajlamos „közelebb hozni” a történet szempontjából fontos elemeket. Az egykori lakosok igen gyakran „átnevezik” a város főutcáját (például Petőfi utcára): ez arra utal, hogy az emlékező a tipikus magyar településkép felől próbálja rekonstruálni az egykori várost.

Fontosabbak viszont azok a szisztematikus torzulások, amelyek az elbeszélői szituációtól függetlenebbek, mégis társas mintákat mutatnak. Érdekes például, hogy a női interjúalanyok határozottan emlékeznek a faluban lévő *mikvére*, míg a férfiak tagadják a létezését. A rituális fürdőt rejtő nagyobb épületbe, amely egyúttal a kóser vágások helyszíne is volt, a férfiak és a nők gyermekként egyaránt bejáratosak voltak; valószínű tehát, hogy az épület fürdő-funkciójának felfedése a női beavatás fontos része volt. E példa arra utal, hogy nemcsak a társadalmi státuszhoz és a származáshoz, de a nemi szerepekhez kötődő szocializáció is formálta azt a szemléletet, amelyből a közösség tagjai a maguk környezetét értelmezték. Egy másik érdekes példa szerint az interjúalanyok rendszerint úgy emlékeznek, hogy a gettó centruma az ő házuk volt – de a forrásokból kiderül, hogy nem volt egységes gettó Szántáson. A példa nemcsak arra világít rá, hogy az emlékezést az egykori gyermeki nézőpont dominálja, de arra is, hogy a társadalomból való kizáratás felerősítette a tér énközpontú tapasztalatának jelentőségét.

Ezen a ponton az lehet a benyomásunk, hogy az életvilág-feltárás sajátos fordulatot vett. A kutatás eredeti célja a csak a közösségi tagok számára adott társadalmi valóság rekonstrukciója volt. Most úgy tűnik, hogy a szerző egy színvonalas érveléssel a schützti értelemben vett életvilág-rekonstrukció határainak óvatos felderítéséig jutott. A gondolatmenet szerint a szisztematikus eltérések a valóságtól nemcsak az emlékezés módjának társadalmi különbségeire, de az egykori szocializáció, az értelemképzés társas mintázataira is ráirányíthatják a figyelmet. A

tipikus torzítások és tévedések precíz analízise során releváns szempontokat nyerhetünk az arról szóló hipotézisek megfogalmazásához, hogy az eltűnt közösség tagjai bizonyos élethelyzetekben hogyan konstruálták meg a valóság egyes elemeit. Az eltűnt életvilágoknak mint teljes jelentés-összefüggéseknek a szisztematikus feltárása, az egykori szereplők szubjektív értelmezéseinek átfogó megértése azonban lehetetlen vállalkozásnak tűnik.

Megbomló kommunikatív tér. Hatalmas különbséget érezhetünk a két közösségben rögzített interjúk felhasználhatóságát illetően. A szántási zsidóság esetében fontos, hogy a holokauszt vezetett a korábbi jelentésrendszerek érvénytelenné válásához. A holokauszt univerzális szimbólummá vált, és az egykori zsidó közösségek tagjai azzal szembesültek, hogy a poszttraumás fejlődés egyetlen esélye élettörténetük elmesélése. Ezért alakultak ki a trauma elbeszélésének jellegzetes narratívái, amelyek a szociológus által rögzített egyéni élettörténetek struktúráit is meghatározták. A zsidósággal szemben a „puszták népét” nem érte utol egyetlen jól azonosítható kataklizma: életüket a XX. században sajátos változatlanság jellemezte. A nagy történelmi változásokat (II. világháború, földosztás, téveszesítés) célok-sági összefüggésüktől függetlenül, egyszeri „felfordulásokként” meséli el. A grófi uradalomban meghatározó világinterpretációk viszont az állami gazdaság megszületése után is irányadók voltak. Az attitűdök kevésbé változtak: a munka világához, a hatalomhoz, a tulajdonhoz fűződő viszonyt az alkalmazkodás határozta meg. Az életvilág felbomlását csak a rendszerváltás és a nagybirtokhoz kötődő gazdálkodás megszűnése gyorsította fel. A változatlanság azonban nem jelentette a kollektív trauma hiányát; „strukturális traumáról” beszélhetünk, tartós élethelyzetről, amelyben az alávétettség, az agresszió, a megalázás, a szexuális bántalmazás sok nemzedék magától értetődő, mindennapos tapasztalata. E trauma azonban nem tudatosul, nem kedvez az emlékezés kultúrájának, nem alakul ki a sérelmek elbe-

szelésének dramaturgiája. Így az interjúkat lebonyolító kutató nehézségekbe ütközik. A nekeresdpusztaiak beszámolóit hamis nosztalgia uralja, amely mereven szembeállítja a komor jelenkort az uradalom vagy a téesz állítólagos otthonosságával. Az elbeszélést mozaikosság jellemzi: nincs lineáris történetvezetés, ad hoc történetek vannak, melyek gyakran nem függenek össze az interjút készítő kutató kérdéseivel.

Ha ennek ellenére tudni akarunk valamit a hajdani jelentésösszefüggésekről, ki kell tágítanunk az elbeszélések értelmezésének horizontját. A könyv szerzője ismét fontos fordulóponthoz érkezik: figyelmét nem az elbeszélések tartalmi elemzésére, hanem az interjú-szituáció sajátosságaira, társadalmi-történeti beágyazottságára irányítja. Az eredetileg eltervezett beszélgetések a lehető legbanálisabb okok miatt futnak zátonyra: az interjúalanyok igent mondanak, de az interjú közeledtével kivonják magukat. A kérdésekre „válaszolva” hosszan beszélnek különböző munkafolyamatokról. A találkozókat a „küszöbön kívül”, félnyilvános terekbe szervezik, ahol a családtagok vagy a szomszéd „váratlan” felbukkanása, egy rutinmunka előkerülése bontja meg a beszélge-

tés tervezett dramaturgiáját. A kutató tágabb történeti horizonton, a klasztrikus szociográfiai irodalom (főként Illyés Gyula) bevonásával e partikuláris okokban archaikus technikákat ismer fel, amelyekkel a pusztai népesség egykor a személyközi kapcsolatait kontrollálta, és távortartotta a bizalmaskodó idegent, a „spiclit”.

Végül a kommunikatív cselekvésemélet adja azt a keretet, amelyben Németh Krisztina a nekeresdpusztai interjúkat elemzi. Így persze még távolabb kerül az eredeti célkitűzéstől: a kisvilágok belső, koherens jelentésrendszerének feltárásától. A habermasi diszkurzív elmélet azonban lehetővé teszi azoknak a kommunikatív stratégiáknak a vizsgálatát, amelyekkel a radikálisan különböző kulturális háttérrel bíró egyének küzdenek érvényességi igényeik elismertetéséért. Németh Krisztina a pusztán készült interjúk fényében végül páratlan önreflexivitással elemzi az interjúzó kutató lehetséges szerepfelfogásait, a közös jelentések kialakulását gátló vagy a manipulációt szolgáló kommunikatív stratégiákat. Ezek az izgalmas elemzések a jövőben valószínűleg fontos hivatkozási pontjai lesznek a narratív interjúknak nyugvó társadalomtudományos kutatásoknak.

Érdekes viszont, hogy a szerző az elemzései során mindvégig affirmatív módon idézi az életvilággal foglalkozó teoretikusokat, így Habermast is. Pedig az elemzés végén az elméleti dilemmákat erősebben meg lehetne fogalmazni. A nekeresdpusztai beszámolókat olvasva úgy tűnik, a XX. századi traumák, a patológikus fejlődés tartósan gátolták a jól működő kommunikációs csatornák létrejöttét, a jelentés-egyeztetésre vonatkozó igények kialakulását. Így viszont nyitva marad a kérdés: hol húzódnak a kommunikatív cselekvésemélet alkalmazhatóságának határai, ha nem beszélhetünk habermasi értelemben egységes kommunikatív tér kialakulásáról? Feltárhatók-e például a kommunikációt tartósan gátló strukturális összefüggések a kommunikatív cselekvésemélet nézőpontjából, amely (elsőre legalábbis úgy tűnik) különböző racionalitás-formák: a megértésre irányuló kommunikáció és ezek manipulációjára törekvő stratégiai eljárások kettősségével jellemzi a társas érintkezéseket. E nyitott kérdés is érdekessé teszi a könyvet.

■ SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

(E cikk megírását az MTA Prémium Posztdoktori Kutató Program támogatta.)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bayer Judit – jogász,
Budapesti Gazdasági Egyetem

Berend Nóra – történész,
University of Cambridge

Hans Erich Bödeker – történész, NSzK

Buzinkay Géza – történész, ELTE BTK

Deczki Sarolta – irodalomtörténész,
MTA BTK

Fleck Zoltán – jogszociológus,
ELTE ÁJK

Gébert Judit – közgazdász,
SzTE Gazdaságtudományi Kar

Gyáni Gábor – történész,
MTA BTK és ELTE TáTK

Hont István (1947–2013) – történész

Kiss Georgina – tanár,
Leőwey Klára Gimnázium, Pécs

Kovai Melinda – szociológus,
ELTE TáTK

Láng Benedek – történész,
Budapesti Műszaki Egyetem

Malina János – zenetörténész,
Budapest

Molnár Antal – történész, MTA BTK

Molnár Krisztián – jogász,
doktorandusz, ELTE BTK

Németh Krisztina – szociológus,
MTA KRTK Regionális Kutató Intézet

Pető Iván – történész, Budapest

Radnóti Sándor – filozófus, ELTE BTK

Reuss Gabriella – irodalomtörténész,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK

Schäffer Anett – doktorandusz,
Miskolci Egyetem

Sebők Marcell – történész, CEU

Soós Károly Attila – közgazdász,
MTA KRTK

Szapor Judit – történész,
McGill University, Montreal

Szijártó Zolt – kommunikáció-kutató,
Pécsi Egyetem, BTK

Szücs László Gergely – filozófus,
MTA BTK

Tasnádi Gábor – doktorandusz, CEU

Tőzsér János – filozófus,
MTA BTK

IVAN ILJIN, PUTYIN FILOZÓFUSA

Timothy Snyder: Ivan Ilyin, Putin's Philosopher of Russian Fascism. *The New York Review of Books, NYR Daily*, 2018. március 21.

„Tény, hogy a fasizmus a hazafias önkény túlzása.” (1927)

„Imádságom kard. És a kardom imádság.” (1927)

„A politika az ellenség azonosításának és semlegesítésének a művészete.” (1948)

Ivan Iljin

Az orosz a Sátán szemébe nézett, az Istent a pszichoanalitikus diványára fektette, és megértette, hogy nemzete megválthatja a világot. A gyötrődő Isten elbeszélte kudarca történetét az oroszoknak: Kezdetben volt az Ige, a tisztaság és tökéletesség, és az Ige volt Isten. Ám aztán az ifjú Isten hibázott. A világot a maga kiteljesítésére teremtette, de ehelyett beszennyezte magát, és szégyenében elrejtőzött. Az eredendő bűnt, a tökéletlenség kiengedését nem Ádám, hanem Isten követte el. Amint emberek népesítették be a világot, olyan tényeket észleltek, és olyan érzéseket éltek át, amelyeket már nem lehetett összevonzni azzá, ami egykor Isten elméjében volt. Minden egyes gondolat vagy szenvedély csak Sátánnak a világ feletti uralmát erősítette.

Így azután az orosz, egy filozófus, a történelmet gyalázatnak tekintette. Semmi sem számít, ami a teremtés óta történt. A világ töredékek értelmetlen összevisszasága, amely annál bűnösebb, minél inkább meg akarják érteni az emberek. A modern társadalom a maga pluralizmusával és polgári társadalmával súlyosbította a világ hibáit, és fenntartotta Isten száműzetését. Isten egyetlen reménye az volt, hogy lesz egy igaz nemzet, amely követi Vezérét a politikai teljességbe, ezzel hozzáfog a világ

megjavításához, és megválthatja az istenséget. Mivel a világegyetemben az Ige egyesítő elve az egyedüli jó, minden eszköz jogos, amely visszatéréséhez vezet.

Ilyenformán képzelte maga elé ez az orosz filozófus, név szerint Ivan Iljin, az orosz keresztény fasizmust. 1883-ban született, az Isten e világi kudarcáról írott disszertációját éppen az 1917-es orosz forradalom előtt fejezte be. Az általa megvetett szovjethatalom 1922-ben utasította ki szülőhazájából. Benito Mussolini híve lett, és 1925-ben megírta a politikai erőszakot igazoló művét. A húsz-harmincas években német és svájci emigrációban írt az orosz polgárháborúban elszenvedett vereség után elmenekülő fehéreknek, a negyvenes-ötvenes években pedig azoknak az eljövendő oroszoknak, akik majd megérik a szovjethatalom végét.

Fáradhatatlanul írt és írt, mintegy húsz könyvét oroszul, és másik húszat németül. Sok írása csapongó és közhelyes, könnyen felfedezhető feszültségekkel és ellentmondásokkal terhes. Ám egy gondolatmenet évtizedeken következetesen jelen van bennük: a politikai totalitarizmus metafizikai és morális igazolása, amely a fasiszta állam gyakorlati vázlatába torkollott. Ebben központi szerepű a jog, illetve a jogtudat (*правосознание*) fogalma. A forradalom előtti írásaiban a fiatal Iljin szemében a jog testesítette meg azt a reményt, hogy az oroszok az egyetemes tudatból részesedve, modern államot alkothatnak. Az érettebb, ellenforradalmár Iljin már úgy gondolta, hogy egy különös tudat (nem „elme”, hanem „szív”, avagy „lélek”) képesíti az oroszokat arra, hogy jognak tartsák a hatalom önkényes állításait. 1954-ben elfeledetten halt meg, ám a Szovjetunió összeomlása után ma feltámasztott életműve vezérli ma Oroszország irányítóit.

A XXI. század Orosz Föderációja egy új ország, amely a Szovjetunió Orosz Köztársasága területén jött létre. Kisebbség, mint a régi Orosz Birodalom, amelytől időben hét évtized választja el, ám egy döntő vonatkozásban mégis hasonlít rá: a jogállamiságot nem tette meg a kormányzás elvévé. Az orosz politikusok – köztük

Vlagyimir Putyin – diskurzusa követte Iljin jogfelfogásának változását a reményteli univerzalizmustól az önkényes nacionalizmusig. Mivel Iljin megtalálta a módját, hogyan állítsa be orosz erényként a jogállamiság bukását, az orosz kleptokrácia az ő szeméire támaszkodva tünteti fel mint nemzeti ártatlanságot a gazdasági egyenlőtlenséget. Az elmúlt néhány évben Putyin Iljin némely konkrét geopolitikai gondolatát is felhasználta abbéli igyekezetében, hogy az orosz politika feladatát a hazai reformok helyett az erény exportjában láttassa. Iljinnek a nemzetközi politikát a „szellemi fenyegetések” taglalásába átfordító művei segítették az orosz eliteket, hogy Oroszországot létében fenyegető veszélyként tüntessék fel Ukrajnát, Európát és az Egyesült Államokat.

Iljin volt az a filozófus, aki – ott és akkor tipikus módon – a német gondolkodók eszközeivel nézett szembe az orosz problémákkal. A Romanov-dinasztia kései birodalmának ezüstkorában született. Apja orosz nemes volt, anyja a pravoszláv vallásra áttért német protestáns. 1901 és 1906 között moszkvai egyetemi tanulmányainak fő tárgya a filozófia volt, ami Immanuel Kant etikáját jelentette. Az európai és az orosz egyetemeket uraló neokantiánusok szerint az ember amiatt egyedülálló a teremtésben, hogy észére támaszkodva értelmes döntésekre képes. Szabadon alávetheti magát a jognak, hiszen képes megragadni és elfogadni annak szellemét.

Így a jog lett a gondolkodó oroszok vágyának nagyszerű tárgya. Az orosz jogtudósok – még inkább, mint európai kollégáik – a jogot a politikai változás forrásának tekintették: a jogtól várták, hogy ellenszere lehet a произволь-nak – az egyeduralmalkodó cárok önkényuralmának. Ám Iljinnek már bizakodó fiatalemberként is nehezebb esett, hogy Kantot követve észlelnek gyülekezetének tekintse az orosz népet, és varaközökkel nézett a nagy lázadás elébe, amely felgyorsíthatja az orosz tömegek nevelését. Amikor az orosz–japán háború 1905-ben megteremtette egy

lehetséges forradalom feltételeit, Iljin kiállt a szabad gyülekezés joga mellett. Barátnőjével, Natalija Vokacs-csal együtt oroszra fordítottak egy német anarchista röpiratot. 1906-ban a cár rákényszerült, hogy utat engedjen egy új alkotmánynak, amellyel új orosz parlament jött létre. Noha olyanok alkották, akik a birodalom föld-birtokosainak hatalmát biztosították, a parlamentnek törvényalkotási joga volt. A cár kétszer is feloszlatta a parlamentet, majd törvénytelenül úgy változtatott a választási rendszeren, hogy még konzervatívabb legyen. Az új alkotmányra sehogy sem lehetett úgy tekinteni, mint ami megteremtette a jogállamot Oroszországban.

Iljin 1909-től jogot oktatott az egyetememen, és megjelentetett egy gyönyörű cikket oroszul (1910-ben), majd németül (1912-ben) a jog és a hatalom fogalmi különbségeiről. De hogyan működhet a jog a gyakorlatban, amint az életre hat?

Úgy tűnt, Kantnál szakadék tátong a jog szelleme és az egyeduralom valósága között, viszont Hegel már reményt kelt, amikor azt sugallja, hogy ez és a többi fájdalmas feszültség idővel megoldódik. A bizakodó Iljin Hegel-olvasata szerint a történelem folyamán a szellem (*Geist*) fokozatosan behatol a világba. Mindenkor meghaladja az előzőt, és válságba torkollik, amely a következő korhoz vezet. Az állatias tömegek a felvilágosult barátokra fognak hasonlítani, a mindennapi élet hevületét felváltja a politikai rend.

Ha a filozófus megérti ezt az üzenetet, akkor a Szellem hordozójává válik – ami mindig kecsegtető kilátás. Mint kora és a megelőző nemzedékek orosz értelmiségét, az ifjú Iljint is vonzotta Hegel, 1912-ben meg is hirdette a „Hegel-reneszánszt”. Csakhogy az orosz parasztság óriási tömege látván kétségei támadtak avval kapcsolatban, mennyire volna könnyű a jogot elterjeszteni az orosz társadalomban, s ugyanígy a modern városi életről szerzett tapasztalata is meggingatják a hitét, hogy a történelmi változás csak a Szellem ügye. Azt tapasztalta ugyanis, hogy az oroszokat – még a saját osztályának és moszkvai társadalmi környezetének tagjait is – undorító testiség jellemzi. A tízes években

a filozófiáról és a politikáról vitatkozva ellenfeleit egyenesen „szexuális perverzióval” vádolta.

Aggudalommal töltötte el, hogy a perverzió netalán orosz nemzeti szindróma volna, ezért 1913-ban kijelentette, hogy Sigmund Freud lesz Oroszország megmentője. Freudból azt olvasta ki, hogy a civilizáció az alapvető ösztönök elfojtását célzó közös megegyezésből fakad; az egyén pszichológiai árat fizet azért, hogy természetét feláldozza a kultúráért. Csak a pszichoanalitikus diványán folytatott konzultációk hatására emelkedhet a tudatba a tudattalan tapasztalat. Vagyis a pszichoanalízis egészen más képet fest a gondolkodásról, mint a hegeli filozófia, melyet Iljin akkoriban tanulmányozott. Miközben Hegellel foglalkozó disszertációján dolgozott, Oroszország nemzeti pszichoterápiájának úttörője kívánt lenni. E célból 1914 májusában Natalijával együtt Bécsbe utazott Freudhoz. Így találta az első világháború kitörése Oroszország egyik ellensége, a Habsburg-monarchia fővárosában, Bécsben.

„A belső németjeim jobban zavar-nak, mint a külsők” – írta egy barátjának 1915-ben. A külsők az Orosz Birodalom ellen harcoló Német és Habsburg Birodalom voltak, a „belső német” viszont, aki segítette Iljinnek a többi német fölé kerekedni, a filozófus Edmund Husserl, akinél 1911-ben tanult Göttingenben. A fenomenológiának nevezett gondolkodói iskolát megalapító Husserl azt a módszert próbálta leírni, amellyel a filozófus belegendolja magát a világba. Igyekszik levetkőzni személyiségét és korábbi előfeltevéseit, hogy tárgyát annak megfelelően tapasztal-hassa meg. Iljin interpretációjában: a filozófusnak mentálisan birtokba kell vennie, át kell élnie (*пережить*) vizsgálódása tárgyát, hogy evidens és kimerítő világosságra (*очевидность*) tegyen szert.

Husserl módszerét Iljin egyetlen „filozófiai aktusra” egyszerűsítette, amellyel a filozófus megállítja a világ-egyetemet és benne mindent – a többi filozófust, a világot, Istent –, ha megállítja a saját gondolkodását. Husserl-lel ellentétben úgy vélte, hogy az ikont szemlélő pravoszláv hívó módjára az

anyagi valóságon keresztül megpillanthatja a metafizikai valóságot. Disszertációján dolgozva észlelte a mozdulatlan isteni szubjektumot egy-egy filozófiai szövegben. Hegel Istenre gondolt, amikor a szellemről szólt, és tévedett, amikor mozgást látott a történelemben – vonta le a következtetést Iljin. Isten nem valósulhatott meg a világban, mivel szubsztanciája kibékíthetetlenül különbözik a világ szubsztanciájától. Hegel nem tudta bebizonyítani, hogy minden tény egy elvhez kötődik, hogy minden esemény egy terv része, hogy minden részlet egy egész része stb. Isten indította el a történelmet, de a továbbiakban nem befolyásolhatta.

Iljin az orosz értelmiségre jellemző módon egymásnak ellentmondó német eszméket is képes volt gyorsan és lelkesen magáévá tenni. Sajátos Husserl-felfogásának köszönhető, hogy némi rendet teremtett „belső németjei” között. Egy orosz politikai gondolkodó Kantnál lelt rá kiinduló problémájára: hogyan teremthető meg a jogállam? Hegel a történelemben előrehaladó szellemmel látszólag nyújtott egy megoldást. Freud viszont Oroszország problémáját nem szellemnek, hanem szexuálisnak tartotta. Husserl segítségével végül Iljin a felelősséget a politikai kudarcért és a szexuális feszélyezettségért átháríthatta Istenre. A filozófia az a szemlélődés, amely kapcsolatot teremt Istenrel, és megkezdí Isten kezelését. A filozófus a maga kezébe vette az irányítást, és mindenre rálátott: a többi filozófusra, a világra, Istenre. Ám a történelem az után is folytatódott, hogy kapcsolatba került az istenséggel, „az események árama” nem állt le.

Sőt. Miközben Iljin Istenről elmélkedett, milliók gyilkoltak és estek el Európa csatatereiben. Miközben disszertációján dolgozott, az Orosz Birodalom területeket nyert, majd veszített az első világháború keleti frontján. 1917 februárjában pedig egy új alkotmányos rend váltotta fel a cári rendszert. Az új kormány tántorgott a költséges háborúban. Áprilisban azután Németország lezárt vonatban Oroszországba küldte Lenint, és az ő bolsevikjai novemberben egy második forradalmat is végrehajtottak, a parasztnak földet és mindenkinék

békét ígérve. Eközben Iljin azon fáradozott, hogy disszertációja védéséhez összeszedje a bizottságot. Mire ez sikerült, már a bolsevikoké volt a hatalom, Vörös Hadseregük a polgárháborúban harcolt, a Cseka terrorral védte a forradalmat.

Az első világháború esélyt adott a forradalmároknak, és ezzel utat nyitott az ellenforradalmároknak. A szélső jobboldal egész Európában kiaknázandó alkalmat látott a bolsevik forradalomban. A forradalom és ellenforradalom drámája különböző kimenettel végződött Német-, Magyar- és Olaszországban. Ám az összecsapás sehol sem volt olyan elhűzódó, véres és szenvedélyes, mint a korábbi Orosz Birodalom területén, ahol a polgárháború évekig tartott, éhínséggel és pogromokkal járt, és legalább annyi életet követelt, mint maga az első világháború. Egész Európában, de különösen Oroszországban a rettenetes embervesztés, a végtelennek tűnő viszály és a birodalom bukása bizonyos hitelt kölcsönzött az olyan eszméknek is, amelyek máskülönben elfelejtődtek vagy érdektelenek lettek volna. Ha nincs a háború, a leninizmus bizonyára nem volna több egy lábjegyzetnél a marxista gondolkodás történetében; Lenin forradalma nélkül Iljin talán nem vont volna le jobboldali politikai következtetéseket a saját disszertációjából.

Lenin és Iljin nem ismerte egymást, összehasonlításuk a forradalomban és az ellenforradalomban mégis kísérteties. Lenin, akinek apai neve Iljics volt, Iljin álnéven publikált; az igazi Iljin pedig több, ezen az álnéven megjelent munkát is recenzeált. Amikor a Cseka letartóztatta Iljint mint a forradalom ellenségét, Lenin közbeavatkozott az érdekében Iljin filozófiai munkásságát elismerő gesztusával. Kettejük szellemi interakciója 1917-ben kezdődött, és a mai Oroszországban folytatódik. Kiindulópontja a totalitás hegeli ígéretének mindkettejükre ható vonzereje. Mindketten radikális Hegel-interpretációval álltak elő, több fontos pontban, például a középosztály szétzúzásának szükségességében egyetértettek, de egészen másképp képzelték el az osztály nélküli közösség végső formáját.

Lenin elfogadta azt a hegeli elvet, hogy a történelem konfliktusokban megvalósuló haladás története. Marxistaként úgy gondolta, hogy a konfliktus az osztályok – a javakat birtokló burzsoázia és a profitot lehetővé tevő munkásosztály – között alakul ki. Azzal a megfontolással egészítette ki a marxizmust, hogy a kapitalizmusban formálódó munkásságnak, mely a kapitalizmus vívmányainak megszerzésére hivatott, szüksége van rá, hogy egy olyan fegyelmezett párt irányítsa, amely megértette a történelem szabályait. 1917-ben egyenesen azt állította, hogy akik ismerik a történelem szabályait, azt is tudják, hogyan lehet megszegni őket – szocialista forradalmat kirobantva az Orosz Birodalomban, ahol a kapitalizmus gyenge, a munkásosztály pedig igen kicsi. Mindazonáltal Lenin sohasem kételkedett az emberi természet jóságában, amely a történelmi körülmények fogságában vergődik, és csak történelmi tett szabadíthatja ki.

A marxisták, mint Lenin is, ateisták voltak. Mivel úgy gondolták, hogy szellemen Hegel Istent vagy valamilyen hasonló teológiai fogalmat értett, a szellem helyébe a társadalmat ültették. Iljin nem éppen tipikus keresztény módjára, de istenhívó volt. Egyetértett a marxistákkal abban, hogy Hegel Istenről beszélt, és azt állította, hogy Hegel istene egy tönkretett világot teremtett. A marxisták számára a magántulajdon töltötte be az eredendő bűn funkcióját, ennél fogva a felszámolása az emberben lévő jó kiszabadítása. Iljin szemében Isten teremtő aktusa maga volt az eredendő bűn. Soha nem volt egyetlen jó mozzanat sem a történelemben, és eleve meglévő jóság az embereken. A marxisták joggal gyűlölik a középosztályt, de nem eléggé. A középosztályi „polgári társadalom” sokféle érdeket hordoz magában, amelyek szertefoszlatnak minden reményt, hogy létrejöhet az a „mindennek fölébe kerekedő nemzeti szerveződés”, amelyre Istennek szüksége van. Mivel a középosztály Istennek útjában áll, el fogja söpörni az osztály nélküli nemzeti közösség. Csakhogy nincs semmiféle történelmi trend vagy történelmi csoport, amely e munkát elvégezhetné. A sátáni individualitásból az isteni totalitásba való

nagy átalakulásnak valahol a történelemben túl kell elkezdeni.

Iljin szerint a felszabadulás nem a történelem megértéséből, hanem a kiküszöböléséből bontakozhat ki. Mivel a földi lét romlott, az isteni pedig elérhetetlen, politikai megszabadítás csak a fikció világától várható. 1917-ben Iljin még abban reménykedett, hogy Oroszország jogállam lehet; Lenin forradalma után azonban a saját filozófiai eszméit ruházta fel politikai jelentőséggel. A bolsevizmus bebizonyította, hogy Isten világa olyan torz, amilyenek ő leírta. Az új rendszert „az ateizmus mélységes szakadéka” határozza meg, ezzel végérvényesen megerősítve Iljin álláspontját a világ eltorzult mivoltáról és a modern eszméknek e torzulásokat tovább mélyítő hatalmáról.

Miután elhagyta Oroszországot, Iljin azt fejtegette, hogy az emberiségnek hősökre, történelmen túli, emberfeletti alakokra van szüksége, akiket akarunk juttatni hatalomra. Disszertációjában kimondatlanul is ez a politikai gondolat jelent meg a hiányzó totalitás utáni vágyban és abban az elképzelésben, hogy a nemzet foghat hozzá a totalitás visszaállításához. Ez az ideológia még nem nyerte el a maga formáját és nevét.

Iljin 1922-ben, a Szovjetunió megalapításának évében hagyta el Oroszországot. Képzletét ekkor Benito Mussolini Rómába menetelése ejtette rabul, az a puccs, amely a világ első fasiszta rezsimjéhez vezetett. Meggyőződése volt, hogy csak merész emberek merész gesztusaival lehet hozzáfogni a létezés torz jellegének felszámolásához. Itáliába utazott, rajongó cikkeket írt a Ducéről, s közben *Erőszakot használva ellenállni a gonosznak* (1925) című könyvén dolgozott. Ha disszertációja lefektette az alapokat a fasizmus metafizikai védelmezéséhez, ez a könyv már a kialakuló rendszer igazolása volt. Abban leírta, hogyan vesztette el a totalitást egy mit sem sejtő Isten, ebben viszont Isten Fia tanításainak korlátait magyarázta. Miután megértette Isten traumáját, a „Sátán szemébe nézett”.

Jézusnak a Máté evangéliumából ismert tanítása váratlan jelentésre tesz

szert Ijlin értelmezésében. „Ne ítéljétek – mondja Jézus –, hogy ne ítéltessetek.” A nevezetes felszólítás a mérlegelésre így folytatódik:

„Mert amilyen ítélettel ítéltek, olyanul ítéltek, és amilyen mértékkel mértek, olyanul mérnek néktek. Miért nézed pedig a szálkát, amely a te atyádfia szemében van, a gerendát pedig, amely a te szemedben van, nem veszed észre? Avagy mi módon mondhatod a te atyádfiának: Hadd vessem ki a szálkát a te szemedből; holott ímé, a te szemedben gerenda van? Képmutató, vedd ki előbb a gerendát a te szemedből, és akkor gondold arra, hogy kivessed a szálkát a te atyádfiának szeméből!” (Máté 7,1–5)

Ijlin olvasatában ezek egy bukott Isten és bukásra ítélt Fia szavai, hiszen az igaz ember nem gondolkodik a saját tettein, és nem próbál másnak a szemszögéből nézni, hanem elmélkedve felismeri, mi az abszolút jó és az abszolút gonosz, és megnevezi az elpusztítandó ellenségeket. A „ne ítélkezzetek” szakasz helyes értelme, hogy minden nap az ítélet napja, és az emberek annak alapján ítéltenek meg, hogy nem ölték meg Isten ellenségeit, amikor erre lehetőségük lett volna. Isten távollétében pedig Ijlin mondja meg, kik ezek az ellenségek.

A hegyi beszédben hangzik el Jézus egyik leggyakrabban fölidézett parancsa is: „Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet.” (Mt 5,43) – „Hallottátok, hogy megmondatott: Szemet szemért és fogat fogért. Én pedig azt mondom néktek: Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcát is.” (Mt 5,38-39) Ijlin szerint Jézus épp az ellenkezőjére gondolt: A szeretet a totalitásra vonatkozik. Nem érdekes, hogy egy egyén szeret-e egy másikat, vagy sem. Csak az az egyén szeret, aki teljesen felolvad a közösségben. Az ilyen szeretetben elmerülni „a földi isteni rend ellenségei elleni” harc. A kereszténység valójában arra szólítja fel a helyesen látó filozófust, hogy mindent eldöntő erőszakhoz folyamodjon a szeretet nevében. Aki nem képes elfogadni ezt a logikus következményt,

maga is a sátán ügynöke: „Aki ellenzi a lovagi küzdelmet az ördöggel, az maga az ördög.”

Igy lesz a teológiából politika. A demokráciák nem fordultak szembe a bolsevizmussal, sőt lehetővé tették, tehát elpusztítandók. A gonosz terjeszkedése csak úgy állítható meg, ha széttűzzák a középosztályt, kiirtják a polgári (civil) társadalmat, a jog individualista és univerzalista felfogását pedig felváltja a nemzeti alárendelés tudata. A bolsevizmus nem a középosztály betegségének ellenszere, hanem e betegség kiteljesedése. A szovjet és az európai kormányokat erőszakos puccsal kell elsöpörni.

Ijlin a *szellem* (Дух) szóhoz folyamodva írta le a fasiszták ihletettséget. A hatalom fasiszta megragadását „megváltó tettnek” nevezte. A fasiszta az igaz megváltó, mert belátja, hogy az ellenség az, akit fel kell áldozni. Ijlin átvette Mussolininól a mások vérével bemutatott fasiszta „lovagi áldozat” fogalmát. (1943-ban a zsidók kiirtásáról szónokoló Heinrich Himmler ugyanezekkel a szavakkal dicsérte az SS-ben szolgáló embereit.)

Ijlin úgy vélte, hogy mint orosz értelmiséginek az a feladata, hogy sajátos orosz megfogalmazásban terjessze a fasiszta eszmét. Az általa 1927–30-ban kiadott folyóirat első számában megjelentetett versében meg is alkotta ehhez a megfelelő jelmondatot: „Imádságom kard. És kardom imádság.” 1925-ben a bolsevik forradalommal szembe forduló fehéreknek ajánlotta útmutatónak szánt, a gonosznak való erőszakos ellenállásról szóló vaskos könyvét (*О сопротивлении злу силою*).

Ugy tűnik, Ijlint leginkább az aggasztotta, hogy nem az oroszok, hanem az olaszok találták fel a fasisztát: „Miért sikerült az olaszoknak az, amiben mi kudarcot vallottunk?” Az orosz fasizmus jövőjéről értekezve 1927-ben azzal bizonygatta az orosz elsőbbséget, hogy a fehérek ellenállása a bolsevikokkal szemben valójában a fasiszta mozgalom egészének előtörténete. A fehér mozgalom „mélyebb és szélesebb” is volt a fasizmusnál, mert megőrződött benne a kapcsolat a vallással és a totalitás igénye. Ijlin azt hirdette „fehér testvéreimnek, a fasisztáknak”, hogy

Oroszországban egy kisebbségnek kell magához ragadnia a hatalmat. Eljön majd ez az idő, mert a „fehér szellem” örök.

Míg a tízes években Ijlin abban reménykedett, hogy Oroszországból jogállam lehet, Oroszország fasiszta jövőjének meghirdetése a húszas években e remények egyenes megtagadásával ért fel. „Tény – írta Ijlin –, hogy a fasizmus a hazafias önkény megváltó túlhajtása.” Az önkény (*произволь*) középponti fogalom minden modern orosz politikai vitában, s egyben valamennyi, a javulást jogi eszközökkel elérni vágyó orosz reformer réme. Itt viszont az önkény hazafias lett. Egy másik középponti orosz fogalom a „megváltó” (*спасительный*). Az orosz ortodox keresztények evvel a szóval utaltak Krisztus áldozatára a Koponyák hegyén, a sokaságot megváltó Egyetlen halálára. Ijlinnél viszont a kívüllők megölése, méghozzá azért, hogy a nemzet megalvalósíthassa a totális politikát, amellyel aztán megválthatja az elveszített istent.

Vagyis vége két egyetemes fogalomnak: a jognak és a kereszténységnek. A jogtalanság szelleme váltja fel a jog szellemét, és a gyilkosságé az irgalomét.

Noha Ijlin ihletét a fasiszta Itáliából merítette, 1922 és 1938 között Németországban élt politikai menekültként. Mint az Orosz Tudományos Intézet alkalmazottja tudományos közalkalmazott volt. Berlinből kísérte figyelemmel a Lenin halálakor kibontakozó utódlási harcot, amelyből Joszif Sztálin került ki győztesen, aki a bolsevikok politikai győzelmére támaszkodva akart társadalmi forradalmat elérni. 1933-ban Ijlin terjedelmes német nyelvű könyvet adott ki a szovjet mezőgazdaság kollektivizálására nyomán kialakult éhínségről.

Oroszul írt az orosz emigránsoknak, 1933-ban pedig sietett dicsérni a hatalmat megkaparintó Hitlert, aki szerinte jól tette, hogy a Reichstag felgyújtása után felfüggesztette a jogállamot. Akárcsak Mussolinin, Hitlert is a történelmen túli Vezérnek tekintette, aki tisztán védekező küldetést teljesít:

„A bolsevizmusra meg kellett érkeznie a reakciónak – írta –, és meg is érkezett.” Az európai civilizáció halála van ítélve, de „mindaddig, amíg Mussolini vezetői Itáliát és Hitler Németországot, az európai kultúra kivégzése elhalasztódik”. A náci azt a szellemet (ΔΥΧ) testesítik meg, amelyben az oroszoknak is osztozniuk kell.

Ijlin szerint a náci helyesen tették, hogy bojkottálták a zsidó cégeket, és jogosan tették felelőssé a zsidó közösséget mindazon csapásokért, amelyek Németországot érték. Arról igyekezett meggyőzni az oroszokat és általában az európaiakat, hogy Hitler joggal kezelte a bolsevizmus ügynökeiként. Ijlin ebben a „judeobolsevik” vádban látta meg az ideológiai kapcsolatot a fehérek és a náci között: a fehér propaganda már az orosz polgárháború idején azt állította, hogy a zsidók bolsevikok, és a bolsevikok többsége persze nem volt zsidó, és a zsidók túlnyomó többségének semmi köze nem volt a kommunizmushoz. A két csoport összemosása nem tévedésből vagy túlzásból fakadt: a hagyományos vallási előítéleteket aknázták ki a nemzeti egység érdekében. A judeobolsevizmus ötlete az ortodox keresztény parasztoknak ahhoz a babonás hiedelméhez kapcsolódott, hogy a zsidók őrzik a jót a gonosztól elválasztó határt. Ez a meggyőződés a modern politikába átkerülve a fordalmat pokolként, a zsidókat pedig a pokol kapujának őrzőiként festette le. Akárcsak a filozófus Ijlin, ők is azt tartják, hogy Isten gyenge, a Sátán uralkodik, és a modern eszmék valójában a pokol fegyverei a földi világban.

A polgárháború idején és utána Németországba is menekültek fehérek, némelyikük vitte magával a modern antiszemitizmus alapszövegét, a Cion bölcseinek fiktív jegyzőkönyvét is, és még többen voltak meggyőződve arról, hogy egy globális zsidó összeesküvés miatt szenvedtek vereséget. A fehérek judeobolsevizmus-teóriája így került át Németországba 1919–20-ban, kiteljesítve Adolf Hitler antiszemita tanítását, aki addig a zsidó kapitalizmust nevezte meg Németország ellenségeként. Ám most meggyőzték, hogy a zsidók felelősek mind a kapitalizmusért, mind a

kommunizmusért. Már csak az utolsó lépés hiányzott, amelyet azután a *Mein Kampf*-ban tett meg, amikor levonta a következtetést, hogy valamennyi, a német népet fenyegető eszme a zsidóktól ered. Ebben a fontos vonatkozásban Hitler valóban az orosz fehér mozgalom tanítványa volt. Ijlin pedig, a fehérek fő ideológusaként azt akarta, hogy az egész világ lássa be: Hitlernek igaza van.

A harmincas években azután Ijlin mindinkább kételkedni kezdett abban, hogy a náci Németország elősegíti-e az orosz fasizmus ügyét. Ez elég természetesen adódott abból, hogy Hitler alacsonyabb rendűnek tartotta az oroszokat, és csak addig támogatta az európai fasisztákat, amíg ez a sajátos náci ügynek használt. Ijlin kezdte óvatosságra inteni az orosz fehéreket a náccal kapcsolatban, s ezzel felkeltette a német kormányzat gyanakvását. Miután elvesztette állását, átköltözött Svájcba. Ám nem adta fel azt a meggyőződését, hogy a fehér mozgalom volt az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus előhőke, és hogy idővel az oroszok egy jobb fasizmussal állnak majd elő.

Ijlin egy Zürich közelében fekvő biztonságos nézőpontból követhette figyelemmel a második világháború kitérését, amely a kommunistákat és ellenségeiket egyaránt zavarba hozta, hiszen a konfliktus az után bontakozott ki, hogy a Szovjetunió és a náci Németország megegyezésre jutott, és megkötötte a Molotov–Ribbentrop-paktumot. A titkos jegyzőkönyv felosztotta a kelet-európai területeket a két hatalom között, vagyis voltaképp kimondatlanul is egy szövetséget rögzített. 1939 szeptemberében a náci Németország és a Szovjetunió megszállta Lengyelországot, csapataik az ország közepén találkoztak. Ijlin úgy gondolta, hogy a náci–szovjet szövetség nem tarthat soká, mivel Sztálin úgyis elárulja Hitlert. Ennek a fordítottja következett be 1941-ben, amikor a Wehrmacht megtámadta a Szovjetuniót. Noha Ijlinnek voltak fenntartásai a náciakat illetően, a Szovjetunió német megszállását mégis „a bolsevizmus felett kimondott ítéletnek” minősítette.

Álláspontját újból módosította a sztálingrádi szovjet győzelem hírére, 1943 februárjában, amikor világossá vált, hogy Németország alighanem elveszti a háborút. Erről kezdve a háborút az orosz erényt érő nyugati támadások sorozatának tekintette.

Az orosz ártatlanság lett Ijlin egyik nagy témája. A fogalom illetl Ijlin fasiszta elméletéhez: a világ romlott, s egy totális politikára képes nemzet válthatja csak meg, azaz a beszenyvezetlen Oroszország. Minél öregebb lett, annál többet foglalkozott az orosz múlttal, de nem a történelemmel, hanem a külső behatolástól védelmezett, veleszületett orosz erény ciklikus mítoszával. Oroszország a szeplőtelen birodalom, amelyet minden oldalról támadnak: az Orosz Birodalom, minden idők legnagyobb országa Moszkva és környékének kicsiny területéből nőtt ki, anélkül hogy bárkit is megtámadott volna. Még amikor terjeszkedik, akkor is Oroszország az áldozat, mert az európaiak nem ismerik fel azt a mély erényt, amelyet földfoglalásaival védelmez. A szakadatlan „kontinentális blokádnak” kitett Oroszország egész múltja csak az „önvédelemről” szól. Ennélfogva „az orosz nemzet azóta, hogy egészében áttért a kereszténységre, közel ezeréves történeti szenvedésre tekinthet vissza.”

Mindezzel Ijlin megtöltött több száz, unalmasan fárasztó oldalt, ám eközben azt is világossá tette, hogy nem is számít, ténylegesen mi történt, vagy hogy az oroszok mit tettek valójában. Hiszen az csak a pusztán tények minden értelmet nélkülöző története volna. Egy nemzet igazsága bizonyítékok nélkül is „tisztá és objektív”, és az orosz igazság nem más, mint a láthatatlan és megfoghatatlan kegyesség. Oroszország nem az egyének és intézmények országa, mint aminek néha látni vélik, hanem egy halhatatlan, eleven teremtmény. Oroszország „a természet és a lélek eleven organizmusa”, „eleven organizmus egység” és így tovább. „Ukránokról” Ijlin csak idézőjelek között szólt, mert szerinte ők is az orosz organizmus részét alkotják. Rettegett attól, hogy a nyugatiak ezt nem látják be, s ezért Ukrajna minden említésében Oroszország elleni támadást gyaní-

tott. Lévén Oroszország eleven organizmus, „csak felboncolni lehet, de felosztani nem”.

Elgondolása arról, hogyan térhet vissza Oroszország politikája Istenhez, nemcsak az individualitás és a pluralitás, hanem a humanitás feladását is megkövetelte. A háborúban hiteltelenné vált az organikus egységről szóló fasiszta beszéd, Iljin számára azonban megőrizte központi jelentőségét. A háború általában sem módosította igazán a gondolkodását. Ellentétben a fasizmus háború előtti szószólóival, ő nem vetette el a fasizmust, bár megkülönböztette jobb és rosszabb változatait. Az európai politika balratolódása és a demokrácia rehabilitációja meg sem érintette. Talán az a legfontosabb, hogy észre sem vette: az európai gyarmatosítás kora a végéhez közeledik. Példaként Franco Spanyolországát és Salazar Portugáliáját tekintette – két, jobboldali autoriter kormány uralta távoli gyarmatbirodalom.

A második világháború nem a bolsevizmus felett kimondott ítélet volt, ahogy 1941-ben Iljin képzelte. Ellenkezőleg, 1945-ben a Vörös Hadsereg győzedelmeskedett, a szovjet határokat nyugati irányban kiterjesztették, és Kelet-Európában a szovjetet másoló rezsimek új külső birodalma jött létre. Az 1940-es évekre pusztán az idő múlása is illuzórikussá tette Iljinnek a húszas években dédelgetett álmát, hogy a fehér emigránsok egy napon visszatérhetnek a hatalomba Oroszországban. Úgyhogy már nem ideológiákat írt számukra, hanem dicshimnuszokat. Immár a posztszovjet Oroszország terveit kellett kidolgozni, amelyek a jövőben is érthetők lesznek: Iljin hozzá is látott, és számos alkotmányjavaslatot dolgozott ki, továbbá politikai esszéket írt. Az utóbbiak *Feladataink (Наши задачи)* címen kiadva indították el Iljin szellemi feltámasztását Oroszországban.

A háború utáni időszakban megfogalmazott ajánlásai félreismertetlenül a háború előtti fasiszta rendszerekre emlékeztetnek, és összhangban vannak a fasizmusnak Iljin főműveiből már ismerős metafizikai és etikai igazolásaival. Megjósolja a „nemzeti diktátor” eljövételét valahonnan a történelmen túlról, valamilyen

képzeletbeli birodalomból. Ez a vezér (государь) „kellően férfias”, akárcsak Mussolini. A sérülékeny maskulinitást övező aggodalmat lehetetlen nem észrevenni. „A hatalom magától tapad az erős emberhez” – jelenti ki Iljin. Lévén a Vezér „Oroszország eleven szerve”, az emberek meghajolnak előtte, ő pedig „megedződik az igazságos és férfias szolgálatban”.

A Vezér személyesen és teljességgel felel a politikai élet minden vonatkozásáért mint fő törvényhozó, végrehajtó és bíró, továbbá a hadsereg főparancsnoka. Végrehajtó hatalmának nincs korlátja. A „politikai kiválasztásnak” minden esetben „formálisan nem demokratikus alapon” kell lezajlania. A demokratikus választások csak az individualitás gonosz képzetét intézményesítik, lévén „a demokrácia elve a felelőtlen emberi atom”. A szavazatok számlálása egyet jelent „a politika mechanikus és számtani felfogásának” elfogadásával, következésképpen „el kell vetnünk a szavazatok számába és politikai jelentőségébe vetett vak hitet”. Az aláírt cédulával való nyilvános szavazás teszi majd képessé az oroszokat arra, hogy feladják individualitásukat, s ezzel a választás szertartássá alakul át, amellyel az oroszok alávetik magukat Vezérüknek.

Iljin szerint a háború előtti fasizmus problémája az egypárti állam volt – azaz a kelletnél már eggyel több párt: Oroszország legyen pártok nélküli állam, ahol semmiféle párt nem irányíthatja az államot, vagy gyakorolhat befolyást az események menetére. Egy párt csak a társadalom egyetlen szegmensét képviseli, és éppen a szegmentálódás kerülendő. Létezhetnek pártok, de csak mint a nagyratöröknek kitett csapdák, vagy pedig a választói alárendelődés szertartásának alkotórészei. (Putyin pártjának tagjai 2014-ben kapták kézhez azt a cikket, amelyben Iljin ezt kifejti.) Ez vonatkozik a civil társadalomra is: csak szimulákrumként létezhet. Az oroszoknak lehetnek kedvenc időtöltéseik, de csak a minden társadalmi szerveződést magába foglaló totális korporatív struktúra keretében. A középosztály az egész rendszer súlyát hordozva e struktúra legalján kaphat helyet. Ők a tények és érzel-

mek termelői és fogyasztói abban a rendszerben, amely a ténytérűség és az érzékiség leküzdését tűzte célul.

„A szabadság Oroszországnak” nem az oroszok mint egyének szabadságát jelenti majd – olvasható Iljin egyik, Putyin által 2014-ben csak töredékesen idézett szövegében –, hanem azt, hogy szabadságukban áll magukat egy egész részeként felfogniuk. A politikai rendszer – fejtegette Iljin – a kormány és a nép, illetve a nép és a kormány szerves-szellemi egysége. Az első lépés vissza az Igéhez „egyazon nép valamennyi tagjának metafizikai azonossága” lesz. „Az »érzékiség« gonosz természetű” kiűzhető, és ezzel „az emberek empirikus sokfélesége” is leküzdhető.

A mai Oroszország nem totalitárius vallási létező, mint Iljin remélte, hanem egy autoriter, média vezérelte kleptokrácia. Iljin fogalmaival mégis részben elosztható az a homály, amely az orosz politika némely érdekes vonatkozását fedi. Hogy egy nagyon fontos példával éljünk: Putyin az a posztszovjet politikus, aki a fikció birodalmából emelkedett ki. Miután ő hozta be Iljin gondolatait a nagypolitikába, hatalomra jutása Iljin történetéhez is hozzátartozik.

Putyin teljesen ismeretlen volt 1999-ben, amikor Borisz Jelcin, Oroszország első posztszovjet elnöke kiszemelte miniszterelnöknek. Kiválasztása szabályos politikai *casting* keretében zajlott. Jelcin bizalmasai vezényelték le az általuk „Utód hadműveletnek” nevezett folyamatot. Először megállapították, hogy a közvélemény-kutatások szerint az orosz televízióban a legnépszerűbb alak egy 1970-ben sugárzott műsor főhőse, egy németül is tudó szovjet kém volt. Ez a szerep illett is Putyinhoz, aki korábban a KGB tisztjeként Kelet-Németországban teljesített szolgálatot. Nyomban az után, hogy 1999 szeptemberében Jelcin kinevezte miniszterelnöknek, tekintélyét egy még vadabb fikcióval alapozta meg: amikor egymás után robbantak fel lakóházak az orosz városokban, Putyin a muzulmánokat vádolta, és háborúba kezdett Csecsenföldön. A bizo-

nyítékok viszont arra utalnak, hogy a bombákat valószínűleg az FSZB, az orosz biztonsági szolgálat helyezte el. Putyint 2000-ben elnökké választották, és egészen 2008-ig töltötte be ezt a hivatalt.

A 2000-es évek elején Putyin azt az álláspontot képviselte, hogy Oroszország egyfajta jogállammá válhat. Ehhez képest bevonta, sikerrel, a gazdasági bűnözést az orosz államba, s ezzel az általános korrupciót hivatali kleptokráciává alakította át. Amint az állam került a bűnözés középpontjába, a jogállam inkoherens lett, az egyenlőtlenség rögzült, és reformra már gondolni sem lehetett. Újabb politikai történetre volt szükség. Mivel Putyinnak az oligarchák felett aratott győzelme egyben a televíziós csatornáik feletti irányítás megszerzését is jelentette, kézenfekvő volt az új média eszközeinek bevetése. Az *infotainment* terjedésének nyugati tendenciája Oroszországban érkezett el logikus kiteljesedéséhez: olyan alternatív valóságot teremtett, amely egyszerre erősíti az orosz erénybe vetett hitet és a tények cinikus szemléletét. Az átalakítást Vlagyiszlav Szurkov, az orosz propaganda gényusa irányította. Ő felügyelte a meghökkentő közeledést az Iljin által elképzelt világhoz: egy sötét és zavarba ejtő birodalomhoz, amelynek csak az orosz ártatlanság kölcsönöz formát. Miután már kezében tartotta a pénzügyi és média-erőforrásokat, Putyinnak már csak – szép orosz terminussal élve – „szellemi erőforrásról” kellett gondoskodnia. Így kezdte meg 2005-ben Iljinnek mint a Kreml udvari filozófusának rehabilitálását.

Ekkor kezdte el Iljint idézni az Orosz Föderáció Szövetségi Gyűléséhez intézett beszédeiben. Intézkedett Iljin oroszországi újratemetéséről. Majd Szurkov is elkezdte idézgetni Iljint, egyetértve azzal a gondolatával, hogy „az orosz kultúra az egész szemlélete”. E propagandista a maga munkáját úgy összegezte, hogy ő alkotja meg az állandóan ellenségekkel körülvett ártatlan Oroszország narratíváját. Szurkov éppoly ádáz ellensége a ténytársulásnak, mint Iljin, és ő is talál rá teológiai igazolást. Dmitrij Medvegyev, Putyin politikai pártjának vezetője, Iljin könyveit ajánlotta

az orosz ifjúság figyelmébe. És Iljin egyre gyakrabban bukkant fel a béna orosz ellenzéki pártok – a kommuniszták és a szélsőjobboldali (de félrevezetően így nevezett) liberális demokraták – vezetőinek a beszédeiben. Az utóbbi néhány évben Iljint idézte az alkotmánybíróság feje, a külügyminiszter és az orosz ortodox egyház több pátriárkája is.

Négyéves szünet után Putyin – 2008 és 2012 közt miniszterelnökként működött, s megengedte Medvegyevnek, hogy elnök legyen – visszatért a legfőbb méltóság posztjára. 2000-ben a fikció világából való hősként került uralomra, 2012-ben viszont a jogállam lerombolójaként tért vissza. Valamivel visszafogottabban, de Oroszország Putyin korában megismételte azt a drámát, amely Iljin idejében egyszer már lejátszódott. Az orosz liberálisoknak a jogállamisággal kapcsolatos reményei ismét szertefoszlottak, és elérkezett Iljin ideje, aki egyszer már fasizmusba fordította át ezt a kudarcot: az ő érvei segítették Putyint, hogy első hivatali idejének a jogállam bevezetésével kapcsolatos sikertelenségét átfordítsa a második hivatali periódus ígéretébe: az orosz erény megerősítésébe. Ha már jogállammá válni nem sikerült, Oroszország azon fog igyekezni, hogy szétzúzza e téren nálánál sikeresebb, vagy kitartóbban próbálkozó szomszédait. A náci jogtudós Carl Schmitt egyik leghírhedtebb megnyilatkozását visszhangozva Iljin azt írta, hogy a politika „az ellenség azonosításának és semlegesítésének a művészete”. A XXI. század második évtizedében Putyin ígéretei nem az oroszországi törvényesség megteremtéséről, hanem egy szomszédos, jogilag agyonszabályozott entitás legyőzéséről szólnak.

Az Európai Unió – a világ legnagyobb gazdasága és Oroszország legfontosabb gazdasági partnere – azon a feltételezésen alapul, hogy a jogállamok gyümölcsöző együttműködésének alapját a nemzetközi jogi egyezmények alkotják. 2011–2012 fordulóján Putyin új – Iljinre támaszkodó – ideológiával lépett a nyilvánosság elé, amikor Oroszországot ezzel az Európa-moddal szemben határozta meg. Az *Izvesztijja* 2011. október 3-i

számában jelentette be a rivális szervezet, az Eurázsiai Unió létrehozásának tervét: ez egyesítené azokat az államokat, amelyekben nem teremtették meg a jogállamiságot. Az ismét Iljint citáló Putyin a *Nyevzaviszima-ja Gazeta* 2012. január 23-i számában az államok közti integrációt nem teljesítményként, hanem erényként tüntette fel. A jogállam nem egyetemes törekvés tárgya, hanem egy idegen nyugati civilizáció alkotórésze; az orosz kultúra viszont egyesíti Oroszországot a posztszovjet államokkal, például Ukrajnával is. Egy harmadik cikkben azután, amelyet a *Moszkovszkije Novosztji* 2012. február 27-i számában tett közzé, Putyin levonta a politikai következtetéseket. Iljin egykor úgy képzelte, hogy „Oroszország olyan szellemi organizmus, amely nemcsak az összes ortodox nemzetet és nemcsak az eurázsiai földrész összes nemzetét, hanem a világ valamennyi nemzetét szolgálja”. Putyin viszont azt jósoalta, hogy Eurázsia le fogja győzni az Európai Uniót, és tagjait egy nagyobb, „Liszbantól Vlagyivosztokig” terjedő egységbe vonja be.

Putyin offenzívája a jogállam ellen már azzal elkezdődött, ahogyan az Orosz Föderáció elnökének hivatalába visszatért. Minden jogállam alapjához hozzátartozik az utódlás elve azokkal a szabályokkal, amelyeket követve az utód úgy léphet elődje helyébe, hogy ezzel nem aláássa, hanem megerősíti a rendszert. Putyin, amikor 2012-ben visszavette a hatalmat, még a lehetőségét is felszámolta annak, hogy Oroszországban belátható időn belül ilyen elv működhesse. Az elnöki hivatalt a – nyilvánvalóan meghamisított elnök- és parlamenti képviselő-választással megteremtett – parlamenti többség felhatalmazásával foglalta el, miközben a parlamenten kívül zajló tiltakozó tüntetések résztvevőit azzal valóolta, hogy a külföld ügynökei.

Iljin tanácsait követve fosztotta meg Oroszországot minden elismert eszköztől, amellyel bárki más az utódja lehetne, és az orosz parlamentet nem az ő pártja uralná. A választások szertartássá alakultak át, s aki nem így gondolta, azt a félelmetes állami média árulónak minősítette. Miközben orosz tömegek tiltakoztak

a választási csalás miatt, Putyin egy rádió stúdiójában üdögélt Alexander Prohanov, egy fasiszta író társaságában, és azon elmélkedett, mit mondana Iljin a mai Oroszország állapotáról. „Kimondhatjuk-e – tette föl a szónoki kérdést –, hogy miután hazánk teljesen kigyógyult a Szovjetunió összeomlását követő drámai események okozta betegségéből, most már egy erős, egészséges államunk van? Nem, hiszen még mindig beteg, de itt a helye, hogy emlékezzünk Ivan Iljin mondására: »Igen, a mi hazánk még mindig beteg, de mégsem menekültünk el beteg anyánk ágyától.«”

Sokatmondó, hogy Putyin ebben a helyzetben Iljint idézte, s hogy e mondatra emlékezett, az kitartó olvasásra utal. Ám bárhogya álljon is a dolog, mégiscsak különös, *ahogyan* idézte. Iljint a Szovjetunióból a Cseka üldözte el – Putyin pedig ezen intézmény utódjának, a KGB-nek alkalmazásában állt. Iljin a Szovjetunió megalapítását, nem pedig a felbomlását nevezte az orosz betegségnek. Csekista valatójának ezt mondta: „A szovjethatalom annak a nagy társadalmi és szellemi betegségnek az elkerülhetetlen történelmi következménye, amely már évszázadok óta terjed Oroszországban.” Iljin azt tartotta, ha egyszer megszűnik a Szovjetunió, a KGB-s tiszteket (amilyen Putyin is volt) el kell tiltani a politikától. Egész életében a szovjet összeomlásról álmodozott.

Iljin földi maradványainak újratemetésével Putyin mintegy misztikusan feloldotta ezt az ellentmondást. Mivel a szovjet biztonsági szolgálat úzte ki Iljint Oroszországból, annak a monostornak kertjében temették újra, ahol a Cseka – később a neve NKDV, majd KGB lett – a szovjet terror idején kivégzett áldozatok ezreinek hamvait ásta el. Putyin később el is látogatott oda, hogy virágokat tegyen Iljin sírjára, olyan ortodox szerzetes kíséretében, aki az NKDV hóhérait orosz hazafiaknak, tehát jó embereknek tartja. Az orosz ortodox egyháznak az újratemetéskor regnáló feje korábban maga is a KGB ügynöke volt. Végül is Iljin ugyanazzal igazolta a tömeggyilkosságot, mint a bolsevikok: az abszolút jó védelmezésével; nem véletlenül nevezték Iljint második könyvének kritikusi a húszas években „Isten cse-

kistájának”. Mint ilyent temették is újra el, mindazzal a tiszteletadással, amire a csekisták és Isten szolgálói – Isten csekista szolgálói és a Cseka istenkövetői – képesek voltak.

Iljin testét és lelkét tehát visszavette az ország, amely egykor elűzte. S épp ez az ellentmondásokkal nem törődő, a tényeket félresöpörő visszahozatal fejezte ki a legtisztábban a hagyatékát övező tiszteletet. Igaz, hogy ellenezte a szovjetrendszert, viszont a Szovjetunió 1991-ben megszűnt létezni, történelemmé lett – a múlt pedig Iljin szemében nem volt több, mint kognitív nyersanyag az örök erény irodalmához. Kicsit módosítva Iljinnek az orosz ártatlansággal kapcsolatos felfogását, az orosz vezetők a Szovjetuniót immár nem Oroszországra kívülről rákényszerített rendnek tekintették, hanem magával Oroszországgal azonosították, amely a látszat ellenére az erény foglalatja. Az új értelmezésben a szovjet rendszer minden hibája pusztán orosz reakció volt a Nyugat ellenséges lépéseire.

Az eszmék politikai hatását firtató kérdések nagyon nehezen megválaszolhatók, és felesleges vakmerőség volna Iljin írásait az orosz rendszer pilléreivé avatni. Először is, Iljin temérdek írása több értelmezést is megenged. Mint Heidegger, egy másik, Hitlert támogató Husserl-tanítvány példája is mutatja, érdemes föltenni a kérdést: mennyire szoros a kapcsolat egy ember filozófiai életműve és a fasiszmust támogató politikai magatartása között? Nem Iljin a fasiszta eszmék egyetlen hazai forrása, akit Putyin helyeslően idéz; közéjük tartozik például Lev Gumiljov is. A kortárs nyilvánosságban sokat szereplő orosz fasiszták, például Alekszandr Prohanov és Alekszandr Dugin másféle hagyományokat képviselnek. „Eurázsia” eszméjét például Dugin népszerűsíti Oroszországban, és hivatkozásai mind a német náciakra és a háború utáni nyugat-európai fasisztákra utalnak. S mégis úgy tűnik, hogy a XXI. század második évtizedének Oroszországában Iljin gondolatai elégtik ki a legjobban a politikai szükségleteket, töltik ki a retorikai űrket, s

látják el „szellemi erőforrással” a kleptokrata államgépezetet. 2017-ben, amikor az orosz államnak annyi fejtrést okozott, hogyan emlékezzék meg a bolsevik forradalom centenáriumáról, Iljint tolták előtérbe mint e forradalom hősi ellenfelét: a forradalomról készült tévéfilmben az őt játszó színész gonoszítottak minősítette azt, hogy társadalmi haladást ígérnek az oroszoknak.

A mai orosz politika kétségtelesen felidézi Iljin ajánlásait. A 2012-ben, közvetlenül Putyinnak az elnöki hivatalba való visszatérése után elfogadott törvény a „külföldi ügynökökről” tökéletesen megfelel Iljin felfogásának a civil társadalomról. Iljin azt várta, hogy Oroszország „fehér szelleme” lelkesítse át Európa fasisztáit; a Kreml 2013 óta pénzzel és propagandával támogatja a populista és a szélsőjobboldali európai pártokat. Ugyanebben az évben vette kezdetét az Európai Unió „dekadenciáját” kárhóztató kampány, amely ugyancsak összhangban van Iljin nézeteivel. Iljin a tudományos munkáiban személyes szexuális szorongásait vetítette ki másokra. Először Oroszországot mondta homoszexuálisnak, majd a terápia hatására, amelyen barátnőjével együtt ment keresztül, Istenet vádolta. Putyin éven át ing nélkül, szőrmékbe és tollakba burkolózva fényképeztette magát, majd elvált a feleségétől, s azontúl az Európai Uniót kárhóztatta az orosz homoszexualitás miatt. Mindent szexualizált, amit külföldi fenyegetésnek élt meg: a jazz például összeesküvés az *ejaculatio praecox* kiváltására. Amikor az ukránok 2013 végén országuk európai jövője érdekében kezdtek szervezkedni, az orosz média a „homodiktatúra” rémével riogatott.

Iljin hatását legkönnyebb abban kimutatni, ahogyan Oroszország viszonya megváltozott Ukrajnához – amely a szovjet köztársaság területén 1991-ben létrejött új ország, ugyanúgy, mint az Orosz Föderáció. Ukrajna a Szovjetunió második legnagyobb népességű köztársasága volt, csak Oroszország előzte meg, amelylyel hosszú közös határa van keleten és északon, nyugaton pedig az Európai Unióhoz tartozó országokkal határos. Az első két évtizedben az orosz–ukrán kapcsolatokat mind-

két fél számára a nemzetközi jog határozta meg, még ha az orosz jogászok ragaszkodtak is több nagyon hagyományos fogalomhoz, amilyen például a szuverenitás és a területi integritás. Putyin 2012-es visszatérése a hatalomba megváltozott a viszony: a legalizmust kiszorította a kolonializmus. Azóta Oroszország Ukrajna-politikája bizonyos alapelvekhez igazodik, s ezek az Iljintől származó elvek. Putyin Iljin eszméire támaszkodva fejtette ki az Eurázsiai Unió tervét, Iljin „organikus modelljére” hivatkozva, amely előfeltételezte Ukrajna csatlakozását, és amelyben Oroszország és Ukrajna lakossága „egyetlen népet” alkot.

Az Ukrajnát magába foglaló orosz organizmus iljini gondolata összeütközésbe került az államreform prózaibb ukrajnai tervével. Az Európai Unióhoz kapcsolódás terve 2013-ban politikai vita tárgya és általában népszerű volt Ukrajnában. Úgy tűnt, hogy az Ukrajna és az Európai Unió közti társulási egyezmény keretében kezelhető lesz a legfőbb helyi probléma, a jogállamiság gyengesége. Putyinnak azonban fenyegetésekkel és ígérekkel sikerült rávennie Viktor Janukovics ukrán elnököt 2013 novemberében, hogy ne írja alá a már végigtárgyalt társulási szerződést. Erre az ukrán ifjúság az utcára vonult, és a szerződés mellett tüntetett. Miután az ukrán kormány – Oroszországból jövő sürgetésre és segítséggel – a tüntetésekre erőszakkal válaszolt, több százezer ukrán polgár gyűlt össze a kijevi Függetlenség terén. A fő követelés – amint az akkori közvélemény-kutatásokból ki is derült – a jogállam volt. Amikor a mesterlövészek bevetése több mint száz ukrán életébe került, a mézslálás látán Janukovics Oroszországba menekült. Fő tanácsadóját, Paul Manafortot később Donald Trump kampánymenedzsereként láthattuk viszont.

Mire Janukovics Oroszországba ért, az orosz csapatokat már mozgósították Ukrajna megtámadására. 2014 februárjában lépték át a határt. A főleg Iljinből merítő orosz civilizációs retorikának sok nyugati megfigyelő bedőlt, és fél évig arról folyt a vita, vajon Ukrajna része-e az orosz kultúrának, vagy sem; hogy a múltból szőtt orosz mítoszok indokolhatják-e egy szomszédos szuverén állam

megtámadását, vagy sem. Azok a nyugati megfigyelők, akik elfogadták az iljini elgondolást, hogy itt civilizációs és nem jogi kérdésről van szó, szem elől tévesztették e konfliktus valódi tétjét Európára és az Egyesült Államokra nézve. Aki Ukrajna orosz megszállását kultúrák összecsapásának véli, az távoli, érdekes, de homályos eseménynek látja; aki viszont a jogállamiság elleni támadás egyik elemének tekinti, az felismeri, hogy Oroszország lépése a nyugati intézményeket veszélyezteti.

A civilizációs keretezés elfogadása egyben az egyenlőtlenség alapvető kérdését is félretolja. Az Európa-párti ukránok az orosz típusú kleptokráciát akarták elkerülni, Putyinnak pedig azt kellett demonstrálnia, hogy minden efféle igyekezet hiábavaló.

2014 folyamán az orosz csapatok többször is betörték Ukrajnába – és mindenütt Iljin érveibe botlott az ember. A katonák az év januárjában kapták meg a mozgósítási parancsot a Krím megszállására – s valamilyen magas rangú orosz hivatalnok és területi kormányzó kézhez kapta Iljin *Feladataink* című művének egy példányát. Miután az orosz csapatok elfoglalták a krími körzetet, és az orosz parlament megszavazta Oroszországhoz csatolását, Putyin ismét Iljint idézgetve igazolta ezt a lépést. A második nagyobb ukrajnai hadműveletet – 2014 nyarán a donycki és a luhanszki körzet megszállását – felügyelő orosz parancsnok szavaiban, amelyekkel a háború végső célját megfogalmazta, Iljin is ráismert volna a maga gondolataira: „Ha a világ meg lehetne menteni az olyan démoni konstrukcióktól, mint amilyen az Egyesült Államok, akkor mindenkinek könnyebb lenne az élete. S egy napon, nem is sokára, ez be is következik.”

Akik figyelemmel kísérték az orosz politikát, már 2016 elején világosan látták, hogy az orosz elit azt kívánja, Donald Trump legyen a republikánus elnökjelölt, azután győzze le Hillary Clintont az országos választásban. Ezen a tavaszon az orosz katonai hírszerzés azzal dicsekedett, hogy hozzásegíti Trumpot a győzelemhez. Az amerikai demokráciára mért csapás fő fegyvere a hazugság

volt. Donald Trump is a fikció – jelen esetben a tévés valóságshow – világból kiemelkedő, bizonytalan férfiasságú kleptokrata. A kampányát az ellenfeléről Oroszország által terjesztett, részletesen kidolgozott valótlanosságok segítették. A hivatalát elfoglaló Trump Putyint utánozva teremt az igazságon túli (*post-truth*), valótlan politikai világot: először hazugságokkal árasztja el a nyilvánosságot, aztán megvádolja a tények megállapítására létrehozott intézményeket, s végül örül a kialakult zűrzavarnak. A Trumpnak nyújtott orosz segítség megrendítette az amerikaiak bizalmát azokban az intézményekben, amelyeket Oroszországnak sohasem sikerült létrehoznia. Igaz, a növekvő egyenlőtlenségnek és Amerika saját médiakultúrájának köszönhetően ez a bizalom amúgy is megfogyatkozott.

Iljin a mi korunk, a posztsovjét kor profétája akart lenni, s talán az is lett. Mivel világunkban nem hisz, a politika akár egy fikatív világban is tevékenykedhet. A törvényteleniséget szinte már észre sem vehető tiszta erénnyé avatta, amely abszolút erény a Nyugat elpusztítását követeli. Iljin bemutatja, hogy a bizonytalan férfiaság hogyan talál magának ellenségeket, az eltörzített kereszténység hogyan utasítja el Jézust, a gazdasági egyenlőtlenség hogyan imitálja az ártatlanságot, és a fasiszta eszmék hogyan áramlanak át a posztmodernitásba. Ez már régen nemcsak egy orosz filozófia, hanem immár az amerikai élet.

TIMOTHY SNYDER

Wessely Anna fordítása

ÁLDOZATI KULTÚRA - A NAGY NYAFOGÁS

Anselm Neft: Opferkultur – Das große Mimimi. www.zeit.online.de 2018. május 27.

A világ egyik leggazdagabb és legbiztonságosabb országában élünk. Ez nem valami frázis, hanem adatolt tény: már régóta nem volt a bűnözé-

si ráta ennyire alacsony és a költségvetési többlet ilyen nagy.¹ A német viták hanghordozását hallva mégis úgy vélnénk, az emberek itt kemény próbáknak vannak kitéve. A férfiak az antiszexizmus áldozatainak tekintik magukat,² a keletnémetek az újraegyesítés elszenvedőinek,³ az egyik párt elnöke az egész országot önnön múltja áldozatának.⁴ S ez csak néhány példa a mindenütt felbukkanó áldozati magatartásra, a politikai jobboldalon éppúgy, mint a balon. Még ha a nyilvánvaló indítékai szögesen ellentétesek is, az önviktimizálás mélyebb kulturális okai ugyanazok.

A berlini Alice Salomon Főiskolán a diáklányok egy verset⁵ is okolnak azért, ahogyan érzik magukat, és nyílt levelükben azt sugallják, hogy csodálatot jelző pillantásokra csak félelemmel lehet válaszolni. Még meghökkentőbb volt az a felháborodás, amellyel a nyilvánosság a főiskola döntésére reagált, hogy eltünteti a verset az iskola homlokzatáról – Monika Gütters kulturális államminiszter ezt „a kulturális barbárság ijesztő tettének” nevezte,⁶ a nagyobb napilapok „cenzúráról” és „művészi szabadság végéről” cikkeztek. A Springer kiadó fénybetűkkel írta fel székházára a verset, mintha maga volna a szabad Nyugat utolsó bäs-

tyája, miközben nőellenes szidalmakkal telezsúfolt e-mailek árasztották el a főiskola diákbizottságát (ASTa). A férfiak az emancipáció áldozataként léptek fel, ami feljogosítja őket mindenféle verbális agresszióra. Bárhogyan is: mindig amazok hibásak abban, ahogyan mi érezzük magunkat.

AZ ÉRZÉKENYSÉG TÖRTÉNETE

A jelenlegi közhangulatot részben az az agresszív túlérzékenység alakítja, amely először a posztmodern baloldali körében divott. A mind erőteljesebben morális töltetű identitáspolitikai nevében különféle áldozati csoportokat konstruálnak, amelyekkel a személyes érintettség hanghordozásával azonosulnak. Aki ellentmond nekik, az nemritkán a másképp fogalmazókat ellenségnek kikiáltó morális felháborodást vált ki belőlük. Az inkább jobboldaliak viszont szívesen lépnek fel mint éppenséggel e kisebbségek, vagy pedig az ezeket a kisebbségeket védelmező „balosok” áldozatai.

Egy saját tapasztalatból vett példa: pár héttel ezelőtt a facebookon az N-szóról folyó vitában felvettem, nem volna-e helytelen, ha valamennyi régi szövegben a „néger” kicserélnék az „N-szóra”. Ezzel érzékelhetően átléptem a morálisan megengedhető határát, mivel „ejtettem az N-szót”. Egy ismerős rögtön le is tiltott, a többiek úgy vélték, hogy engem mint fehér férfit itt senki sem kérdezett (a vita résztvevői mind fehérek voltak). A feketéről vitáztak, de nem velük, és nem is érdekelte őket Toni Morrison, a Nobel-díjas afroamerikai író beszéde, amelyben kifejezte megdöbbenését ezen az álszent „fehérré meszelő” eljárásán.⁷

Figyelemre méltó a viták eszkalációja: aki nem tesz eleget az egyre pontosabban meghatározott áldozatvédelem morális követelményeinek, az nemcsak túl kevésbé tudatos (*aware*), és ideje, hogy *edukálja* magát, hanem már tettestársnak számít, akin agresszívan fel lehet háborodni. Az efféle viták persze az Egyesült Államokban is áttekinthető buborékokban zajlanak, ám kisugárzanak a társadalom nagyobb szeg-

menseire, és – mint Daniele Giglioli könyve az áldozati csapdáról⁸ bemutatja – mind tartalmilag, mind formailag meghatározzák a vitákat.

ELÉGGE *AWARE* MÓDON VISELKEDTETEK?

Mitől jönnek létre ilyen agresszív-táspirálók? Sigmund Freud az utolsó nagy tanulmányában – *Rossz közérzet a kultúrában* – fejtette ki azt a gondolatot, hogy minél civilizáltabb egy társadalom, annál több felettesén-erő van szüksége ahhoz, hogy megbolázza a barbárságát. S ettől lesz egyre levertőbb, idegesebb és sebezhetőbb. Vagyis az áldozati mivolt színrevitele mindig büntudaton alapul. A büntudatot pedig a saját étellel és morállal szemben támasztott, történelmileg egyedülállóan nagy követelmények hívják elő.

Németország polgáraként, akinek megvan az ideje és eszközei arra, hogy bekapcsolódjék a társadalmi vitába, az ember igencsak bonyolult helyzetbe kerül: egyrészt tudja, hogy globálisan és történetileg is micsonda kiváltságokat élvez, amelyekkel a felelősség is együtt jár. Tudjuk, hogy erőforrásainkat kímélni és megosztani kéne, hogy életvitelünkön változtatnunk kell, ha nem akarjuk magunkat felelőtlennek, önzőnek, sőt örültnek tartani. Ugyanakkor a sikeres életről alkotott, közkézen forgó eszményképekhez képest már most veszteseknek érezzük magunkat. S ennek során a politikai jobboldalhoz tartozók inkább azon aggódnak, hogy ne a gazdasági és kulturális vesztesekhez tartozzanak; a baloldalon állókat viszont feltehetően a morálisan kevésbé kifogástalan oldaluk lelepleződése aggasztja.

Ennek megfelelően az inkább baloldali világnézetben lévők azonosulnak a valódi vagy vélt áldozatokkal és másokban ébresztenek büntudatot, hogy így csökkentsék annak rájuk nehezedő súlyát. Christian Schneider szerint társadalomtudós és pszichoanalitikus szerint mindenekelőtt a 68-asok tettek minket az áldozatok népévé, egy olyan társadalommá, amelyet a politológus Herfried Münkler „posztheroikusnak” mond. Az áldozatokkal való azonosulással próbálunk

1 ■ <https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2018-05/polizeilichekriminalstatistik-gewaltkriminalitaet-langzeitvergleich>; <https://www.zeit.de/wirtschaft/2018-01/deutsche-wirtschaft-waechst-sostark-wie-seit-jahren-nicht>

2 ■ <https://www.zeit.de/2018/15/metoo-debatte-maennerfeminismus-gleichberechtigung>

3 ■ <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2018-05/ostdeutschland-erfahrungen-migration-naika-foroutan>

4 ■ <https://www.zeit.de/2016/17/alexander-gauland-afd-cdukonservatismus>

5 ■ Eugen Gomringer spanyol nyelvű verse: *avenidas/avenidas y flores/flores/flores y mujeres/avenidas/avenidas y mujeres/avenidas y flores y mujeres y/un admirador*. (Fasorok/fasorok és virágok/virágok/virágok és nők/fasorok/fasorok és nők/fasorok és virágok és nők és/egy csodáló).

6 ■ <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/gomringer-debatteerschrecken-akt-der-kulturbarbarei-15415612.h>

7 ■ <https://knotmove.com/toni-morrison-talked-about-n-word-sexism-spitup-and-writing-in-dc/>

8 ■ Daniele Giglioli: *Critica della vittima. Un esperimento con l'etica*. Nottetempo, Milano, 2014.

elboldogulni azzal, ahogy a szüleinek belebonyolódtak a náciizmusba.⁹

IGEN, ÁLDOZATOK VAGYUNK, MÉGPEDIG ÖNMAGUNK TÚLBECSÜLÉSÉNEK ÁLDOZATAI

Az inkább a jobboldalon állók stratégiái másképp működnek. Azt nyilvánítják tettesnek, aki bűntudatot kelt: az ember okozta klímaváltozás egy összeesküvő lobbikitalációja; a rászorulókat visszatartó ingyenelemlők; a morálra figyelmeztető elittudatú jóemberek, akik elfojtják a nép hangját; a többnyire hátrányos helyzetű kisebbségek – a muzulmán bevándorlók, a menekültek, a homoszexuálisok – különleges védelmet élvező agresszorok, noha kárt okoznak a társadalomnak.

Hogy szélsőséges esetben hová vezethet a bűntudat és a kisebbségi érzések hártása, azt Arno Gruen pszichológus mutatta be *A bennünk élő idegen* című könyvében¹⁰ a zsidók megsemmisítéséről a náci uralom idején: számtalan példán szemlélteti, hogyan vetíti ki az ember azt, amit saját magában elutasít, az idegenre, hogy azzal együtt megsemmisíthesse. Az önutálat kifelé fordításának racionalizálásában különös szerephez jutnak az összeesküvés-elméletek,¹¹ melyek lényegében óriási áldozati mesék a saját erőszakos tettek legitimálására. Talán nem véletlen, hogy az elmúlt években az összeesküvés-elméletek egyre népszerűbbek, miközben ezzel párhuzamosan egyre hangosabb az erőszak alkalmazását illető megvetés.

MINÉL ERŐSZAKMENTESEBB EGY TÁRSADALOM, ANNÁL ERŐSEBB A TRAUMÁK HATÁSA

Jan Philipp Reemtsma azt írja *Bizalom és erőszak a modern társadalomban* (Atlantisz, Bp., 2017) című könyvében,¹² hogy a modern korban az erőszaknak már csak egyetlen formája mutatkozik legitimnek, nevezetesen az, amelyik megakadályozza a még nagyobb erőszak alkalmazását. Aki tehát erőszakos óhajt lenni, az előbb minősítse a vele szemben állót erőszakos fenyegetésnek, önmagát pedig áldozatnak. Ezzel nemcsak

az olyan elhökök vannak tisztában, akik színleg tömegpusztító fegyvereket „találnak” azokban az idegen országokban, ahová azután seregeik bevonulnak.

Eközben valóban áldozatok vagyunk, de csak ritkán azok áldozatai, akiket tetteseknek mondunk. Bármilyen tragikomikusan hangzik is, valójában saját magas szintű civilizációnknak és a korszellem mítoszainak vagyunk az áldozatai. Minél erőszakmentesebb egy társadalom, annál könnyebben traumatizálhatók a tagjai – állapítja meg Reemtsma. Az erőszakra szerzett tapasztalatok és a szélsőséges szenvedés már nem általános, minket a többiekkel összekötő végzet, hanem egyéni katasztrófa, amely kivet bennünket a közösségből. S közben ebben a magunk alkotta rendszerben mindinkább azt hisszük, hogy nekünk csak a legjobb még épp elég jó, és csak rajtunk áll, hogy hozzá is jussunk. A világ paradicsomi lehetne, ha legalább egy kicsit jobban strapálnánk magunkat (és a kedvünkért mindenekelőtt a többiek is). Ez az illúzió a klímaváltozás globálisan fenyegető diszletei közepette oly súlyosan nehezedik az egyénre, hogy az párját ritkítja az emberiség történetében. Csak elsőre tűnik paradoxnak, hogy ilyen körülmények között nehezebbé esik felelősséget vállalnia a saját életéért.

S nemcsak nagy igényeinknek és egyre érzékenyebb lelkiismeretünknek vagyunk az áldozatai, hanem önmagunk túlbecsülésének is. Ez utóbbi különösen felfokozza a bűntudatot, talán mert az ember felelősnek érzi magát a lehetőleg állandóan boldog életéért, ha ugyan nem az egész világ javáért. Camus színdarabjában, *Az igazakban* a forradalmár és terrorista Stepan mondja: „Nekünk, akik nem hiszünk Istenben, az igazságosság egészére van szükségünk, ha nem akarunk kétségbe esni.”

MÍTOSZ, ISTEN ÉS „BŰNÖSSÉGGKULTUSZ”

Ha az egyén vállára nehezedik a felelősség saját szenvedéséért és a világ nyomorúságáért, akkor ennek súlyával együtt nő a vágy, hogy megszabaduljon ettől a tehertől. A jobboldali

mozgalmak sikere jelentős részben azon alapul, hogy elutasítják a morális „bűnösségkultuszt” és a vereség velejáró érzésének művi enyhítését, amely érzés viszont a gazdaságba vetett vallásos hitünk kényszerű következménye. A jobbra tolódástól remélt látszólagos felszabadulást alighanem másnaposság követi, hiszen ha az ember álproblémákkal törődik, akkor a tényleges problémákat sem tudja megoldani.

A dilemma, hogy az ember vagy elviseli a súlyos tehetetlenségérzést és bűntudatot, vagy pedig bűnbakokra vágyik, akik helyette bűnhődnének, cseppet sem új. Az önmagát feláldozó Isten mítosza egy lehetséges kiutat is jelez: mindannyian olyan körülmények áldozatai vagyunk, amelyeket nem mi teremtettünk. És jobb, ha ezért nem tesszük egymást kölcsönösen bűnbakká, és nem büntetjük meg egymást. A bűnbeesésért nem mi felelünk, hanem az az Isten, aki a tudatlan s ennél fogva büntelen embereknek megmutatta a tudás fájához vezető utat. A kiűzetés a Paradicsomból szabadságunk szükségszerű ára, a szabadságé, hogy belátjuk és elismerjük minden teremtmény közös sorsát a mulandó és mindig szenvedéssel járó létezésben – anélkül hogy ezt másokon kellene megbosszulnunk. Ha megértjük, hogy mindannyian áldozatok és tettesek vagyunk, akkor már nem kell a világot áldozatokra és tettesekre felosztanunk és önmagunkra, vagy másokra mutogatnunk.

ANSELM NEFT

Wessely Anna fordítása

⁹ ■ Ulrike Jureit – Christian Schneider: *Ge-fühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2010.

¹⁰ ■ Arno Gruen: *Der Fremde in uns*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2000.

¹¹ ■ <https://www.zeit.de/kultur/2018-03/verschwoerungstheorien-widerlegen-aufklaerung-fakten-michael-butter>

¹² ■ A német eredeti: *Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne*. Hamburger Edition, Hamburg, 2008.

FONTOS KÖNYVEK – A BUKSZ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2017. IV. – 2018. I-II. negyedév

EMLEKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

**AKNAI Tamás
Beke**

Rohóé é éhgyő
Pro Pannonia, Pécs, 2018.
511 old., 3700 Ft
(Pannónia könyvek)
*Beszélgetőkönyv
Beke Lászlóval.*

**Arany János és Petőfi
Sándor levelezése**

Összeáll., utószó:
Korompay H. János
MTA Könyvtár – OSZK –
Kossuth, Bp., 2018. 303 old.
+ CD, 5990 Ft

Családi levelek

Szendrey Júlia élete,
pályája és levelezése
Szendrey Máriával
Összeáll., jegyz., s. a. r.
Ratzky Rita
Szépművés, Bp., 2018.
366 old., 3490 Ft

**CSALOG Zsolt
Hogyan kell forradalmat
csinálni?**

Heltai György portréja
S. a. r., jegyz. Soltész Márton
Magvető, Bp., 2018.
400 old., 4499 Ft
(Tények és tanúk)
*A prózaportré alapja a
szerző Heltaival készített
életinterjúja.*

Császárnénak szántak

Rudolf trónörökös
özvegyének emlékiratai
/Ich sollte Kaiserin werden/
Ford. Lendvay Katalin,
jegyz., utószó: Csorba László
Európa, Bp., 2018. 289 old.,
3999 Ft
*Stefánia főhercegnő
(1864–1945) emlékiratai.*

**Gróf ANDRÁSSY Gyuláné
Zichy Eleonóra
Napló 1917–1922**

S. a. r. Kovács Attila Zoltán,
Soós Viktor Attila
Szépművés, Bp., 2018.
398 old., á. n.

**HORVÁTH Aladár
Indulás**

A roma polgárjogi mozgalom
személyes története 1.
Wesley, Bp., 2017. 366 old.,
[46] t. á. n.

**„Írjátok a mi tollatokra
jön”**

Egressy Gábor családi
levelezése, 1841–1865
S. a. r. Szalicsnyó Lilla
Debreceni Egyetemi K.,
Debrecen, 2017. 1046 old.,
á. n.
(Csokonai könyvtár.
Források, 19.)

MÁRKI Sándor naplói

S. a. r., bev. Erdész Ádám
II. 1893–1903. MNL
Békés Megyei Levéltára,
Gyula, 2018. 433 old.,
á. n.
*Az 1873 és 1892 közötti
időszakot felölelő I. kötet
2015-ben jelent meg.*

**RÓNA-TAS András
Történetem nézetei**

Család, pálya és filozófia
Egy magyar értelmiségi
nyolc évtizede
Szerző, Bp., 2018. 426 old.,
á. n.
*Megjelent 120 számozott
példányban.*

ESSZÉ

**BARNA Imre
Pont fordítva**

Európa, Bp., 2018. 208 old.,
3299 Ft

FILOZÓFIA

Kiskáté

Kortárs filozófiai kiskönyvtár
Összeáll. Bárány Tibor
Szépmesterségek
Alapítvány, Miskolc, 2017.
323 old., á. n.
(Mű-út Könyvek)

**TAKÁCS Ádám
Az idő nyomai**

Michel Foucault és a
történelem problémája
Kijárat, Bp., 2018. 183 old.,
2000 Ft

**TUBOLY Ádám Tamás
Egység és tolerancia**

A logikai empirizmus
tudományos világfelfogása
MTA BTK Filozófiai Intézet,
Bp., 2018. 515 old.,
2490 Ft

**VAJDA Mihály
Emlékezet, Idegenség**

Zsidók és más idegenek
Múlt és Jövő, Bp., 2018.
199 old., 3200 Ft

**VARGA Péter András
A fenomenológia
keletkezéstörténete mint
filozófiai probléma**

MTA BTK Filozófiai Intézet,
Bp., 2018. 272 old., á. n.

IRODALOMTUDOMÁNY

Szövegkiadások

**JÓZSEF Attila
összes tanulmánya
és cikke**

1930–1937
Kritikai kiadás
Szerk. Tverdota György,
Veres András, s. a. r.
Sárközi Éva. I-II.
L'Harmattan –
József Attila Társaság,
Bp., 2018.
744, 736 old., 9980 Ft

**„Különbén magyar költő
vagyok”**

Radnóti Miklós levelezése I.
S. a. r. Bíró-Balogh Tamás
Jaffa, Bp., 2017. 558 old.,
5990 Ft

**RADNÓTI Miklós
Bori notesz, abdai
dokumentumok**

S. a. r., tanulmány, jegyz.
Ferencz Győző
Helikon, Bp., 2017. 160 [3]
old., 3999 Ft

FELDOLGOZÁSOK

**BUDA Attila
Folytonos változásban**

A Kortárs története,
1957–2017
Kortárs, Bp., 2018. 285 old.,
1785 Ft

**FRIED István
Az európai romantika
szlovén poétája**

France Prešeren pályaképe
– magyar irodalmi
aspektusból
Lucidus, Bp., 2018. 226 old.,
3800 Ft
(Kisebbségkutatás könyvek)

**HANSÁGI Ágnes
Láthatatlan limesek**

Határjelenségek az
irodalomban
Balatonfüred Városért
Közalapítvány, Balatonfüred,
2018. 274 old., á. n.
(Tempevölgy könyvek, 30.)

**HORVÁTH Kornélia
Petri György költészete
verselméleti**

és líratörténeti
megközelítésben
Gondolat, Bp., 2017.
269 old., 3000 Ft
(Kultúra – irodalom)

**JAKAB László –
HLAVACSKA Edit
Csokonai költeményeinek
szótára**

I. A–K., II. L–Zs.
Debreceni Egyetemi K.,
Debrecen, 2017. 1462 old.,
á. n.
(Csokonai-szókincstár,
3/1–2. – Számítógépes
nyelvtörténeti adattár, 13.)
*A Csokonai-szókincstár
1. kötete 1993-ban, a
2. kötet 2011-ben jelent
meg.*

**KÁLLAY Géza
Mondhatunk-e többet?**

Nyelv, irodalom, filozófia
Szerk. Levendel Júlia,
Horgas Judit
Liget Műhely Alapítvány, Bp.,
2018. 354 old., 3800 Ft

**KISÉRY, András
Hamlet's moment**

Drama and Political
Knowledge in Early Modern
England
Oxford University Press,
Oxford – New York,
2017. viii + 324 old.,
€ 60

A kispróza nagymestere

Tanulmányok Jókai Mór
novellisztikájáról
Szerk. Hansági Ágnes,
Hermann Zoltán
Balatonfüred Városért
Közalapítvány, Balatonfüred,
2018. 285 old., á. n.

**Kösziklára építve /
Built upon his rock**

Írások Dávidházi Péter
tisztelőre / Writings in
honour of Péter Dávidházi
Szerk. Panka Dániel, Pikli
Natália, Ruttkay Veronika
ELTE BTK Angol–amerikai
Intézet Anglisztika Tanszék,
2018. XIV, 420 old., á. n.
(ELTE papers in English
studies)

„A lélek, a lét türelme”
Tanulmányok József Attiláról
Szerk. Veres András
Balassi, Bp., 2017. 285 old.,
3000 Ft

**LENGYEL András
Irodalom és modernizáció,
kollíziós szerkezetben**
Fragmentumok és vázlatok
Quintus, Szeged, 2017.
337 old., 3990 Ft

**Római költők a 18–19.
századi magyarországi
irodalomban**

Vergilius, Horatius, Ovidius
Szerk. Balogh Piroska,
Lengyel Réka
MTA BTK Irodalomtudományi
Intézet, Bp., 2017. 376 old.
á. n.

**TÓTH Zsombor
A kora újkori könyv
antropológiája**

Kéziratok irodalmi
nyilvánosság Cserei Mihály
(1667–1756) írás- és
szöveghasználatában
Reciti, Bp., 2017. 379 old.,
á. n. (Irodalomtörténeti
füzetek, 178.)

**TVERDOTA György
Hagyomány és lelemény**

A magyar irodalmi
modernség első hulláma
Kalligram, Bp., 2018.
261 old., 3000 Ft/€ 10

VADERNA Gábor
A költészet születése

A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben
Universitas, Bp., 2017.
656 old., 2940 Ft

Verskultúra

A líraelmélet perspektívái
Szerk. Kulcsár Szabó Ernő,
Kulcsár-Szabó Zoltán, Lénárt Tamás
Ráció, Bp., 2017. 567 old.,
á. n.

VISY Beatrix
Madártávtól és halszemoptika

Irodalomkritikák
Szépmesterségek
Alapítvány, Miskolc, 2017.
328 old., 2500 Ft
(Mű-út Könyvek)

„Volt a hazának egy-két énekem”

Arany 200
Szerk. Boka László,
Rózsafalvi Zsuzsanna
Gondolat, Bp., 2018. 194
old., á. n.
(Bibliotheca Scientiae et
Artis)
Az Arany-émlékév keretében
az OSZK-ban 2017
novemberében rendezett
konferencia előadásai.

JOG

BARENDT, Eric
A tudomány szabadsága és a jog

Összehasonlító tanulmány
/Academic freedom and
the law/
Ford. Csertő István, utószó:
Papp János Tamás
Wolters Kluwer, Bp., 2017.
338 old., á. n.

KIRS Eszter
Tettesek és bűnrészesek a délszláv háborúban

Gotovina, Perišić, Šešelj
és Orić felmentésének
nemzetközi büntetőjogi
háttéré
L'Harmattan, Bp., 2018.
124 old., 1990 Ft
(Földrész könyvek)

SIKLÓSI Iván
**A ius offerendi
problematikája a római
magánjogban**
ELTE Eötvös K., Bp., 2017.
224 old., á. n.
(ELTE jogi kari tudomány,
39.)

STUMPF, István
Reinventing government
Constitutional changes
in Hungary
Gondolat, Bp., 2017.
212 old., á. n.

**100 éves a magyar
iszlámtörvény**
Szerk. Köbel Szilvia,
Tóth J. Zoltán
KRE ÁJK, Bp., 2017.
161 old., á. n.
(Acta Caroliensia
Conventorum Scientiarum
Iuridico-Politicarum, 20.)

Ünnepi kötet
**Dr. Nagy Ferenc
egyetemi tanár**
70. születésnapjára
Szeged, SZTE, 2018.
1026 old., á. n.
(Acta Universitatis
Szegediensis / Acta iuridica
et politica, 81.)

VINNAI Edina
Jog és nyelv határán
A jogi nyelvhasználat
nemzetközi és hazai
kutatása
Gondolat, Bp., 2017.
274 old., 2500 Ft
(Recta Ratio)

KÖZGAZDASÁG-

TUDOMÁNY

VOSZKA Éva
**Az állami tulajdon
pillanatai**
Gazdaságtörténeti
és tudománytörténeti
nézőpontok
Akadémiai, Bp., 2018.
408 old., 5900 Ft

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

E nagy tivornya
Tanulmányok 1916
mikrotörténelméről

Szerk. Kappanyos András,
km. Sarankó Mária,
Szénási Zoltán
MTA BTK, Bp., 2017.
424 old., 3200 Ft
*A Budapesten 2016. június
8–10. között,
azonos címmel rendezett
konferencia válogatott,
szerkesztett előadásai.*

Hitre, tudásra

A piaristák és a magyar
művelődés
Budapesti Történeti
Múzeum, Vármúzeum,
2017. 11. 15. – 2018. 2. 25.
Kiállítási katalógus I.
A kiállítást rend. Koltai
András, Rákossy Anna.
BTM – Piarista Rend Magyar
Tartomány, Bp., 2017.
544 old., á. n.

**A karácsonyi
ünnepkör színjátékai
Magyarországon,
11–18. század**
S. a. r., bev. Kilián István,
szerk., előszó:
Medgyesy S. Norbert
Ráció, Bp., 2017. 893 old.,
4999 Ft

LAKATOS Éva
Kikötőben maradt hajók
Laptervezetek, meg nem
jelent lapok válogatott
bibliográfiája
OSZK–Gondolat, 2017.
198 old., 2000 Ft
(Nemzeti téka)

LEGEZA Dénes
**A kiadói szerződés
története**
A reformkortól 1952-ig
Iurisperitus K. –
Pólay Elemér Alapítvány,
Szeged, 2018. 212 old., á. n.
(A Pólay Elemér Alapítvány
könyvtára, 69.)

MIKÓ Árpád
Mátyás corvinái
a nemzet könyvtárában
Km. Hapák József,
Zsupán Edina
OSZK–Kossuth, Bp., 2017.
157 old., 8990 Ft

MOLNOS Péter
Elvészett örökség

Magyar műgyűjtők
a 20. században
Kieselbach Galéria, Bp.,
2017. 536 old., á. n.

SZAPOR Judit
A világhírű Polányiak
Egy elfelejtett család
regényes története
Aura, Bp., 2017. 259 old.,
3490 Ft

TAMÁS Ágnes
**Propagandakarikatúrák
ellenségképei Szarajevótól
Párizsig**
Kalligram, Bp., 2017.
343 old., 3000 Ft/ € 10

MŰVÉSZET –

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

**Barcsay, Vajda, Ámos,
Korniss, Anna, Bálint**
[Az Antal-Lusztig-
gyűjtemény 1. /
The Antal-Lusztig
Collection 1]
Szerk., bev. Nagy T. Katalin
Déri Múzeum, Debrecen,
2018. 599 old., á. n.

Forradalom előtt
A Magyar Képzőművészeti
Főiskola 1945
és 1956 között
A kiállítás kurátorai:
B. Majkó Katalin,
Révész Emese
Magyar Képzőművészeti
Egyetem, Bp., 2017.
303 old., á. n.
*A Budapesten, 2016.
október 21.– november 4.
között rendezett kiállítás
katalógusa.*

FRAZON Zsófia (szerk.)
...Nyitott múzeum...
Együttműködés,
részvétel, társadalmi
múzeum
Kézikönyv
Szerk. Frazon Zsófia
Néprajzi Múzeum, Bp.,
2018. 599. old., á. n.

FÜLEP Lajos
Egybegyűjtött írások
IV. Cikkek, tanulmányok,
1931–1950
Szerk., jegyz. Tímár Árpád

MTA BTK Művészettörténeti
Intézet, Bp., 2017.
511 old., 1400 Ft
*A sorozat Fülep
1902 és 1908 között írott
tanulmányait tartalmazó
első, ugyancsak
Tímár Árpád által
szerkesztett kötet
1988-ban jelent meg.*

HAVAS Gyöngyvér
Hild József
Holnap, Bp., 2018. 248 old.,
9900 Ft
(Az építészet mesterei)

Keretek között
A hatvanas évek
művészete Magyarországon,
1958–1968
Magyar Nemzeti Galéria,
2017. november 16. –
2018. február 18.
Kurátor Petrányi Zsolt,
szerk. Borus Judit
MNG, Bp., 2017. 397 old.,
á. n.
(A Magyar Nemzeti Galéria
kiadványai, 2017/10.)
*Kiállítási katalógus;
megjelent angol nyelven is.*

KERNY Terézia
**Uralkodók,
királyi szentek**
Válogatott ikonográfiai
és kultusztörténeti
tanulmányok
Vál., szerk. Mikó Árpád
MTA BTK Művészettörténeti
Intézet, Bp., 2018. 591 old.,
3400 Ft

**A magyar művészet
a 19. században**
Képzőművészet
Szerk. Papp Júlia,
Király Erzsébet
MTA BTK – Osiris, Bp., 2018.
1004 old., 9800 Ft
(A magyarországi művészet
története, 5/2.)
*A sorozat első kötete
1981-ben (Akadémiai, Bp.)
jelent meg.*

MŐCSÉNYI, Mihály
**Eszterháza through
the ages**
Transl. Beatrix F. Romhányi
EKKE, Fertőd, 2017.
184 old., á. n.

Alapkiadás: *Eszterháza korszakai. EKKF, Fertőd, 2016. 182 old.*
Megjelent francia és német nyelven is.

Az Osztrák–Magyar Monarchia mint művészeti színtér

Szerk. Sármany-Parsons Ilona, Szegő György
1. Az aranykor társadalmá és a művészetek
2. A festészet párhuzamos narratívái
Műcsarnok, Bp., 2017.
168, 192 old., á. n.
A Budapesten, 2017. február 24-én, azonos címmel megrendezett konferencia bővített, szerkesztett előadásai.

ROZSNYAI József – SZAKÁCS Béla Zsolt A magyar építészet rövid története

Holnap, Bp., 2017. 319 old., 3500 Ft

ROZSNYAI József Meinig Arthur

Holnap, Bp., 2018. 256 old., 9900 Ft
(Az építészet mesterei)

TAKÁCS Imre A francia gótika recepciója

Magyarországon II. András korában
Balassi, Bp., 2018. 237 old., 5800 Ft

TÓTH Endre
A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények
Országgyűlés Hivatala, Bp., 2018. 432 old.
(Nemzet Főtere kézikönyvek)

Ybl és Lechner vonzásában

Szerk. Rozsnay József
Holnap, Bp., 2018. 213 old., 3500 Ft
A Budapesten, 2014. május 7–8. között, „Művészet Ybl és Lechner korában” címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

NÉPRAJZ,

ANTROPOLÓGIA

CSÍKI Tamás

Eltűnt falusi világok
A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben
L'Harmattan – DE Néprajzi Tanszék, Bp.–Debrecen, 2018.
276 old., 2990 Ft
(Specimina ethnographica)

FEJŐS Zoltán

Új helyek, új metaforák
Közelműzeumi etnográfiajához
Debreceni Egyetemi K., Debrecen, 2017. 425 old., á. n.
(Studia folkloristica et ethnographica, 67.)

KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.):

Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania
Palgrave Macmillan, London, 2017., XV + 412 old., \$109
(Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic)

KOVAI Cecília

A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság
L'Harmattan, Bp., 2017.
257 old., 2990 Ft

SZEMERKÉNYI Ágnes

Magyar népművészet
Holnap, Bp., 2017. 285 old., 3500 Ft

SZILÁGYI Miklós

Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom
Néprajzi tanulmányok
Kalligram, Bp., 2018.
277 old., 3000 Ft

NYELVÉSZET

A magyar nyelv jelene és jövője

Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor
Gondolat, Bp., 2017.
513 old., 4500 Ft

PSZICHOLÓGIA

Alkotás

és élettörténet
Szerk. Kóváry Zoltán
L'Harmattan, Bp., 2018.
342 old., 3990 Ft
(Imágó könyvek, 1.)
BORGOS Anna
Holnaplányok
Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában
Noran Libro, Bp., 2018.
311 old., 3490 Ft

A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája

Szerk. Fülöp Éva, Kóvágy Pál
Oriold és Társai, 2018.
400 old., 4700 Ft
Tizenegy tanulmány.

KREKÓ Péter

Tömegparanoia
Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája
Athenaeum, Bp., 2018.
254 old., 3699 Ft

PINTÉR Judit Nóra

A krónikus betegségek lélektana
L'Harmattan, Bp., 2018.
184 old., 2490 Ft

A vászon és a divány találkozása

Tanulmányok filmről, pszichoanalízisről
Szerk. Fecskó-Pirisi Edina, Lénárd Kata, Papp-Zipernovszky Orsolya
Oriold és Társai, Bp., 2018.
512 old., 6500 Ft

POLITIKATUDOMÁNY

CSIZMADIA Ervin

A magyar politikai fejlődés logikája
Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?
Gondolat, Bp., 2017.
413 old., 4500 Ft
DEBRECZENI József
Az Orbán-rezsim, 2010–2020?
De.hukönyv, Miskolc, 2017.
376 old., 3780 Ft

GYURGYÁK János

Európa alkonya?
Utak és tévutak az európai történelemben és politikában
Osiris, Bp., 2018. 326 old., 3980 Ft

KAHN, Robert A.

A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák
Válogatott tanulmányok.
Szerk. Koltay András
Wolters Kluwer, Bp., 2016.
555 old., 6520 Ft

RÉGÉSZET

SZABÓ Zoltán

A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete
2/2A, 2/2B. Balassi, Bp., 2018. 295 + 161 old., 4000 + 4000 Ft (Ecclesia beatae Mariae Virginis Albae regalis)
A sorozat 1. kötete 2008-ban, 2/1. kötete 2010-ben jelent meg.

VALTER Ilona

A cikádori, más néven (báta)széki ciszterci apátság története
Szent István Társulat, Bp., 2018. 187 old., 2900 Ft

SZOCIOLÓGIA

CSEPELI György – Örkény Antal

Nemzet és migráció
ELTE Társadalomtudományi Kar, Bp., 2017. 160 old., á. n.

GAZSÓ Ferenc

Pályakép a szociológia sodrásában
Belvedere Meridionale, Szeged, 2017. 487 old., 3950 Ft

NÉMETH Krisztina

Életvilág-értelmezések
Utak felbomlott világokhoz
Argumentum, Bp., 2018., 196 old., 2400 Ft

SIK Domonkos

A szenvedés határállapotai
Egy kritikai hálózatelmélet vázlatla
ELTE Eötvös K., Bp., 2018.
246 old., á. n.

SIK Domonkos

Válaszok a szenvedésre A hálózati szolidaritás elmélete
ELTE Eötvös K., Bp., 2018.
228 old., á. n.

Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben

Egy szociológiai kutatás eredményei. Szerk. Kovács András, Barna Ildikó
Szombat, Bp., 2018.
226 old., 3600 Ft

TÖRTÉNELEM

Egyetemes történet

Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában 1989–2014

Szerk. Fedinec Csilla, Szarka László, Vizi Balázs
MTA BTK
Történettudományi Intézet – MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, Bp., 2018.
480 old., 4500 Ft

FONT Márta

Dinasztikus érdekek
Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában
Kronosz, Pécs, 2018.
223 old., 2500 Ft
Tanulmányok.

FRANK Tibor

Amerika világai
Gondolat, Bp., 2018.
600 old., 6000 Ft
(Angol–amerikai tanulmányok, 2.)
Tanulmányok.

FRANK Tibor

Britannia vonzásában
Gondolat, Bp., 2018.
306 old., 4000 Ft
(Angol–amerikai tanulmányok, 1.)
Tanulmányok.

GÁTHY Vera India

A múltból a jövő felé
Typotex–PPKE, Bp., 2017.
467 old., 4500 Ft
(Pázmány nemzetközi tanulmányok, 9.)

GRÜLL Tibor
A Római Birodalom
 gazdasága
 Gondolat, Bp., 2017.
 339 old., 3200 Ft
 (Electa)

NIRENBERG, David
Antijudaizmus:
 a nyugati
 hagyomány
 /Anti-Judaism:
 The Western Tradition/
 Ford. Felcsuti Péter.
 Kalligram, Bp.,
 2016., 585 old., 3990 Ft

OHLER, Norman
Totális kábulat
 Drogok a Harmadik
 Birodalomban
 /Der totale Rausch/
 Ford. Szabó László,
 utószó: Hans Mommsen
 Kossuth, Bp., 2017.
 336 old., 3400 Ft

Párhuzamos
nemzetépítés,
konfliktusos
együttélés
 Birodalmak
 és nemzetállamok
 a közép-európai
 régióban, 1848–1938
 Szerk. Szarka László
 Országház, Bp., 2017.
 364 old., á. n.
 (Tudományos
 konferenciák
 az Országházban)
 A Budapest 2016.
 november 18-án azonos
 címmel rendezett
 konferencia szerkesztett
 anyaga.

Tóth Gergely
Japán–magyar
kapcsolattörténet,
1869–1913
 Gondolat, Bp., 2018.
 352 old., á. n.

Magyar történelem

ÁDÁM, István Pál
Budapest Building
Managers and the
Holocaust in Hungary
 Palgrave Macmillan,
 London, 2016.
 204 old., á. n.

„...akkor azt mondták kicsi robot”

A magyar polgári lakosság
 elhurcolása a Szovjetunióba
 korabeli dokumentumok
 tükrében
 Szerk., bev. Stark Tamás
 MTA BTK Történettudományi
 Intézet, Bp., 2017. 495 old.,
 3790 Ft
 (Magyar történelmi emlékek.
 Okmánytárak)

Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387

37. kötet. 1353
 Szerk. B. Halász Éva
 Quintus, Szeged, 2018.
 647 old., á. n. 46. kötet. 1362
 Szerk. Piti Ferenc
 Quintus, Szeged, 2017.
 443 old., á. n.
 47. kötet. 1363
 Szerk. Piti Ferenc
 Quintus, Szeged, 2017.
 535 old., á. n.
 Az 1990-ben, Kristó Gyula
 által megindított, 2007-től
 Almási Tibor által
 szerkesztett sorozatnak
 eddig 37 kötetet jelent meg.

BAGI Dániel

Divisio regni
 Országmegosztás,
 trónviszály és dinasztikus
 történetírás az Árpádok,
 Piastok és Přemyslidák
 birodalmában a 11. és a
 korai 12. században
 Kronosz, Pécs, 2017.
 473 old., 4500 Ft

BÁNKINÉ MOLNÁR

Erzsébet
A jászkun szabadság
 A törvényesség helyi
 sajátosságai a Jászkun
 kerület népi kultúrájában,
 1682–1876
 PTE KPVK, Szekszárd, 2017.
 234 old., á. n.
 (Jogi kultúrtörténeti, jogi
 néprajzi kiskönyvtár, 3.)

A béke első hónapja
Magyarországon
 1918. november 3. –
 december 3.
 Bev., szerk. Gerő András

Habsburg Történeti
 Intézet – Közép- és Kelet-
 európai Történelem és
 Társadalom Kutatásáért
 Közalapítvány – Első
 Világháborús Centenárium
 Emlékbizottság, Bp., 2018.
 623 old., 3900 Ft

BÉL, Matthias

Notitia Hungariae novae
historico geographica...
comitatum ineditorum
 Tom. 4. Comitatus Alba
 Regalis, Tolnensis,
 Simigensis et Baranyiensis
 Szerk., bev. Tóth Gergely
 MTA BTK Történettudományi
 Intézet, Bp., 2017. 404 old.,
 á. n.
 A sorozat első kötete
 2011-ben jelent meg.

BERTALAN Péter

Az „ellenállástól” a
kompromisszumig
 Az állam és az egyházak
 küzdelme a Kádár-
 korszakban, 1957–1968
 L'Harmattan–Uránia, Bp.,
 2018. 412 old., 3990 Ft

BOBORY Dóra

Baththyány Boldizsár
titkos tudománya
 Alkímia, botanika
 és könyvgyűjtés a
 tizenhatodik századi
 Magyarországon
 L'Harmattan, Bp., 2018.
 322 old., 3600 Ft
 (Mikrotörténelem)

Börtön, exilium

és szenvedés
 Bethlen Miklós
 élettörténetének kora
 újkori kontextusai
 Szerk. Fajt Anita,
 Szilágyi Emőke Rita,
 Tóth Zsombor
 Reciti, Bp., 2017. 265 old.,
 á. n.

Cultural nationalism in
a Finnish–Hungarian
historical context
 Eds. Gábor Gyáni,
 Anssi Halmesvirta
 MTA BTK Történettudományi
 Intézet, Bp., 2018. 166 old.,
 á. n.
 (Magyar történelmi
 emlékek. Értekezések.

– Tanulmányok
 a nacionalizmus
 kultúrtörténetéből, 7.)

DEÁK Ágnes

Suttogások
és hallgatások
 Sajtó és sajtópolitika
 Magyarországon,
 1861–1867.
 Osiris, Bp., 2018. 350 old.,
 2980 Ft

DONÁTH Péter

„Kisemberek” helytállása
 Tanítóképzés Baján a szerb
 megszállás alatt és nyomán
 1918–1923
 Trezor, Bp., 2018. 125 old.,
 á. n.

A dualizmus kori Pécs

történetéből
 Városgazdálkodás,
 társasági élet,
 szegénypolitika
 Szerk. Pilkhoffer Mónika,
 Kaposi Zoltán
 Kronosz – Pécs Története
 Alapítvány, Pécs, 2017.
 353 old., 3500 Ft
 (Pécsi mozaik, 7.)

ERDÉSZ Ádám

A Kner család és más
történetek
 Tanulmányok
 Osiris, Bp., 2017. 372 old.,
 2980 Ft
 A tizennyolc tanulmány
 közül tíz a Kner családdal,
 öt Márki Sándor naplóival,
 kettő március 15. és Kossuth
 dualizmus kori kultuszával
 kapcsolatos.

1916 – a fordulat éve?

Tanulmányok a Nagy
 Háborúról
 Szerk. Egy Gábor,
 Kaba Eszter
 Napvilág, Bp., 2017.
 303 old., 3200 Ft

GLANT Tibor

A Szent Korona
amerikai kalandja
és hazatérése
 Debreceni Egyetemi K.,
 Debrecen, 2018. 319 old.,
 á. n.
 (Amerika tegnap
 és ma, 4.)

GŐRGEI Artúr válogatott

írásai
 Értekezések, vitairatok,
 cikkek, interjúk, 1848–1915
 Vál., s. a. r. Hermann Róbert
 Zrínyi, Bp., 2018. 519 old.,
 6800 Ft

GULYÁS László Szabolcs
Mezővárosi önkormányzat
a középkori Hegyalján
 MNL, Bp., 2017. 280 old.,
 á. n.

GYÁNI Gábor

Nemzeti vagy
transznacionális
történelem
 Kalligram, Pozsony, 2018.
 438 old., 3990 Ft
 Tanulmányok.

Háborús hétköznapi

II. Tanulmánykötet
 Szerk. Török Róbert,
 Závodi Szilvia
 Magyar Kereskedelmi és
 Vendéglátóipari Múzeum,
 Bp., 2018. 238 old., á. n.
 Előzmény: *Háborús*
hétköznapi.
Tanulmánykötet. Szerk.
Török Róbert, Závodi Szilvia.
Uo., 2016.

HERMANN Róbert et al.

A magyar politikai
karikatúra története
 Szerk. Tamás Ágnes, Vajda
 László
 Országház, Bp., 2018.
 227 old., á. n.
 (Nemzet főtere kézikönyvek)

Honukban otthonalanok

Tanulmányok az 1951. évi
 budapesti kitelepítések
 történetéből
 Szerk. Gyarmati György,
 Palasik Márta
 ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs,
 2018. 409 old., 4200 Ft

HORVÁTH József

Győr lakóinak mindennapi
élete a 17. században
 Dr. Kovács Pál Könyvtár és
 Közösségi Tér, Győr, 2017.
 336 old., [16] t., á. n.

Huszonöt év, 1992–2017

A Széchenyi Irodalmi
 és Művészeti Akadémia
 története

- Összeáll., szerk.
Ferch Magda
Széchenyi Irodalmi és
Művészeti Akadémia, Bp.,
2017. 695 old., 5900 Ft
- KEREPESZKI Róbert**
Darányi Kálmán
Pályakép, személyiség,
korrajz
Kronosz, Pécs, 2018.
322 old., 3950 Ft
- Kitörés a kánonból**
Szabad György történetírói
munkássága
Szerk. Dénes Iván Zoltán
Ráció, Bp., 2018. 311 old.,
3500 Ft
- KOZÁRI Monika**
Andrássy Gyula
Gondolat, Bp., 2018.
224, [20] old., 3500 Ft
- A magyar katolikus**
püspökkari
tanácskozások története
és jegyzőkönyvei
1892–1918 között
Szerk. Beke Margit
Szent István Társulat, 2018.
797 old., XVI t., 8600 Ft
- Magyarország**
hadtörténete IV.
1919-től napjainkig
Szerk. Horváth Miklós
Zrínyi, Bp., 2018. 648 old.,
9900 Ft
- Magyarország késő-**
középkori főpapi
archontológiája
Érsekek, püspökök, illetve
segédpüspökeik, vikáriusaik
és jövedelemkezelőik az
1440-es évektől 1526-ig
Összeáll. C. Tóth Norbert
Győri Egyházmegyei
Levéltár, Győr, 2017.
203 old., á. n.
(A Győri Egyházmegyei
Levéltár kiadványai.
Források, feldolgozások, 27.)
- Magyarok Romániában,**
1990–2015
Tanulmányok az erdélyi
magyarságról
Szerk. Bárdi Nándor,
Éger György
KRE–L'Harmattan, Bp.,
2017. 427 old., 4490 Ft
(Károli könyvek.
Tanulmánykötet)
- Magyarország világi**
archontológiája,
1458–1526
2. Megyék. Összeáll.
C. Tóth Norbert,
W. Kovács András
MTA BTK Történettudományi
Intézet, 2017. 615 old.,
2900 Ft
(Magyar történelmi emlékek.
Adattárak)
- MAJTÉNYI György**
Egy forint a krumplis
lángos
A Kádár-kor társadalma
Libri, Bp., 2018. 340 old.,
3999 Ft
- Mária Terézia, a magyarok**
királynője, 1740–1780
Szerk. Gerő András,
Nagy Beatrix
Habsburg Történeti Intézet
– Közép- és Kelet-európai
Történelem és Társadalom
Kutatásáért Közalapítvány,
Bp., 2018. 247 old., 3200 Ft
A Budapesten, 2017.
szeptember 28-án rendezett
konferencia szerkesztett
előadásai.
- MURAI András–**
TÓTH Eszter Zsófia
1968 Magyarországon
Miért hagytuk, hogy így
legyen?
Scolar, Bp., 2018. 277 old.,
3990 Ft
- OBORNI Teréz**
Az ördögös barát
Fráter György, 1482–1551
Kronosz – Magyar Történelmi
Társulat, Pécs–Bp., 2017.
355 old., 2950 Ft (Sziluett)
- Az országos katolikus**
nagygyűlések
Magyarországon,
1933–1947
Válogatott beszédek
és tudósítások
Vál., bev., jegyz.
Gianone András
MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2017. 432 old.,
3200 Ft
- (Magyar történelmi
emlékek. Okmánytárak.
Egyháztörténeti források, 9.)
- PAKSY Zoltán**
Istóczy Győző és
a magyar antiszemita
mozgalom (1875–1892)
L'Harmattan, Bp., 2018.
281 old., 2990 Ft
- PAPP István**
Fehér Lajos
Egy népi kommunista
politikus pályaképe
ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs,
2017. 445 old., 3950 Ft
(ÁBTL monográfiák)
- PETŐ Andrea**
Elmondani az
elmondhatatlant
A nemi erőszak
Magyarországon a II.
világháborúban
Jaffa, Bp., 2018. 278 old.,
3490 Ft
(Modern magyar
történelem)
- Rácz Attila**
A budapesti hatalmi
elit 1956 és 1989
között
BFL, Bp., 2018. 415 old.,
2900 Ft
(Disszertációk Budapest
Főváros Levéltárából, 4.)
- RAINER M. János**
Századosok
Osiris–OSZK, Bp., 2018.
404 old., 3980 Ft
- Régi és új világ határán –**
1945 történetei
Tanulmányok
Szerk. Feitl István,
Ignác Károly
Napvilág, Bp., 2018.
249 old., 3200 Ft
- Rendszerváltás**
Szerk. Mink András
Osiris, Bp., 2018. 724 old.,
8980 Ft
(Nemzet és emlékezet)
- ROMSICS Ignác**
Erdély elvesztése
1918–1947
Helikon, Bp., 2018. 452 old.,
4999 Ft
- ROMSICS Ignác**
A Horthy-korszak
Válogatott tanulmányok
Helikon, Bp., 2018. 414 old.,
4499 Ft
- SIPÓS Péter**
Horthytól Rákosiig
Írások Magyarország
20. századi történetéből
S. a. r. Gellériné Lázár Márta
Napvilág, Bp., 2017. X,
374 old., 3600 Ft
- SZILÁGYI Zsolt**
Föld és hatalom
Mezővárosi elit
Kecskeméten, 1920–1939
L'Harmattan, Bp., 2017.
424 old., 4990 Ft
(A múlt ösvényén)
- A szentgotthárdi csata**
és a vasvári béke
Oszmán terjeszkedés –
európai összefogás /
La bataille
de Saint-Gotthard et la
paix de Vasvár
Expansion ottomane –
coopération européenne
Szerk. Tóth Ferenc,
Zágorhidi Czigány Balázs
MTA BTK, Bp., 2017.
387 old., 4290 Ft
A Szentgotthárdon
és Vasváron,
2014. május 16–18.
között rendezett konferencia
szerkesztett anyaga.
- Szigorúan titkos**
Dokumentumok
a Kádár-kori színházirányítás
történetéhez, 1970–1982
Szerk. Imre Zoltán,
Ring Orsolya
PIM–OSZMI, Bp., 2018.
659 old., 2900 Ft
- SZILÁGYI Adrienn**
Az uradalom elvesztése
Nemesi családok
a 19. századi Békés
megyében
MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2018. 380 old.,
3590 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Értekezések)
- „A Szovjetunióval örök**
időkre és soha máshogy!”
- Az 1956-os magyar
forradalom csehszlovák
dokumentumai
Vál., szerk. Bencsik Péter,
Mitrovics Miklós
MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2018. 924 old.,
4990 Ft
(Magyar történelmi
emlékek. Okmánytárak)
- TAKÁCS Judit**
Meleg század
Adalékok a homoszexualitás
20. századi magyarországi
társadalomtörténetéhez
MTA TK – Kalligram,
Bp., 2018. 252 old.,
3000 Ft/10 EUR
- TAKÁCS Tibor**
Büntetőterület
A futball és hatalom a
szocialista korszakban
Jaffa, Bp., 2018. 230 old.,
3490 Ft
(Modern magyar
történelem)
- Történelmi katalizmák**
Népmozgások, forradalmak,
rendszerátalakítások és a
magyar vidék
Szerk. Barta Róbert,
Csiszár Imre
Debreceni Egyetem,
Hajdúnánás [Debrecen],
2017. 248 old., á. n.
- Trianon arcai**
Naplók, visszaemlékezések,
levelek
Szerk., előszó, jegyz.
Kunt Gergely, L. Balogh Béni,
Schmidt Anikó
Libri–MNL, Bp., 2018.
466 old., 3999 Ft
- TRINGLI István**
Szokás és szabadság
Tanulmányok a középkori
magyar jogszokások
és kiváltságok történetéhez
Line Design, Bp., 2017.
239 old., á. n.
- VÁGI Zoltán –**
KÁDÁR Gábor
Táborok könyve
Magyarok a náci
koncentrációs táborokban
Könyv & Kávé, Bp., 2017.
690 old., 5950 Ft

Vakvágány

A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1.
Szerk. Horváth Gergely
Krisztián
MTA BTK – NEB, Bp., 2018.
678 old., 3900 Ft
(Magyar vidék a 20. században, 2.)

**VÁRKONYI-NICKEL Réka
Rimiaiak a gyárak
völgyében**

Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt
Magyar Néprajzi Társaság,
Bp., 2017. 215 old., á. n.
(Néprajzi értekezések, 6.)

**A véreskező kamasztól
Ferenc Jóskaig**

I. Ferenc József és a magyarok
Szerk. Fónagy Zoltán
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2018. 318 old.,
3900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

**VONYÓ József
Gömbös Gyula és
a hatalom**

Egy politikussá lett katonatiszt
Kronosz, Pécs, 2018.
639 old., 5950 Ft

VALLÁS**Bencések
Magyarországon a
pártállami diktatúra
idején I.**

A Pannonhalmi Főapátságban 2016. február 18–19-én rendezett konferencia előadásainak szerkesztett változata
Szerk. Dénesi Tamás,
Boros Zoltán
Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Pannonhalma,
2017. 278 old., 3990 Ft
(Studia ex Archivo Sancti Martini edita, 1.)

**DÉR Katalin
Profécíák a Messiásról**

Kairoz, Bp., 2018. 340 old.,
3400 Ft

**FRENYÓ Zoltán
Szent Ágoston és az
augustinizmus**

MTA BTK Filozófiai Intézet
– Szt. István Társulat, Bp.,
2018. 548 old., á. n.

**GARADNAI Erika Csilla
A felső-magyarországi
hitvita, 1663–1672**

Sámbár Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája
OSZK–Universitas, Bp.,
2018. 383 old., á. n.

**HORVÁTH Zoltán
György
Szent Erzsébet
kultusza Wartburgtól
Marburgig /
Der Kult der Heiligen
Elisabeth von der
Wartburg bis nach
Marburg**

Szt. Erzsébet születésének 810. évfordulójára / Zur 810jähigen Wiederkehr der Geburt der Heiligen Elisabeth Romanika, Bp., 2017.

183 old., 3990 Ft
(A Szent Korona öröksége, 25.)

**Jezsuita jelenlét Győrben
a 17–18. században**

Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez
Szerk. Fazekas István,
Kádár Zsófia,
Kökényesi Zsolt
Szent Mór Bencés Perjelség,
Győr, 2017. 411 old.,
3900 Ft

**A 800 éves domonkos
rend Magyarországon**

A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig
Szerk. Barna Gábor,
Zágorhidi Czigány Balázs
Szt. István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény,
Bp.–Vasvár, 2017.
227 old., á. n.

(Magyar domonkos rendtörténet, 2.)
A Budapesten 2016. november 4-én rendezett jubileumi emlékkonferencia szerkesztett előadásai.

**Pannóniától Galliáig
Szent Márton és kultusza
Szerk. Tóth Orsolya
DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék,
Debrecen, 2017. 218 old.,
á. n.**

(Hereditas Graeco-Latininitatis, 6.)
A Piliscsabán, 2016. december 15–16-án rendezett konferencia válogatott előadásainak szerkesztett anyaga.

**Tapasztalatból
hallottam**

Alternatív világképek, összeesküvéselméletek társadalomtudományi elemzése
Szerk. Povedák István,
Hubbes László Attila
MTA–SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport,
Szeged, 2018. 305 old.,
3200 Ft
(A vallási kultúrákutatók könyvei, 32. – Modern Mitológiai Kutató Műhely könyvek, 2.)

**TÓTH Anna Judit
Ünnepek a keresztény
és a pogány kor
határán**

Balassi, Bp., 2017.
342 old., 3500 Ft
(Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 6.)

Viszály és együttélés

Vallások és felekezetek a török hódoltság korában
Szerk. Iltz Gábor
Universitas, 2017. 623 old.,
3360 Ft
A Budapesten, 2015. november 25-én, „Vallások együttélése egykor és most” címmel rendezett konferencia szerkesztett, bővített anyaga.

**VASSÁNYI Miklós
Hitvalló Szent Maximos
teológiája**

Értelmezési kísérlet történeti összefüggésben
Kairoz, Bp., 2017. 271 old.,
3400 Ft

ZENE**ADORNO, Theodor W.
Mahler**

Egy zenei fiziognómia /Mahler. Eine musikalische Physiognomik/
Ford. Weiss János
Rózsavölgyi, Bp., 2018.
207 old., 3490 Ft

**ADORNO, Theodor W.
Az új zene filozófiája**

/Philosophie der neuen Musik/
Ford. Csobó Péter György
Rózsavölgyi, Bp., 2017.
238 old., 3490 Ft

**BRÜCKNER Huba
Egyenes úton**

Bárdos Lajos élete
Bárdos Lajos Társaság,
Bp., 2017. 363 old.,
3800 Ft

**DEMETER Tamás
A társadalom
zenei képe**

A magyar zeneesztétika hagyománya
Rózsavölgyi, Bp., 2017.
152 old., á. n.

**FAZEKAS Gergely
J. S. Bach
és a zenei forma
két kultúrája**

Rózsavölgyi, Bp., 2018.
264 old., 3490 Ft
(Musica scientia)

**WALKER, Alan
Hans von Bülow**

Ford. Fejérvári Boldizsár
Rózsavölgyi, Bp., 2018.
656 old., 4990 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR

Vakvágány

A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1.
Szerk. Horváth Gergely
Krisztián
MTA BTK – NEB, Bp., 2018.
678 old., 3900 Ft
(Magyar vidék a 20. században, 2.)

**VÁRKONYI-NICKEL Réka
Rimaiak a gyárak
völgyében**

Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt
Magyar Néprajzi Társaság,
Bp., 2017. 215 old., á. n.
(Néprajzi értekezések, 6.)

**A véreskező kamasztól
Ferenc Jóskaig**

I. Ferenc József és a magyarok
Szerk. Fónagy Zoltán
MTA BTK
Történettudományi Intézet,
Bp., 2018. 318 old.,
3900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

**VONYÓ József
Gömbös Gyula és
a hatalom**

Egy politikussá lett katonatiszt
Kronosz, Pécs, 2018.
639 old., 5950 Ft

VALLÁS**Bencések
Magyarországon a
pártállami diktatúra
idején I.**

A Pannonhalmi Főapátságban 2016. február 18–19-én rendezett konferencia előadásainak szerkesztett változata
Szerk. Dénesi Tamás,
Boros Zoltán
Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Pannonhalma,
2017. 278 old., 3990 Ft
(Studia ex Archivo Sancti Martini edita, 1.)

**DÉR Katalin
Profécíák a Messiásról**

Kairoz, Bp., 2018. 340 old.,
3400 Ft

**FRENYÓ Zoltán
Szent Ágoston és az
augustinizmus**

MTA BTK Filozófiai Intézet
– Szt. István Társulat, Bp.,
2018. 548 old., á. n.

**GARADNAI Erika Csilla
A felső-magyarországi
hitvita, 1663–1672**

Sámbár Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája
OSZK–Universitas, Bp.,
2018. 383 old., á. n.

**HORVÁTH Zoltán
György
Szent Erzsébet
kultusza Wartburgtól
Marburgig /
Der Kult der Heiligen
Elisabeth von der
Wartburg bis nach
Marburg**

Szt. Erzsébet születésének 810. évfordulójára / Zur 810jähigen Wiederkehr der Geburt der Heiligen Elisabeth Romanika, Bp., 2017.

183 old., 3990 Ft
(A Szent Korona öröksége, 25.)

**Jezsuita jelenlét Győrben
a 17–18. században**

Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez
Szerk. Fazekas István,
Kádár Zsófia,
Kökényesi Zsolt
Szent Mór Bencés Perjelség,
Győr, 2017. 411 old.,
3900 Ft

**A 800 éves domonkos
rend Magyarországon**

A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig
Szerk. Barna Gábor,
Zágorhidi Czigány Balázs
Szt. István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény,
Bp.–Vasvár, 2017.
227 old., á. n.

(Magyar domonkos rendtörténet, 2.)
A Budapesten 2016. november 4-én rendezett jubileumi emlékkonferencia szerkesztett előadásai.

**Pannóniától Galliáig
Szent Márton és kultusza
Szerk. Tóth Orsolya
DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék,
Debrecen, 2017. 218 old.,
á. n.**

(Hereditas Graeco-Latininitatis, 6.)
A Piliscsabán, 2016. december 15–16-án rendezett konferencia válogatott előadásainak szerkesztett anyaga.

**Tapasztalatból
hallottam**

Alternatív világképek, összeesküvéselméletek társadalomtudományi elemzése
Szerk. Povedák István,
Hubbes László Attila
MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport,
Szeged, 2018. 305 old.,
3200 Ft
(A vallási kultúrakutatás könyvei, 32. – Modern Mitológiai Kutató Műhely könyvek, 2.)

**TÓTH Anna Judit
Ünnepek a keresztény
és a pogány kor
határán**

Balassi, Bp., 2017.
342 old., 3500 Ft
(Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 6.)

Viszály és együttélés

Vallások és felekezetek a török hódoltság korában
Szerk. Iltz Gábor
Universitas, 2017. 623 old.,
3360 Ft
A Budapesten, 2015. november 25-én, „Vallások együttélése egykor és most” címmel rendezett konferencia szerkesztett, bővített anyaga.

**VASSÁNYI Miklós
Hitvalló Szent Maximos
teológiája**

Értelmezési kísérlet történeti összefüggésben
Kairoz, Bp., 2017. 271 old.,
3400 Ft

ZENE**ADORNO, Theodor W.
Mahler**

Egy zenei fiziognómia /Mahler. Eine musikalische Physiognomik/
Ford. Weiss János
Rózsavölgyi, Bp., 2018.
207 old., 3490 Ft

**ADORNO, Theodor W.
Az új zene filozófiája**

/Philosophie der neuen Musik/
Ford. Csobó Péter György
Rózsavölgyi, Bp., 2017.
238 old., 3490 Ft

**BRÜCKNER Huba
Egyenes úton**

Bárdos Lajos élete
Bárdos Lajos Társaság,
Bp., 2017. 363 old.,
3800 Ft

**DEMETER Tamás
A társadalom
zenei képe**

A magyar zeneesztétika hagyománya
Rózsavölgyi, Bp., 2017.
152 old., á. n.

**FAZEKAS Gergely
J. S. Bach
és a zenei forma
két kultúrája**

Rózsavölgyi, Bp., 2018.
264 old., 3490 Ft
(Musica scientia)

**WALKER, Alan
Hans von Bülow**

Ford. Fejérvári Boldizsár
Rózsavölgyi, Bp., 2018.
656 old., 4990 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR